

Barcode - 99999990295327
Title - Pushti Bhakti Sudha Varsh -8 Ank -8,Thi 12
Subject - Literature
Author - Shah,Nagin Das
Language -
Pages - 287
Publication Year - 1927
Creator - Fast DLI Downloader
<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>
Barcode EAN.UCC-13

मूलभूते वेदे च भगवद्ग्यानादीनां निरूपणात् तेषामपि मध्यभाव एवेति तदुत्कर्ष-
 मार्यस्तोत्रादीनां काव्यत्वेन मध्यभावात्तदुत्कर्षश्चाह । अर्थोत्कर्षात् स्वरूपो-
 त्कर्षः प्रथमं वाच्यः । श्रीमच्च तद्भागवतञ्चेति शब्दे यावन्तः शोभातिशया
 स्तदुक्तं भागवतमिति सार्थकं नाम भगवत इदमिति । लक्ष्मीसहितो भगवान्
 भगवत इदमिति च । तेन प्रकृतोत्कर्षो भगवद्रूपत्वं षड्गुणजनकं भागवतं च
 फलति । मध्यभावे भागवतस्य वृक्षत्वात् । भगवतः फलात्मकत्वात् ।
 फलत्वे तु रसात्मत्वं 'रसो वै स' इति प्राकृतोत्कर्षः । परमार्थोत्कर्षः स्वरूपेण ।
 कारणत्वे तु ऐश्वर्यादिफलकत्वेन भगवत्फलकत्वेन च । कार्यत उत्कर्षमाह
 महासुनिकृत इति । महोश्वासो सुनिश्चेति लोक्तः परमार्थतः श्रेष्ठो वेदव्यासः ।
 शब्दप्रधानत्वादेवंनिर्णयः । अर्थ एव हि परम्परायातः । 'चक्रे सार्वत-
 संहिता' मिति वचनात् । सर्वविश्वासार्थं समाधिभाषार्थं मननेन तथाकरणात्
 महासुनिरिति । अतः स्वरूपतः कारणतः कार्यतश्च उत्कर्ष उक्तः । तृतीये
 साक्षात्प्रचरद्रूपो वेदोप्यस्तीति तन्मूलभूता ग्रन्थाः क्षुद्रा इति तदवहेलया फलत
 उत्कर्षमाह किंवेति किंवा अपरैः क्षुद्रैः परैर्वा भगवद्व्यतिरिक्तकृतैर्न किञ्चित् ।
 अन्यदपि प्रयोजनं न भवतीति वाशब्दार्थः । न हीश्वरः केनचिदवरोद्धुं
 शक्यते । उपासनायाः फलं प्रथमं देवतासान्निध्यम् । हृदि प्रकटस्य हि
 वहिर्भजनम् । क्षुद्रदेवतासान्निध्यं मन्त्राभिमानिमात्रसान्निध्यं वा न त्वीश्वरसान्नि-
 ध्यम् । नहाराधितोपीश्वरं उपासनावशतः सन्निहितो भवति । तथा सति प्रत्यहम-
 न्याधीनत्वाद्दीश्वरत्वप्रसङ्गः । "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति स्थिति-
 मात्रत्वेऽपि नावरोधः कर्तुं शक्यः । अवरोधो नाम तद्धर्मः परितो वेष्टनम् ।
 प्राकट्यमेव न तैः कुतोवरोधः ? अत्रेति बलक्षणार्थं मध्ये वचः । "शृण्वन्ति
 गायन्ति गृणन्ती"त्यादिन्यायेन लीलाश्रवणेच्छा निरन्तरं विद्यमाना अन्तःकरण-
 धर्मत्वात् प्रकटितस्यावरोधिका । आह तामेव । शीघ्रमिति चोपलक्षणम् ।
 कृतिभिः कुशलैरिति प्रमादो निवार्यते । मुकृतित्वं वा श्रवणेच्छायां
 हेतुः । तथा सति दुर्लभधिकारो निरूपितः । अवरुध्यत इति देहलीदीपन्या-
 येनोभयं च सम्बध्यते । ईश्वरेत्यादिपदचतुष्टयमिति विमर्शः । आवृत्तिर्वा वेदवत्

प्रतिलयवाग्येत्यादौ तादृशप्रयत्नेनैव तदुच्चारणान्न दोषः । तत्क्षणादिति सद्य
इत्यस्य ज्ञापकं वाक्यार्थाप्रवेशात् पूर्ववाक्येनावरुध्यत इत्यर्थादायाति । आवश्य-
कत्वाद्वा तत्क्षणादिति पुनर्वचनं न दोषः । तस्मान्भागवतेधर्माः सार्वज्ञं सर्वदा
हृदि च भगवदाविर्भाव इतित्रयं मध्यभावः ।

फलभावस्वरूपं वदन् स्वभक्तानुपादिशति निगमकल्पतरोरिति फले हि
सर्वं स्पष्टं काव्यवदिति सूचयितुम् ॥

॥ इति श्रीसूक्ष्मटीका ॥

॥ श्रीगोकुलेन्दुर्जयति ॥

श्रीहरिदासोदितं भगवत्प्रकृतिवर्णनम् ॥

श्रीयशोदोत्सङ्गलालितः कुमारवयाः श्रीकृष्ण एतादृशो रसरूप इति ज्ञात्वा
सेवा कर्तव्या । सेवा तु स्वामिनो यत्समये यदपेक्षन्ते तदेव समर्पणीयम् । यथेच्छा
तथा क्रियते तदा सिद्धिर्भवेत् । एतज्ज्ञानं जीवानां स्वतो दुर्लभतरं तथापि
श्रीमदाचार्यप्रकाशितसेवारीतिमवलोक्य मनासि भगवत्प्रीतिर्भावनीया । तत्र प्रथमं
प्रभुर्दयापूर्णः । सर्वथा भक्तदुःखं ज्ञायते । अत्यन्तनिकटगम्यः । लीलातिरिक्तं
किमपि न ज्ञायते । स्वजनमात्रेषु परिचितः । अन्यत्किमपि न ज्ञायते । क्षणेपि
सन्तोषं प्राप्नोति । क्रोधः स्थिरीभूतो न भवति । सम्बन्धिवाक्यं परिपालयति ।
परमोदारोस्ति । किमपि दातुं न विचारयति । तस्य सर्वत्रोत्तमस्वम् । स्वजनपक्ष-
पातपूर्णः । लीलासुनिमग्नः । शोकग्रस्तहृदयतो दूरीगच्छति । “शोकग्रस्तं जनं दृष्ट्वा
कृष्णो गच्छति सत्वर”मिति वचनात् । व्रजजनेषु सदा निरुद्धः । यथा बालः
केनापि परिचितो न भवति तद्विना भक्षणं न क्रियते रुदनं कुरुते तथा भक्तिमार्गीयैः
स्वजनैः परिचितोस्ति । अन्यत्किमपि न ज्ञायते । अङ्गीकृतजीवानां धर्मार्थकामानां
विघातं कृत्वा स्वस्वरूपदानं दत्वा स्वस्मिन् प्रीतिमुत्पादयति । यथा बालकः
स्नेहं दृष्ट्वा उत्सङ्गे समायाति हास्यं करोति क्रीडति एवं कृष्णोपि विज्ञेयः ॥

॥ इति श्रीहरिदासोदितं भगवत्प्रकृतिवर्णनं सम्पूर्णम् ॥

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ ॥

॥ શ્રીહરિદાસોદિતં ભગવત્પ્રકૃતિવર્ણનમ્ ॥

(ગુર્જરાનુવાદ)

ઉપક્રમ:—શ્રીયશોદોત્સહ્ગલાલિત કુમારવયસ્ક શ્રીકૃષ્ણ એતાદશ રસરૂપ છે એમ જાણીને સેવા કરવી. સ્વામી જે સમયે જેની અપેક્ષા કરે તેજ સમર્પવું. એ સેવા જે પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા તેજ પ્રકારે વર્તાવે તો જ સિદ્ધિ થાય. આ જ્ઞાન જીવને સ્વતઃ થવું અતીવ અશક્ય છે, તથાપિ શ્રીમદાચાર્યપ્રકટિત સેવારીતિનું અવલોકન કરીને મનમાં ભગવત્પ્રકૃતિની ભાવના કરવી.

વિષય:—પ્રભુ દયાપૂર્ણ છે. સર્વથા ભક્તાદુઃખને જાણે છે. અત્યંત નિઃકટગમ્ય છે. લીલાતિરિક્ત કાંઈ પણ જાણતા નથી. વ્રજજનમાત્રમાં જ પરિચિત છે. અન્ય કાંઈ પણ જાણતા નથી. ક્ષણમાત્રમાં જ સન્તુષ્ટ થાય છે. ક્રોધ સ્થિર થતો જ નથી. સમ્યગ્ધીના વાક્યનું પરિપાલન કરે છે. પરમ ઉદાર છે, કાંઈ પણ દાન કરવામાં વિચાર કરતા નથી. સર્વત્ર તેમનું ઉત્તમત્વ. સ્વજન પ્રતિ પક્ષપાતપૂર્ણ છે. લીલામાં નિમગ્ન છે. શોકગ્રસ્ત હૃદયથી દૂર રહે છે, ધારણકે ‘શોકગ્રસ્ત જનને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ દૂર જ જાય છે’ ઇત્યાદિ વચન છે. શ્રીવ્રજજનમાં સદા નિરુદ્ધ છે. જેમ બાલક જેનાથી પરિચિત હોય એના વિના ભક્ષણ કરતો નથી રુદન કરે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિમાર્ગીય સ્વજનોથી જ પરિચિત છે, અન્ય કાંઈ જાણતા નથી. અહંગીકૃત જીવોના ધર્મ અર્થ અને કામ દૂર કરી સ્વસ્વરૂપદાન કરીને સ્વસ્વરૂપમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપસંહાર—જેમ બાલક સ્નેહ જોઈને ઉત્સહમાં આવે છે, હાસ્ય કરે છે, દીડા કરે છે, આ પ્રકારે કૃષ્ણપ્રકૃતિ જાણવી.

॥ इति श्रीहरिदासोदितं भगवत्प्रकृतिवर्णनं समाप्तम् ॥

૧. આ ગ્રંથ અમને ખંભાવતના શાસ્ત્રી ભદ્રસંકરબાઈપાસેથી ઉપલબ્ધ થયો હતો.

श्रीसर्वोत्तमजीनां श्रीगोविन्दस्वामिकृत पदो.

राग विमास.

महोदारचरित्रवानकी पदरज हों पाउं ।

असदालाप असत्सङ्गाति हों सर्वे विसराउं ॥ १ ॥

सुभग मूरति श्रीवल्लभ विन कहूं नहि सिस नवाउं ।

हरिसेवा हरिकथा छांडिके अनत कहूं न जाउं ॥ २ ॥

निसदिन गुणगान करूं नेनत हृदि सिराउं ।

गोविन्दजन इतनो चाहत तिहारो दास कहाउं ॥ ३ ॥ १९ ॥

राग सारंग ताल चर्चरी.

प्राकृतानुकृतिव्याजमोहितासुरमानुष मभु

सुरनरमुनि ध्यान धरत पार कछु न पावे ।

दिवि भुवि पातालमें कोउ पटतरको नावे ॥ १ ॥

कोटि जनम भटकि भटकि अब मनमें हारि मानि

साधन करि वृथा काह जनम सब गमावे ।

और सब उपाधि छांडि असत्संगको निवारि

संशय सब मनको काटि जो अपने जीय आवे ॥ २ ॥

वचनामृत श्रवन सुनो हरिसेवा हितसों करो

दुस्तर भवसिन्धु तरो वल्लभ उर लावे ।

कहत गोविन्द कलियुगमें और कछु नाहि उपाय

मनवचकर्म करि निसदिन श्रीवल्लभगुण गावे ॥ ३ ॥ २० ॥

राग भैरव.

वैश्वानर नाम सुनत असुर जीव जरि मरे ।

मायावदि मत्त गयंद सुनत हिय उपज्यो त्रास

आति उजास देखे आकास आई सबे पायन परे ॥ १ ॥

जो अपने जीय जानि शरणागत होई रहे

विन साधन करुणा करि कलियुगमें उद्धरे ।

मनवचकर्मकरिके कहत आनि जाये सबे

तजो गोविंदप्रभुचरण मजो सो भवसागरे तरे ॥ २ ॥ २१ ॥

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુસંધાન ગતવર્ષાંક પૃષ્ઠ ૮૮.)

મહોદારચરિત્રવાન.—

યદપિ મુખ્યારવિન્દફલરૂપ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું અદેયદાનસામર્થ્ય પૂર્વોક્ત પ્રકારે નૈસર્ગિક છે, તથાપિ દાતા પાત્રના વિવેકે જ દાન કરે છે તેમ શ્રીમદાચાર્યચરણ પણુ સ્વમાર્ગીય ફલદાન પાત્રાપાત્રવિવેકપૂર્વક જ કરતા હશે એ આશંકાના નિરાસાર્ય શ્રીમત્પ્રભુચરણ ‘મહોદારચરિત્રવાન’ એ પ્રકારે શ્રીમદાચાર્યનું એકાંતવિંશ નામ ધરે છે. જો કેવલ દાતૃત્વ હોય તો પાત્રાપાત્રના વિવેકે જ દાન ઉચિત હોય, પરંતુ શ્રીમદાચાર્યનું દાન કેવલ નથી, કિન્તુ ઔદાર્યસહિત છે. કેવલ દાન અને ઔદાર્યવિશિષ્ટ દાનનો જ આટલો વિશેષ છે. કેવલ દાતા તો દેશકાલવિચારપૂર્વક ફલોદેશપૂર્વક પાત્રાપાત્રવિવેકપૂર્વક દાન કરે છે, અને ઉદાર તો દેશાદિકને પણ અવિચારીને જ દાન કરે છે. આ તો સાધારણ જ ઔદાર્યધર્મે કરીને દાનની વ્યવસ્થા કહી. શ્રીમદાચાર્યચરણ તો અલૌકિક-અસાધારણ-હોવાથી તેમના ઔદાર્યનું પણ અસાધારણત્વ જણાવવાને ‘મહોદારચરિત્રવાન’ નામની આજ્ઞા કરી છે. ઔદાર્યમાં અલૌકિક ભાવે કરીને અસાધારણત્વની આજ્ઞા કરીને મહત્ત્વની જે આજ્ઞા કરી છે તે સ્વ-માર્ગીય અલૌકિક ફલદાનનું ઔદાર્ય જણાવવાને છે. મહત્ત્વ એવું ઉદાર-મહોદાર-જે ચરિત્ર તદ્દાન-તદ્દુક્ત-મહોદારચરિત્રવાન.

ત્યારે સ્વયં મુખ્યારવિન્દરૂપે વેણુદ્વારા વિવિધરસસચ્ચિતપરમસૌન્દર્યસાધારણતિમાત્ર બહાંપીડ નટવરવપુ કૃત્સ્નરમણવિશિષ્ટરૂપે તત્સ્વરૂપામૃતવૃષ્ટિ કરીને, શ્રીમદ્વૃન્દાવનમાં, હરિદાસવર્ધ શ્રીગોવર્ધનાચંદ્રમાં, દુમલતાપ્રમુતાદિમાં, સરિતમાં, સરસ પક્ષિગણમાં, ગોધનાદિમાં પણ, અધિકારાધિષ્ઠાનપરત્વ જ અગ્ન્યમૃતખીજના સંપ્રદાયનિયમના આગ્રહનું પોષણ કરીને સર્વત્ર, એ શોભન સમયે નિરોધાકૃતિમાન અદેય કૃષ્ણધરામૃતાસ્વાદનું દાન કર્યું તો પછી ઔદાર્ય ઔદાર્યવિષયમાં તો કહેવું જ શું? મધુરરસસંસિક્ત વેણુ પણ સ્વયં શ્રીમદાચાર્યચરણ છે. વક્ષી સમ રન્ધ્રમાં પણ અગ્નિખીજત્મક તથા અમૃતખીજત્મક રવતીસમ્પ્રવૃત્તિ થાય છે તે જ કાલે. અડકુરથી આરંભીને ફલપર્યાવસાયિત્વ જ થાય છે. એ જ સમ્પાદનધર્મત્વથી અગ્નિખીજની તથા અમૃતખીજની તેમને વિષે નિત્ય રિયતિ હોવાથી વેણુ પણ કૂંજનાદિથી વિવિધ મૂર્છનાદિ-થી તદ્દાન છે તેથી તદ્દ્વારા જ મહોદારચરિત્રવાન શ્રીમદ્વલ્લભાસિનું નિરવધિત્વે કરીને અખિલ ચરિત્રદર્શનાદિ તદીય જનને સંકુટર થાય છે, તદ્દેણુવાદના પ્રકારવિશેષે કાષ્ઠને ગાન કાષ્ઠને મોહન કાષ્ઠને જડતા કાષ્ઠને ચૈતન્ય એ પ્રકારે સર્વને જ એક કાલે સ્વરૂપાનુભવાદિનું દાન થાય છે, તેથી જ નિરવધિદાનકરણત્વથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે ‘મહોદારચરિત્રવાન’ એમ શ્રીમદાચાર્યચરણનું નિરવધિઔદાર્યધર્મવાન નામ ધર્યું છે. તેઓથીમાં કેવલ દાતૃત્વ નથી, તેથી સ્વપ્રકટિત ભક્તિમાર્ગમાં કનિષ્ઠ પણ હોવાને અવિચારે જ એતદ્વલ્લદાન કરવામાં વિરોધ આવતો નથી, તેથી સર્વ અનવદ્ય છે. ‘અહંગીકૃતિમાં સ્વમર્યાદ’ એ નામના અભિપ્રાયપૂર્વક

૧ સ્વ રાજમાં અગ્નિખીજવાચક ‘ર’ તથા અમૃતખીજવાચક ‘વ’ એમ બે અક્ષર છે.

૨ અહંગીકૃતો સ્વમર્યાદઃ ।

સ્વસમ્પ્રદાયપાતુરોધે જ, નહિ કે સ્વમર્પાદાને પણ ત્યજીને, મૂલસ્રષ્ટિભિન્ન હોવ પ્રતિ સ્વૌદાર્યસ્વ વિચારે છે, અર્થાત્ મૂલસ્રષ્ટિથી ભિન્ન પ્રતિ કદાપિ પણ સ્વૌદાર્ય વિસ્તારતા નથી, તેથી સ્વમ્પ્રકટિતભક્તિમુખારવિન્દકલવિયોગાગ્ન્યનુભવૈકનિક શ્રીદામોદરદાસાદિ પ્રતિ વિરહાનુભવામૃત-રસનિભૂત એતદ્વલદાન અવિચારે જ કરે છે. તેનો પણ તેથી વિરોધ આવતો નથી, આ પ્રકારે સર્વ અનવધ છે. મહોદારચરિત્રવત્ત્વના કથને શ્રીમદાચાર્યચરણમાં આ ધર્મ સ્વા-ભાવિક છે, આગન્તુક નથી, એમ પણ જણાયું.

ઉદાર વા અતિનિર્મલ વા પ્રશસ્ત, ચરિત્ર-કર્મ-જેનાં છે તે ઉદારચરિત્રવાન્, મહાન્ અને વધી ઉદારચરિત્રવાન્, તે મહોદારચરિત્રવાન્, અથવા મહાન્તે વિષે ઉદારચરિત્ર-વાન્, અથવા મહાન્-પ્રભુ-ઉદાર ચરિત્ર જેમનાં છે તે મહોદારચરિત્રવાન્, અથવા મહાન્ છે ઉદારચરિત્ર-ભક્તો-જેમના એવા મહોદારચરિત્રવાન્ શ્રીમદાચાર્યચરણ છે.

પૂર્વ નામમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ અદેયદાનમાં દક્ષ અતિચતુર પ્રવીણ સાવધાન પ્રમાદ-રહિત છે એમ આજ્ઞા કરી. જેમ કાષ્ઠ સ્વાતર્જીઠ નીચીને સાવધાનતાએ રહે છે અને અન્યત્ સર્વનું દાન કરે છે તેમ શ્રીમદાચાર્યચરણ સ્વોપયુક્ત રહસ્યદ્વલને રહે છે અને ઇતર સર્વનું દાન કરે છે. જો આમ જ હોય તો કાષ્ઠને પણ તે સ્વોપયુક્ત વા સ્વોપયુક્ત રહસ્ય દ્વલનું દાન કરે છે કે નહિ આ શુદ્ધના સમાધાનાર્થ મહોદારચરિત્રવાન્ નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે. કદાચિત્ દાન કરવાને ઇચ્છે ત્યારે દાતૃતા પ્રકટ કરે છે. દક્ષાકાદક્ષાપૂર્વક પાત્રાપાત્રવિવેકે દાન તે કેવલ દાન, તદ્વાહિત્યે દાન તે ઔદાર્ય, તેમાં પણ સ્વસર્વસ્વ નિધિનું દાન તે મહોદાર્ય. એમ મહોદાર્ય સ્વમનમાં વિચારીને તેવા પરમપ્રેમારૂપદને સર્વસ્વ નિધિનું દાન કરે છે, એમ તે દ્વલનું પરમદુર્લભત્વ આ મહોદારચરિત્રવાન્ નામથી સૂચ્યું. એવા પરમપ્રેમારૂપદ તો અમારા પ્રભુ શ્રીમત્પ્રભુચરણ જ છે. તેઓશ્રીને જ એવા દ્વલનું દાન શ્રીમદાચાર્યચરણે કર્યું છે, તેથી સ્વાનુભૂતત્વે મહોદારચરિત્રવાન્ એમ શ્રીમદાચાર્યચરણનું નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ધર્યું છે.

શ્રીમદાચાર્યચરણ એતાદશ અદેય દાન કેમ કરે છે એમ શુદ્ધ યાચ તેના નિરાસાર્થ આ મહોદારચરિત્રવાન્ એ નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ધર્યું છે. મહાન્ ઉદારચરિત્રવાન્ તે મહોદારચરિત્રવાન્. શ્રીમદાચાર્યચરણ સ્વયં મહોદારચરિત્રવાન્ હોવાથી જ દાન કરે છે. ઉદાર તો પાત્રાપાત્રના વિવેકે દાન કરે છે, પરન્તુ મહોદાર તો પોતાના ઔદાર્યગુણે જ સર્વત્ર દાન કરે છે. અથવા મહોદારનાં-ભગવાનનાં-જે ચરિત્ર તદ્વાન તે મહોદારચરિત્રવાન્ તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણ ભગવત્ત્વથી જ દાન કરે છે એમ અર્થ છે. અથવા મહોદારચરિત્ર-ભગવાન-તદ્વાન-તત્સહિત-તેથી રસસન્તોષે જ દાન કરે છે, તેથી મહોદારચરિત્રવત્ત્વની ઉક્તિથી લીલાએ જ દાન કરે છે, દાનમાં કાષ્ઠ પણ પ્રકારે વિચાર કરવા રહેતા નથી એમ ભાવ છે.

અદેયનું દાન કરવામાં ઔદાર્ય અપેક્ષિત છે તદર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદાચાર્યચરણનું મહોદારચરિત્રવાન્ એમ નામ ધરે છે. આસ્યરૂપતાએ લીલામાં પ્રથમ પણ શ્રીવ્રજસીમન્તિ-નીને અને હરિણ્યાદિને વેણુદારા સુધાદાનથી ઉદારચરિત્રવત્ત્વ છે જ, તે ઉદારચરિત્રવત્ત્વને સાથે લઈને જ શ્રીમદાચાર્યચરણ પ્રકટ થયા છે એમ 'મતુપ્' પ્રત્યય જણાવે છે. અથવા

કર્મધારયથી મત્વર્થીય ન હોય એમ અનુશાસનથી બહુમીહની પ્રાપ્તિ થતાં મહાન્ એવા અને ઉદાર તે મહોદારનાં-ભગવાનનાં-ઔદાર્યાદિ ચરિત્રો જેનાં અથવા જેમાં છે તેવા મહોદારચરિત્રવાન્ શ્રીમદ્ધાર્યચરણુ છે. પૂર્વવિશેષણવિશિષ્ટ 'ચરિત્ર' પદથી શ્રીમદ્ધાર્યચરણુનાં ચરિત્ર રસાદેશે ક્રિયમાણુ લીલારૂપ છે, આથી શ્રીમદ્ધાર્યચરણુનો સર્વદા લીલાવેશ પણ સૂચ્યો.

મહોદારચરિત્રવાન્ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના એકાદશાધ્યાયાર્થનું બોધક છે. 'ઋ' ધાતુ ગતિવાચક છે, તેથી 'આર'નો અર્થ ચરણુ-વા ગમન થાય છે, બીજું આર તે ઉદાર, અને મહાન્ ઉદાર તે મહોદાર, મહોદાર ચરિત્ર છે જેમનું એવા મહોદારચરિત્રવાન્ શ્રીમદ્ધાર્યચરણુ છે. અથવા મહાન્-ઉદાર જેમાં છે તે મહોદાર, એવું ચરિત્ર તે મહોદારચરિત્ર, અને તદ્વાન્ મહોદારચરિત્રવાન્ શ્રીમદ્ધાર્યચરણુ છે. 'હેમન્તમાં પ્રથમ માસમાં' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં આ સર્વ પ્રકાર સ્પષ્ટ છે. અથવા બીજું ગમન જેનું છે તે ઉદાર, અર્થાત્ કદમ્બવૃક્ષ, મહાન્ એવા ઉદારમાં—કદમ્બમાં—ચરિત્રવાન્ મહોદારચરિત્રવાન્, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'તેમનાં રે વસો' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કરી છે. અથવા મહોદાર પરદાનરૂપ જે ચરિત્ર તદ્વાન્, 'આ પ્રકટ પ્રદર્શિત શારદ રાત્રિમાં મારી સાથે તમે રમણુ કરશો' એ શ્લોકમાં આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા કરી છે. અથવા મહોદારચરિત્ર જેમનું છે તે મહોદારચરિત્ર વૃક્ષો તેમની સ્તુતિએ કરીને સ્વયં મહોદારચરિત્રવાન્, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'પત્ર, પુષ્પ, છાયા, મૂલ, વસ્કલ, કાંક, ગન્ધનિર્યાસ ભસ્મ, અસ્થિ, તોકમે કરીને મનોરથોને પૂરે છે' એ શ્લોકમાં કરી છે.

પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષઃ—પૂર્વોક્ત નામે નિરૂપિત સામર્થ્યવત્ત્વ કેવલ પુરુષોત્તમમાં જ સમ્ભવે છે, તદ્દતિરિક્તમાં સમ્ભવતું નથી, શ્રીમદ્ધાર્યચરણુનો તો પ્રાકૃત અપચ્ચમાં જ પ્રાદુર્ભાવ હોવાથી અને તદ્દર્મવત્ત્વે-પ્રાકૃતધર્મવત્ત્વે-પ્રતીયમાન હોવાથી પૂર્વોક્ત સર્વ સામર્થ્યવત્ત્વ તેમનામાં ક્વી રીતિએ સમ્ભવે છે એ શંકાનાં નિરાસાર્થ લૌકિક અપચ્ચમાં પ્રાકટ્ય છે અને તદ્દર્મવત્ત્વે પ્રતીત છે તથાપિ જે પ્રકારે શ્રીમદ્ધાર્યચરણુનું પુરુષોત્તમત્વ સિદ્ધ થાય છે તે સિદ્ધિપ્રકારનું જ્ઞાન કરાવવાને શ્રીમત્પ્રભુચરણુ શ્રીમદ્ધાર્યચરણુનું પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષઃ એમ વિંશ નામ ધરે છે. પ્રાકૃતની-સાધારણની-અનુકૃતિ-અનુકરણુ-તદ્દદ આચરણુ-એ જ વ્યાજ-મિષે-મોહિત ક્યાં છે અસુર-અસુર સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન-માનુષ-મનુષો જેમણે એવા પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષઃ શ્રીમદ્ધાર્યચરણુ છે. કલિકાલંતમજ્જન્ન દષ્ટિમાનનું તેમ જ આસુરધર્મવેશવાનનું પણ તત્સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી, આસુરત્વ જ જાણવું. ધર્મરતું પ્રાકૃતાનુકરણુ દેખીને દેવજનનો પણ મોહ તો સમ્ભવે છે, તથાપિ આસુર જીવોના જ મોહક

૧. હેમન્તે પ્રથમે માસિ । શ્રીમા. દ. પૂ. ૧૯, ૧.

૨. તાસાં વાસાંસ્યુપાદાય નીપમાદ્ય સત્ત્વરઃ । શ્રીમા. દ. પૂ. ૧૯, ૯.

૩. મયેમા રંસ્યય ક્ષપાઃ । શ્રીમા. દ. પૂ. ૧૯, ૨૭.

૪. પત્રપુષ્પફલચ્છાયામૂલ્યલ્કલદારભિઃ ।

ગન્ધનિર્યાસમસ્માસ્થિતોવૃમઃ કામાન્ વિતન્વતે ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૧૯, ૩૪.

ક્રમ આ પ્રકારે શરૂ કરે તો સત્ય છે, પ્રાકૃતાનુકરણજનિત મોહ જ્યાં દેખાય છે ત્યાં આસુરે જીવોમાં અથવા તદ્દર્શવેશીઓમાં જ દેખાય છે; જેમકે કંસપૂતનાદિમાં. 'તે શ્રીદેવકીજીને દેખાતે' એ શ્લોકમાં, અલૌકિક ધર્મવસ્ત્રે ગર્ભમાં પુરુષોત્તમની સ્થિતિ જણાવે પણ પછી કંસે શ્રીદેવકીજીનું જે નિઘ્રહાદિક કર્યું તે પ્રાકૃતવત્તજન્માદિ-જ્ઞાનનિમિત્તક જ છે, તેમ જ આગલ પણ શ્રીગોકુલમાં પ્રભુપ્રાકટ્યજ્ઞાનાનન્તરે પણ પૂતનાદિનું પ્રેયણ અને પૂતનાદિની પણ ભગવાનનું ગ્રહણ કરવામાં નિઃશરૂક પ્રવૃત્તિ પણ 'નિજ' હર-અધિક-તેજ બાલનાદરે પ્રતિચ્છન્ન-તિરોહિત-કર્યું છે જેમણે તેવા બાલને' ઇત્યાદિ શ્લોકોકત અલૌકિકધર્મોચ્છાદનપૂર્વકેવલપ્રાકૃતબાલકતુલ્યધર્માનુકરણદર્શનનિમિત્તક જ છે. શુદ્ધ દેવ જીવ બ્રહ્માદિને તો લૌકિકાનુકરણતુલ્ય ગર્ભસ્થિતિનું જ્ઞાન છે તથાપિ પુરુષોત્તમત્વે અને સ્વપક્ષપાતિત્વે પ્રભુ સ્તુત્ય જ થયા, પ્રાકૃતાનુકૃતિદર્શને તેમને અન્યથા બુદ્ધિ ન થઈ. એતાવત્ સર્વ જેમ ભગવાનમાં દેખાયું તેમ અત્ર પણ આચાર્યસ્વરૂપજ્ઞાનવાન ભકતોને સ્વોદ્ધારકજ્ઞાનસ્વરૂપે લૌકિકાનુકરણદર્શનમાં પણ પુરુષોત્તમત્વપ્રતીતિ જ થાય છે, આસુરજીવવત્ અન્યથા પ્રતીતિ તેમને કદાપિ નથી, એમ એતાવત્સર્વધર્મતુલ્યત્વ જણાવવાને શ્રીમત્પ્રભુચરણે આ 'પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષઃ' એમ શ્રીમદાચાર્યચરણનું નામ ધર્યું છે. પ્રભુના પ્રાકટ્યસમયમાં મૂલસૃષ્ટિથી ઇતરને કાષ્ઠ હેતુથી કદાપિ શ્રીઅહ્ગરપર્શ થાય અને તેથી તત્સમ્બન્ધે મૂલસ્વરૂપાનુભવજ્ઞાનક્રિયા ક્રિયિત્ તેઓને પણ થાય એમ શરૂ કરી થાય તો કહે છે કે આસુરાવેશીને દર્શનસ્પર્શાદિક તો થાય તથાપિ તેમને ભગવત્સ્વરૂપનું જ અજ્ઞાન હોવાથી પ્રાકૃતત્વનો જ અનુભવ થાય છે. વનમાં પ્રભુ મહાવિરમ્બન કરે છે ત્યારે કેવલ સ્ત્રીભાવાખિલસામગ્રીવિશિષ્ટ શ્રીઅહ્ગનો વિહરણુસમયવત્ તેમને સ્પર્શાદિક થાય છે જ પરંતુ તત્સ્પર્શાદિજનિત અનિર્વચનીયાનન્દધનરૂપસુખાવાસિ જેવી મજાવરઘોષેન્દુવદના શ્રીગોપીજનને થાય છે તેવી તે કાષ્ઠને પણ નથી, કારણ કે સ્વરૂપાનુભવજ્ઞાનક્રિયાતારતમ્યપૂર્વકત્વથી જ સાધનતારતમ્યે સ્વયં પ્રકટ કરેલા સાક્ષાદ્ ભગવન્મુખારવિન્દહલવિયોગાગ્નિભક્તિમાર્ગમાં સાક્ષાત્સ્વરૂપાનુભવસમ્બન્ધ દ્વલદાન છે, તેથી પ્રથમ સ્વરૂપભાવનાનો આશ્રય કરીને ભક્તિમાર્ગીઓએ દ્વિધારુદ્ધારરંસાત્મક ત્રિતયાત્મકસહજ્યાસનું વિચિન્તન કરવું, તદનન્તરે સીતાભાવનાનો આશ્રય કરીને ભાવભાવનાના પંરામર્શના અતિપ્રાચુર્યવ્યાસહ્ગસાધને જ સ્વરૂપસહજાતવ્યાસિએ તેઓ સ્વતન્ત્ર થાય છે, શ્રીવલ્લભનીલાગ્નિપર્યન્ત ગતિમાન થાય છે એમ ભાવ છે, તેથી તદીયોને પુષ્ટિમાર્ગીય સુક્તિદાનના પ્રસ્તાવમાં સાક્ષાત્સ્વરૂપાનુભવ જ પ્રધાનભૂત છે. આ પ્રકારે જ ભજનપરની ભજનમાર્ગમાં સ્થિતિ છે, તેથી પ્રાકૃતાનુકૃતિદર્શનથી મોહ તો આસુરોને અથવા તદ્દર્શવેશીઓને જ થાય છે, તદીયોને તો સાક્ષાદ્ભગવન્મુખારવિન્દહલરસાસ્વાદ-નિરોધકવશ્યક તદેકસ્મૃતિએ કરીને તદતિરિક્તભાવનાવિષયગતિ જ અસમ્ભવિત જણાવી. તદીયને પ્રાકૃતધર્માનુકૃતિદર્શનથી અન્યથા બુદ્ધિ થતી નથી, જેવી રીતિએ રસાત્મબ્રહ્મ ભગવાનમાં મજાભકતોને અલૌકિક દર્શન થયાં; અનુભવ થયો, તદ્વત્ અત્ર પણ શ્રીમદાચાર્ય-

૧. તાં વીક્ષ્ય કંસઃ પ્રમયા જિતાન્તરાં વિરોચયન્તીં ભવન્ શુચિસ્મિતામ્ ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૨, ૨૦.

૨. ચાલં પ્રતિચ્છન્નનિજોદ્દેજસં દદર્શ તત્ત્વેન્નિમિવાહિતામ્મસિ ॥ શ્રી. મા. દ. ૫-૬૭.

સ્વરૂપજ્ઞાનવાન શ્રીપદનાભદ્રાસાદિને સ્વોદ્ધારકેશનત્વે લૌકિકાનુકરણદર્શનમાં પણ સાક્ષાત્સન્મનુષ્યાકૃતિ હતાશનની જ પ્રતીતિ જ થાય છે, આસુરે જીવવત્ અન્યથા પ્રતીતિ થતી નથી. આ પ્રકારે એતાવત્સર્વ બાહ્યાબ્યન્તર ધર્મની તુલ્યતા શ્રીમદ્દયાર્થચરણમાં જણાવવાને આ પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષ્ય નામ શ્રીમંતપ્રભુચરણે ધર્યું. યદ્યપિ આ પ્રકારે લૌકિકાનુકૃતિનો અહ્ગીકાર કરીને દૈવસપ્તયુદ્ધારાર્થે આ જગતમાં વિહરવાથી પ્રાકૃતાનુકૃતિનો અહ્ગીકાર દર્શ્યમાન થાય તથાપિ વસ્તુવિચારે તત્પ્રાકૃતાનુકૃતિના અહ્ગીકારનો મણુ હેતુ ભક્ત પ્રતિ અનુગ્રહ જ છે, તદ્દતિરિક્ત હેતુ જ નથી. તે ભક્તો નિજ ધામ ત્વજીને પ્રાકૃત મનુષ્ય લોકમાં આવ્યા, તેથી ભગવાને પણ તેમની ઉદ્ધત્યર્થે પ્રાકૃતાનુકરણાદિક કર્યું, તેથી તત્ આસુરોને અને તદ્દર્મવેશીને જ મોહાદિક થયો, ભક્તોને નહિ, તદ્દદ અત્ર પણ શ્રીમદ્વલ્લભાગ્નિના પ્રાદુર્ભાવપ્રસંગમાં પણ જાણવું. પ્રાકૃતની-લૌકિક-જીવની અનુકૃતિ-તદ્દત્ કાયકલેશાદિસહન-તદ્વ્યાજે-તે મિથે-મોહિત કર્યા છે. આસુર માનુષ જેમણે એવા પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષ્ય શ્રીમદ્દયાર્થચરણ છે, અનુકરણ વિના તેમની ઉદ્ધતિ ન થાય, તેથી જ પ્રાકૃતાનુકરણ છે.

પૂર્વ નામમાં શ્રીમંતપ્રભુચરણે આગા કરી. એ પ્રકારે સ્વસર્વસ્વનિધિદાનકર્તા મહોદ્ધારચરિત્રવાન શ્રીમદ્દયાર્થચરણ હોવાથી શ્રીમદ્દયાર્થચરણનું પણ અલૌકિકસ્વરૂપ હોવાથી લૌકિક વિષે પ્રાકટ્ય કરીને તત્સાધારણાનુકરણ શ્રીમદ્દયાર્થચરણમાં ધરતું નથી એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનાર્થે શ્રીમંતપ્રભુચરણે ‘પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષ્ય’ એમ શ્રીમદ્દયાર્થચરણનું નામ ધરે છે. આ તો આસુરમોહાર્થે અનુકરણ વ્યાજમાત્ર જ છે સ્વરૂપ તો તેનું અલૌકિક જ છે. વધી પ્રાકૃત અનુકરણમાં પણ દેવોને, તેમાં પણ વિશેષતઃ ભક્તોને, તેનું અલૌકિક સ્વરૂપ જ અનુભૂત થાય છે, તેમને તેવા જ સ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે, તેઓને તેવો જ અનુભવ થાય છે, તેથી આસુરોને જ સર્વદા મોહ થાય છે. મોહ તો તમોરૂપ જ છે, તેથી તામસ આસુરને શ્રીમદ્દયાર્થચરણના સ્વરૂપનો પ્રકાશ થતો નથી. દેવોને તો જેવો કૃપાતિશય તેવો સ્વરૂપજ્ઞાનાનુભવ, તેથી ભક્તોને તો અલૌકિક સ્વરૂપનો પ્રકાશ જ છે એમ સૂચન કર્યું.

એતાદૃશપૂર્વનામસૂચિત સ્વરૂપ જે શ્રીમદ્દયાર્થચરણનું હોય તો તેમનામાં માનુષત્વ-પ્રતીતિ કેમ થાય છે એ શંકાના નિરાસાર્થે શ્રીમંતપ્રભુચરણે આ ‘પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષ્ય’ નામની આગા કરી છે. પ્રાકૃતોની અનુકૃતિનું-તેમનાં અનુકરણનું-જે વ્યાજ-મિથ-તેણે કરીને મોહિત કર્યા છે આસુરો અને માનુષો જેમણે જેનું આસુર-વ્યામોહત્વ ભગવાનનું દૃષ્ટિચુતિગોચર છે તેનું જ શ્રીમદ્દયાર્થચરણનું પણ એમ અર્થ છે. અથવા પ્રાકૃતના અનુકરણે મોહિત કર્યા છે-મુક્ત્યાદિદાને કરીને સ્વીકૃત કર્યા છે-અસુર-સ્ત્રાવ પ્રાપ્ત માનુષો જેમણે, અથવા સ્વીકૃત કર્યા છે આસુરો અને માનુષો જેમણે, એમ અર્થ છે.

પૂર્વ નામમાં આગા કરી એવા અલૌકિક હોય તો પ્રાકૃત પ્રતીતિ કેમ થાય છે એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થે શ્રીમંતપ્રભુચરણે આ નામની આગા કરે છે. પ્રાકૃતાનુકરણ તો વ્યાજમાત્ર છે, સ્વયં કંઈ તેવા નથી. પ્રાકૃતાનુકરણ તો સ્વભાવતઃ આસુરોના-પ્રાવાદિક જીવોના-મોહાર્થે જ છે, અન્યથા પ્રાવાદિક જીવોને પણ સ્વરૂપજ્ઞાને કરીને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય.

‘પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષઃ’ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમે સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના વિંશતિતમ અધ્યાયાર્થનું બોધક છે. પ્રાકૃતની-સાધારણ મનુષ્યોની-અનુકૃતિના-‘લૌકિક’ ગતિનું દર્શન કરાવતા ભગવાને પુનઃ ગોપોને કહ્યું ‘ઇત્યાદિનાં-વ્યાજે-મિથે-વિમોહિત કર્માં છે આસુર માનુષો-માથુરસ્થ બ્રાહ્મણો-જેઓશ્રીએ એવા, આ પ્રસન્નગની આગા ‘ખરે ભગવાનની માયા યોગીઓની પણ મોહિકા છે જેથી નરોનાં મુરુઓ અમે દ્વિને નિજ સ્વાર્થમાં મોહીએ છીએ’ ‘અન્યડે બ્રહ્માદિને ત્યજીને તથા ચોંચક્ય-ગર્વાદિ દોષો પણ ત્યજીને જેમના પાદસ્પર્શની આશાએ-ચરણુસેવામનોરથે-જેમને નિરન્તર લક્ષ્મી લજે છે તેમની આદનયાચના-જનોતી-વિદ્ય જનોતી-પણ મોહિની છે’ એ શ્લોકોમાં કરી છે, અથવા પ્રાકૃતની ગોપોની-વિગમિરૂપ કૃતિથી અનુ-પંછી-યાચનારૂપા કૃતિ તે વ્યાજે-મિથે-મોહિત કર્યા છે ઇત્યાદિ પૂર્વવત્, અથવા પ્રાકૃતને વિષે અનુકૃતિ જેમની છે તે પ્રાકૃતાનુકૃતિના [‘તેનુ’ (સર્વ) અનુકરણ કરે છે’ એ સૂત્રના ભાષ્યમાં સર્વની ભગવંદનુકૃતિ સિદ્ધ છે] વ્યાજે મોહિતાસુરમાનુષ, આથી અનુકરણ પણ લોકશિક્ષાર્થ છે એમ કહેવાય છે. આ પ્રસન્નગની આગા ‘દેશકાલપૃથગ્દ્રવ્ય’ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કરી છે.

वैश्वानरो बलुभाख्यः सद्रूपो हितकृत् सताम् ।

जनशिक्षाकृते कृष्णभक्तिकृत्निखिलेष्टदः ॥ १२ ॥

આ શ્લોકમાં ૭ નામ છે.

૨૧. વૈશ્વાનરઃ ।

૨૨. બલુભાખ્યઃ ।

૨૩. સદ્રૂપઃ ।

૨૪. હિતકૃત્ સતામ્ ।

૨૫. જનશિક્ષાકૃતે કૃષ્ણભક્તિકૃત્

૨૬. નિખિલેષ્ટદઃ ।

નમનપૂર્વક જપ નીચે પ્રકારે કરવો.

૨૧. વૈશ્વાનરાય નમઃ ।

૨૨. બલુભાખ્યાય નમઃ ।

૨૩. સદ્રૂપાય નમઃ ।

૨૪. હિતકૃતે સતાન્નમઃ ।

૨૫. જનશિક્ષાકૃતે કૃષ્ણભક્તિકૃતે નમઃ ।

૨૬. નિખિલેષ્ટદાય નમઃ ।

૧. વ્યાજહાર પુનર્ગોપાન્ દર્શયલૌકિકો ગતિમ્ ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૧૩.

૨. નૂનં ભગવતો માયા યોગિનામપિ મોહિની । ચદ્વયં ગુરવો નૃણાં સ્વાર્થે મુહ્યામહે દ્વિજાઃ ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૪૦.

૩. હિત્વાન્યાન્મજતે ચં શ્રીઃ પાદસ્પર્શશયાસકૃન્ । આત્મદોષાપવર્ગેણ તથાચ્ચ જનમીહિનો ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૪૬.

૪. અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥ ઇ. મી. ૧, ૩, ૨૨.

૫. દેશઃ કાલઃ પૃથગ્દ્રવ્યમ્ ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૪૭.

વૈશ્વાનરઃ—યદપિ પૂર્વં પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષઃ એ નામની આજ્ઞા કરીને લૌકિકાનુકૃતિત્વમાં પણ સોપનપત્તિકં—યુક્તિપૂર્વકં—પુરુષોત્તમત્વ નિરૂપણ કર્યું, તથાપિ તેમનું ફક્તરૂપશુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગપ્રવર્તકત્વ શ્રુતિરમૃત્યાદિ-અનેક પ્રમાણે કરીને સર્વાધિક્ત્વસાપન તથા સ્વભક્તિમાર્ગમાં અહંગીકૃત જીવોનું એતન્માર્ગનાં બોધે કૃતાર્થાકરણં ઇત્યાદિક પુરુષોત્તમ-રૂપમાં પણ અપ્રતીત છે તથાપિ તે સર્વ શ્રીમદાચાર્યચરણમાં કેમ પ્રતીત થાય છે તેમાં શો હેતુ છે એમ આશંકીને તત્પ્રતીતિમાં પુરુષોત્તમમુખ્યાવયવરૂપત્વ પણ અત્ર શ્રીમદાચાર્યચરણમાં છે એમ જણાવવાને તથ્યેતુભૂત આ શ્રીમદાચાર્યચરણનું ‘વૈશ્વાનરઃ’ નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ધર્યું છે. ‘વૈશ્વાનરઃ’ પદ્યથી—‘અગ્નિ^૧ મુખ્ય છે’ એ શ્રુતિએ અગ્નિનું પુરુષોત્તમમુખ્યરૂપત્વ કહ્યું છે તેથી તન્મુખ્યસ્વરૂપાગ્નિનું આધિદૈવિકત્વ આનન્દ-રૂપત્વ અને મુખ્યમાં વાદ્ પણ હોય છે તેથી—વાદ્રૂપત્વ પણ સિદ્ધ છે. શ્રીમદાચાર્યચરણના શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગપ્રવર્તકત્વમાં જે અનુપપત્તિઓ આશંકી હતી તે સર્વનો પરિહાર પુરુષોત્તમ-વાદ્રૂપત્વથી થયો એમ જણવું. ‘તત્ર અધિકનો અનુપવેશ થયો ન તો તેની હાનિ^૨ એ ન્યાયે કાંઈ અનુપપત્તિ નથી. અત્ર પરામર્શવિષય અપેક્ષણીય છે, તદ્દેતુ ‘વૈશ્વાનરઃ’ પદવડે પુરુષોત્તમમુખ્યારવિન્દફલવિયોગસન્મન્યન્ત^૩ અલૌકિકાગ્નિત્વનું નિરૂપણ હોવાથી અગ્નિશબ્દવાચ્યાર્થનો પરામર્શમાં મધ્યપાત હોવાથી અગ્નિતુલ્યત્વનો જ વિચાર હોવાથી, અલૌકિક અગ્નિનું જ અભિભાવન હોવાથી કેવલ લૌકિક અગ્નિમાં પૂર્વોક્ત પુષ્ટિભક્તિમાર્ગપ્રવર્તકત્વાદિ અખિલ સામર્થ્યનો અસમ્ભવ હોવાથી ‘વૈશ્વાનરઃ’ પદે કથન અનિર્વચનીય આનન્દાનુભવાનુરૂપવિશેષ વક્તવ્ય થાય છે, ‘એ આ અગ્નિ વૈશ્વાનર જેથી પુરુષ જે આ પુરુષવિધને પુરુષાન્તરમાં પ્રતિષ્ઠિત જણે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં અગ્નિથી જ પુરુષપ્રાકટ્યની આજ્ઞા કરી છે, તેથી શ્રીમત્સ્વામિનીના વિરહા-ગ્નિથી જ ‘કૃષ્ણ’ પદાર્થનું પ્રાકટ્ય ‘પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ શૂદ્ધ સ્ત્રીભાવ કૃષ્ણ-પદાર્થ છે એમ કવચિદ્—શ્રીવેણુગીતનીઃ શ્રીસુબોધિનીશ્રીમાં—વિષ્ટત કરેલું છે’ ઇત્યાદિ વાક્યોએ તત્ર તદગ્નિના સ્વરૂપાદિકની લૌકિકાગ્નિવદ્ ભાવના ન કરવી. એતદ્વિષયક જ ધીવણભાષ્ટકમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે પણ ‘જે સન્મનુષ્યાકૃતિ અતિકરણ છે તે હુતાશને પ્રપન્ન થાઉ છું’ એમ હુતાશત્વની અને સન્મનુષ્યાકૃતિઉક્તિએ પૂર્વોક્ત શ્રુત્યર્થ જ દદ ક્યો છે. ‘તે આ અગ્નિ તે વૈશ્વાનર જેથી પુરુષ’ શ્રુતિમાં ‘જેથી પુરુષ’ શબ્દ કરીને રસાત્મક પૂરુષાનન્દસ્વરૂપે સ્વયં પુરુષોત્તમનું કથન છે. અત્ર પુરુષાન્તર પુરુષવિધનું પુરુષોત્તમાકૃતિનું, અધિજ્ઞાન છે એમ અર્થ છે એથી પરમાર્થતઃ આકૃતિ-મરત્વ આ વૈશ્વાનર અગ્નિમાં જ છે, ‘સાક્ષાદ્ભજનનાનન્દસ્વરૂપની રાસાઘનેક લીલાદિનું આવયવત્વ મુખ્યામિમાં જ નિશ્ચિત કરતી શ્રુતિ ‘પુરુષવિધ’ ઇત્યાદિથી આજ્ઞા કરે છે કે તે પુરુષ જેમ વિવિધલીલાભાવાત્મક છે તેમ જ તદગ્નિમાં પણ અવયવાદિનું નાનાત્વ તથાવિધત્વે જ જણવું. તે અગ્નિથી ન્યારે બહિઃ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ત્યારે

૧. અગ્નિર્મુક્તમ્ ।

૨. અધિકં તન્નાનુપ્રવિષ્ટં નત્ર તદ્દાનિઃ ।

૩. સ હ ઇવોગ્નિર્વૈશ્વાનરો યતઃ પુરુષઃ યો દૈનં પુરુષવિધં પુરુષાન્તરે પ્રતિષ્ઠિતં વેદ ।

૪. યઃ સન્મનુષ્યાકૃતિરતિકરણસ્તં પ્રપદે હુતાશમ્ । શ્રીરાદ્ધમાષ્ટક, ૧.

દ્વિધાશૃંગારરસાત્મક બાહ્યાખ્યન્તરલીલારમણભાવાદિકે શુદ્ધબ્રહ્મસાકાર વિવિધલીલાનુકરણે વિશિષ્ટ નટવરવપુસ્વરૂપ નિગૂઢભાવરૂપ કૃષ્ણપદાર્થનું જ સમ્પાદન કરે છે, તેથી 'વૈશ્વાનર' પદનો ભાવાર્થ અત્યન્તસ્વીયસ્વભાવસમ્પત્તિમતી ગહનગતિરૂપાએ કરીને અત્યન્ત સાન્ન છે. શુદ્ધસાકારબ્રહ્માખિલરાજધાનીસાહિત્યે રાજે છે, પ્રકાશે છે, શોભે છે. આમ હોવાથી યદ્યપિ લૌકિકાનુકૃતિત્વમાં લૌકિકાનુકરણ છે તથાપિ પૂર્વોક્તપ્રકારવિશિષ્ટ સ્વરૂપાનુભવીને તર્જનિત-લૌકિકાનુકૃતિત્વજનિત-સંસર્ગની સમ્ભાવના પણ નથી એમ જણાવવાને 'વૈશ્વાનર' નામ ધર્યું છે. 'વૈશ્વાનર' પદે કરીને 'અગ્નિ મુખ છે' એ શ્રુત્યુક્ત દ્વિધાશૃંગારરસરૂપ પુરુષોત્તમમુખત્વ આ અલૌકિક અગ્નિનું કહ્યું, તેથી તન્મુખાગ્નિ શ્રીમદાચાર્યચરણના સ્વરૂપાનુભવાદિથી, તેવી સન્મનુષ્યાકૃતિ વિદ્યમાન છે, તથાપિ તદીય જનને સાક્ષાન્મુખાર વિન્દ્યલવિયોગાગ્નિમાંથી ઉદ્ભૂત નટવરવપુઃસ્વરૂપનો જ અનુભવ થાય છે.

શ્રીમદાચાર્યસ્વરૂપમાં અન્ધકારનિવારણપૂર્વક પ્રકાશકર્મનું જેવી રીતે નિરૂપણ થાય છે એમ શરૂક થાય તેના નિરાસાર્થ શ્રીત્મબ્રહ્મચરણે શ્રીમદાચાર્યચરણનું 'વૈશ્વાનર' નામ ધર્યું છે. વૈશ્વાનરત્વે કરીને સાક્ષાત્પુરુષોત્તમમુખારવિન્દાધિષ્ઠાત્ અલૌકિક અગ્નિરૂપનું નિરૂપણ થયું, તેથી અન્ધકારનિવારણપૂર્વક જ્ઞાનપ્રકાશત્વ સિદ્ધ થયું.

અસુરોને તો મુક્ત્યભાવ છે તેમને મુક્તિનું દાન જેવી રીતે કરે છે એમ શરૂક થાય તેના નિરાસાર્થ 'વૈશ્વાનર' નામની આજ્ઞા કરી છે. શ્રીમદાચાર્યચરણે વૈશ્વાનર છે, અગ્નિસ્વરૂપ છે, તેથી જેવી રીતિએ અગ્નિ સર્વને દહે છે તદનન્તર જેનું દહન કરે છે તેનું અગ્નિત્વ પણ સંસિદ્ધ કરે છે, સર્વસેવ્ય પણ અગ્નિ છે, અગ્નિથી કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી, તેમ શ્રીમદાચાર્યચરણે પણ કલ્મષવાનના પણ આસુર ભાવને દૂર કરીને તેમને મોક્ષ દાન કરે છે ઇત્યાદિ ભાવ છે.

દૈવ જીવને સ્વતઃસ્વરૂપજ્ઞાન થાય છે તદ્દર્મસૂચક આ 'વૈશ્વાનર' નામ છે. યદ્યપિ અગ્નિપદે કરીને પણ તદ્દર્મવત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તથાપિ વૈશ્વાનરપદે કરીને આનન્દમય અલૌકિક અગ્નિ કહેવાય છે, ન તો પ્રાકૃતદેવતારૂપ. વૈશ્વાનરના અલૌકિકત્વનું આનન્દમયત્વનું તથા વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વનું નિરૂપણ 'વૈશ્વાનરશબ્દવાચ્ય સાધારણ શબ્દથી વિશેષ હોવાથી પરમાત્મા છે' એ અધિકરણમાં '૨' જે તો આ પ્રાદેશમાત્ર અભિવિમાન આત્મા વૈશ્વાનરને ચિન્તે છે' એ વિષયવાક્યમાં લાખ્યમાં નિરૂપણ કર્યું છે. વિશ્વનું-જડનું-તથા નરનું-જીવનું-ભગવદંશત્વે કરીને દેવતાત્વ હોવાથી 'દેવતાદ્વન્દસમાસથી 'વિશ્વાનરૌ' પદ સિદ્ધ થાય છે અને વિશ્વાનરૌ નિવાસ જેના એમ નિવાસાર્થક અણ્ પ્રત્યયે કરીને સિદ્ધ વૈશ્વાનરપદનો અર્થ ભગવાન જ થાય છે. દૈવ જીવમાં ગૂઢતાપોદ્ભાવનાર્થ ભગવાન જ આ વૈશ્વાનર છે.

વૈશ્વાનર એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધના એકવિંશાધ્યાયાર્થનું બોધક છે. વૈશ્વાનરનો અર્થ વિશ્વ-સર્વ-નરના સ્વામી, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા

૧. વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ । વ્ર. સૂ. ૧, ૨, ૨૪.

૨. યસ્ત્વેનં પ્રાદેશમાત્રમભિવિમાનમાત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે । શ્રી. ભ. ભા. પૃષ્ઠ ૩૪૫, છાં. ૫, ૧૩, ૨, ૫, ૧૪, ૨; ૫, ૧૫, ૨; ૫, ૧૬, ૨; ૫, ૧૭, ૨.

૩. વિશ્વસ્ય જડસ્ય નરસ્ય જીવસ્ય ચ ભગવદંશત્વેન દેવતાત્વાદ્ 'દેવતાંદ્વન્દ્વે' चेति विश्वानरौ, तौ निवासौ यस्येति 'तस्य निवास' इत्यण्, तेन परमेश्वर एव वૈશ્વાનરૌ भवति । શ્રી. અ. ભા. પૃષ્ઠ ૩૫૦.

कोउ कुलेह सुरङ्ग धरे सीस । पाग बन्धावहु गोकुल ईस ॥ ३९ ॥
 तुम तो हो ब्रजराजलडेते । सब लरिकनमें गुन बडेते ॥ ४० ॥
 मोरचन्द्रिका गुंजाहार । ब्रजभक्तनके प्राण आधार ॥ ४१ ॥
 कोउ नयन अञ्जन अञ्जवावे । कोउ मृगमदतिलक लगावे ॥ ४२ ॥
 पहोपमाल ले कण्ठ लगावे । सङ्केत सदनकी ठोर बतावे ॥ ४३ ॥
 रत्नजटित मुरली कर दई । मोहन परम प्रीतिसों लई ॥ ४४ ॥
 तव आई वृषभानदुलारी । छवीपर वारी कोटि कुमारी ॥ ४५ ॥
 अञ्जन दृग केसरकी आड । सब युवतिनमें लाडीली लाड ॥ ४६ ॥
 हठ करी हरि शृङ्गार करावे । बहुविध भूषण वसन बनावे ॥ ४७ ॥
 नखाशिखलों शृङ्गार करावे । देख गोपाल अति सचुपावे ॥ ४८ ॥
 मधुमेवा अरु बहोत मिठाई । मुदित यशोमति गोद भराई ॥ ४९ ॥
 सन्मुख आय रही ब्रजनारी । दर्पण देखहु कुञ्जविहारी ॥ ५० ॥
 वे तो हरिसुखकमल निहारे । हरि-राधाविधुवदन निहारे ॥ ५१ ॥
 शोभा देख रही ब्रजनारी । हसहस देत परस्पर तारी ॥ ५२ ॥
 श्रीगोपीबल्लभ भोग धर्यो । सो तो भुवनभुवन प्रति कर्यो ॥ ५३ ॥
 पूरी दाधि सन्धानो शाक । माखन चूरो बहुविध पाक ॥ ५४ ॥
 सबहिनके मनरञ्जनकारन । प्रेमसाहित लीनो मनभावन ॥ ५५ ॥
 भोग सराय वीरा जब दीनो । विविध भांत मनोरथ कीनो ॥ ५६ ॥
 मनसापूरण नन्दकुमार । ठाहें हे यशोमतिके द्वार ॥ ५७ ॥
 मैया मथि मथि धैया प्यावे । बारवार उर अन्तर लावे ॥ ५८ ॥
 वेनी वडे लाल पय पीजे । इतनो कळो हमारी कीजे ॥ ५९ ॥
 धोरीको पय परम रसाल । सात घुंठ जो पीजे लाल ॥ ६० ॥
 वदन धोय वीरा जब लीनो । मैया तवहिं खिलोना दीनो ॥ ६१ ॥
 ठाडी रही रोहिणी रांनी । मीठी बात कही मनमानी ॥ ६२ ॥
 खीर सिरात स्वाद नहि आवे । ग्रास द्वे मुख मेलो जो भावे ॥ ६३ ॥
 अति हितसों तव भोजन कीनो । तवहिं मात खिलोना दीनो ॥ ६४ ॥
 खेलत फिरत सखा सङ्ग लीने । खिरक खोरी गहर रसभीने ॥ ६५ ॥
 अतिप्रवीन यशोमतिको पूत । सबहिनको मन लीनो धूत ॥ ६६ ॥
 चोरी कर सबहिन सुख देत । गोपीनको सर्वस्व हरी लेत ॥ ६७ ॥

कर सङ्केत बुलाई गोपी । इन तो सब मर्यादा लोपी ॥ ६८ ॥
 सत्राहिनस्त्रे कियो मनभायो । या कारण यह ब्रजमें आयो ॥ ६९ ॥
 यशोमति सखियनको जु बुलावे । कमलनयनकुं कहूं नहि पावे ॥ ७० ॥
 देखो री गोपाल कहाँ हे खेलत । कहो जाय यशोमति तौहि बोलत ॥ ७१ ॥
 तब माताकी जानी प्रीत । आय गये गिरिधारी मीत ॥ ७२ ॥
 बैठे आय कनक आसनपर । नन्दराय पकरे करसों कर ॥ ७३ ॥
 भोजनको बैठे नन्दराय । तुम सङ्ग भोजन करहुं आय ॥ ७४ ॥
 कनकवरन झारी यमुनाजल । भरि लीनी यशोमति मन उज्ज्वल ॥ ७५ ॥
 पनवारो जोर्यो विस्तार । तापर धर्यो कनकको थार ॥ ७६ ॥
 बेला छोटे मोटे धरे । चमचा रत्नजटित तहाँ खरे ॥ ७७ ॥
 चन्दन धूप कीनो ता ठोर । हितसों प्रभुजी लीनो कोर ॥ ७८ ॥
 मिरचनके कीने बहु शाक । हितसों रोहिणी कीने पाक ॥ ७९ ॥
 ठाढ़े मुग ओर दार बनाई । ताके पास कही ले आई ॥ ८० ॥
 अतिसुगन्ध चावरको भात । प्रीतिसों धर्यो हे यशोमति मात ॥ ८१ ॥
 शिखरण भात दहिको भात । खाटो ओर बडीको भात ॥ ८२ ॥
 तीन भांतिकी तुरई करी । भूँजे पापर तिलबडी करी ॥ ८३ ॥
 भरता वेगन चकता करे । अरबी घुरन सेम ले धरे ॥ ८४ ॥
 करेला सुरेला कंकोर । खडरा खडरी गलका धरे ॥ ८५ ॥
 विविध भांतकी भाजी करी । बहोत भांतकी कचरी तरी ॥ ८६ ॥
 सकरकन्दको मीठो शाक । पेठामां मिश्रीको पाक ॥ ८७ ॥
 रायता कीने इक्कीस भांति । सन्धानाकी केतिक पांति ॥ ८८ ॥
 विलसारु कीनो जो बनाय । जेवत हरिको मन न अघाय ॥ ८९ ॥
 व्यञ्जन बहुविध गिने न जाय । बारि बारि यशोमति माय ॥ ९० ॥
 पुरी रोटि लीटी करी । मीसी रोटि घीसों भरी ॥ ९१ ॥
 माखन घूसो पास धरायो । लुचइ ले सिखरनसों खायो ॥ ९२ ॥
 सेब बहुत घूरासो करी । सो तो जाय निकट ले धरी ॥ ९३ ॥
 बरा मठाके सुन्दर कीने । लिनकुडा अतिहि रसभीने ॥ ९४ ॥
 मैया मोको सिखरन भावे । बेला भरि भरि रोहिणी लावे ॥ ९५ ॥
 सुरभिघृतसों बेला भर्यो । सो तो जाय सिखरपर धर्यो ॥ ९६ ॥

ओठ्यो दूध दहि को बेला । मीठे आम और सुन्दर केला ॥ ९७ ॥
 अरवी को सीरा जो कीनो । सो तो प्रभुने रुचिसों लीनो ॥ ९८ ॥
 खरबुजा और आलो मेवा । यह विध यशोमति कीनी सेवा ॥ ९९ ॥
 छोक्यो मठा परम सुखदायक । सो तो केवल हरि जुके लायक ॥ १०० ॥
 यह विध लालन भोजन कीनो । मात यशोमतिकों सुख दीनो ॥ १०१ ॥
 करि आचमन ठाढ़े आङ्गनमें । अति सुगन्ध वीरी आननमें ॥ १०२ ॥
 श्रीकरमें वीरा बहु लीए । सो तो बांट सवनकों दीए ॥ १०३ ॥
 थाक विचित्र कुन्दकी माला । ले आई पहेरे नन्दलाला ॥ १०४ ॥
 कर मुरली और बेत गहाई । ब्रजवनिता देखे सुख पाई ॥ १०५ ॥
 नीराञ्जन बहुविधिसों कीनो । शोभा निरख वारनो लीनो ॥ १०६ ॥
 जबलगी हरि भोजन करि आवे । तब लगि सहचरी कुञ्ज बनावे ॥ १०७ ॥
 झोली भर भर पहाँप ले आवे । परम प्रीतिसों सेज विछावे ॥ १०८ ॥
 फूलनकी शय्या ले रचे । तकिया गेंदुआ फूलनसो खचे ॥ १०९ ॥
 सेज बन्द लालनके करे । रङ्ग रङ्ग फूलनसों भरे ॥ ११० ॥
 फूलनके महल खम्भ चौवारे । फूलन कलश धरे अति भारे ॥ १११ ॥
 अङ्गरागके बेला मरे । अतिसुगन्ध वीरा तहां धरे ॥ ११२ ॥
 पहाँपमाल ले सुन्दर करी । सो तो प्यारी उर पर धरी ॥ ११३ ॥
 फूलनके पङ्खा ले आवे । सो तो कमलनयनको भावे ॥ ११४ ॥
 पोढ़े प्रिया अह प्यारी सङ्ग । विविध भांति वरपंत रसरङ्ग ॥ ११५ ॥
 सकल पदार्थ ले आगे धरे । विविध मनोरथ मनके करे ॥ ११६ ॥
 विविध भांति प्रियके सङ्ग खेली । रस मर्यादा सब ले पेली ॥ ११७ ॥
 श्रमकन सुभग अङ्गपर आई । रसभरि पोढ़े कुंवर कन्हवाई ॥ ११८ ॥
 जालरन्ध्र द्वे सहचरी देखे । अपना जन्म सफल करी लेखे ॥ ११९ ॥
 घण्टानाद भयो सब ओर । शङ्खनकी ध्वनि भई चहुं ओर ॥ १२० ॥
 ध्वनि सुनि श्रीगोवर्धनधर जागे । मानो प्रेमसिन्धुमें पागे ॥ १२१ ॥
 काकरी बीज खोवा अह पना । केला आम खरबूजा घना ॥ १२२ ॥
 फलफलेरीसों भाजन भरे । सो ले कुञ्जभवनमें धरे ॥ १२३ ॥
 ग्वाल अपनी मुराभि देखी । फिर कछु मनमें मनसा लेखी ॥ १२४ ॥
 वेणु बेत ले चले कन्हवाई । देख सहचरी अति सचुपाई ॥ १२५ ॥

आगे गोधन पाछे ग्वाल । मध्य विराजत गिरिधरलाल ॥ १२६ ॥
 गोरजमण्डित कर्धुर केस । शोभित हे अतिसुन्दर वेस ॥ १२७ ॥
 मणिमाला गुञ्जाफल गरे । गोरी राग वेषुमें करे ॥ १२८ ॥
 सन्ध्याभोग हे बाहीको नाम । सो तो लीनो तहांहि ठाम ॥ १२९ ॥
 ब्रजवनिता आई चहुं ओर । श्रीमुख निरखत भयो प्रमोद ॥ १३० ॥
 अतिविरहिन जे ब्रजकी वाला । घेर लीये तव मदनगोपाला ॥ १३१ ॥
 कलुं क मनोरथ उनको कीनो । गोविन्द गोपीनको सुख दीनो ॥ १३२ ॥
 करी सत्कार चले आगेते । करी सङ्केत रहे पाछेते ॥ १३३ ॥
 नन्दभवनमें ठाडे आय । प्रमुदित भई यशोमति माय ॥ १३४ ॥
 विविध भांति आरति उतारी । करमें लिये कञ्चनकी थारी ॥ १३५ ॥
 भीतर भवन पधारे लाल । जुरी आई सब ब्रजकी वाल ॥ १३६ ॥
 कोउ तो शृङ्गार बडावे । कोउ जल फुल्ले ले आवे ॥ १३७ ॥
 कोउ मर्दन मञ्जन करे । अङ्गवसन ले आगे धरे ॥ १३८ ॥
 वेषु बेत सेली कर लये । हरिजु तवहि खिरकमें गये ॥ १३९ ॥
 सहज शृङ्गार किये अतिशोभित । निरखत तनमन अतिसे लोभित ॥ १४० ॥
 धोरी धूमर गङ्ग बुलाई । काजर पियरी दोरी आई ॥ १४१ ॥
 भातभांतिके रोहिणी करे । भाजन ले सब रससों भरे ॥ १४२ ॥
 वे तो ब्रजवनितनसङ्केत । वे सबहिनको बोले लेत ॥ १४३ ॥
 ब्रजवनिताकी जानी प्रीति । ग्वालभोग लीयो रसरीति ॥ १४४ ॥
 सबहिनको कियो मनभायो । तह कारण यह ब्रजमें आयो ॥ १४५ ॥
 यशोमति भोज दीनो साज । वेग आयो मोहन आज ॥ १४६ ॥
 यमुनाजलसों झारी भरी । ले उठाय हरि पासे धरी ॥ १४७ ॥
 दोउ भैया भोजनको आये । यशोमति कनक पाट बेठाये ॥ १४८ ॥
 दारभात मिरचनको शाक । हितसों रोहिणी कीनो पांक ॥ १४९ ॥
 दुग्धोदन अति मोकों भावे । बेला मरि भरि यशोमति लेवे ॥ १५० ॥
 यह विधि लालन भोजन कीनो । मात यशोमतिको सुख दीनो ॥ १५१ ॥
 ब्यारु करी ऊठे मनमोहन । लागि रही यशोमति अति मोहन ॥ १५२ ॥
 ओठ्यो दूध कपूर मिलाई । डबरा भरिके रोहिणी लाई ॥ १५३ ॥
 इच्छाभोजन कर सुख पायो । तव रानी आचमन करवायो ॥ १५४ ॥

અતિસુગન્ધ વીરી સુખ કરી । પહોંપમાલં શ્રીકણ્ઠ લે ધરી ॥ ૧૫૫ ॥
 કરિ આરતિ શ્રીમુખ જવ દેખ્યો । અપનો જન્મ સફલ કર લેખ્યો ॥ ૧૫૬ ॥
 રુનઝુન કરન અઙ્ગુરિયા ગહે । માત યશોમાતિ સવ સુખ લહે ॥ ૧૫૭ ॥
 સુખશય્યા પોઢે હરિરાય । ચાંપત ચરણ યશોમાતિ માય ॥ ૧૫૮ ॥
 માંતમાંતકી કહાની કહે । હરિ હુંકારી ફિર ફિર લહે ॥ ૧૫૯ ॥
 નિત્યલીલા કહો કેસે કહે । સો તો વ્રજનન મનમેં લહે ॥ ૧૬૦ ॥
 નન્દમવનકી લીલા કહે । માનુષ દેહ ધરિ સવ સુખ લહે ॥ ૧૬૧ ॥
 શ્રીશિશિરકી લીલા ગાવે । રસિક ચરણકમલરંજ પાવે ॥ ૧૬૨ ॥

॥ इति श्रीहरिरायकृत नित्यलीला ॥

आनन्दसंवलित एक नूतन श्राव्य.

શ્રીજગન્નાથપુરીમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની બેઠક છે, તે સ્થલ ક્રિપા સમયથી તત્ત્વ
 કાષ્ઠ સમાવૃત્તિના હસ્તગત થયું હતું. તેમાં શ્રીવલ્લભીય વૈષ્ણવોને દર્શનપર્યાદિકનો સ્વાતન્ત્ર્ય-
 પૂર્વક લાભ ઉપલબ્ધ ન હતો. સામ્રાટ વર્ષમાં તિલકાપિત શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગોવર્ધન-
 લાલજી શ્રીજગન્નાથપુરીમાં પ્રધાર્યા તે સમયે તેઓશ્રીએ સ્વનૈપુર્યથી તે સ્થલ સ્વહસ્તગત
 કરી લીધું છે, જેથી અતઃપર વૈષ્ણવોને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણસેવાસાસ્વાદનો અનિર્વર્ણનીય
 લાભ થતાં શ્રીતિલકાપિતને પરમોપકારપૂર્વક બેઠકો ધન્યવાદ ન સમર્પાય તેટલો ઓછો છે.
 આથી પણ વધારે ધન્યવાદના કેન્દ્રરૂપ થવાને આ પ્રસ્તુત પ્રસહ્ગમાં આવશ્યક નિવેદન
 કરીને તેઓશ્રીનું ધ્યાન આકર્ષાએ છીએ. નિજ કુલથી અને અમુક પરિમિત બ્રાહ્મણ-
 શાંતિથી વ્યતિરિક્તને સ્વમાર્ગમાં શ્રીનાથજીપ્રભૂતિના સ્પર્શજન્ય સુખનો લાભ સર્વથા
 અલભ્ય થઈ ગયો છે, જેથી વૈષ્ણવોની સ્વાચાર્યસેવિત સ્વરૂપના સ્પર્શસુખની અભિલાષાને
 સંહાર કરવાનું સ્થાન શ્રીમદ્વાચાર્યચરણપ્રભૂતિની બેઠકો જ રહી છે. સદલાગ્યે આ બેઠકો
 પ્રાયઃ શ્રીમદ્ગોસ્વામિતિલકાપિત શ્રીગોવર્ધનલાલજીની વ્યવસ્થા નીચે છે, અને ત્યાં ભાવુક
 ભગવદીયો નિત્યસસલીલક્રતાત્પર્ય શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની ઝારી વગેરેની સેવા કરીને સ્વકીય
 ઉત્કટ અભિલાષાને આનન્દપૂર્વક તૃપ્ત કરે છે, પરંતુ પચ્ચ વર્ષથી સમગ્ર બેઠકોમાં
 અંશિક બેઠકે રથાને નિયત બેઠકો આમલ કરવામાં આવે છે તેથી સામાન્યરિથિતિવાન
 વૈષ્ણવની અલભ્યસાસ્વાદન તૃપ્તિ અલભ્ય જ રહે છે. અત્ર પ્રજનું જ દૃષ્ટાન્ત મહણ
 કરીને વિચારીએ તો પ્રજામાં શ્રીમદ્વાચાર્યપ્રભૂતિની આશરે રાંથી ન્યૂન બેઠકો નથી જ,
 આ પ્રતિબેઠક સપાદપચ્ચ-સર્વાર્પણ-રૂપક બેઠકો નિયમ સાધારણ આર્થિકરિથિતિવાન
 વૈષ્ણવોને સેવામાં એક આધારરૂપ થાય છે. આ પ્રકારે વૈષ્ણવોના નૈરાશ્યના નિઃશ્વાસરૂપ
 બેઠકપ્રતિ તેઓશ્રીનું અમે નમ્રતાથી પરંતુ દૃઢતાથી ધ્યાન આકર્ષા વિરતિ કરીએ છીએ.
 આ નિયમિત બેઠકે વૈષ્ણવની ઇચ્છાનુસાર બેઠકના રૂપમાં મુખીને યઃકથન નિષ્ક્રિયન
 પણ ભક્ત શ્રીમદ્વાચાર્યપ્રભૂતિની સેવાનો સ્મારવાદલાભ લે એમ વ્યવસ્થા કરી શ્રીમદ્-
 ગોસ્વામિતિલકાપિત અધિશાધિક યશસ્વી થાય.

મજલસના પ્રતિબંધની નિવૃત્તિપૂર્વક વર્ણનાશક્તિહેતુનું—ચુલ્લીના વિશિષ્ટ ઉષ્ણશૂકગારરસરૂપ સ્વરૂપાત્મક વેણુનાદનુચ્ચર્ણન કરીને પણ શ્લોકસ્થંદ્યુરવં પદે કરીને અનુચર્ણનનું સમર્થન કર્યું. કારણતઃ કલતઃ અને સ્વરૂપતઃ એમ ચતુર્થા વેણુગીતવર્ણનના ઉપક્રમમાં પ્રતિબંધ થયો, તથાપિ પૂર્વોક્ત પ્રકારે ત્યારે તે પ્રતિબંધ નિવૃત્ત થઈ ગયો ત્યારે ચતુર્થા વેણુગીતવર્ણન થયું જ. ઉક્ત ચતુર્થા વર્ણનમાં વૃન્દાવનં સહિ મુખો વિતનોતિ કીર્તિમ્ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કારણતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે, અક્ષરવંતો કલમિદં ન પરં વિદામઃ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કારણતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે, કારણ કે વેણુગીતનું કારણ ભગવન્મુખારવિન્દ છે અને ભગવન્મુખારવિન્દનું વર્ણન એ શ્લોકમાં છે, ગોપ્યઃ કિમાચરદયં કુશલં સ્મ વેણુઃ શ્લોકમાં કલતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે, અને ગા ગોપકૈરનુવનં નયતોઃ શ્લોકમાં સ્વરૂપતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે. નાદને વિષે અનુભૂયમાન સ્વરૂપનો જ અનુભવ થયો, પૃથક્ નહિ, ભગવદ્વિરહિણી ગાનકર્તા દૂર વજ્રમાં છે, તેથી અત્ર તે જ સ્વરૂપાનુભવ થયો તે પણ નાદદ્વારા જ થયો એમ જાણવું.

સ્મરવેગે ચિત્તઆગ્ન્યધ્વવશાત્ શ્રીગોપીજન આ પ્રકારે વિદિષ્મનરક થઈ ગયાં, હે નૃપ ! હે પરીક્ષિત ! તું તો ધર્મવાન છે, શ્રુતેન્દ્રિય છે, ધીર રસાનભિત્ત છે. (૪)

શ્રીગોપીજનથી જે વર્ણન ન થઈ શક્યું તે વર્ણન શ્રીગોપીજનની વર્ણનાશક્તિ જણાવવાને શ્રીશુક સ્વયં જ પગ્ન્યમ શ્લોકમાં કરે છે.

વર્હાપીઙ્ગં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃકર્ણિકારં
વિન્નદ્રાસઃ કનકકપિશં વૈજયન્તીશ્ચ માલામ્ ।
રન્ધ્રાન્ વેળોરધરસુધયા પૂરયન્ ગોપવૃન્દૈ—
વૃન્દારણ્યં સ્વપદ્મરમણં પ્રાધિશદ્રીતકીર્તિઃ ॥૫॥

* અત્ર આ પ્રકારે શક્તિ ઉદ્ભવે છે. આ પગ્ન્યમ વર્હાપીઙ્ગં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃકર્ણિકારં શ્લોકનો સમ્બન્ધ જ પૂર્વ તેમ જ ઉત્તર શ્લોક સહ નથી, પૂર્વ ચતુર્થ શ્લોકમાં વર્ણયિતું નાશકનૃથી શ્રીગોપીજનની વર્ણનાશક્તિ કહીને પ્રસ્તુત પગ્ન્યમ શ્લોકમાં વૃન્દાવનં પ્રાવિશત્થી વૃન્દાવનપ્રવેશ કહે છે અને અગ્રિમ પણ શ્લોકમાં ઇતિવેણુરવં શ્રુત્વા વર્ણયન્ત્યોભિરેભિરેથી વેણુરવનું શ્રવણ કરીને વર્ણનનો અભિરમ્ભ* કર્યો એમ શ્રીશુક કહે છે, અત્ર મધ્યશ્લોકોક્ત વૃન્દાવનપ્રવેશ નથી પૂર્વશ્લોકોક્ત વર્ણનાશક્તિનું કાર્ય કે નથી ઉત્તરશ્લોકોક્ત વર્ણનાભિરમ્ભનું કારણ, તેથી આ મધ્ય પગ્ન્યમ અસમ્મદ્ધ અનન્વિત શ્લોકની રૂપરૂ જ કાર્યકારણાભાવરૂપ અસદ્ગતિ છે. અથવા, જે કૃષ્ણચેષ્ટિતસ્મરણ જ વર્ણનાશક્તિનું કારણ છે તો તે સ્મરણ તો પગ્ન્યમ શ્લોકથી અત્ર પણ આવશ્યક હોવાથી વિદ્યમાન જ છે, તેથી ચતુર્થ શ્લોકમાં સ્મરણથી વર્ણનાશક્તિ અને પગ્ન્યમશ્લોકાનન્તર સ્મરણ છતાં વર્ણન એમ પણ રૂપરૂ જ આ શ્લોકની અસદ્ગતિ છે.

* આ પ્રકારનાં ચિન્હદ્વયમધ્યનો ભાગ શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞના અભિપ્રાયે શ્રીશુસાંઈજ્ઞના સ્વતન્ત્ર લેખને અનુસરે છે.

ઉક્ત અસદ્ગતિના સમાધિનો પ્રકાર આ છે. આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં ન્યવિશત્ પદથી પ્રવેશમાત્ર કહ્યો પરંતુ પ્રવેશાનન્તર ઇષિતતમ કર્મનું અથવા સમાધિ. લગવત્કૃત જ કર્મનું કથન નથી, દ્વિતીય શ્લોકમાં ચુકૂજ વેણુમ્ પદથી પ્રથમ વેણુકૂજનનું કથન કર્યું, તદનન્તર તૃતીય શ્લોકમાં તદ્

મજ્જાનિય આશ્રુત્ય પદથી શ્રીગોપીજનને તે કૂજનનું શ્રવણ કર્યું એમ કહ્યું, તેથી કૂજનના જ સ્વભાવથી શ્રીગોપીજનના ભાવનું ઉદ્દીપન થઈ ગયું એમ પ્રાપ્ત થાય છે, તદનન્તર અગ્નિમ વર્ણનાદિ કાર્યાર્થે પ્રિયતમે લીલાવિશિષ્ટસ્વરૂપનું વેણુદ્વારા કૂજનાતિરિક્ત જે ગાન કર્યું તે ગાનનું પણ શ્રવણ શ્રીગોપીજનને કર્યું એમ તૃતીય શ્લોકકાંત વેણુગીતમ્ પદથી સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી તૃતીય શ્લોકકર્ય આશ્રુત્ય પદની શ્રોતવ્ય કૂજનના અને વેણુગીતના ભેદે કરીને અર્થાત્ જ આવૃત્તિ જાણુરી, જેથી શ્રીગોપીજનને પ્રથમ પ્રિયતમકૃત કૂજનનું શ્રવણ કર્યું અને તદનન્તર સ્મરોદય વેણુગીતનું પણ શ્રવણ કર્યું એમ દ્વિતિય થઈ રહે છે. દ્વિતીય શ્લોકમાં તો જગૌ પદ નથી માત્ર ચુકૂજ પદ જ છે તથાપિ તૃતીય શ્લોકમાં આશ્રુત્ય વેણુગીતમ્ પદમાં ગીતમ્ પદ ક્રમ કહ્યું એ શબ્દકાનો પણ પરિહાર આશ્રુત્ય પદની આવૃત્તિથી થઈ જાય છે. તૃતીય શ્લોકમાં તત્ પદે પૂર્વશ્લોકકર્ય કૂજનનો અનુવાદ કરીને તદનન્તર આશ્રુત્ય વેણુગીતં સ્મરોદયમ્ કહ્યું, તેથી લગવત્કૃત દ્વિતીય ગાનક્રિયા પણ અર્થાપત્તિથી આશિષ્ત જ થઈ રહે છે. પ્રથમ કૂજનક્રિયાથી જે સ્મરોદય થયો તે તો માત્ર પ્રાસદ્ગિક છે, પરંતુ દ્વિતીય ગાનક્રિયાથી જે સ્મરોદય થયો તે તો વસ્તુતઃ ઉદ્દેશ જ છે, સ્મરોદય થાય એમ ઉદ્દેશપૂર્વક જ પ્રિયતમે આ દ્વિતીય ગાનક્રિયા આચરી છે. કૂજનથી ગીત ભિન્ન છે, ગીત તો સ્પષ્ટાર્થક અને રસનિરૂપક હોય છે, તેથી ગીતશ્રવણથી, લીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનો શાબ્દ અનુભવ હૃદયમાં થયો, અને તેથી જ ગીતશ્રવણજન્ય લીલાવિશિષ્ટસ્વરૂપશાબ્દાનુભવાનન્તર પ્રિયતમતા ચેષ્ટિતતા અનુભવથી કૃત્યુચેષ્ટિતનું સ્મરણ થયું, અને પ્રિયતમચેષ્ટિતસ્મરણાનન્તર શ્રીગોપીજન તાદશ સ્વરૂપ વિના રહી જ ન શક્યાં, તેથી તદ્ ભાવસ્વભાવથી જ તે ચેષ્ટિતનું અનુવર્ણન તેમણે આરમ્ભ્યું એમ તૃતીય શ્લોકની સમાપ્તિમાં કહ્યું. ગુણુલીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનો સર્વોચ્ચ અનુભવ થાય ત્યારે જ આ વર્ણન થઈ શકે, પરંતુ પ્રકૃત પ્રસદ્ગમાં તો પ્રિયતમે જે ગાનક્રિયા કરી તે સ્મરોદયને જ ઉદ્દેશીને કરી તેથી, પ્રિયતમે શાબ્દ અનુભવ કરાગ્યો તે અપરોક્ષાનુભૂત્યર્થ નહિ પરંતુ માત્ર સ્મરણસિદ્ધ્યર્થ જ હતો તેથી, શ્રીગોપીજનને સર્વાત્મતાએ-સર્વોચ્ચે-પ્રિયતમનો સ્વરૂપાનુભવ ન થયો, અને તેથી જ તેમને વર્ણનાશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. શ્રીગોપીજનની વર્ણનશક્તિ જ ન રહી ત્યારે ચિદ્રૂપિત લીલા પણ નાસદ્ થઈ શક્યો નહિ એમ ભેદને પ્રભુએ એવા તો અપૂર્વ નાદનું પ્રાકટ્ય કર્યું કે જે નાદના શ્રવણે કરીને-ગુણુલીલાવિશિષ્ટ ઉચ્ચુદ્ધરમાત્મકસ્વરૂપનો સર્વેન્દ્રિયમાં પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને જીવમાં પૂર્ણ પ્રાદુર્ભાવ થયો, ત્યારે શ્રીગોપીજન વર્ણન અને અભિનય સમણ પણ કરી શક્યાં. આ પ્રકાર હોવાથી ત્રીશુકે પ્રથમ ચતુર્થ શ્લોકમાં વર્ણનાશક્તિ રહી, પ્રકૃત મધ્ય પચ્ચમ શ્લોકમાં વર્ણનશક્તિનું કારણ કહ્યું, અને અગ્નિમ પદ શ્લોકમાં દતિવેણુવં પદને દતિ વિશેષણ સમર્પીને આ નવ્ય વેણુરવ કાંઈ પૂર્વવત્ કેવલ જ વેણુરવ નથી, પરંતુ પચ્ચમશ્લોકકાર્યરૂપાત્મક છે એમ સિદ્ધ કરીને વેણુનાદનું વૈશિષ્ટ્ય

૧. અવર્ણન વર્ણનાશક્તિ વિષદ રી.

૨. આગતર રમણમાં પ્રભુપ્રાદુર્ભાવ દેહમાં ન હોવાથી અત્ર દેહનું કથન નથી.

પ્રકટ કર્યું. પ્રથમનો વેણુરવ આવો ન હોય તેથી શ્રીગોપીજન તે વેણુનાદનું શ્રવણ કરીને વર્ણન કરી શક્યા નહિ, પરંતુ આ મહોપીડશ્લોકોકત વેણુનાદનું શ્રવણ કરીને તે વર્ણન અને અભિતઃ રમણ પણ કરી શક્યા, તેથી આ શ્લોકની સહગતિ નિપ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થઈ, અર્થાત્ આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રવેશમાત્રનું જ કથન છે વિશેષતઃ કર્મનું કથન નથી તેથી કર્મનિશ્ચયાત્મક આ પગ્ગમ શ્લોક સુસદ્ગત છે. પરંતુ પ્રથમ વેણુદૂજન તદનન્તર કેવલ વેણુનાદ અને સર્વાન્તે યુગુક્ષીલાવિશિષ્ટ ઉદ્દણ્દરસાત્મકસ્વરૂપનો સર્વેન્દ્રિયાદિમાં આવિર્ભાવક વેણુનાદ આ પ્રકારનો કમ પ્રભુએ શા ઉદ્દેશથી આદર્યો? તારતમ્યે વિવિધ રસના ક્રમિક આવિર્ભાવથી મહાન્ રસ નિષ્પન્ન થાય છે, તેથી પ્રભુએ આ પ્રકારે કમ આદરીને આ આસ્વાદ્ય રસની દુર્લભતા જણાવી. પરમકાષ્ટપત્ત સ્વતન્ત્ર મહાફલની દિસા-થી જ પ્રભુએ આ સર્વ કર્યું, અન્યથા રે શકશર્વાદિનેય અજ્ઞાન થયું ત્યારે જેમ તેમની ઉપેક્ષા કરી તેમ અત્ર પણ ઉપેક્ષા જ થાત. આ પ્રસદ્ગમાં અન્ય વક્તવ્યવિશેષ અત્રિમ વ્યાખ્યાનમાં જ વિશદ થશે.

અત્રપર્યન્તની અસહગતિ અને તત્સમાધાન સ્મરવેગેન પદમાં સ્મરનો અર્થ 'કામ' માનીને

કર્યું, પરંતુ તેમ માની લેવાથી આ વર્ણન સર્વાત્મભાવવતી શ્રીસ્વા-

પ્રકારાન્તર. મિતીજીકૃત^૧ નથી એમ શક્ય રહી જાય તેથી સ્મરનો અર્થ 'સ્મરણ'

જ કરવામાં આવેછે, અધિકારિભેદે ઉભયે અર્થ મેલ જ છે. ભાવનું

ઉદ્દીપન કરવું એટલો જ દૂજનનો અને કેવલ વેણુગીતનો સ્મરોદય ધર્મ, તેથી ભાવોદ્દીપન-

માત્રથી વર્ણનોપક્રમ થતાં જ સ્મરવેગજન્ય ચિત્તવિક્ષેપ પ્રતિબન્ધ કલ્યા, અને વર્ણનાશકિતનું

અને સ્મરવેગનું-સ્મરકૃત ચિત્તચાગ-અવધનું-પણ કારણ કૃણુચેષ્ટિતસ્મરણ કર્યું. હવે

અત્રે પણ સ્મરવેગ અને તદ્દેતુજન ભગવત્સ્મરણ તો આવશ્યક હોવાથી સાર્વદિક જ

છે તેથી પૂર્વવત્ અત્રિમ વર્ણન પણ નહિ જ થઈ શકે આ શક્યનો પરિહાર કરીને અત્રિમ

વર્ણનમાં ઉપપત્તિ^૨ પણ શ્રીશુક આ એક પગ્ગમ શ્લોક કરીને કહે છે. અત્ર આમ

જાણવું. શ્રીસામોપનિષદમાં 'સ્મરણ આકાશથી અધિક^૩ છે, તેથી યદ્યપિ બહુ બેસે તથાપિ

સ્મરણ વિના કાઇનું શ્રવણ ન કરી શકે, મનન ન કરી શકે, વિજ્ઞાન ન કરી શકે, જ્યારે

તેઓ સ્મરે ત્યારે શ્રવણ કરી શકે' છત્યાદિમાં સ્મરનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ 'સ્મરણ' થાય છે,

તેમ 'તૃતીય શ્લોકમાં સ્મરવેગેન પદમાં સ્મરનો અર્થ 'સ્મરણ' થાય છે, કારણ કે પ્રકૃત

પ્રસદ્ગમાં પણ ભગવદ્ભોગ્યમુધાભોગ્યોગ્યનામિદ્ધિરૂપ અત્રિમ પ્રયોજનાર્થે શ્રીસ્વામિનીજીનાં

સુખારવિન્દને વિષે નિજ અધરમુધાનો સમ્યન્ધ પ્રભુએ અવશ્ય કરાવવાનો જ છે, આ

સુધાસમ્યન્ધ કેવલ વર્ણને કરીને જ થઈ શકે, અને વર્ણન તો સુધાસંવલિત નાદના

અન્તઃપ્રવેશ વિના થઈ શકે નહિ, નાદનો અન્તઃપ્રવેશ પણ થઈ જાય તથાપિ પૂર્વવત્

૧. જ્ઞાન કરવાની ઇચ્છાથી. ૨. નહિ તો.

૩. સુષ્ટિપ્રમુખેક્ષિત લીલાળાલ શર્વાદિને રસાત્મક સુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય માનવાની શુદ્ધિ પણ તાદૃશની જ થાય, ભગવત્કૃપાપાત્રી તો કદાપિ ન જ થાય.

૪. શ્રીગુસાંઈજી સર્વ જ ભગવદ્ગુણસદ્ગુણિશ્રીગોપીજનના અર્થમાં આ પદ પ્રયોજે છે.

૫. શુદ્ધિ. ૬. કારણ કે સ્મર આકાશનિયામક અને અકચુત્કૃષ્ટ છે.

તત્ત્વરૂપ વિપ્રયોગરસ એમ સંયોગશૂઙ્ગારસનો અને વિપ્રયોગશૂઙ્ગારસનો વિશેષ પણ સિદ્ધ થયો. આ જ વિવેકનું કથન શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કરીએ તો સંયોગરસ સ્વસમાના-ધિકરણસ્વપ્રયુક્તક્રિયાવિશિષ્ટ છે, અને વિપ્રયોગરસ સ્વવ્યધિકરણસ્વપ્રયુક્તક્રિયાવિશિષ્ટ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ તો ઉભયવિધ જ છે. અત્ર આ અભિમનિધિ છે. લૌકિક વિરહમાં પુરુષમાં રસ છે પરંતુ પુરુષ જ દાંષ્ટ રસસ્વરૂપ નથી, પરંતુ ભગવાન તો અલૌકિક છે, રસો વૈ સઃ શ્રુતિપ્રમાણથી રસરૂપ છે, તેથી ભગવત્સ્વરૂપ સંયોગાત્મક અને વિપ્રયોગાત્મક પણ છે. સંયોગ અને વિપ્રયોગ એ ઉભયે શૂઙ્ગારસની પ્રભુમાં એકમાલાવચ્છિન્ન સ્થિતિ શ્રુતિસિદ્ધ છે, યુક્તિગોચર નથી, તથાપિ અત્ર વનસ્થલકતસદિત સંયોગાવસ્થા છે તેથી સંયોગરસાત્મતા અને વનસ્થલકતથી વિપ્રયોગ છે તેથી વિપ્રયોગરસાત્મતા પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે, તેથી યુક્તિનો પણ વિરોધ ન રહ્યો. રસનો અને ભગવાનનો અભેદ છે અને ભગવાનનો અને ભગવદ્વપુનો પણ અભેદ છે, તેથી ભગવદ્વપુ પણ ઉભયવિધશૂઙ્ગારસાત્મક છે.

ભગવાન તો હૃદયમાં પણ વિદ્યમાન છે, તેથી તેટલામાત્રથી^૧ પણ જ્ઞાનિવત્ જ શ્રી-સ્વામિનીજીનું સુખ હશે એ શંકાનું નિવારણ કરવાને વપુનું

વિમ્બત્.

ભરણુ-પ્રાકટ્યકરણુ-પણ કહ્યું. સ્વસ્વરૂપથી અતિરિક્ત વપુ જ નથી, તેથી વપુઃ વિમ્બત્ પદે જે વપુપ્રાકટ્ય કહ્યું તે અસદ્ગત છે એમ

જ્ઞાનમાર્ગીય શંકાનું પણ હવે સમાધાન થઈ ગયું, જ્ઞાનીને હૃદયમાં જ સુખ થાય છે, અને શ્રીગોપીજનને અર્થે તો સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય પણ પ્રભુ કરે છે. ઉક્ત પ્રકારે ભગવદ્વપુ ઉદ્દિગ્ધદિવિધરસાત્મક છે એમ સિદ્ધ થયું. રસ ભાવાત્મક છે અને નિજ પ્રિયાથી વ્યતિરિક્તમાં તે ભાવાત્મક રસનું પ્રાકટ્ય નથી તેથી રસ અમૂર્ત-મૂર્તિરહિત-આકૃતિરહિત-છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ વપુ ધરે છે ત્યારે તો નિજ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય બહિઃ પણ કરે છે તેમ પ્રભુએ પણ નિજ મૂર્ત સ્વરૂપનું બહિઃ પ્રાકટ્ય કરતાં વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. વેદ તો શબ્દાત્મક છે અમૂર્ત છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તથાપિ વેદા યથા મૂર્તિધરાન્નિષ્ઠે વાક્યમાં જણાવ્યું છે કે ત્રિપૃષ્ઠમાં વેદ મૂર્તિધર-સાર્વદિકશબ્દબ્રહ્માત્મકમૂર્તિપ્રાકટ્યવાન-છે, તેમ બહુ પણ સાકાર જ છે, તેથી સાર્વદિક-નિત્ય-જ રસાત્મક વપુનું પ્રાકટ્ય વૃન્દાવનમાં કર્યું. જ્ઞાનિવત્ હૃદયમાં જ પ્રાકટ્ય હોય તો ભોગ કેવલ મનથી જ થાય, અને બહિઃ પ્રાકટ્યમાં તો સર્વેન્દ્રિયે ભોગ થઈ શકે છે. જ્ઞાનીથી ભક્તના ભોગમાં પણ આ પ્રકારનો વિશેષ હોવાથી, યદ્યપિ ભગવાન અશ્વરાદિના વિષય નથી તથાપિ પ્રિય પદાર્થ મનોમાત્રનો જ વિષય રહે તો સુખને સ્થાને દુઃખ થાય છે તેથી, પ્રિય પદાર્થની મનોમાત્રવિષયતા દુઃખદ છે એવું મહાત્માજી સિદ્ધ છે તેથી. સર્વેન્દ્રિયે ભોગેન્દ્ર ભક્તને અર્થે નિજ સ્વ-

શ્રીશુદ્ધ નટવરવપુઃ વિષ્ણુ એમ કથન કર્યું. પાત્રભરણુકારણથી રસદાન કાર્યનું અનુમાન થાય છે તેમ અત્ર વપુઃપ્રાકટ્ય કારણથી ભક્તરસદાન કાર્યનું અનુમાન થાય છે, તેથી વિષ્ણુપદનો અર્થ 'રસદાનના કારણત્વધર્મસામ્યે કરીને પ્રાકટ્ય કરતાં' થાય છે. દૃષ્ટાન્તમાં જેમ પાત્ર તેમ દાર્શનિકમાં ધર્મિસ્વરૂપ ભગવાન, દૃષ્ટાન્તમાં જેમ પાત્રરસ તેમ દાર્શનિકમાં શ્રીગોપીજનને વિષે સ્થાપનીય ભાવાત્મક આનન્દ, જે આનન્દનું નિરૂપણ અગ્રિમ વ્યાખ્યાનમાં 'છીમાવો ગૂઢઃ પુષ્ટિમાર્ગે તત્ત્વમ્' થી થશે, અને દૃષ્ટાન્તમાં જેમ ભરણુ તેમ દાર્શનિકમાં ધર્મિસ્વરૂપવપુનું પ્રાકટ્ય. દૃષ્ટાન્તમાં વિષ્ણુપદમાંના ભરણુનો અર્થ 'ધારણુ' હોવાથી કર્તા અને કર્મ ભિન્ન છે, પરંતુ દાર્શનિકમાં તે ભરણુનો અર્થ પ્રાકટ્ય હોવાથી તદાત્માનં સ્વયમકુસ્તવત્ સ્વરૂપ જ કર્તા અને સ્વરૂપ જ કર્મ થાય છે. પ્રથમ પણ પ્રાકટ્ય તે હતું જ પરંતુ તે માત્ર હૃદયમાં જ હતું તેથી વર્ણનાશક્તિ કહી, પરંતુ હવે તે સર્વ ઇન્દ્રિયમાં પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને શ્રવમાં ચારેમાં પ્રાકટ્ય છે તેથી વિષ્ણુપદથી જ અગ્રિમ વર્ણનાશક્તિનું સૂચન થઈ જાય છે.

અત્રપર્યન્તના શ્લોકાન્વયથી 'નટવત્ અને વરવત્ વપુને પ્રકટ કરતાં ભગવાને વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ભગવાનની અને વપુની પૃથક્તાનો ભાસ થાય છે, આ કલેશ પણ નિવૃત્ત કરવાને 'નટવરવપુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો' એમ જ અન્વય કરવો, તેથી નટવરવપુસ્વરૂપે જ વૃન્દાવનપ્રવેશ કર્યો એમ કલિત થતાં સ્વરૂપને અને વપુનો કિંદ્ર બેદાભાસ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, હવે બહાપીડને કર્ણિકારને વસ્ત્રને અને માલાને ધરતા નટવરવપુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ સમ્યન્ધ ઘટવાથી બહાપીડ કર્ણિકાર વસ્ત્ર અને માલા એમ ચાર જ કર્મ વિષ્ણુનાં રહ્યાં, અને વર્તમાનકૃદન્ત-વિશેષણુ વિષ્ણુનું વિશેષ્ય શ્લોકસ્થ જ નટવરવપુઃ થઈ ગયું.*

કર્ણુદયને વિગે છે કર્ણિકાર કુસુમ જેને એવું નટવરવપુઃ, અથવા કર્ણુદયને વિગે કર્ણિકારને ધરતું નટવરવપુઃ અથવા ધારણુ કર્તા ભગવાન જ, કર્ણયોઃકર્ણિકારમ્. કર્ણિકારકુસુમ શૃંગારરસનું ઉદ્બોધક છે, સંયોગ અને વિગ્રયોગ એમ શૃંગારરસ દ્વિવિધ છે, પ્રભુના કર્ણુદય તે ઉભય રસનું પ્રતિપાદન કરે છે, સંયોગમાં પ્રિયાવચનશ્રવણથી અને વિગ્રયોગમાં પ્રિયાગુણશ્રવણથી ઉભયે કર્ણ ઉભયવિધ શૃંગારરસના અનુભાવક છે. આ ઉભયશૃંગારરસપ્રતિપાદક કર્ણને કર્ણિકારનો સમ્યન્ધ થાય છે, તેથી પૂર્વનિરૂપિત રસ ઉચ્છલિત થાય છે, ઉભયશૃંગારરસાનુભાવક કર્ણને વિગે શૃંગારરસોદ્બોધક કર્ણિકારનું સ્થાપન કરવાથી રસોદ્બોધથી પૂર્વે નિરૂપિત સ્વરૂપાત્મક રસ ઉચ્છલિત થાય છે, અને તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં અવયવવિકારાદિ થાય છે.

તાદૃશ રસ ગુપ્ત હોય તો જ રસત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, કટાક્ષાદનુભાવરૂપ રસ તો પ્રકટ હોય તોએ બાધ નહિ, પરંતુ આ તો આલમ્બ્યનરૂપ જ રસ છે અને વિષ્ણુ વાસઃ આ જ પ્રકટ થઈ જાય તો રસાભાસજનક થઈને રસપોષકમાત્ર જ થાય કનકકાપિશમ્. રસત્વ પ્રાપ્ત કરે નહિ તેથી, ગુપ્તત્વ જ આલમ્બ્યનરૂપ રસનું રસત્વ સંરક્ષે છે તેથી, કનકકાપિશ પીતામ્બર ધર્યું છે. રસના આવશ્યક આચ્છાદનાર્થ

* આ ચિહ્નના મધ્યનું વ્યાખ્યાન શ્રીગુસાંઈજીના સ્વત્રન્ત્ર લેખને અનુસરે છે.

આ કનકવત્ કપિશ પીતામ્બર-વસ્ત્ર કટિસ્થ જાણવું. રસ ઉદ્ભવ થયો એમ શ્રીગોપીજનને જ્ઞાન થાય તો તે સર્વ શ્રીસ્વામિનીજી વસ્ત્રને પણ ન ગણે તેથી વસ્ત્રને કનકવત્ કેસરિ કહીને વસ્ત્ર કેસરિકનકતુલ્ય વ્યામોહક છે એમ નિરૂપણ કર્યું. રસનો ઉદ્ભવ થયો એમ શ્રીગો-પીજનને જ્ઞાન થાય તો સમયવિશેષે તેમ થયું પણ હવે તેથી અધુના પણ રસત્વસાધક વસ્ત્રને ન ગણીને શ્રીગોપીજન તે જ પ્રકટ રસાભાસ આલમ્બનનું વર્ણન કરે, શ્લોકદ્વયે કરીને સંયોગવિપ્રયોગરસદ્વયનું વર્ણન કરે નહિ, તેથી પ્રભુએ કટિસ્થ કનકતુલ્ય કેસરિ પીતામ્બરથી શ્રીગોપીજનનો વ્યામોહ કર્યો. રસના ઉદ્ભવે કરીને જ અત્યંત આર્તિથી લગવદ્વસ્ત્ર પીતામ્બરની ગણના ન કરીને શ્રીગોપીજન શ્રીઅડ્ડગતું જ સમ્યક્ અવલોકન કરી લે તો રસ પ્રકટ થઈ જવાથી રસાભાસ થાય તેથી રસગોપનાર્થ-રસાન્ઝાદનાર્થ-પ્રભુએ કનકકપિશ કેસરિ વ્યામોહક પીતામ્બર ધર્યું. અત્ર વસ્ત્રની કનકકપિશતા માયા છે. કનકરૂપ ધનનું મદજનકત્વ શાસ્ત્રસિદ્ધ છે, તેથી વસ્ત્રની કનકતુલ્ય કપિશતા કહીને શાસ્ત્ર-સમ્મતિપૂર્વક વસ્ત્રનો કેસરિ વર્ણુ પણ મદજનક છે એમ સૂચન કર્યું. પ્રભુએ કેસરિ મદ-જનક વ્યામોહક પીતામ્બર ધર્યું છે, તેથી શ્રીગોપીજન શ્રીઅડ્ડગતું સમ્યક્ અવલોકન કરી શક્યા નહિ. લગવત્સાક્ષાત્કારમાં માયા જવનિકાવત્ સ્થિતિ કરે છે, પ્રકટ પ્રસન્નમાં પણ આન્ઝાદિકા જવનિકાવત્ માયા રસાન્ઝાદિકા થઈ એમ સૂચન કરવાને પીતામ્બર વ્યામોહક કનકતુલ્ય છે એમ નિરૂપણ કર્યું. જવનિકાવત્ પીતામ્બર લગવત્સ્વરૂપનું ગોપન-આન્ઝાદન-કરે છે, તેથી કનકકપિશ કેસરિ પીતામ્બરનું આન્ઝાદક માયાત્વ સિદ્ધ થાય છે. કનકકપિશ પીતામ્બર અથવા પીતામ્બરની કનકકપિશતા રસાન્ઝાદિકા માયા છે, તેથી જ્યાં વસ્ત્રની નિજ આકૃતિનું પણ સમ્યક્ અવલોકન થઈ શક્યું નહિ ત્યાં તાદશ વસ્ત્રે કરીને આન્ઝાદ આલમ્બનરસનું ઉદ્ઘાટન શ્રીગોપીજન ક્વી રીતિએ કરી શકે? પ્રભુએ ક્વી આકૃતિનું વસ્ત્ર ધર્યું છે તે પણ કનકકપિશતાને લીધે યથાર્થ જાણી શકાતું નથી તો તાદશવસ્ત્રાન્ઝાદ આલમ્બનરસનું જ્ઞાન શ્રીગોપીજનને ક્યાંથી થઈ શકે? નાદદ્વારા કટિસ્થ કેસરિ પીતામ્બરના અનુભવમાં લગવદ્વિન્ઝાદી એવો કોઈક અનિર્વચનીય મદ પ્રકટ થઈ ગયો, જેથી પીતામ્બરાન્તઃ-સ્થિત આલમ્બનાદિનો વિચારમાત્ર પણ શ્રીગોપીજનથી ન થઈ શક્યો એમ વિષદ્ વાસઃ કનક-કપિશમ્નો નિર્ગલિત અર્થ છે.

કનકકપિશ પીતામ્બરથી પણ અધિક આન્ઝાદિકા વૈજયન્તી માલા છે. વિશેષ પણ

વૈજયન્તીઞ્ચ
માલામ્.

વસ્તુના માયાત્મ્યજ્ઞાનનું આન્ઝાદન કરે છે, તેથી અત્ર માલા વિશે-
પિકા છે, વસ્તુતઃ તો લગવત્સ્વરૂપ જ વિશેષક છે એમ અધુના જ
અગ્રે સ્પષ્ટ થશે. વૈજયન્તી કીર્તિમયી માલા છે. વૈનો અર્થ 'નિશ્ચયે
કરીને' થાય છે, અને જયન્તીનો અર્થ 'જયદર્શી' થાય છે, તેથી

'વૈજયન્તી'નો યોગિક અર્થ 'સર્વજયપ્રકાશિકા' થાય છે. પ્રભુ સાક્ષાન્મન્મથમન્મથ છે,
અર્થાત્ પ્રભુનું સ્વરૂપસાવધ્ય આધિદેવિક મન્મથનો પરાજય કરે છે, અને નયન કમલાદિનો
પરાજય કરે છે, આ પ્રકારે વૈજયન્તી સર્વજયપ્રકાશિકા છે. મૂળમાં 'માલા' પદ છે, તેથી
વનમાલાનું પણ ધારણ કર્યું છે એમ જાણવું, અર્થાત્ 'કીર્તિમયી સર્વજયપ્રકાશિકા વૈજય-
ન્તીને' અને વનમાલાને ધારણ કરતું નટવત્સ્વરૂપ વા લગવાનું જ એમ અર્થ થાય છે.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय નમઃ ॥

॥ શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્વેદવ્યાસવિરચિતાનિ બ્રહ્મસૂત્રાણિ* ॥

॥ અધિકરણસમલક્ષ્ણાનિ ગુર્જરાનુવાદવિભૂષિતાન્યપિ ॥

પ્રથમોઽધ્યાયઃ

પ્રથમઃ પાદઃ

૧. એકમૂળાજિજ્ઞાસાધિકરણમ્ ॥

૨. અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥

પ્રથમ અધ્યાય.

પ્રથમ પાદ.

પ્રથમાધિકરણ.

૧. બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનું બ્રહ્મવિચાર આરંભાય છે.

* સર્વ વેદાર્થરૂપ બ્રહ્મ જ છે એમ અગમનાનુગ્રહાર્થ જણાવવાને સ્વરૂપ મતાન્તર-નિરાકરણુ સાધન અને ફલ એમ ચતુર્ધા બ્રહ્મસમ્બન્ધિ સર્વનો જ વિચાર આ ચતુર્વક્ષણી બ્રહ્મભીમાંસામાં શ્રીમદ્વેદવ્યાસે કર્યો. સર્વ ઉપનિષદનો સમન્વય બ્રહ્મમાં જ થાય છે અને વેદાર્થનિશ્ચય ઉપનિષદ્વિચારને અધીન છે તેથી સર્વ જ વેદ બ્રહ્મમાં પ્રમાણુ છે એમ પ્રથમાધ્યાયમાં પ્રતિપાદન કરીને, શ્રુતિના પરસ્પરવિરોધપરિહારપૂર્વક વિરુદ્ધ સ્મૃતિને દૂષીને બ્રહ્મ જ પ્રમેય છે એમ દ્વિતીયાધ્યાયમાં નિર્ણય કરીને, અન્તરડગ અને બહિરડગ એમ સોપકરણુ સાધનનો વિચાર તૃતીયાધ્યાયમાં કરીને, ચતુર્ધાધ્યાયમાં ફલપ્રાપ્તિપ્રકાર અને જ્ઞાનુભવપ્રકાર વિશદ કરીને બ્રહ્મ જ ફલ છે એમ બ્રહ્મસૂત્રકારે નિરૂપણુ કર્યું. આ પ્રકારે આ બ્રહ્મભીમાંસા-શાસ્ત્રનો સનાતન અર્થસંગ્રહ છે. ઉપનિષદ્વાક્ય પણ નિઃસન્દિગ્ધ અને સન્દિગ્ધ એમ દ્વિવિધ છે તેમાં નિઃસન્દિગ્ધ ઉપનિષદ્વાક્યનો વિચાર-અનાવશ્યક હોવાથી તત્ત્વસૂત્રકારે સન્દિગ્ધ જ વાક્યનો વિચાર આરંભ્યો. સન્દિગ્ધ વાક્ય પણ કાર્યપ્રતિપાદક અન્તર્યામિપ્રતિ-પાદક ઉપાચારરૂપપ્રતિપાદક અને પ્રકાર્યુ એમ ચતુર્ધા હોવાથી સર્વોપનિષદનો સમન્વય પ્રથમાધ્યાયમાં પાદચતુષ્ટયે કરીને સિદ્ધ કર્યો. આ પ્રકારે આ બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રના પ્રથમ સમન્વયાધ્યાયના પ્રથમ કાર્યપ્રતિપાદક પાદમાં બ્રહ્મસમ્બન્ધિ સર્વના વિચારની પ્રતિષ્ઠા કરીને, બ્રહ્મનું લક્ષણ આપીને, શ્રીઆદરાયણે કાર્યપ્રતિપાદકવાક્યનો વિચાર કર્યો. પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં દસ અધિકરણુ અને ત્રિશત સૂત્ર છે.

૧. પ્રથમ અધિકરણુમાં જ્ઞાતાસાનું સમર્થન કર્યું છે તેથી તેને જ્ઞાતાસાધિકરણુ કહે છે, તેમાં એક જ સૂત્ર છે. વેદના શિક્ષાદિ પંડિત્યી જ વેદાર્થનો નિશ્ચય સમ્ભવે છે અને આત્યન્તિક નિશ્ચય તો તપશ્વર્ષાદિથી જ સમ્ભવે છે તેથી આ વિચારશાસ્ત્ર નિષ્પ્રયોજનક છે એમ આક્ષેપ કરવામાં આવે તો ઋષિકૃત વિવિધશાસ્ત્રના શ્રવણથી બુદ્ધિદોષે કરીને મન્દ-પુરુષોને, સન્દેહ થાય છે તેના નિવારણુર્થ આ વિચારશાસ્ત્ર આવશ્યક છે, એમ નિર્ણય કરીને આરંભ-સૂત્રમાં વિચારશાસ્ત્રનું સમર્થન કર્યું. “સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ” “વેદૈશ્વ સર્વેરહમેવ વેદઃ” ઇત્યાદિ

૨. એકસૂત્રજન્માદ્યધિકરણમ્ ॥
૨. જન્માદ્યસ્ય ચત્તઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥

૩. એકસૂત્રં સમન્વયાધિકરણમ્ ॥
૩. તત્તુ સમન્વયાત્ ॥

દ્વિતીયાધિકરણ.૨

૨. જેમાંથી આકાશનું જન્મ (થાય છે),
(બ્રહ્મ કારણ છે એમ) શાસ્ત્રમાં ઉક્ત
છે તેથી.

તૃતીયાધિકરણ ૩

૩. તે (સમવાયિ કારણ) તો (બ્રહ્મ જ છે),
(બ્રહ્મ) સચ્ચિદાનન્દરૂપે (જગતમાં)
અનુવૃત્ત છે તેથી.

શ્રુતિસ્મૃતિથી બ્રહ્મ જ સર્વવેદાર્થ છે, તથાપિ “ તન્વૌપનિષદં પુરુષં વૃચ્છામિ ” વાક્ય ઉપ-
નિષદમાં જ છે, તેમાં બ્રહ્મની પુરુષરૂપતાનું સ્પષ્ટ થયેલું છે, અને “વેદાન્તાવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ”
ઉપનિષદવાક્યથી જણાય છે કે ઉપનિષદ જ વેદાર્થનિશ્ચાયક છે, તપશ્ચર્યાદિનો તો આ ક્ષણમાં
સંભવ જ નથી, તેથી ઉપનિષદના વિચારરૂપ આ બ્રહ્મભીર્માસાશાસ્ત્રથી જ વેદાર્થરૂપ બ્રહ્મ-
સ્વરૂપનો નિશ્ચય આવશ્યક છે, ઇત્યાદિ અભિસન્ધાનપૂર્વક શ્રીમાદરાયણાચાર્યે બ્રહ્મસમ્બન્ધી
વિચાર આરંભ્યો.

૨. દ્વિતીય જન્માદ્યધિકરણમાં પણ એક જ સૂત્ર છે. વિચાર્ય બ્રહ્મનું શું લક્ષણ? તેના
બ્રહ્મમાં શું પ્રમાણ? ઇત્યાદિ આકાશકાની તૃપ્ત્યર્થ જગત્તરી ઉત્પત્ત્યાદિનું જે કારણ (તે બ્રહ્મ)
એમ લક્ષણ આપીને તેના બ્રહ્મમાં કણકણાત્મક વેદરૂપ શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે એમ નિર્ણય
આપ્યો. અત્ર સર્વ દીક્ષાકાર સૂત્રનો યોગવિભાગ કરે છે અને પ્રગલ્ભ માયાવાદી તો અત્ર
શબ્દ બ્રહ્મનું જ લક્ષણ છે એમ કહે છે! જીઠામાધિકરણમાં નિર્ગુણ જ બ્રહ્મની જીઠાસા
પ્રતિષ્ઠાત છે, તેથી અત્ર લક્ષણ પણ તે નિર્ગુણ જ બ્રહ્મનું છે. વસ્તુતઃ શુદ્ધ નિર્ગુણ જ
બ્રહ્મને જગત્કર્તૃ નહિ સ્વીકારતાં માયા અવિદ્યા ઉપાધિ પ્રકૃતિ શરીર શક્તિ ઇત્યાદિનો
પુરસ્કાર કરવામાં જ સર્વ દીક્ષાકારના મતમાં ઉપક્રમવિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે ઈશ્વરસિદ્ધિ તર્ક-
દિથી નિષ્પ્રત્યુદ્ધ સિદ્ધ ચર્ચ શક્તી નથી તેથી બ્રહ્મસૂત્રકાર વેદૈકપ્રામાણ્યનો ઊરીકાર કરે છે,
અતઃ એવ મર્મગ વાચકે પણ “ નૈવા તર્કેણ મતિરાપનેયા અલૌકિકાસ્તુ યે ભાવા ન સ્તાંસ્તર્કેણ
યોજયેત્ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિનું ચરણ સ્વીકારીને બિલકલ્પબુગ્દર્શનાભાસમાંથી નિજ વ્યા-
પ્તિ નિવૃત્ત કરવો.

૩. તૃતીય સમન્વયાધિકરણમાં પણ એક જ સૂત્ર છે. અત્ર બ્રહ્મ જ જગત્તનું સમ-
વાયિ કારણ છે એમ સિદ્ધ કરીને અભિનનિમિત્તોપાદાનસિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો. અધ્યારોપાપ-
વાદવાદ તત્ત્વસૂત્રથી અતિવિરુદ્ધ છે, તેથી તત્ત્વસૂત્રોપશૃંહિતમર્વોપનિષત્પ્રતિપાદિતસર્વધર્મધુક્ત
બ્રહ્મ છે એમ વિનિશ્ચય કરીને તાદૃશ સર્વધર્મશ્રય બ્રહ્મના શ્રવણમનનનિદિધ્યાસન અન્તરદગથી
અને યમદમાંદિ બહિરદગથી અતિશુદ્ધ ચિત્તમાં નિજેન્દ્રિયથી આવિર્જીત સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મમાં
આયુક્ત્ય પરમપુરુષાર્થ છે એમ સનાતન બ્રહ્મવાદનું સ્વારસ્ય પણ સ્પષ્ટ કર્યું. આ પ્રકારે
વિમુક્તિથી બ્રહ્મવિચારની પ્રતિષ્ઠા કરીને બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ વેદપ્રમાણક સમવાયિ છે એમ પ્રતિ-
પાદન કરીને પ્રતિષ્ઠાત બ્રહ્મવિચાર અવશ્યક કર્તવ્ય છે એમ નિષ્પ્રત્યુદ્ધ સિદ્ધ કર્યું. અત્રપર્યન્ત
સદૃષ બ્રહ્મની જગત્કર્તૃતા સિદ્ધ ચર્ચ.

૪. સત્સૂત્રમીક્ષત્યાધિકરણમ્ ॥

૪. ઈક્ષતેર્નાશન્દમ્ ॥

૫. ગૌણશ્ચેન્નાત્મશબ્દાત્ ॥

૬. તન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્ ॥

૭. હેયત્વાવચ્ચનાચ્ચ ॥

૮. સ્વાપ્યયાત્ ॥

૯. ગતિસામાન્યાત્ ॥

૧૦. શ્રુતત્વાચ્ચ ॥

ચતુર્થાધિકરણ ૪

૪. (અહ) સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી,
(અહની) ઈક્ષા (પ્રતિપાદિત છે) તેથી,

૫. (ઈક્ષત્યાદિગુણયુક્ત અહ) ગૌણ (હશે)
એમ જો (કહો તો તેમ) નહિ (ઈક્ષ-
ત્યાદિગુણયુક્ત અહને અર્થે નિર્ગુણતા-
વાચક) આત્મશબ્દ (પ્રયોજ્યો) છે તેથી,

૬. તેમાં-ઈક્ષત્યાદિગુણયુક્ત અહમાં-જ
નિષ્ઠાવાનનો મોક્ષોપદેશ છે તેથી,

૭. (તે) હેય-ત્યાજ્ય-છે એમ વચન નથી
તેથી,

૮. (અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી, સુપુ-
મિમાં જીવનો) લય (અહમાં) છે તેથી,

૯. ગતિમાં-મોક્ષમાં-(કાર્યકારણની) સમા-
નતા છે તેથી,

૧૦. અને (સર્વ જ અહકાર્ય છે એમ)
શ્રુતિમાં પ્રતિપાદિત છે તેથી.

૪. ચતુર્થ ઈક્ષત્યાધિકરણમાં સત્ સૂત્ર છે, તેથી ચિદ્રૂપ અહ પણ જગત્કર્તા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. “યતો વાચો નિવર્તન્તે” શ્રુતિથી અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ છે એમ આપા-
તતઃ પ્રતીત થાય છે તેથી અગ્રિમ અહવિચાર જ અશક્ય છે આ શ કાનો પરિહાર આ
અ હમાં છે. અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી, કારણકે (૧) “તદેક્ષત” શ્રુતિમાં અહની
ઈક્ષાનું પ્રતિપાદન છે, (૨) સુપુમિમાં જીવનો લય અહમાં થાય છે, (૩) મોક્ષમાં કાર્યકારણની
સમાનતા થઈ જાય છે, અને (૪) “પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ્” શ્રુતિમાં સર્વ જ અહકાર્ય છે એમ
પ્રતિપાદન છે. પ્રથમ ઈક્ષતિહેતુથી અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી એમ સિદ્ધ કર્યું, તથાપિ
તે ઈક્ષત્યાદિધર્મયુક્ત અહ જ ગૌણ હોય તો શુદ્ધ અહવાદમાં બાધ આવે, તેથી સૂત્રકર
અવાન્તરસૂત્રત્રયે ઈક્ષત્યાદિધર્મયુક્ત અહની ગૌણતા પણ પરિહરે છે. ઈક્ષત્યાદિધર્મયુક્ત
અહ ગૌણ નથી, કારણકે (૧) “આત્મા વા હદમેક એવામ આસીત્” ઇત્યાદિ ઉપક્રમ કરીને
“સ એક્ષત” શ્રુતિમાં એક જ નિર્ગુણ આત્માની ઈક્ષાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, (૨) “एतस्मिन्
x x x x પ્રતિષ્ઠાં વિન્દતે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ પક્ષત્યાદિધર્મયુક્ત અહમાં જ નિષ્ઠાવાનનો મોક્ષ
થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે, અને (૩) ઈક્ષત્યાદિધર્મયુક્ત અહનો કોઈ પણ શ્રુતિમાં
સાંસારિકપદાર્થવત ત્યાગ ઉપદેશ્યો નથી. આ પ્રકારે આ સત્સૂત્રીમાં પણ પ્રથમ ચતુઃસૂત્રીથી
ઈક્ષતિહેતુનો ઉપન્યાસ કરીને ઈક્ષત્યાદિધર્મયુક્ત અહનું નિર્ગુણ આત્મસ્વરૂપ અને તન્નિષ્ઠનો
મોક્ષ તેમ જ ઈક્ષત્યાદિધર્મયુક્ત અહનો સર્વથા અત્યાગ એમ તે નિર્ગુણ આત્મસ્વરૂપનું દ્વિવિધ
કાર્ય પણ કરીને, અર્થાત્ સ્વરૂપતઃ અને કાર્યતઃ ઈક્ષતિહેતુનું નિષ્પ્રત્યક્ષ સમર્થન કરીને,
વિધિમુખે સૃષ્ટિવાક્યનો વિચાર કરીને ચિદ્રૂપ અહ જગત્કર્તા છે એમ સિદ્ધ કર્યું, અને અન્તિમ

૫. અષ્ટસૂત્રમાનન્દમયાધિકરણમ્

૧૧. આનન્દમયોભ્યાસાત્

૧૨. વિકારશબ્દાન્નેતિ ચેન્ન પ્રાચુર્યસ્ત્ ॥

૧૩. તદ્દેતુવ્યપદેશાચ્ચ ॥

૧૪. માન્ત્રવર્ણિકમેવ ચ *ગમ્યતે ॥

૧૫. નેતરોનુપપત્તેઃ ॥

૧૬. ભેદવ્યપદેશાચ્ચ ॥

૧૭. કામાચ્ચ નાનુપેક્ષા ॥

૧૮. અસ્મિન્નસ્ય ચ તયોગં શાસ્તિ ॥

૫-અમાધિકરણ.૫

૧૧. આનન્દમય (બ્રહ્મ જ છે); અભ્યાસથી
=તેના પુનઃપુનઃ કીર્તનથી,૧૨. વિકાર-વિકારવાચક મયટ્ પ્રત્યય-(છે
જેમાં એવો આનન્દમય) શબ્દ હોવાથી
(આનન્દમયપદવાચ્ય, બ્રહ્મ નથી એમ)
જો (કહો તે તેમ) નહિ (મયટ્ પ્રત્યય)
પ્રાચુર્યવ્યાપક-પ્રચુરતામુક-છે તેથી,૧૩. તે (આનન્દમય જ હોવાના આનન્દનો)
હેતુ છે-એમ વ્યપદેશ-કથન-છે તેથી,૧૪. અને માન્ત્રવર્ણિક-મન્ત્રવર્ણ કરીને (મુખ્ય
અભિધાવૃત્તિએ વાચ્ય-જ (આનન્દમય
બ્રહ્મ) જણાવ છે,૧૫. છતર-હવ-(આનન્દમય) નથી, (હવમાં
જગત્કર્તૃત્વ) ઉપપન્ન નથી તેથી,૧૬. અને (હવનો તેમ જ આનન્દમયનો)
ભેદ કરીને વ્યપદેશ-કથન-છે તેથી,૧૭. અને અનુમાનની-પ્રકૃતિની-અપેક્ષા નથી,
“તેણે કામના કરી” તેથી,૧૮. અને આમાં-આનન્દમયમાં-આના-હવ-
ના-(તદ્દૃષ્ટે) યોગનું-સહભાવનું-શાસન
કરે છે.

* ગીયત્ત્વં જ્યપિ પાઠઃ

ત્રિમુત્રીથી નિગેધમુખે પ્રણવવાક્યનો પણ વિચાર કરીને બ્રહ્મની સ્વેચ્છાએ વેદાન્તકપ્રતિ-
પાદતા સિદ્ધ કરીને નિર્ગુણ જ બ્રહ્મ અભિનિમિત્તોપાદાન જગત્કર્તૃ છે એમ વેદાન્તકિ-
ઝિંમનો પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય કરીને માયાપ્રકૃત્યવિદ્યાપરમાણુકારણવાદનો પરિપૂર્ણ પરાજય
પ્રકટ કર્યો.

૫. બ્રહ્મમુત્રમાં આ ૫-અમાધિકરણનું અને સાધનાધ્યાયના તૃતીય-
પાદાન્તર્ગત સમદશ લિડગમ્યસ્ત્વાધિકરણનું ભાષ્ય ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ છે. પડિન્દ્રિય આત્મા અને
પરમાત્માના ભેદે આનન્દ અષ્ટવિધ છે, તેથી આ આનન્દમયાધિકરણમાં અષ્ટ મુત્ર છે.
લોકમાં પડિન્દ્રિય આત્મા અને પરમાત્મા ભિન્ન છે, પરંતુ બ્રહ્મમાં તો ઇન્દ્રિયાદિ પણ
સ્વરૂપાત્મક આનન્દમય જ છે. અંત્ર પ્રથમ સૂત્રના ભાષ્યમાં વર્ણુકૃદ્ય છે. “તસ્માદાનન્દ-
મયં પ્રૌક્ત” પર્યન્ત શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે અખણ્ડબ્રહ્મવાદને અવલમ્બીને શબ્દનઃ અને
અર્થતેઃ આનન્દના અભ્યાસથી તત્તિરીયોપનિપદીય આનન્દમયની બ્રહ્મતા સિદ્ધ કરી છે,
અને “અપવા સ નૈવ રેમે” છત્વાદિ ઉપક્રમ કરીને “એવં વિચારચાતુર્યવાદિઃ સદ્વિમર્શાધિપે-
-અનન્દમયતાનન્દસન્દોહાવાવધાયન્તે” પર્યન્ત શ્રીમત્પ્રભુચરણે આધિદેવિક વાદનો આશ્રય કરીને

૬. દ્વિસૂત્રમન્તસ્તદ્ધર્મોપકરણમ્ ॥

૧૯. અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥

૨૦. ભેદવ્યપદેશાધ્યાન્યઃ ॥

૫૪ાધિકરણ.૬

૧૯. અન્તઃ-સૂર્ય અને નેત્રના અન્દર-(દશ્ય હિરણ્યમય બ્રહ્મ છે), તેના-બ્રહ્મતા-(અસાધારણ) ધર્મનો ઉપદેશ છે તેથી,

૨૦. અને (સૂર્યમણ્ડલથી તેમ જ તદ્ભિમાની-થી) ભેદનો વ્યપદેશ હોવાથી અન્ય-આધિદૈવિક-(છે).

“તસ્યેવ એવ શારીર આત્મા” ઇત્યાદિ વાક્યાભ્યાસથી આનન્દમયની વ્રજાધિપતા સિદ્ધ કરીને અંગાધ પુષ્ટિરસ પ્રકાશિત કર્યો છે. આનન્દમય બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે (૧) તેનો અભ્યાસ-પુનઃપુનઃકીર્તન-છે, (૨) આનન્દમયમાં મયપ્રત્યય વિકારાર્થ નથી પરંતુ પ્રાચુર્યાર્થ છે, (૩) આનન્દમય જ સર્વના આનન્દનો હેતુ છે, અને (૪) “સત્યં જ્ઞાતમનન્તં વ્રહ્મ” ઇત્યાદિ મન્ત્ર અભિધા વૃત્તિએ આનન્દમયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. અત્ર ચતુર્થ સૂત્રના ભાષ્યમાં સમસ્ત વર્ણીતું શ્રીમદ્ભગવાદ્વચન વ્યાખ્યાન સુચાર્ય છે. આ પ્રકારે ચતુઃસૂત્રીથી વિધિમુખે આનન્દમયની બ્રહ્મતા નિરૂપણ કરીને સૂત્રકાર નિષેધમુખે પણ આનન્દમયની બ્રહ્મતા પ્રતિપાદન કરે છે. આનન્દમય જીવ નથી, કારણ કે (૧) ફલરૂપ આનન્દમયત્વ સ્વતન્ત્ર જગત્કર્તૃત્વ અત્રૌકિક માહાત્મ્ય ઇત્યાદિ ઉત્કર્ષ બ્રહ્મમાં જ ઉપપન્ન છે જીવમાં નહિ, અને (૨) બ્રહ્મ આનન્દયિત્વ અને જીવ આનન્દનીય છે એમ બ્રહ્મનો અને જીવનો ભેદ છે. આનન્દમય જડ પ્રકૃત્યાદિ નથી, કારણ કે (૧) “સોક્રામયત” શ્રુતિ આનન્દમયમાં જે કામનું નિર્ગેહ નિરૂપણ કરે છે તે કામ અચેતનધર્મ નથી, અને (૨) “આનન્દમાનન્દમયોવસાનઃ” ઇત્યાદિ શ્રીમદ્ભગવતવાક્યથી નિશ્ચય થઈ રહે છે કે આનન્દમય થઈને જીવ આનન્દમય બ્રહ્મ પ્રતિ ઉપસરૂકમણ કરે છે. સર્વસમ્મત પ્રાચીનરીત્યનુસાર આનન્દમય જ બ્રહ્મ છે એમ એક વાર યથાર્થ વ્યાખ્યાન કરીને પણ “પુનરિદં ત્વિદં વક્તવ્યમ્” ઇત્યાદિથી બ્રહ્મ તો આનન્દમયથી પણ અતીત છે અને તે બ્રહ્મ જીવાત્મા જ છે એમ માયવાદ યોજીને માયાવાદી અધિકરણુભ્રમ કરે છે તેની આ સૂત્રના ભાષ્યમાં રમણીય સમીક્ષા છે, તેથી આ અધિકરણમાં “આનન્દમયોભ્યાસાત્” “માન્તવર્ણિકમેવ ચ ગોચતે” અને “અસ્મિન્નસ્ય ચ તદગંગ શાસ્તિ” એ સૂત્રત્રયનું ભાષ્ય અવશ્ય મનનીય છે.

૬. ૫૪ અન્તસ્તદ્ધર્મોપકરણમાં સૂત્રદ્વય છે. જાન્દોગ્યોપનિષદના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં “ય એપોન્તરાદિત્યે હિરણ્યમયઃ પુરુષો દશ્યતે હિરણ્યદમશ્ચહિરણ્યકેશઃ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં આદિત્યાન્તઃ અક્ષયન્તઃ હિરણ્યમય પુરુષ અધિષ્ઠાતૃદેવતાશરીર વા બ્રહ્મશરીર નથી, પરંતુ બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે (૧) અપહતપાપ્મત્વરૂપ અસાધારણ બ્રહ્મધર્મનો ઉપદેશ છે અને (૨) અન્તર્યામિબ્રાહ્મણમાં “ય આદિત્યે તિષ્ઠન્” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સૂર્યમણ્ડલથી અને તદ્ભિમાનીથી આધિદૈવિક ભિન્ન છે એમ કથન છે. બ્રહ્મ કારણ છે અને જગત્ કાર્ય છે, ઘટાદિ કાર્યના જલાદરણુદિયોગ્યત્વાદિ અસાધારણ ધર્મ મૃત્પિણ્ડકપાલરૂપાદિ કારણમાં ગમન કરતા નથી, અને મૃત્તિકાદિ કારણના ઘટજનકત્વાદિ અસાધારણ ધર્મ ઘટાદિ કાર્યમાં ગમન કરતા નથી, તેમ અપહતપાપ્મત્વ બ્રહ્મનો જ અસાધારણ ધર્મ છે, અંશમાં વા કાર્યમાં તો તે ધર્મનું સામ્ય કેવલ નામમાત્ર છે, બ્રહ્મના અપહતપાપ્મત્વરૂપ અસાધારણ

૭. એકસૂત્રં તદ્વિદ્યાધિકરણમ્ ॥
૨૧. આકાશસ્તાલ્લિદ્ગત્ ॥

૮. એકસૂત્રમતિદેશાધિકરણમ્ ॥
૨૨. અતઃ યત્ પ્રાણઃ ॥

સપ્તમાધિકરણ.૭
૨૧. આકાશ (અહા જ છે) તેનું-અહાનું-
(જગત્કર્તૃત્વાદિ) લિદ્ગ છે તેથી.
અષ્ટમાધિકરણ.૮
૨૨. એથી (અહાલિદ્ગનું શ્રવણ થાય છે
તેથી) જ પ્રાણ (અહાજ છે).

ધર્મથી હિરણ્યમયત્વ હિરણ્યશમયુત્વ હિરણ્યકેશત્વ દશ્યત્વ ઇત્યાદિ પણ અહાધર્મ જ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. અહાસૂત્રને વૈદિકા “ન્યાય”સંઘા સમર્પે છે, ત્યારે હવે આ અધિકરણમાં આ ‘ન્યાય’ સિદ્ધ થયો કે ઉપનિષદમાં તત્ તત્ પ્રકરણમાં એક પણ નિઃસન્દિગ્ધ અસાધારણ અહાધર્મ અન્ય સન્દિગ્ધ ધર્મની પણ અહાધર્મતા નિશ્ચિત કરે છે. ન્યાં ન્યાં ધર્મનો નિષેધ હોય ત્યાં ત્યાં લૌકિક કાર્યધર્મનો જ નિષેધ સમજવો, આથી “યદેકમવ્યક્તમનન્તરૂપમ્” “ગુહ્યો નિહિતમ્” ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત સહજ સાકારતા પણ સિદ્ધ થઈ રહે છે. અહાશરીરપક્ષે તો સર્વથા અસદ્ગત જ છે, સર્વકર્તૃ અહામાં શું અનુપપત્તિ કે શરીર કદ્યે ? આસુરવ્યામોહાર્થ લીલાએ કરીને નટવત્ શરીરનું દર્શન કરાવે તથાપિ વસ્તુતઃ મૂલસ્વરૂપમાં શરીર જ નથી, અહાનું સ્વરૂપ જ તત્તત્શરીરાદિ લીલા કરે છે, આથી સિદ્ધ થાય છે કે અહામાં નિત્ય વા અનિત્ય શુદ્ધસત્વાત્મક પ્રાકૃત વા માયિક કોષ પણ પ્રકારનું સ્વરૂપલિન્ન શરીર નથી. અન્તર્યામિઆહાણમાં ચાર પદાર્થ શિક્ષણીય છે, (૧) અહા સર્વત્ર સ્થિતિ કરે છે તથાપિ તત્ તત્ સર્વના ધર્મનો અહાને સમ્બન્ધ નથી, (૨) નિજ અસાધારણ હાધર્મનો તત્ તત્ સર્વને પણ સમ્બન્ધ નથી, કારણ કે તેમ થાય તો સર્વ જ સુક્ત થઈ જાય, (૩) અહા આદિત્ય-મણ્ડલાદિને સ્વશરીર ગણે છે તે પણ અધિષ્ઠાનાર્થ નહિ પરન્તુ કેવલ નિજલીલા સિદ્ધચર્ચ, અને (૪) અહા તત્ તત્ શરીરનું નિયમન કરે છે તે પણ નજલીલાસિદ્ધચર્ચ જ. આનન્દમય અને અન્તસ્તદ્ધ અધિકરણમાં મયદ્પ્રત્યયવશાત્ અઅહાત્વની શુદ્ધ ઉપરિચિત થઈ હતી તે નિષ્ક્રિય કરીને સૂત્રકારે આનન્દમયની અને હિરણ્યમયની અહાતા સિદ્ધ કરી. ઉત્તમ અધિકારીએ અત્ર આનન્દમયમાં શ્રીનાથજીની અને હિરણ્યમયમાં શ્રીનવનીતપ્રિયજીની ભાવના કરવી.

૭. સપ્તમ તદ્વિદ્યાધિકરણમાં એક જ સૂત્ર છે. ઝાન્દોગ્યોપનિષદના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં “અસ્ય લોકસ્ય કાં ગતિરિત્યાકાશ-” इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव जन्वन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં “આકાશ”નો અર્થ “અહા” થાય છે, પાદાન્નેત્યતિસામર્થ્યરૂપ લિદ્ગથી અને ઉપપત્તિરૂપ તાત્પર્યલિદ્ગથી સર્વજગત્કારણત્વ પરમાત્માના પરિવર્તરૂપત્વ પરાવરીયસ્ત્વ ત્રિતયપરિચ્છેદરાહિય અને આનન્દ્ય અહાધર્મ છે, લોકમાં પેઢિન્દ્રિય એવે વ્યોમન” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પણ આકાશપર્યાય “વ્યોમ” ઇત્યાદિ સ્વરૂપાત્મક આનન્દમય આ અધિકરણમાં આ ન્યાય પ્રાપ્ત થયો કે ન્યાંપર્યન્ત કોષ પણ સર્વ તદ્વત્પર્યન્ત શ્રીમદ્દેહવ્યાસે સાંપર્યન્ત તે વાક્ય અપરંઅહામાં ન ગોળવું એમ અર્થતઃ આનન્દના અવ્યાસથી સંતિરત.

અને “અથવા સ નૈવ રમે” ઇત્યાદિ ઉપક્રમ અત્ર છે. ઝાન્દોગ્યોપનિષદના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં “આનન્દમયમાનન્દસન્દોદાયાવધાયતે”પર્યન્ત શ્રીમદ્દેહવ્યાસે મૂતાને પ્રાણ એવ અભિસંવિશન્તિ”

૧. ચતુઃસૂત્રજ્યોતિશ્વરનાધિકરણમ્ ॥

૨૩. જ્યોતિશ્વરનાભિધાનાત્ ॥

૨૪. છન્દોભિધાનાત્તેતિ ચેન્ન તથા
ચેતોર્પણનિગદાત્તથા હિ દર્શનમ્ ॥

૨૫. ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેષ્વેવમ્ ॥

૨૬. ઉપદેશભેદાન્તેતિ ચેન્નોમયસ્મિન્નપ્ય-
વિરોધાન્ત્ ॥

નવમાધિકરણ.૯

૨૩. જ્યોતિઃ (ઃ અહમ જ છે,) ચરણનું-
અહમધર્મનું-અભિધાન છે તેથી,

૨૪. છન્દનું-ગાયત્રીનું-અભિધાન છે તેથી
(ચરણ અહમધર્મ નથી) એમ જો (કહો
તો તેમ) નહિ, (અહમમાં) તથા-તે દ્વારા-
ચેતોર્પણનું કથન છે તેથી, અને તથા-તે
પ્રકારે-દર્શન થાય છે તેથી એમ જ યોગ્ય છે,

૨૫. અને ભૂતાદિ-ભૂત પૃથિવી શરીર અને
હૃદયરૂપ ચાર-પાદના વ્યપદેશની ઉપ-
પત્તિ (અહમમાં) છે તેથી એમ જ (છ).

૨૬. (સમમી અને પમ્યમીના) ઉપદેશભેદથી
(જ્યોતિઃ અહમ) નથી એમ જો (કહો
તો તેમ) નહિ, ઉભયે (વિભક્તિમાં)
અવિરોધ છે તેથી.

ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં “આણુનો” અર્થ “અહમ” થાય છે કારણ કે અત્ર પૂર્વવત્ જ શ્રુતિ
સામર્થ્ય અને તાત્પર્યનિર્ણય સિદ્ધિથી અનેક અહમધર્મ નિશ્ચિત થાય છે. ઉપનિષદાક્ય
મુખ્યઅહમપરત્વે સમ્ભવે ત્યાંપયન્ત તે વાક્ય અપરઅહમમાં ન યોજવું એમ પૂર્વાધિકરણસિદ્ધ
ન્યાય અત્ર પ્રવર્તી શકતો નથી, તેથી જે પ્રકરણમાં અહમપરત્વ કલ્પવામાં કંઈ પણ બાધક
ન હોય ત્યાં જ અહમપરત્વ-કલ્પવું અન્યત્ર નહિ એમ અતિરિક્ત અતિદેશન્યાયનું પરિ-
જ્ઞાન આ અધિકરણમાં કરાવ્યું. જ્યાં જ્યાં બાધકશૂન્ય અહમલિંગ હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર જ
અહમપરત્વ સ્વીકારવું, તેથી “આપો વા હિંદં સર્વમ્” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં “આપઃ” ઇત્યાદિનો
અર્થ અહમ જ કરવો.

૯. નવમ જ્યોતિરધિકરણમાં સૂત્રચતુષ્ટય છે. છાન્દોગ્યોપનિષદના પમ્યમ પ્રપાઠકમાં
“અથ યદતઃ પતો દિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે વિશ્વતઃ ષ્ટેષુ સર્વતઃ ષ્ટેષ્વનુત્તમેષુત્તમેષુ લોકેષુ હિંદં
તાવદિદમસ્મિન્નન્તઃ પુરુષે જ્યોતિઃ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ‘જ્યોતિઃ’નો અર્થ ‘અહમ’ થાય
છે, કારણ કે ચતુષ્પાદ અહમનું ચતુર્થ ચરણ જ્યોતિઃ છે એમ અભિધાન છે. અત્ર ચતુ-
ષ્પાદ અહમનું નિરૂપણ નથી, પરન્તુ “ગાયત્રી વા હિંદં સર્વં યદિદં કિંચન” ઇત્યાદિથી
ગાયત્રીછન્દના ચરણનું અભિધાન છે એમ શંકા યુક્ત નથી, કારણ કે ગાયત્રીપ્રતિપાદ
અહમમાં ગાયત્રીદ્વારા ચેતોર્પણનું કથન છે. સૂચીદ્વારા સૂત્રપ્રવેશવત્ ગાયત્રીદ્વારા જ બુદ્ધિ
ગાયત્રીપ્રતિપાદ અહમમાં પ્રવેશ કરે છે. તે પ્રકારે અહમદર્શન થઈ શકે છે, જે સ્વતઃ
પ્રવેશ ન કરે તે ઉપાયે પ્રવેશ કરી શકે છે એ યુક્ત છે, સ્પૂર્ણ બુદ્ધિ એમનીએમ જ
અહમમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી, તેથી ઉપાયે ગાયત્રીદ્વારા અહમમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.
ભૂત, પૃથિવી, શરીર અને હૃદય એમ ચાર પાદ ગાયત્રીછન્દના ન હોઈ શકે, અહમના જ હોઈ
શકે, તેથી પણ પાદ અહમધર્મ છે. “ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ” શ્રુતિમાં સમમ્યન્ત ‘દિવિ’
અને “અતઃ પતો દિવો જ્યોતિઃ” શ્રુતિમાં પમ્યમ્યન્ત દિવઃ એમ ઉપદેશભેદ છે તેથી.

૧૦. ચતુઃસૂત્રમનુષ્ઠમાધિકરણમ્ ॥

૨૭. પ્રાણસ્તથાનુગમાત્ ॥

૨૮. ન વક્તુરાત્મોપદેશાદિતિ ચેદધ્યાત્મ-
સમ્બન્ધમૂમા હ્યસ્મિન્ ॥

૨૯. શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા તૂપદેશો વામદેવવત્ ॥

દશમાધિકરણ. ૧૦

૨૭. પ્રાણુ (બ્રહ્મ જ છે) બ્રહ્મત્વે કરીને સર્વ પદાર્થનો અનુગમ-સમન્વય-(બ્રહ્મમાં છે) તેથી,

૨૮. વક્તા-ઇન્દ્ર-(નિજ) આત્માનો-ઉપદેશ કરે છે તેથી (પ્રાણુ બ્રહ્મ નથી) એમ બ્લે (કહો તો તેમ) નહિ, આમાં-આ પ્રકરણમાં-અધ્યાત્મસમ્બન્ધની ભૂમા-બાહુલ્ય-છે.

૨૯. શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ તો ઉપદેશ વામદેવવત્ (છે).

ન્યોતિઃ બ્રહ્મ નથી એમ પણ શક્ય યુક્ત નથી, કારણ કે જે સર્વત્ર વિદ્યમાન છે તે દુલોકમાં પણ વિદ્યમાન છે, અને “અતઃ દિવઃ” માં લ્યજ્ઞોપાર્થક પગ્ન્યમી હોવાથી “આ દુલોકથી પ્રારંભીને” એમ અર્થ થાય છે, અર્થાત્ દુલોકમાં વિદ્યમાન નથી એમ અર્થ નહિ થતાં “દુલોકમાં અને અન્યત્ર પણ તે વિદ્યમાન છે” એમ અર્થ થાય છે, તેથી સમગ્ર અને પગ્ન્યમી એમ ઉપદેશભેદમાં પણ વિરોધ ન રહે, અને “ન્યોતિઃ”નો અર્થ બ્રહ્મ જ છે, ગાયત્રી છન્દ નહિ, એમ નિષ્પ્રત્યુદ્ધ સિદ્ધ થયું.

૧૦. આ દશમ અનુગમાધિકરણમાં સૂત્રચતુષ્ટય છે કાશીતક્ષિઆહ્વાણોપનિષદમાં ઇન્દ્ર-પ્રતર્દનસંવાદમાં ઇન્દ્રે પ્રતર્દનને વરદાન આપીને ‘મને જ જાણુ એ જ હું મનુષ્યનું હિતતમ માનું છું’ એમ ઉપક્રમ કરીને ત્વાષ્ટ્રવધાદિએ આત્માને પ્રશંસીને સ્વોપાસનાથી માંયાનિવૃત્તિ-રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું, ત્યારે ‘તું કાણુ?’ એમ પ્રતર્દનને વિવક્ષા થતાં “પ્રાણો વા અહમસ્મિ પ્રજાત્માનં મામાયુરમૃતમિત્યુપાસ્ત્વ” છત્યાદિ કહ્યું. અત્ર પ્રાણુશબ્દવાચ્ય આસન્ય પ્રાણુ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ છે, કારણકે આ વાક્યમાં ઉપક્રમોપસંહારવિચારથી પદાર્થનો સમન્વય બ્રહ્મમાં થાય છે. અત્ર કદાચિત્ શક્ય કરવામાં આવે કે વક્તા ઇન્દ્ર નિજ સ્વ-રૂપનો જ ઉપદેશ કરે છે તો તેમ પણ યુક્ત નથી, કારણકે આ પ્રકરણમાં બાહુલ્ય ઇન્દ્રના ધર્મનું નથી, પરંતુ અધ્યાત્મસમ્બન્ધનું-બ્રહ્મધર્મનું-છે, વધી જેમ જ્ઞાનાવેશથી વામદેવને સર્વબ્રહ્મધર્મની સંકૃતિ થઈ તેમ જ અત્ર પણ ‘હું બ્રહ્મ’ એમ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જ સકલ ઉપદેશ છે. અત્ર પ્રકરણમાં ઉપક્રમોપસંહારવિચારથી પદાર્થનો સમન્વય બ્રહ્મમાં થાય છે, બાહુલ્ય બ્રહ્મધર્મનું છે અને ઉપદેશ પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી છે; તથાપિ જીવના અને પ્રાણુના ધર્મની પ્રતીતિ તો થાય છે તેથી સર્વ જ પ્રકરણુ બ્રહ્મનું છે એમ નિઃશક્ય ન કહી શકાય એમ શક્યનો પણ અવકાશ નથી, કારણ કે બ્રહ્મધર્મ જીવધર્મ અને મુખ્યપ્રાણુધર્મ એમ ત્રિવિધધર્મ સ્વીકારતાં ઉપાસનામાં ત્રિવિધ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય; જીવનો આશ્રય બ્રહ્મ છે અને મુખ્યપ્રાણુનો યોગ-સમ્બન્ધ-બ્રહ્મમુદ છે, તેથી બ્રહ્મચિત્ જીવના અને બ્રહ્મસહયુક્ત મુખ્ય પ્રાણુના પણ ધર્મ વસ્તુતઃ બ્રહ્મધર્મ જ છે, તેથી સકલ પ્રકરણુ બ્રહ્મપર છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રપ્રતર્દનસંવાદમાં પ્રાણુશબ્દવાચ્ય ચિદચિત્સંમિલિત એક જ અદ્વિતીય શુદ્ધ બ્રહ્મ છે.

અત્ર આ નિષ્કર્ષ છે. ઉપનિષદના સન્દિગ્ધવાક્યના નિર્ણયાર્થ જ આ મીમાંસા છે, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પ્રથમ જ સૂત્રમાં બ્રહ્મ વ્યવહાર્ય છે એમ શ્રવણાર્થે સિદ્ધ કરીને “યત્તો વાવો નિવર્તન્તે” યતિનો પણ વિરોધપરિહાર કર્યો. બ્રહ્મ સર્વથા જ અવ્યવહાર્ય હોય તો શ્રુત્યુપદિષ્ટ બ્રહ્મશ્રવણાદિ સ્મરણે નહિ, તેથી બ્રહ્મ આચ જ

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमद्દેસવામિશ્રીગોપેશ્વરજીમહારાજવિરચિત મત્તિમાર્તઁડે ॥

વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ અતુલ ભજનમહિમાને પ્રકટ કરવાને, ગિરિશમનેર કરીને અદિર્નિશ શોધ્યે ભુક્તનું-પ્રસાદીનું-જેમણે મને સ્વમમાં દાન કર્યું મહ્નલાચરણ. તદનન્તર મનનયોગ્ય જેનું સુપરા છે એવું આ માનન^૪ મારામાં વિસ્તાર્યું, એવા અહોગુણનિધિ ભગવાંનને હું સ્મરીસ્મરીને અન્નમિલ-વત્^૫ સેવું છું- ૧. 'મેઘને પણ અધઃ કરીને અન્યથી અદેયદાન કરવામાં કુશલ હોવાથી જે સ્વજનોમાં (કૃપાવર્ષારૂપે) વર્ષે છે તે આચાર્યચરણને હું નમું છું. ૨. ક્ષીરાગ્ધિના નિજવિભવરૂપ મન્યનપ્રસહ્જે દૂર્માકૃતિ સ્વીકારીને પૃથ્વિ ઉપર ગિરિશમને^૭ ધર્મે અને સ્નેહોદધિમાં અવગાહનમાત્રે કરીને પરમાનન્દાવાસિ છે સર્વસ્વ જેમનું એવા સદય ભગવાને ભક્તપ્રિય કર્યું તે હરિરૂપ તાતમહાશયને ભૂત્યર્થ નમસ્કાર કરું છું. ૩. ભક્તિમાર્ગાન્ન-માર્તપ્તના વંશમાં સુર્યરૂપ તાતચરણને ભક્તિમાર્તપ્તનામક અન્યસિદ્ધ્યર્થ પ્રણામ કરું છું. ૪. વેદાદિ સર્વ શાસ્ત્રના અર્થભૂત અને અહનિષ્ઠે પણ દુર્લભ શ્રીમત્પ્રભુચરણે યથાશાસ્ત્ર

૧. કાશીમાં રત્નગોપાલભટ્ટમુદ્રિત ગ્રન્થમાં એટલી તો અશુદ્ધિ છે કે હસ્તલિખિત પ્રતિને જ આધારે અનુવાદ કરવો પડ્યો છે. અતિત્વરાથી ગ્રન્થમુદ્રણ ઇચ્છના યુવકવર્ગ આ પરિણામ લક્ષમાં લેશે કે શુદ્ધ ગ્રન્થથી પડેલ વિના શુદ્ધ અનુવાદની આશા જ ક્યાંથી રખાય ?

૨. “ગિરીશો ગિરિશો મૃદઃ” આ અમરવાક્યથી ગિરિશપદ શિવચાચક છે, “શુક્રઃ શિવઃ” ઇત્યાદિ પ્રથમસ્કન્ધનિબન્ધકારિકાથી “ગિરિશ” શબ્દ શુક્રચાચક છે. “ગિરી શેતે” એ વ્યુત્પત્તિથી ગિરિશ શબ્દ મુનિવાચક પણ છે. અત્ર “ગિરિશના” એમ પાઠ અશુદ્ધ છે, “ગિરિશમનના” એ પાઠ અમારી પાસેની લિખિતપ્રતિસ્થ શુદ્ધ છે.

૩. મૃગ્ય=શોધ્ય, ગિરિશે પણ શોધવા યોગ્ય છે, અઘાપિ પ્રાપ્ત નથી.

૪. “મનનસુવશો માનતમ્” અત્ર “મનનસુવશ” બહુવીહિ સમાસ છે. અને તે “માનતમ્”-નું વિશેષણ છે, તેથી મનનકરણ છે સુવશ જેનું એવું માનન એમ અર્થ સ્પષ્ટ છે, અર્થાત્ માનનના-સેવાના-મનનનું સાધકતમ કરણ-સાધન-સુવશ છે. માનનશબ્દનો “સેવા” અર્થ “માન વૃજાયામ્” ધાતુથી સિદ્ધ થાય છે. પ્રભુના સુવશનું મનન કરવાથી માનન-સેવા-પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમગ્ર પદનો આશય છે.

૫. આ મહ્નલાચરણમાં ગ્રન્થનો વસ્તુનિર્દેશ કર્યો છે, પ્રથમપાદના “વ્યક્ત” શબ્દથી પ્રમાણ, દ્વિતીયપાદના “મૃગ્ય” શબ્દથી પ્રમેય, તૃતીયપાદના “મનનસુવશોમાનન” પદથી સાધન, અને ચતુર્થપાદમાં “સ્મરી સ્મરીને ભજ્નું છું” એ પદથી સ્મરણપૂર્વક ભક્તિરૂપ ફલ નિર્દેશ્યું છે, ત્યાં અન્નમિલશબ્દથી અન્નમિલવત્ નિઃસાધન છું તથાપિ મારે વિષે કૃપા કરી એમ અન્યકારણ નિઃસાધનતાલેખક મર્મ છે.

૬. બીજા કાષ્ઠથી પણ ને આપી શકાય એવું.

૭. મેરું.

પ્રકટિત ભક્તિ કહીશ.^૧ પ. સિદ્ધાન્તમુક્તાવધ્યાદિ ગ્રન્થોને અનુસરીને લાખ્યાન્તીએ (શ્રીગોપે-
શ્વરજીએ) કરવાને આદરેલા ગ્રન્થને અવલોકીને વિરુદ્ધાંશ દૂર કરવો, કારણ કે સાર તો
ગ્રન્થથી છે, તેથી હું પણ કંઈક તે સારને પરિશોધું છું.^૨ ૬-૭.

વેદના કર્મકાણ્ડમાં અને જ્ઞાનકાણ્ડમાં પૂર્વ કર્મકાણ્ડનો ફલિતાર્થ ધર્મમાં છે અને
જ્ઞાનકાણ્ડનો ફલિતાર્થ જ્ઞાનમાં છે તો વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અર્થ ભક્તિ
ઉપક્રમ. કેમ થાય ? આ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે ‘જે સ્વરત્વનાં
અનુભવાનન્તર અન્યનું દર્શન નથી અન્યનું શ્રવણ નથી અન્યનું
વિજ્ઞાન નથી તે ભૂમા’ અર્થાત્ સર્વાત્મભાવ, આ ઋભૂમાના સ્વરૂપનાં દર્શનવાન મનનવાન
અને વિજ્ઞાનવાન થાય તે આત્મરતિ આત્મકીડ આત્મમિથુન અને આત્માનન્દવાન સ્વરાદ્
થાય છે,’ ‘૫આત્મકીડ આત્મરતિ ક્રિયાવાન આ બ્રહ્મજ્ઞાનીમાં વરિષ્ઠ છે,’ ‘૬ભક્તિ એનું
ભજન, તે આ લોકમાં પર લોકમાં ફલભોગાંશારહિત પ્રભુમાં મનઃસ્થિરતા, અને તે જ સકલ
નૈષ્કર્મ્ય,’ ‘૭જે પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે, પ્રભુના આનન્દનો આસ્વાદ કરે છે, ભજે છે;
તે અમૃત થાય છે,’ ‘૮ચિત્તથી શ્રીકૃષ્ણનું ચિન્તન કરે તો સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે,
‘૯હું અર્જુન, તને જે રીતિએ મારું દર્શન થયું છે તેવું મારું દર્શન વેદે તપે દાને અને
યજ્ઞે કરીને થઈ શકતું નથી, અનન્ય ભક્તિએ કરીને આ પ્રકારે મારું દર્શન થઈ શકે છે,’
‘૧૦હું દ્વિજ, હું અસ્વતન્ત્ર હોઉં એમ ભક્તને અધીન છું, સત્ સ્ત્રીઓ જેમ સત્પતિને વશ
કરે છે તેમ ભક્તિથી (ભક્તો) મને વશ કરે છે,’ ‘૧૧ભગવાન ગજ પ્રતિ ભક્તિથી જ
સન્તુષ્ટ થયા હતા, ‘૧૨ હું દૈત્યપુત્રો, દ્વિજત્વ દેવત્વ ઋષિત્વ વૃત્ત વા બહુજ્ઞના દાન તપ યજ્ઞ

૧ “પ્રભુપાદપુસ્તકમ્”પાઠ હોય તો “ શ્રીમત્પ્રભુચરણને અનુસરીને ” એમ અર્થ કરવો.

૨ કાંઈક લિખિત પ્રતિમાં આ ૬-૭ શ્લોક દિપ્પણરૂપ અધિક જણાય છે.

૩ યદ્ર નાન્યત્ પદ્યતિ નાન્યત્ ષ્ટ્વોતિ નાન્યત્ વિજાનાતિ સ મૂમા. છાન્દોગ્યોપનિષત્ અ. ૭
સપ્ઠ ૨૪.

૪ સ વા એવ એવં પદ્યમેવં મન્યાનઃ એવં વિજાનન્ આત્મરતિરાત્મકીડ આત્મમિથુન આત્માનન્દઃ
સ સ્વરાદ્ ભવતિ । છાન્દો. અ. ૭, સપ્ઠ ૨૫.

૫ આત્મકીડઃ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાન એવ બ્રહ્મવિદાં વરિષ્ઠઃ । મુન્ડકોપનિષત્ અ. ૩ મુન્ડક ૧-૪.

૬ મક્ષિતસ્ય ભજનં તદિહામુત્ર ચ ફલભોગનેરાદયેનામુષ્મિન્ મનઃકલ્પનમ્ । ગોપાલપૂર્વતાપિન્યુનિષત્.

૭ પરં બ્રહ્મીયો ધ્યાયતિ રસતિ ભજતિ સોમૃતો ભવતિ । ગોપાલપૂર્વતાપિન્યુનિષત્.

૮ ચિન્તયંથેતસા કૃષ્ણં મુક્તો ભવતિ સંસૃતેઃ । ગોપાલપૂર્વતાપિન્યુનિષત્.

૯ નાહં વેદૈર્જ તપગ્જા ન દાનને ન ચેઽગ્રયા । શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દટવાનસિ માં યથા ।
મત્તયા સ્વનન્યયા શક્યઃ અહમેવંવિધોર્જુન । શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અ. ૧૧, ૫૩.

૧૦ અહં મક્ષપરાર્ધનો હ્યસ્વતન્ત્ર દ્વિજ । વદો કુર્વન્તિ માં મત્તયા સત્સ્રિયઃ સત્પતિ યથા ।
શ્રીમદ્ભગવત સ્કં. ૧, અ. ૪, શ્લોક ૬૩.

૧૧ મત્તયા તુતોપ મયવાન ગજયુષ્પાય ।

૧૨ નાહં દ્વિજત્વં દેવત્વં ઋષિત્વં વામુરાત્મજાઃ । પ્રીણનાય મુકુન્દસ્ય ન વૃત્તં ન વહુઘ્રતા । ન દાનં
ન તપો નેઽગ્યા ન શૌચં ન વ્રતાનિ ચ । પ્રીયતેમત્તયા મત્તયા હરિરન્યદ્વિદમ્બનમ્ ॥ ભાગવત
૭, ૭, ૫૧-૫૨.

શૈવ્ય વ્રતાદિ કંઈ પણ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાને સમર્થ નથી, નિર્મલ અવ્યભિચારિણી ભકિતએ પ્રસન્ન થાય છે, અન્ય સર્વ વિડમ્બન છે,' 'જ્ઞાનાન્તરભકિતવિચાર કરવો, ઇશ્વરમાં પરમ આસક્તિ તે, ભકિત,' 'સ્નેહર એ જ ભકિત તેથી મુક્તિ, અન્યથી નહિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ સૂત્ર પદ્યરાત્રાદિના વાક્યસહસ્રથી ભકિત પ્રતિપાદિત કરી છે, તેથી ભકિતમાં જ સર્વ શાસ્ત્રનું પર્યવસાન યોગ્ય છે.

“ જે ભૂમામાં અન્યનું દર્શન નથી ” ઇત્યાદિ શ્રુતિએ ભકિત કેવી રીતિએ પ્રતિપાદિત થાય છે ? આ પ્રકારે. જાન્દોઅના નવમ પ્રપાઠકમાં ‘ભગવન્, મને ભૂમાદિવિચારનો અધ્યયન કરાવ’ એ પ્રકારે નારદ સનતકુમારસમીપ ગયા એમ આરમ્ભવતી આ શ્રુતિ છે. અર્ધાદિનો અર્થ વિશ્વેશ્વર વિજ્ઞાપય કરે છે, ઉપન્યાસ.

પરંતુ બ્રહ્મસૂત્ર ૩,૩,૪૪ના ભાષ્યપ્રકાશમાં અર્ધાદિનો અર્થ અધ્યાપય ‘અધ્યયન કરાવ’ એમ કયો છે, સહસ્રા મુખ્ય બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી, આ કારણથી નારદનો અધિકાર જાણવાને સનતકુમારે નારદને કહ્યું ‘તું જે જાણે છે તેનું કથન કરીને મદુપસન્ન થા, તારું અધીત કથ, તદતિરિક્ત તને વહીશ’, તદનન્તર નારદે સ્વવિદિત ઋગ્વેદાદિ સર્પવિદ્યાન્તનું કથન કર્યું, ‘ભગવન્, ઋગ્વેદ યજુર્વેદ સામવેદ અથર્વવેદ વેદનો પણ વેદ ઇતિહાસપુરાણનામનો પદ્યમ વેદ પિત્ર્ય રાશિ દૈવ નિધિ વાકાવાક્ય એકાધન દેવવિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા ભૂતવિદ્યા ક્ષત્રવિદ્યા નક્ષત્રવિદ્યા સર્પદેવજનવિદ્યા મારી અધીત છે,’ આ વાક્યમાં ઋગ્વેદથી આરમ્ભી પુરાણપર્યન્ત શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે, વેદને જાણવાનાર તે વ્યાકરણ, પિત્ર્ય શ્રાદ્ધકલ્પ, રાશિ ગણિત, દૈવ ઉત્પાતજ્ઞાન, નિધિ મહાકાલાદિનિધિશાસ્ત્ર, વાકાવાક્ય તર્કશાસ્ત્ર, એકાધન નીતિશાસ્ત્ર, દેવવિદ્યા નિરુક્ત, બ્રહ્મવિદ્યા શિક્ષાકલ્પજ્ઞોરૂપ, ભૂતવિદ્યા ભૂતતન્ત્ર, ક્ષત્રવિદ્યા ધનુર્વેદ, નક્ષત્રવિદ્યા જ્યોતિષ, સર્પવિદ્યા ગારુડ, અને દેવજનવિદ્યા ગન્ધર્વવિદ્યા જાણવી, ‘હે ભગવન્, મેં આ સર્વનું અધ્યયન કર્યું છે એમ મને સ્મરણ છે આ પ્રકારે હું મન્ત્રવિદ્ જ છું’ શબ્દાર્થમાત્રજ્ઞાની છું, તેથી આપાતતઃપરોક્ષજ્ઞાનવાન છું, આ પ્રકારે નિજ અધિકારનું કથન કરીને નારદ સનતકુમારને કહે છે ‘હું કેવલ મન્ત્રવિદ્ હોવાથી આત્મવિદ્ નથી, ભગવત્સદૃશ જનથી આત્મવિદ્ નિજ શોક તરી જાય છે એમ મેં શ્રવણ કર્યું છે, અને હે ભગવન્, એવો જે હું તે શોચુ છું, મને ભગવાન્ શોકને પાર તારો !’

અત્ર આત્મવાક્ય પ્રમાણથી શોકચિહ્નથી નિજ અનાત્મવિરત જાણીને ‘આત્મજ્ઞાનથી, શોકતરણાર્થ આપની પાસે આવ્યો છું’ એમ નારદનો આશય છે. નારદનો અધિક જિજ્ઞાસા. ‘હું મન્ત્રવિદ્ જ છું’ આ વાક્યમાં ‘જ’ ‘મન્ત્રવિદ્ જ છું આત્મવિદ્ નથી’ એમ સૂચિત કરે છે. આ પ્રકારે સનતકુમાર તેના અધિકારને જાણીને મુખ્ય વિદ્યાના ઉપદેશની યોગ્યતાના સમ્પાદનાર્થ ‘મદ્દે

૧ અધાતો મક્તિજિજ્ઞાસા । સા પરાનુરાક્તિરીશ્વરે । શાણ્ડિલ્યસૂત્ર ૧,૧-૨.

૨ સ્નેહો મક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તયા મુક્તિઃ ન ચાન્યથા ।

૩ મારી સમીપ આવ.

૪ વેદમાં આત્રેયોક્ત ભૂતવિદ્યા છે

કિંચાપ્યગોષ્ટા નામૈવૈતદ્' ઇત્યાદિથી નારદોક્ત સર્વ વિદ્યાના 'નામત્વબોધનપૂર્વક નામને બ્રહ્મત્વે-અક્ષરભાવે-ઉપાસવાનો ઉપદેશ કરીને 'નામની જેટલા દેશમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તેટલા દેશમાં નામબ્રહ્મોપાસકનો યથાકામચાર-યથેષ્ટસમચરણ-થાય છે' આ પ્રકારનું ફલ જ્યારે સનતકુમારે શોકતરણાર્થ કહ્યું ત્યારે કેવલ નામથી ઉપાસના કરવાથી ઉક્ત-યથેષ્ટ-સમચરણ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને તેની બ્રહ્મત્વે ઉપાસના કરવાથી ઉક્ત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નારદને વિદિત થયું, તે-યથેષ્ટસમચરણ-ફલની પણ ગતિ પરિચિન્ન છે તેથી તે નામથી શોકતરણ અશક્ય માનીને તેથી પણ અધિક જાણવાની ઇચ્છાવાન નારદ સનતકુમારને પુછે છે, 'હિ રભગવન્ નામથી પણ અધિક કંઈ છે? નામથી જે કંઈ અધિક હોય તે મને કહો.' આ પ્રકારે નારદે પૃષ્ઠ સનતકુમાર 'વાગ્વા' ઇત્યાદિથી ઉત્તર આપે છે 'વાણી નામથી અધિક છે' આ પ્રકારે નામવિદ્યાવિદ્યાપક માહાત્મ્ય કહીને બ્રહ્મભાવે વાણીની ઉપાસનાનું અને તેના ફલનું કથન સનતકુમારે કર્યું. આ શ્રુતિમાં મૂયઃ શબ્દનો અર્થ 'બહુ' નથી તેમ 'પુનઃ' નથી, પરંતુ 'અધિક' વા 'ઉત્કૃષ્ટ' છે એમ માહાત્મ્યકથનથી નિશ્ચિત થાય છે, આ પ્રકારે નામ વાણી મન સંકલ્પ ચિત્ત ધ્યાન વિજ્ઞાન બલ અન્ન જલ તેજ આકાશ સ્મર અને આશાનું (અનુક્રમે એકેકથી અધિકતાદ્યોતનપૂર્વક) વર્ણન કર્યું, તેમાં નામનો અને વાણીનો અર્થ સ્પષ્ટ છે, મનનો અર્થ વિવક્ષારૂપ અન્તઃકરણવૃત્તિ, સંકલ્પનો અર્થ આ કર્તવ્ય અને આ અકર્તવ્ય એમ સમર્થનરૂપ અન્તઃકરણવૃત્તિ, ચિત્તનો અર્થ પ્રાપ્તકાલના અનુસન્ધાનરૂપ ચેતનકર્તૃત્વ તથા ભૂતભવિષ્યદ્વિષયક પ્રયોજનનિરૂપણસામર્થ્ય, ધ્યાનનો અર્થ દેવતાના આલમ્બનરૂપ વિઘ્નતીયાન્તરાયરહિત શાસ્ત્રોક્ત પ્રત્યયસન્તાન, એકાગ્રતાપદનો જ પર્યાય ધ્યાનશબ્દ છે, જ્ઞાન ચિરકાલસ્થાયિ છે એ પક્ષમાં ધ્યાનનો અર્થ "પ્રત્યયસન્તાન" ન થતાં એક જ પ્રત્યય થાય છે, વિજ્ઞાનનો અર્થ શાસ્ત્રાર્થસમ્બન્ધિ વિશિષ્ટ જ્ઞાન, બલનો અર્થ મનનું અન્નભક્ષણજનિત વિજ્ઞેયવિભાવનસામર્થ્ય, અન્ન, જલ તેજ અને આકાશ પ્રસિદ્ધ છે, સ્મરનો અર્થ સ્મરણ વા અપ્રયત્નચિત્તવ્યાપાર, આશાનો અર્થ અપ્રાપ્ત વસ્તુની આકાંક્ષા, તૃષ્ણા કામ ઇત્યાદિનો પર્યાય આશાશબ્દ છે. આ સર્વનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ ઉપનિષદ્વ્યાખ્યાનથી જ જાણી લેવું. આ પ્રકારે સર્વની બ્રહ્મભાવે ઉપાસના કહી, આશાથી પ્રાપ્તિ આધિક્ય અને માહાત્મ્ય કહીને '૪જે આ પ્રકારે પ્રાપ્તિ' દર્શન કરે છે મનન કરે છે વિજ્ઞાન કરે છે તે અતિવાદી-ઉત્કૃષ્ટવાદી-થાય છે',

૧ નારદોક્ત સર્વવિદ્યાને 'નામ' સંજ્ઞા આપી અને જે નામથી 'બ્રહ્મત્વે' કરીને ઉપાસના કરે તે નામની જેટલી ગતિ તેટલો આ ઉપાસકનો કામચાર-યથેષ્ટસમચરણ-થાય છે પરંતુ જ્યારે નામવિદ્યાની અધિક વાણી મન ઇત્યાદિથી બ્રહ્મત્વે ઉપાસના કરે તે અધિક યથેષ્ટસમચરણ થાય એવો આ વાક્યનો આશય છે.

૨ અસ્તિ મગવઃ નામ્નિઃ મૂયઃ इति नाम्नः मूयः वाव भूयोस्ति इति तन्मे भगवान् प्रवर्ततु ।

૩ આથી શ્રીપુરુષોત્તમશ્રુતિ ઉપનિષદ્વ્યાખ્યાન પણ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

૪ સ વા एष एवं पश्यन् एवं मन्वानः एवं विजानन् अतिवादी भवति ।

૫ અતિક્રાન્તસ્ય સર્વોત્કૃષ્ટસ્ય ઉપાસ્યવસ્તુનઃ વાદી અતિવાદી । ઉપાસ્યવસ્તુ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ વક્તા.

એમ કથન હોવાથી પરમકાષાપત્ર વસ્તુ પ્રાણુ છે એમ માનીને પ્રાણુદ્રષ્ટાને અતિવાદી કહ્યો નથી, પરંતુ અપહતપાપ્મત્વથી પૂર્વોક્ત નામાદિ આશાપર્યન્તના પદાર્થથી પ્રાણુનો ઉત્કર્ષ કહ્યો, તેથી પ્રાણુમાં જ વિદ્યાનું પર્યવસાન નથી, તેમ જ આગલ 'આત્માથી' પ્રાણુ' એમ કહ્યું છે, તે સ્લોક 'તું અતિવાદી છે અતિવાદી છે એમ કહે તો હું અતિવાદી છું એમ વદવું, અપહનવ ન કરવો' એમ કહીને આગલ 'જે સત્યત્વે કરીને અતિવદે છે તે અતિવાદી છે' એમ કહીને આસન્ય પ્રાણુની ઉપાસના કરનારનું અતિવાદિત્વ સત્યવાદિત્વથી કહ્યું, અર્થાત્ પ્રાણુથી પણ ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થની જ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય તો જ નારદની યોગ્યતા જાણવી એમ અત્ર સનતકુમારનું હાર્દ છે, અત્ર પ્રાણુનું તત્ત્વ પ્રાણુ નથી પરંતુ અન્ય કંઈક છે એમ જાણીને 'હે ભગવન, હું સત્યત્વે કરીને અતિવાદી થાઉં' એમ નિજ અભિપ્રાય નારદે સનતકુમારને કહ્યો ત્યારે સનતકુમારે 'વેસત્મની તો અવશ્ય વિજ્ઞાસા કરવી જ' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી નારદની સત્યાદિ-જ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરીને વિજ્ઞાસિતવ્ય સત્ય વિજ્ઞાન મતિ નિષ્ઠા કૃતિ અને સુખ આ પડ્ધતું પૂર્વપૂર્વના કારણત્વે કરીને ઉત્તરોત્તરનું કથન કર્યું, તેમાં સત્યનો અર્થ અતિક્રમણ નહિ કહીને વર્તમાન વસ્તુસ્વરૂપ, વિજ્ઞાનનો અર્થ વસ્તુસ્વરૂપસમ્બન્ધિ વિશિષ્ટજ્ઞાન, મતિનો અર્થ તર્ક કરીને તે અર્થનો સ્વરૂપવિચાર, શ્રદ્ધાનો અર્થ આસ્તિક્યબુદ્ધિ, નિષ્ઠાનો અર્થ તદ્વિષયક તત્પરત્વરૂપ આદર, કૃતિનો અર્થ તદ્વિષયકસાધનાનુકૂલ ઇન્દ્રિયવ્યાપાર, સુખનો અર્થ અનુકૂલ બુદ્ધિએ વેદ આન્તર ધર્મ, આ પ્રકારે લૌકિકસમાનાકાર તેનું સ્વરૂપ જાણવું એમ કહીને સુખમાં વિશેષ કથવાને સુખનું સ્વરૂપ કહે છે. 'જે ભૂમા-આહુદ્ય-સર્વાત્મભાવ-છે તે જ સુખ છે અદ્યમાં સુખ નથી, ભૂમા તે જ સુખ છે, તેથી ભૂમાની વિજ્ઞાસા અવશ્ય કરવી,' પ્રાણુના સત્યવદનાદિત્વનું કારણ ભૂમા જ છે, તે જ તત્ત્વ છે, તેથી કૃત્યાદિપ્રણાલીથી ભૂમાને જાણીને સત્યવદનમાં અતિવાદિત્વ છે, અન્યથા નહિ.

આ પ્રકારે નારદને જ્ઞાન થતાં જ 'ભગવન', ભૂમાની વિજિજ્ઞાસા મને થાય છે'

એમ નારદને ભૂમસ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે સનતકુમાર
ભૂમા. નારદને ભૂમાનું સ્વરૂપ કહે છે 'જ્યાં અન્યનું દર્શન નથી,
અન્યનું શ્રવણ નથી, અન્યનું વિજ્ઞાન નથી, તે ભૂમા'

અર્થાત્ જે દ્રષ્ટ શ્રુત અને વિજ્ઞાત યથાથી અન્યવિષયક દર્શન શ્રવણ વિજ્ઞાન રહેતું નથી તે ભૂમા. 'આ ભૂમતત્ત્વમાં અન્ય દ્રષ્ટવ્યનું અન્ય કારણથી અન્ય દ્રષ્ટાને દર્શનશ્રવણ-વિજ્ઞાન નથી તે ભૂમા' એમ વિશ્વેશ્વરનું મત છે. ભૂમાનું દર્શનશ્રવણવિજ્ઞાન કરવાથી અન્યદર્શનાદિના નિષેધમાં શો પ્રકાર છે? શું વિશેષદર્શનથી રજતાદિવત્ અન્યનું દર્શન નથી કરતો? અથવા કારણમાં કાર્યવત્ ભૂમામાં અન્યનો લય થાય છે? અથવા સૂર્યતેજ

૧ આત્મનઃ પ્રાણઃ

૨ એષ તુ વા અતિવદતિ યઃ સત્યેન અતિવદતિ ઇતિ ।

૩ સત્યં તુ એવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ ।

૪ યો વૈ ભૂમા તત્ સુખં નાલ્પે સુલમસ્તિ ભૂમૈવ સુખં ભૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ઇતિ ।

૫ ભૂમાનં મગવો વિજિજ્ઞાસે ।

૬ યત્ર નાન્યત્પરયતિ નાન્યચ્છૃણોતિ નાન્યદ્વિજ્ઞાનાતિ સ ભૂમા ઇતિ ।

નક્ષત્રાદિકેનો પરાભવ કરે છે તેમ ભૂમામાં અન્યનો પરાભવ વા તિરસ્કાર થાય છે ! આં શક્ય થાય તો તેના ઉત્તરમાં સનતકુમાર કહે છે ‘જ્યાં અન્યનું દર્શન શ્રવણ અને વિજ્ઞાન છે તે સર્વ અલ્પ છે, જે ભૂમા તે નિશ્ચય અમૃત, અને જે અલ્પ તે મર્ત્ય,’ તેથી પૂર્વ વિકલ્પપક્ષમનો કોઈ પણ પક્ષ અત્ર નથી, પરંતુ ભૂમાના દર્શન શ્રવણ અને વિજ્ઞાનથી તે ભૂમાના આનન્દમાં તત્પર થવાથી અન્ય સર્વ અલ્પ થઈ જાય છે, તેથી ભૂમા વિના અન્ય પદાર્થ સુખરૂપ વા સુખના સાધનરૂપ પણ છે એમ તે દેખતો નથી, શ્રવણ કરતો નથી, અને જાણતો નથી, આ પ્રકારે અન્યના શ્રવણ દર્શન અને વિજ્ઞાનનો નિષેધ છે. ભૂમાના શ્રવણ દર્શન અને વિજ્ઞાનમાંના એકથી પણ આ પ્રકારે અમૃતભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તો હું ભૂમસ્વરૂપનું શ્રવણ કરું છું તથાપિ મને કેમ તેવો ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી અથવા શ્રવણ દર્શન અને વિજ્ઞાન એ ત્રણેનો સમુદાય હોય તો જ્યાં પ્રકાશમાન ભૂમા સ્થિતિ કરે છે તેને જ એવો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અન્યને નહિ આ પ્રકારના આશયથી ભૂમાનો આધાર પુછું છું એમ કહીને નારદ પ્રશ્ન કરે છે ‘હે ભગવન્, ભૂમા શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે ?’ સનતકુમાર ઉત્તર આપે છે ‘નિજ મહિમામાં’ વા નિજ વૃત્ત ભક્તવિભૂતિમાં. નારદ પ્રશ્ન કરે છે ‘મહિમાઈ કાણુ ?’ આં નારદના પ્રશ્નનું ઉત્તર સનતકુમાર આપે છે ‘અથવા જે મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત નથી તો ગોઅશ્વગજસુવર્ણદાસભાર્યક્ષેત્રને મહિમા કહે છે તેવા મહિમામાં ભૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે એમ હું કહેતો નથી.’ ‘ત્યારે ક્યાં પ્રતિષ્ઠિત છે ?’ એમ નારદના પ્રશ્નનું સનતકુમારે આપેલું ઉત્તર શ્રુતિ જણાવે છે ‘જહું છું (આ મહિમા ગોઅશ્વાદિથી) અન્ય મહિમા છે, તત્ર-અન્ય મહિમામાં-ભૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે.’ ‘મહિમા કેવો છે જ્યાં ભૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે ?’ આ પ્રકારની આકાંક્ષા થતાં સનતકુમાર વિવરણ કરે છે ‘તે ભૂમા નીચે છે, તે ઉપર છે, તે પશ્ચાત્ છે, તે અમ્ભ-ભાગમાં છે, તે દક્ષિણે છે, તે ઉત્તરે છે, તે જ આ સર્વ છે.’ તદનન્તર ભૂમા જ આ સર્વ છે એમ જાન થયું, તેથી ‘હું જ નીચે છું, હું જ ઉપર છું, હું જ પશ્ચાત્ છું, હું જ અમ્ભ-

૧ યત્ર અન્યત્ પશ્યતિ અન્વત્ શૃણોતિ અન્યદ્વિજાનાતિ તદ્ અત્પં યો વૈ ભૂમા તદમૃતમય અત્પં તન્ મર્ત્યમિતિ ।

૨ સ ભગવઃ કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

૩ સ્વે મહિમ્નિ ઇતિ ।

૪ કો મહિમા ઇતિ ।

૫ યદિ વા ન મહિમ્નોતિ ગોઅશ્વમિદ્ મહિમેદ્યાચમતે હસ્તિહિરણ્યં દાસમાર્યક્ષેત્રાણિ આયત્તનાનીતિ । નાહમેવં પ્રવીમિ ।

૬ તર્હિ ક પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

૭ પ્રવીમિ ઇતિ હોવાચાન્યો અન્યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ ।

૮ સ એવ અપસ્તાત્ સ એવ ઉપરિથાન્ સ પથાન્ સ પુરસ્તાત્ સ દક્ષિણતઃ સ ઉત્તરતઃ સ એવ ઇદં સર્વમિતિ ।

૯ અધાતોહદ્કારાદેશઃ એવાહમેવ અપસ્તાન્ અહમુપરિથાત્ અહં પુરસ્તાત્ અહં દક્ષિણતો અહં ઉત્તરતો અહમેવ ઇદં સર્વમિતિ ।

‘ભાગમાં છું, હું જ દક્ષિણે છું, હું જ ઉત્તરે છું, હું જ આ સર્વ છું’ આ પ્રકારે અહંકારા-
દેશ સનતકુમારે નારદને અહંકારોપાસનાર્થ ઉપદેશ્યો. અહંકારાદેશાનન્તર તાદશ ભાન
થયું, તેથી ‘આત્મા? ઉપર છે, આત્મા અગ્રભાગમાં છે, આત્મા પશ્ચાત્ છે, આત્મા દક્ષિણે
છે, આત્મા ઉત્તરે છે, આ સર્વ આત્મા જ છે,’ એમ આત્માદેશથી ભૂમાની ઉપાસના દર્શાવે છે.
‘તે જ નીચે’ એ પૂર્વશ્રુત્યંત પ્રકારે સર્વ દિશામાં સર્વપરિદેશ્યમાન ભૂમા જ પ્રકાશે છે
એમ સર્વત્ર ભૂમપ્રકાશાનન્તર ભૂમા જ આ સર્વ છે એવા ભાનને લીધે ભૂમાથી અલિન
અહંકારાદેશને લીધે ભૂમાલિન સ્વપ્રકાશ (અહમ્પ્રકાશ) થાય છે, તદનન્તર-અહંકારા-
દેશાન્તર-સ્વપ્રકાશથી પૂર્વવત્ ભૂમાથી અલિન આત્માદેશથી આત્મપ્રકાશ થાય છે, આ
પ્રકારનો ભાવવાન પુરુષ ભૂમાનો મહિમા છે અને તેવા મહિમામાં ભૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે.

અત્ર વિશ્વેશ્વર આ પ્રકારે માને છે. ભૂમા શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં

ભૂમા સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, અન્ય જ અન્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે,

વિશ્વેશ્વરમત. ભૂમા તો સ્વતઃ અલિન છે, તેથી અન્યમાં પ્રતિષ્ઠિત નથી, કારણ

કે ‘તે ભૂમા અધઃ છે તે ભૂમા ઉપર છે’ ઇત્યાદિ પ્રકારે

ભૂમા સર્વરૂપ છે, ભૂમાથી વ્યતિરિક્ત અન્યનો અભાવ જ હોવાથી ભૂમા પરમાર્થતઃ
કોઈ પણ સ્થાનવિશેષમાં પ્રતિષ્ઠિત નથી, તેમ જ આગત ‘જ્યાં’ અન્યનું દર્શન નથી’
ઇત્યાદિમાં ‘યત્ર’ પદે અધિકરણતાએ અન્યનો નિષેધ પ્રદર્શિત હોવાથી દ્રષ્ટા જીવથી ભૂમા
લિન હશે એમ શંકા થાય તેના નિવારણાર્થ અહંકારાદેશથી ભૂમાનું વર્ણન કરે છે,
અવિવેકીને દેહમાં અહંકારશુદ્ધિ થાય તેવી દેહાત્મશુદ્ધિના નિવારણાર્થ આત્માદેશથી
ભૂમાનું વર્ણન કરે છે, સારાંશ કે જીવાલિન ભૂમા સ્વતઃ લિન નથી તેથી સ્વસ્વરૂપમાં
જ પ્રતિષ્ઠિત છે.

વિશ્વેશ્વરનું આ મન્તવ્ય યુક્ત નથી. (૧) ભૂમા અક્ષરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને અક્ષરમાં

પ્રતિષ્ઠિત છે તથાપિ સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે એમ પ્રમેયપ્રકરણમાં પ્રતિપાદન

તે મતનો સમીક્ષા. કરવામાં આવશે, (૨) ‘આજ સર્વ જે હતું જે થશે તે સર્વ

પુરુષ જ છે, અમૃતત્વના અને જેનો અતિરોહ થાય છે તેનાં પણ

ધ્વિર છે, આટલો એનો મહિમા’ આ પ્રકારે પુરુષનો મહિમા છે એમ કહ્યું છે, તેથી

(૩) ‘મહિમા’ શબ્દનો અર્થ સ્વરૂપકાલ થઈ શકતો નથી તેથી, અને (૪) “અથાત

આત્માદેશ” ઇત્યાદિયો ચારિતાર્થ છે તથાપિ અહંકારાદેશ શ્રુતિમાં ઉપદેશ્યો તે-વ્યર્થ થઈ
જાય તેથી વિશ્વેશ્વરનું મત દુષ્ટ છે.

હવે ભૂમાની પ્રતિષ્ઠાના શાપક ધર્મ કહે છે, ‘આ પ્રકારે પૂર્ણમસ્વરૂપનું દર્શન કરતો મનન કરતો

૧. અથાત આત્માદેશ એવાત્મૈવાધસ્તાત્ આત્મોપરિષ્ઠાદાત્મા, પશ્ચાદાત્મા પુરસ્તાદાત્મા દક્ષિણત
આત્મોત્તરત આત્મૈવ હંદં સર્વમિતિ ।

૨. સ એવ અધસ્તાત્ ।

૩. યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ ।

૪. પુરુષ એવેદં સર્વં યદ્ ભૂતં યન્ન ભાવ્યમ્ । ઉતામૃતત્વસ્યેશાનો યદમેનાતિરોહતિ । એતાવાનસ્ય મહિમા ।

૫. સ યા એવ એવં પર્યન્ એવં મન્વાન એવં વિજાનન્ આત્મરતિરાત્મકીડ આત્મામેધુન્ આત્મા-
ન્મદઃ સ સ્વરાદ્ ભવતિ તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ ।

વિજ્ઞાનવાન આત્મરતિ આત્મમિથુન આત્માનન્દ સ્વરાદ્ થાય છે તેનો ભૂમપ્રતિષ્ઠાગમકધર્મ. સર્વે લોકમાં કામચાર થાય છે.' આ સર્વ ધર્મ ભૂમપ્રતિષ્ઠા પ્રદર્શિત કરે છે,

અર્થાત્ ઉક્ત પ્રકારે દર્શનાદિથી આત્મરત્યાદિ થાય છે, તેથી આત્મરતિ-ત્વાદિ ધર્મ ભૂમપ્રતિષ્ઠાગમક છે. જે નિસ્સાધન વૃત્ત ભક્તને સર્વાત્મભાવનું પ્રદાન થાય છે તે ભક્તમાં સર્વાત્મભાવની પ્રતિષ્ઠાથી પૂર્વોક્ત આત્મરતિત્વાદિ ધર્મ પ્રકટ થાય છે એમ હાર્દ છે. આ ધર્મથી ભૂમાના-સર્વાત્મભાવના-આધારરૂપ ભક્તનું પરિજ્ઞાન થાય છે. 'મહિમાનું' સ્વરૂપ તો સર્વાત્મભાવ જ છે એમ અગ્રે કથન થશે. તેવા-ભૂમપ્રતિષ્ઠાભૂત-ભક્તનું 'સ સ્વરાદ્ ભવતિ' એ વાક્યથી શોકતરણુ દર્શાવ્યું. તે ભૂમાત્મરત્યાદિમાન ભક્ત સ્વમાં અધિક શોભે છે, અથવા સ્વમાં ભૂમાને અત્યન્ત શોભાવે છે, નિરવધિસ્વૈશ્વર્યવાન પ્રભુ ભક્તાધીન થાય છે ત્યારે તે શોભા વા દીપ્તિ અધિક થાય છે, ભગવાનના ભક્તાધીનત્વમાં ભક્ત પ્રયોજક છે તેથી ભક્તને પ્રયોજક કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ભક્ત ભૂમાને સ્વાધીન કરે છે, અર્થાત્ પ્રયોજક ભક્ત પ્રયોજ્ય ભૂમાને વશ કરે છે એમ અત્ર આશય છે. ભગવાનને સ્વાધીન કરવા એ કંઈ કૃતિસાધ્ય ન હોવાથી, શ્રવણવિહિત જ્ઞાનભક્તિસાધ્ય ન હોવાથી, ભગવાનના અનુગ્રહની તત્ત્વ અપેક્ષા હોવાથી, કાર્યનો અને કરણનો અભેદોપચાર હોવાથી, તે અનુગ્રહ ભગવદ્રાગ કહેવાય છે. આ જ આશયને અનુસરીને ભાષ્યપ્રકાશમાં 'સ્વમાં ભૂમાને રગ્-જે છે' એમ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. અથવા પૂર્વોક્ત ભગવાનનો ભક્તમાં રાગ-અનુગ્રહ-થાય છે ત્યારે શોભાનો અધિકતા થાય છે, કરણ-કે ભગવાન ભક્તભક્તિમાન છે, 'હે અશ્વત્થામ ! જે ભક્તોની એક ગતિ હું જ છું એવા મારા સાધુ ભક્તો વિના મારા આત્માની તથા લક્ષ્મીની પણ આશા રાખતો નથી' એવાદિ વાક્યથી ભક્તરાગ એ જ રાજ્ ધાતુનો અર્થ છે, અર્થાત્ ભક્ત ભગવાનને રાગયુક્ત કરે છે. આ જ અર્થનું કથન પ્રકાશમાં 'રજ્જયતિ' થી કર્યું છે. અથવા આ સર્વ કલ્પનાનું શું પ્રયોજન ? 'જમનને આનન્દ કરે છે એવી આત્મચેષ્ટાઓથી લોકને જે આ રગિન્નત કરશે તેથી આને રાજ કહે છે' આ શ્લોકમાં રજ્જયતિ નો અર્થ 'રગ-જન' કરેલો છે, તે સ્વરા ભક્તનો લોકમાં-નામાદિથી પ્રારમ્ભીને આશાપ્રાણુપર્યન્ત લોકમાં-કામચારરૂપ સ્વાતન્ત્ર્ય થાય છે, અને સર્વપ્રાપ્તિથી લોકપાર તરી જાય છે. આથી જ શોકતરણુ સમ્ભવે છે, તેથી હવે તદ્વિરક્ત પાપવાનતી નિન્દા કરે છે. 'પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અન્ય રીતિએ તરણનો ઉપાય જાણે છે તે અન્યરાજ થાય છે તેમને ક્ષમ્ય લોક પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ લોકમાં તેનો અકામચાર થાય છે,' અર્થાત્ અન્યાસકત તેવા થાય છે એમ આ સંદર્ભનો અર્થ છે, આથી સર્વાત્મભાવરૂપ ભક્તિનું જ કથન થયું.

૧. સ્વસ્મિન્ એવ રાજતે સ્વસ્મિન્ ભૂમાનં રજ્જયતિ ।

૨. સ્વસ્મિન્ ભૂમાનં રાજયતિ ।

૩. નાહમાત્માનમાશાસે મદ્ભક્તૈઃ સાધુભિર્વિના । શ્રિયદ્વાત્યન્તિકાં વ્રહ્મન્ યેષાં ગતિરહં પરા ।

૪. રજ્જયિષ્યતિ યલ્લોકમયમાત્માવિચેષ્ટિતૈઃ । અધામુમાદ્ રાજાનં મનોરજ્જનકૈઃ પ્રજાઃ ।

૫. અંય યેન્યઘાતો વિદુરન્યરાજાનસ્તે ક્ષમ્યલોકા ભવન્તિ । તેષાં સર્વેષુ લોકેષુ અકામચારો ભવતિ ।

ભક્તિને સર્વાત્મભાવરૂપા કયે પ્રકારે કહેવામાં આવી ? આ પ્રકારે. પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાન-
પ્રકારે જે ભૂમાધાર મહિમરૂપ પુરુષનો પરિચય કરાવ્યો તે પુરુષની
સર્વાત્મભાવવાનું જે સ્ફૂર્તિ કહી તેમાં '૧ તે કાણુ કોને દેખે' ઇત્યાદિવત્ તદ્વકારતાના
વિલક્ષણત્વ. અભાવથી તે સ્ફૂર્તિ અખણ્ડઅલગ્નરૂપ નથી, પરંતુ પરદેશમાં
પરિદેશ્યમાન સર્વ વસ્તુના અનુવાદપૂર્વક તે સ્ફૂર્તિનું કથન છે
તેથી તે સ્ફૂર્તિ સખણ્ડઅલગ્નરૂપ છે. તે સ્ફૂર્તિ પણ 'હું મનુ થયો હું સૂર્ય થયો'
ઇત્યાદિ સર્વત્ર અહંકારરૂપ વામદેવસ્ફૂર્તિવત્ નથી, અહંકારાદેશાનન્તર પુનઃ આત્મા-
દેશકથનથી તે અહંકારરૂપ સ્ફૂર્તિ વ્યભિચારિભાવ છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેથી,
આ જ હેતુથી અખણ્ડઅલગ્નરૂપ અને અહંકારરૂપ એમ દ્વિવિધ જ્ઞાનસ્ફૂર્તિથી અતિરિક્ત
આ સ્ફૂર્તિ છે, તેથી આવી સ્ફૂર્તિમાન પણ પૂર્વોક્ત સ્ફૂર્તિમાન જ્ઞાનીથી વિલક્ષણ છે.
'તે જે પિતૃલોકની ક્રોમનાવાન થાય' ઇત્યાદિશ્રુતિવત્ આ સર્વાત્મભાવવાન ભક્તની
ક્રોમનાઓનું કથન નહિ હોવાથી દહરાહિતા ઉપાસકથી પણ વિલક્ષણ છે, પરંતુ
સત્યવદનાદિકારણભૂતકૃત્યાદુત્પાદકભૂમાત્મકસુખલાભવાન ભક્તનું કથન છે તેથી જેને પ્રથમ
ભૂમલાભ થયો છે અને તે ભૂમલાભે કરીને જેને ભગવાનનું દર્શન શ્રવણ અને વિજ્ઞાન
થયું છે એવો સર્વાત્મભાવવાન પરમભક્ત બન્યો. તદનન્તર 'જ્યાં અન્યનું દર્શન નથી'
ઇત્યાદિ શ્રુતિથી અન્યદર્શનના અભાવના કથનથી વિરહભાવમાં પ્રપન્થવિસ્મારક
પરમાસક્તિરૂપ જે અતિવિગાઢ ભાવ થાય છે તે ભાવે કરીને સર્વત્ર આસક્તિના
વિષયરૂપ ભગવત્સ્વરૂપ જ રહુરે છે તેથી તેનું કથન 'તે જ નીચે' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી
કરવામાં આવ્યું છે. આ વિરહભાવકૃત તે તે સ્ફૂર્તિરૂપ જ્ઞાન વ્યભિચારિભાવ હોવાથી
અનિયત છે એમ દર્શાવવાને અહંકારાદેશની પૂર્વે 'તે જ નીચે' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ
નિરૂપિત ભૂમસ્ફૂર્તિની પુનરાવૃત્તિએ કરીને 'તદનન્તર હવે આત્માદેશ' એમ સર્વત્ર
સ્ફૂર્તિ શ્રુતિ કથે છે. સારે હવે આત્મરત્યાદિ પદે કરીને રસરૂપ ભગવાનના ભક્તના જ
રતિકીડામિથુનાનન્દરૂપ ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી ભગવાનનું જેને દર્શન શ્રવણ
અને વિજ્ઞાન થયું છે એવો જે ભક્ત-અને સંયોગ અને વિયોગના ભેદે કરીને ભક્તિરસ
દ્વિવિધ છે તેથી વિરહભાવમાં અધિકગાઢભાવે સર્વત્ર ભગવત્સ્ફૂર્તિમાન એવો જે ભક્ત-
તે જ ભૂમાના આધારરૂપ મહિમા એમ સિદ્ધ થયું. તે ભક્તને સ્ફૂર્તિ થાય છે તે પૂર્વોક્ત-
પ્રકારક સર્વાત્મભાવમાં વ્યભિચારિભાવરૂપ જ છે અન્યપ્રકારક નથી તેથી સર્વાત્મભાવવાન
ભક્તનું જ અત્ર કથન છે.

સર્વોપમેદંક વિરહભાવમાં સંયોગના અભાવથી પ્રાણાદિ સર્વનું તિરોધાન થવાથી
આ સર્વ કથન વ્યર્થ છે એમ આશંકાના નિવારણાર્થ શ્રુતિ કથે છે કે 'એ ૭ પ્રકારે

૧ - તત્ કેન કં પદ્યેત્ । ૨ અહં મનુરભવં સૂર્યથ । ૩ સ ચદિ પિતૃલોકકામો ભવતિ ।

૪ યત્ર નાન્યત્ પશ્યતિ । ૫ સ એવાધસ્તાદિતિ । ૬ અધ્યાત્માદેશઃ ।

૭ તસ્યહ વા એતસ્યેવં પશ્યતઃ એવં મન્વાનસ્યેવં વિજાનતઃ આત્મતઃ પ્રાણ આત્મત આશાત્મત
સ્મર આત્મત આકાશ આત્મતસ્તેજ આત્મત આપ આત્મત આવિર્ભાવતિરોભાવૌ આત્મતો
બલમાત્મતો વિજ્ઞાનમાત્મતો ધ્યાનમાત્મતશ્ચિત્તમાત્મતઃ સદ્કલ્પ આત્મતો મન આત્મતો વાક્
આત્મતો નામ આત્મતો મન્થા આત્મતઃ કર્મોણિ આત્મત દંડં સર્વમિતિ ।

તેનું સર્વ જ દર્શનકર્તા એ પ્રકારે મનનકર્તા એ પ્રકારે વિજ્ઞાનકર્તા તે ભક્તના પ્રાણ મગવાનથી. આત્માથી, આશા આત્માથી, આકાશ આત્માથી, તેજ આત્માથી, જલ આત્માથી, આવિર્ભાવતિરોભાવ આત્માથી, બલ આત્માથી, વિજ્ઞાન આત્માથી, ધ્યાન આત્માથી, ચિત્ત આત્માથી, સદ્ગુણ આત્માથી, વાક આત્માથી નામ આત્માથી, મન્ત્રો આત્માથી, કર્મ આત્માથી, અને આ સર્વ આત્માથી હોય છે. આ પ્રકારે ભગવાનથી જ આ ભક્તની પ્રાણાદિરિચિતિ થાય છે તેથી વિરહમાં પણ સર્વોપમર્દ-સર્વનાશ-થતો નથી, પરંતુ લીલામાં ઉપયોગી દેહાદિની સિદ્ધિ થાય છે, તે સિદ્ધિ પણ ભક્તની અને તેના ભાવની સાપેક્ષ છે, અને પ્રથમ ઇતર સર્વની વિસ્મૃતિ અને ભગવત્સ્પર્શથી અનેક સામર્થ્ય વ્રજસીમન્તિની પ્રભૃતિમાં સ્પષ્ટ દેખાય પણ છે, અપરબ્રહ્મ શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રીગોપીજન કહે છે કે ‘સુખ-આનન્દરૂપ-એવા આપે અમારું ચિત્ત હરી લીધું છે તેથી વનદર્શનેચ્છા તો થતી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ અમારા હૃદય પણ ગૃહકૃત્યમાં લાગતા નથી અને અમારા પાદ આપના ચરણકમલને ત્યજીને એક પદ પણ ચાલતા નથી’ ઇત્યાદિમાં ચિત્તહરણથી જ્ઞાનશક્તિનું અને ગૃહકૃત્યમાં હસ્તાદિના અપ્રવેશથી ક્રિયાશક્તિનું તિરોધાન કહ્યું. ભગવાનનો આવિર્ભાવદિક તો અગ્રે સ્પષ્ટ જ છે. આ જ આશયને દૃઢ કરવાને શ્લોકોથી શ્રુતિ સદ્ગ્રહાર્થ કહે છે ‘ભૂમે ર-દર્શનવાન મૃત્યુને રોગને કે દુઃખભાવને જોતો નથી, ભૂમદ્રષ્ટા સર્વ ભૂમાત્મક ભુવે છે, સર્વત્ર સર્વ પ્રકારે સર્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તે એક પ્રકારે થાય છે, ત્રણ પ્રકારે થાય છે, પચ્ચ પ્રકારે થાય છે, સપ્ત પ્રકારે નવ પ્રકારે એકદશ પ્રકારે અને શત દશ સહસ્ર તેમજ વિંશતિ પ્રકારે થાય છે, આહારશુદ્ધિથી સત્ત્વશુદ્ધિ અને સત્ત્વશુદ્ધિથી ધ્રુવા સ્મૃતિ થાય છે, ધ્રુવા સ્મૃતિ થતાં સર્વ અન્ધિ ભેદાય છે.’ પૂર્વોક્ત પ્રકારે ભૂમદર્શનવાન મૃત્યુને રોગને અને દુઃખ-ભાવને જોતો નથી, ‘દુઃખતાનો અર્થાત્ દુઃખત્વને જોતો નથી’ એમ વિશ્વેશ્વર માને છે. શ્રુતિમાં “ઉત” પાદપૂર્વ્યર્થ છે, અથવા દુઃખસત્તાને જ જોતો નથી તો મૃત્યુની અને રોગની તો શી ગણના ? ત્યાં શ્રુતિ ‘સર્વ’ ઇત્યાદિથી હેતુ કહે છે કે ભૂમદ્રષ્ટા સર્વ ભૂમાત્મક, ભુવે છે તેથી દુઃખાદિક જોતો નથી, ‘સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ તેનું ફલ કહે છે, સર્વશઃ સર્વત્ર સર્વ રીતિએ સર્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તેને પુનઃ શોક છે જ નહિ. હવે ‘તે એક પ્રકારે’ ઇત્યાદિથી પ્રાપ્તિનો પ્રકાર શ્રુતિ કહે છે, આથી પૂર્વ ‘આવિર્ભાવતિરોભાવ આત્માથી’ એમ જે કહ્યું હતું તેમાં આવિર્ભાવના પ્રકારનું વિવેરણ કર્યું, તે ભૂમા જ ઉપર્યુક્ત પ્રકારે પ્રકટ થઈને ભૂમદ્રષ્ટાને સર્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા ભૂમદ્રષ્ટા જ ભગવાનની પાસેથી તે તે અનુભવાર્થ તે તે પ્રકારે પ્રકટ થાય છે એવો પણ અર્થ જાણવો. શ્રુતિમાં એકધા ત્રિધા પચ્ચધાનું કહેવું કરતાં મધ્યમાં દ્વિધાયતુર્ધાદિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તે મધ્યમાં

૧ ચિત્તં સુખેન ભવતાપહતં ગૃહેષુ યન્નિર્વિશત્યુત કરાવપિ ગૃહ્યકૃત્યે । પાદૌ પદં ન ચલતસ્તવ પાદમૂલાદિતિ । શ્રીમદ્ભ. સુબો. ૧૦, ૨૬, ૩૪.

૨ ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યતિ નો રોગં નોત દુઃસ્વતામ્ । સર્વં પશ્યઃ પશ્યતિ સર્વમાપ્નોતિ સર્વશઃ ॥
સ એકધા ભવતિ ત્રિધા ભવતિ પચ્ચધા । સપ્તધા નવધા ચૈવ સહસ્રાણિ ચ વિન્શતિઃ ॥ આહાર-શુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ । સ્મૃતિલભ્ને સર્વપ્રાપ્તિનાં વિપ્રમોક્ષ ઇતિ ॥

નાનામાવાદતિરેકાચ ઇત્યાદિ સૂત્રત્રયે કરીને તૃતીયે સંકુપ્તોપસંહ્યાધિકરણ, “ જેમાં પચ્ચ પચ્ચજન અને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે તે આત્માને બ્રહ્મ-અમૃત-મણુનાર અન્ય-શુભ-અમૃત

૧. આ સમન્વયાધ્યાયના પ્રથમ ચરણત્રયમાં જે શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદ પ્રસિદ્ધ થયો તે જ દૃઢ કરવાને આ ચતુર્થ ચરણનો પ્રારંભ છે. ઈશ્વર તો સિદ્ધ જ થઈ શકતો નથી એમ કહેવાનાર નિરીશ્વરવાદી કપિલ પૂર્વોક્ત બ્રહ્મવાદથી વિરુદ્ધ આનુમાનિક પ્રકૃતિપરિણામને અવલમ્બીને આ પ્રકારે પ્રત્યવસ્થાન કરે છે, સ્થૂળ સાવયવ પચ્ચ મહાભૂત કાર્ય છે, આ સાવયવ કાર્ય પચ્ચ મહાભૂતનું કારણ પચ્ચ તન્માત્ર છે, આ પચ્ચ તન્માત્રનું અને જ્ઞાન-કર્મભેદે દ્વિવિધ ઇન્દ્રિયનું પણ કારણ અહરુકાર છે, અહરુકારનું કારણ બુદ્ધ્યાત્મક મહત્ત્વ છે, અને મહત્ત્વનું કારણ ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિ છે એમ કાર્યથી કારણનું અનુમાન કરે છે, અને પ્રકૃતિજન્ય આ સંક્રાંત પરાર્થ છે એમ કહીને ભોગ્ય સંક્રાંતશ્રી ભોક્તા પુરુષનું પણ અનુમાન કરે છે, અને ઉપનિષદનું પણ તાત્પર્ય આ પ્રકારના આનુમાનિક પ્રકૃતિપુરુષ-વાદમાં જ છે એમ આગ્રહ પણ કરે છે. આ સાદૃષ્ય મતનું પ્રાથમિક પ્રતિપાદન દ્વિવિધ કપિલસૂત્રમાં છે, આ બે સૂત્રમાં તત્ત્વસમાસનાં ૨૮ સૂત્ર છે, અને પ્રવચનસૂત્રના પડખાપ છે. આશુરિશિષ્ય પચ્ચશિષ્યે તત્ત્વસમાસની વૃત્તિ કરી છે, અને અવિભાગાદૈતી વિદ્યાનેન્દ્રભિક્ષુએ પ્રવચનસૂત્રનું ભાષ્ય કર્યું છે. પ્રવચનસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમાં સ્વત્રાણ પદાર્થનો ઉદ્દેશ-માત્ર કરીને દ્વિતીયાધ્યાયમાં સર્વરજસ્તમસ્સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિથી મહાન, મહાનથી અહરુકાર, અહરુકારથી પચ્ચ તન્માત્ર અને કર્મજ્ઞાનેન્દ્રિય, પચ્ચ તન્માત્રથી સ્થૂળ પચ્ચ મહાભૂત અને આ ચતુર્વિંશતિ તત્ત્વથી પણ વ્યતિરિક્ત પુરુષ એમ પચ્ચવિંશતિ તત્ત્વગણનું સંકુપ્ત કરીને કાર્યદ્વારા પ્રકૃતિરૂપ કારણનું અને ચતુર્વિંશતિતત્ત્વસંક્રાંત-પરાર્થ-ભોગ્ય-હોવાથી ભોક્તા પુરુષનું પણ આનુમાનિકત્વ આદર્યું છે. પ્રધાનાજ્જગજ્જાયતે શ્રુતિનો સૂત્ર-માં જ ઉપન્યાસ કરીને પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને શાબ્દ એમ પ્રમાણૈવિધ્ય કપિલે સ્વીકાર્યું છે તે પણ બ્રહ્મવાદવત્ શાબ્દના પ્રાધાન્યાર્થે નહિ જ પરંતુ નિજ આનુમાનિક મતના જ કેવલ ઉપદ્રવભાર્ય જ. ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું અનુકરણ કરીને સાદૃષ્ય પણ નિજ મોક્ષશાસ્ત્રમાં ‘બૂદ્ધ-ચતુષ્ટય’ કહે છે, તે આ પ્રકારે, ૧. હેય, ૨. હાન, ૩. હેયહેતુ, અને ૪. હાનોપાય. આધ્યાત્મિક આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રિવિધ દુઃખને ‘હેય’ કહે છે, આ ત્રિવિધ દુઃખની અત્યન્ત નિવૃત્તિને ‘હાન’ કહે છે, પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગદ્વારા તે ઉભયના અવિ-વેકને ‘હેયહેતુ’ કહે છે, અને વિવેકખ્યાતિને ‘હાનોપાય’ કહે છે. આ સાદૃષ્ય બૂદ્ધનો રમ્ય સંક્રાંત ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાદૃષ્યગરિકામાં છે, અને આ સુવાચ્ય આર્યાસમત્યુપરિ માકરની વૃત્તિ ગોડપાદનું ભાષ્ય અને વાયસ્પતિમિશ્રાદિની ટીકા પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. યદ્યપિ આ પ્રકારના આનુમાનિક મતનું અપૂર્વ તો અનુમાનથી જ કરવું સુકત છે, તથાપિ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મપરિણામવાદ નથી પરંતુ પ્રકૃતિપરિણામવાદ જ છે એમ નિજ મતનું શાબ્દત્વ પણ પ્રતિપાદિત કરવાની લાલસાથી કાકાદિ શ્રુતિનો પણ પુરસ્કાર કરવામાં સાદૃષ્યને સંક્રાંત યતો નથી, તેથી શ્રીવેદવ્યાસજી ઇક્ષત્યધિકરણમાં તે મતનું અશાબ્દત્વ સૂચવીને, અદશ્યત્વાદ્યધિકરણમાં યતિક્રિયત્વ અશ્રીતત્વ સિદ્ધ કરીને આ આનુમાનિક પાદમાં પ્રથમ સર્વથા અશ્રીતત્વ સિદ્ધ કરે છે, અને તદનન્તર દ્વિતીયાધ્યાયના સ્મૃતિપાદમાં કપિલ મત વેદાનુસારિમન્વાદિસ્મૃતિથી પણ વિપરીત છે તેથી શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ ‘સાદૃષ્ય’ મત

—મુક્ત—થાય છે ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ બૃહદારણ્યકના ષષ્ઠ અપાઠકમાં છે, અત્ર પચ્ચગુણિત પચ્ચ એમ વ્યાખ્યાન કરીને સાદૃષ્યોક્ત પચ્ચવિંશતિ તત્ત્વનું ગ્રહણ કરવું કે પચ્ચજનશબ્દે

અત્યન્ત જ અશબ્દ છે એમ સિદ્ધ કરી લઇને તર્કપાદમાં કેવલ તર્કથી સ્વતન્ત્રતાએ પણ તે મતનું ખણકન કરે છે. કઠોપનિષદના પ્રથમાધ્યાયની તૃતીય વક્ષીમાં इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः શ્રુતિમાં બુદ્ધિ, આત્મા (અહંકાર), મહાન, અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ), અને પુરુષ ઇત્યાદિ શબ્દ સાદૃષ્ય પરિભાષાના છે અને તેથી માયાવાદ પ્રકૃતિવાદ અવિદ્યાવાદ પણ ઐત છે એમ કહેનારને બ્રહ્મવાદી શ્રીવેદવ્યાસજી ઉત્તર સમર્પે છે કે શબ્દસામ્યમાત્રથી જ સાદૃષ્ય મત સિદ્ધ થઈ જતું નથી, સન્દિગ્ધ વાક્યનો નિર્ણય પૂર્વાપરસન્દર્ભના પર્યાલોચનથી થઈ શકે છે, સન્દિગ્ધપદયુક્ત અવાન્તર વાક્યનો અનર્થ કરીને મહાવાક્યની જ વ્યાકુલતા કરવી ઉચિત નથી. જેમ રૂપી યોગ્ય રથાદિ સામગ્રીથી ઇષ્ટ દેશને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ આત્મા પણ યુક્ત દેહાદિ સામગ્રીથી વિષયના પરમ પદને પ્રાપ્ત કરે છે એમ રૂપકથી આ પ્રકરણમાં જીવની મુક્તિનો ઉપદેશ કરેલો છે, તેથી ભગવદ્દીપ્તવે સમ્ભાવિત અર્થને—વિષયને—ઇન્દ્રિયથી પર કહ્યા, અગ્રહરૂપ મનને અર્થથી પર કહ્યું, સારથિરૂપ બુદ્ધિને મનથી પર કહી, મહાન આત્માને—બ્રહ્મવિષયક વિજ્ઞાનને—બુદ્ધિથી પર કહ્યો, અવ્યક્તને—અગ્રહ ભગવત્કૃપાને અથવા અક્ષરને બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી પર કહ્યું, અને અવ્યક્ત ભગવત્કૃપા કેવલ ભગવદ્ધીન છે સર્વથા સાધનાન્તરાધીન નથી જ તેથી, અથવા અવ્યક્ત અક્ષર ધામ ભગવદ્ધીન છે તેથી, પુરુષને—પુરુષોત્તમને—અવ્યક્તથી પણ પર કહ્યા. “ મહાન્તં વિશુમાત્માનં ” “ વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તં ” ઇત્યાદિમાં ‘ મહાન ’ નો અર્થ મહત્તત્ત્વ થતો નથી પરન્તુ પરમાત્મા થાય છે તેમ અવ્યક્તનો અર્થ પણ પ્રકૃતિ ન થતાં ભગવત્કૃપા અથવા અક્ષર બ્રહ્મ થાય છે, તેથી કઠોપનિષદમાં સાદૃષ્ય પ્રસક્ત જ નથી. “ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः ” ઇત્યાદિ કુશ્રુતિમાં પૂર્વાપરસન્દર્ભની અપેક્ષા હોવાથી તેનો અર્થ અન્યથા કયો પરન્તુ જેમાં પૂર્વાપરસન્દર્ભની પણ અપેક્ષા નથી એવી અજ્ઞામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણા ઇત્યાદિ શ્વેતાશ્વરશ્રુતિમાં તો સાદૃષ્ય મતનો સ્પષ્ટ જ ઉપદેશ છે એમ આશયથી સાદૃષ્ય પુનઃ પ્રત્યવસ્થાન કરે તો શ્રીવેદવ્યાસજી ઉત્તર અર્પે છે કે ત્યાં પણ વ્રહ્મવિદો વદન્તિ અને તદેવામેસ્તદાદિત્યસ્તદ્વાયુસ્તદુ ચન્દ્રમાઃ તદેવ શુકં તદ્ વ્રહ્મ એમ ઉપક્રમ કરીને બ્રહ્મવિદ્યાનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી અજ્ઞાનો અર્થ સાદૃષ્ય પ્રકૃતિ નથી, પરન્તુ પ્રથમેત્પન્ન જ્યોતિર્દેવતા છે, અને યદન્ને રોહિતં રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપં ચક્ષુર્લુકં તદપાં યત્ કૃષ્ણં તદગ્નસ્ય શ્રુતિમાં તેની ત્રિરૂપતા પણ સ્પષ્ટ છે. કલ્પનાનો પણ આશ્રય કરીને જ્યાં બ્રહ્મવાદ ન જ સિદ્ધ થઈ શકે એવી યસ્મિન્ પચ્ચ પચ્ચજના આકાશશ્ચ પ્રતિષ્ઠિતઃ તમેવમન્ય આત્માનં વિદ્વાન્ બ્રહ્મામૃતોમૃતમ્ ઇત્યાદિ બૃહદારણ્યકશ્રુતિમાં પચ્ચ પચ્ચજનાઃ સાદૃષ્ય સ્વ તત્ત્વ નિસ્સન્દિગ્ધ જ ઉપદેશે છે એમ આશયથી સાદૃષ્ય પુનઃ પ્રત્યવસ્થાન કરે તો શ્રીવેદવ્યાસજી ઉત્તર અર્પે છે કે આ શ્રુતિમાં પણ સાદૃષ્ય મત નથી. સાદૃષ્ય મતમાં સ્વ તત્ત્વનો સમાવેશ પચ્ચ યૂથમાં નથી, પરન્તુ (૧) પ્રકૃતિ (૨) પ્રકૃતિવિકૃતિ (૩) વિકૃતિ અને (૪) નપ્રકૃતિ નવિકૃતિ એ પ્રકારે ચાર યૂથમાં છે, કારણ કે “મૂલ પ્રકૃતિ તો અવિકૃતિ છે, મહદાદિ સપ્ત પ્રકૃતિવિકૃતિ છે, ઇન્દ્રિયભૂતાદિ ષોડશ વિકૃતિ છે, અને પુરુષ તો નથી પ્રકૃતિ વા નથી વિકૃતિ” એમ તેમનો અભ્યુપગમ છે. અત્ર પચ્ચ પચ્ચજનમાં સાદૃષ્ય સ્વ તત્ત્વ સ્વીકારી લઈ એ તોએ (૧) આકાશ અને (૨) આકાશની જેમાં પ્રતિષ્ઠા છે એવો આત્મા

કરીને પ્રાણ ચક્ષુઃ શ્રોત્ર અન્ન અને મનનું મહણ કરવું આ પ્રકારે સંશય, સાદ્બ્યોક્ત તત્ત્વનું મહણ કરવું એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને પ્રાણાદિનું મહણ કરવું આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, ત્યારે હવે 'પચ્ચસદ્બ્યોક્ત પચ્ચજન' આ પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરવું, બુદ્ધિની પચ્ચ વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે તે 'પચ્ચજન' અર્થાત્ પ્રાણાદિ એમ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધિ 'પચ્ચજન' શબ્દ છે ॥ ૩ ॥ હવે કારણત્વેન ચાક્રાશાદિપુ ચથાવ્યપરિદોષેઃ ઇત્યાદિ એક સૂત્રે કરીને અતુર્ય રે યથાવ્યપરિદોષધિકરણ, અન્ન બ્રહ્મની જગત્કારણતાપ્રતિપાદક શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ છે તેથી કપિલોક્ત પ્રકારે પ્રકૃતિકારણતાબોધિકા સાદ્બ્ય સ્મૃતિનું જ મહણ કરવું કે વિપ્રતિષેધના પરિહારે કરીને બ્રહ્મકારણતાબોધિકા શ્રુતિનો જ આદર કરવો આ પ્રકારે સંશય, શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ છે તેથી અર્થવાદત્વ સ્વીકારીને સાદ્બ્ય સ્મૃતિનું જ મહણ કરવું એમ પૂર્વપક્ષ, —તૈતિરીયો-પનિપદ્માં “ આ આત્માયી આકાશ સમ્ભવ્યું ” એમ આકાશાદિ સૃષ્ટિનું કથન છે, કવચિત્ છાન્દોગ્યમાં “ તેણે તેજ સર્જ્યું ” એમ તેજ્યાદિ સૃષ્ટિનું કથન છે, કવચિત્ “ આથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે ” શ્રુતિમાં અન્યથા—પ્રાણાદિ સૃષ્ટિનું—કથન છે, આ પ્રકારે શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ છે તેથી અર્થવાદનો સ્વીકાર કરીને જ્ઞાનાંશાવતાર કપિલજન્મ છે તેથી તે કપિલોક્ત પ્રકારે જગત્તી વ્યવસ્થા યોગ્ય છે, આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, —અને ભગવાન અચિન્ત્યાનન્તશક્તિમાન છે તેથી સૃષ્ટિના પ્રકારનું નાનાત્વ સ્વીકારીને વિરોધપરિહાર

એમ બે તત્ત્વ અધિક થઈ જતાં રૂપને સ્થાને રૂત્ત્વ સ્વીકારવાનો વિષમ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જશે. પ્રાણસ્ય પ્રાણમુત ચક્ષુપચ્ચક્ષુઃ શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમન્નસ્યાન્નં મનસો મનઃ એ વાક્યશેષથી પચ્ચ પચ્ચજનનો તો અર્થ પચ્ચ પ્રાણાદિ જ થાય છે, અને જ્યાં બ્રહ્મસ્યાન્નં નથી ત્યાં જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ પાક છે, તેથી અન્નને સ્થાને શાખાભેદથી જ્યોતિનું મહણ પણ થઈ શકે છે, તેથી કુકની સ્વેતાશ્વતરની અને વૃદ્ધદારણ્યકની પણ શ્રુતિથી સાદ્બ્ય મત સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, અને તેથી અમુક શ્રુતિમાં નિસ્સન્દિગ્ધ જ સાદ્બ્ય મતનો ઉપદેશ છે એમ કહી લઈને સર્વ જ શ્રુતિનું પર્યયસાત નિરીશ્વર પ્રકૃતિપુરુષવાદમાં થાય છે એમ કથનનો અવકાશ જ રહી શકતો નથી એમ આ અધિકરણત્રયે કરીને સૂત્રકારે સાદ્બ્યનું સર્વથા અગ્રીતત્વ સિદ્ધ કર્યું.

૨. અમુક શ્રુતિમાં નિસ્સન્દિગ્ધ સાદ્બ્ય મતનો ઉપદેશ છે અને તેને અનુસરીને અન્ય સન્દિગ્ધ શ્રુતિમાં પણ સાદ્બ્ય મત કહી લેવું એમ અમારો આશય હવે નથી પરન્તુ સૃષ્ટિપ્રતિપાદિકા શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ છે તેથી ભગવજ્ઞાનાવતાર કપિલની સ્મૃતિનું શરણ સ્વીકારીને શ્રુતિવિરોધ પરિહરવો એમ કહીને પ્રત્યવસ્થાન કરનાર સાદ્બ્યને શ્રીવેદવ્યાસજી સૃષ્ટિપ્રતિપાદિકા શ્રુતિમાં અવિરોધ સિદ્ધ કરી આપે છે. શ્રુતિમાં સૃષ્ટિપ્રકાર વિવિધ છે તથાપિ તત્સર્વસૃષ્ટિપ્રકારકર્તૃ તો એક જ અદ્વિતીય વ્રહ્મ છે. ન તત્ત્વ કાર્ય કરણં ચ વિચિતે ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જે નિષેધ છે તે પણ લૌકિકકર્તૃત્વમાત્રનો જ નિષેધ છે, કારણ કે ઉક્તનિષેધક વાક્યના ઉત્તરાર્ધમાં જ સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચથી બ્રહ્મમાં સ્વાભાવિક ક્રિયાશક્તિનું નિષ્પ્રત્યુદ્ધ પ્રતિપાદન છે. એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મનો વિવિધસૃષ્ટિપ્રકાર માહા-રમ્યપ્રતિપાદનપૂર્વક બ્રહ્મનું સર્વવિલક્ષણ કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરે છે. કાષ્ઠ પણ શ્રુતિમાં વિપ્રતિષેધ જ નથી, તેથી કપિલસ્મૃતિની અપેક્ષાનો અવકાશ રહેતો નથી.

કરીને શ્રુતિ બ્રહ્મકારણતાબોધિકા જ છે એમ આદરવું આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, કાર્યપ્રકારબોધે તે માહાત્મ્યગ્રાપકે છે, બાધક નથી. ॥ ૪ ॥ હવે સમાકર્ષાત્ ઇત્યાદિ એક સૂત્રે કરીને પગ-ચમકે - સમાકર્ષાધિકરણ, અત્ર પૂર્વાધિકરણની અપેક્ષાએ કિંગિ-ચત્ વિવક્ષણતા છે, તે આ પ્રકારે, “પ્રથમ આ અસત્ હતું” અને ક્વચિત્ “સૌમ્ય, પ્રથમ આ સત્ હતું” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ છે તેથી બ્રહ્મ કારણ થાય છે કે નહિ આ પ્રકારે સંશય, ઉભયે વિરુદ્ધ શ્રુતિમાં શબ્દત્વ તો સમાન જ છે તેથી બ્રહ્મ કારણ નથી એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને સર્વશબ્દવાચ્ય બ્રહ્મ છે તેથી અસદાદિશબ્દવાચ્ય પણ બ્રહ્મ જ એમ શ્રુતિમાં વિપ્રતિષેધનો જ અભાવ છે તેથી બ્રહ્મ જ કારણ છે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્તે, જેમ મારકત્વભાવનાથી કંસાદિના મારક પણ થાય છે તેમ અસદ્ભાવનાથી તાદશ પ્રતિ તાદશ અસદ્ભાવ પણ પ્રકટ કરે છે તેથી ભગવાન્ અસચ્છબ્દવાચ્ય પણ છે, આ જ પ્રકારે બ્રહ્મ અવ્યાકૃત હોવાથી અસતુદય છે તેથી પણ ભગવાન્ અસદાદિશબ્દવાચ્ય છે એમ બાણવું, એમ પ્રકારબોધે કરીને બ્રહ્મ સર્વશબ્દવાચ્ય છે તેથી શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ નથી. ॥ ૫ ॥ હવે જગદ્વાચિત્વાત્ ઇત્યાદિ સૂત્રત્રયે કરીને પૃષ્ઠ જગદ્વાચિત્વાધિકરણ, બાંધાંકિ-

૩. વિવિધ સૃષ્ટિપ્રકારનું પણ કર્તૃ એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે આ પ્રકારનું બ્રહ્મ-વાદીનું કથન જ ઉપપન્ન નથી, કારણમાં પણ કાર્યવત્ જ વિપ્રતિષેધ છે, શ્રુતિમાં ક્વચિત્ અસત્ત્વે અને તમસ્ત્વે પણ કારણ કહ્યું છે, અસત્ત્વે અને તમસ્ત્વે અર્થ બ્રહ્મ થઈ શકે નહિ, આ પ્રકારે કારણશ્રુતિમાં વિપ્રતિષેધ માનીને પ્રત્યવસ્થાન કરનાર સાહ્ચર્યને શ્રીવેદ-વ્યાસજી ‘સમાકર્ષ’ ઉપદેશે છે. એક શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું જે સ્વરૂપ કહ્યું તેથી વિવક્ષણ બ્રહ્મસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાને શ્રુતિમાં બ્રહ્મવાચક જ ‘અસત્’ ઇત્યાદિ શબ્દનો પ્રયોગ છે. બ્રહ્મ સર્વશબ્દવાચ્ય છે એમ તો પૂર્વ તલ્લિહ્ગાર્ધધિકરણમાં જ સિદ્ધ ગયું છે.

૪. કાર્યપ્રતિપાદક વા કારણપ્રતિપાદક શબ્દમાત્રમાં જ વિપ્રતિષેધ હોય તો તેનો પરિહાર પૂર્વોક્ત સમાકર્ષન્યાયે પરિહારાય, પરન્તુ અર્થમાં પણ વિપ્રતિષેધ છે, કૌપીતકિ-બ્રાહ્મણમાં બાલાકિરજાતશત્રવે બ્રહ્મોપદેષ્ટમાગતઃ એમ ઉપક્રમ બ્રહ્મથી છે, કૈષ્ણ એતદ્વાલાકે પુરુષોદયિષ્ટ ઇત્યાદિમાં જીવનો પ્રક્રમ કરીને તેમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહી છે, બ્રહ્મનો તો અનુપ્રવેશ જ કહ્યો છે, અને સર્વ પ્રકરણનો ઉપસંહાર જીવમાં કર્યો છે, તેથી અત્ર તો પ્રકરણના અર્થમાં પણ વિપ્રતિષેધ છે, અને આવા આર્થિક વિપ્રતિષેધનો પરિહાર કરવાને સાહ્ચર્ય સ્મૃતિની અપેક્ષા રહે છે. અત્ર બ્રહ્મનો તો માત્ર સહભાવ હોવાથી કેવલ બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ તો ઘટતું જ નથી, તેથી બ્રહ્મસહિત જીવનું કર્તૃત્વ સ્વીકાર્યા વિના ગત્યન્તર જ નથી, પુરુષ તો સર્વ સમાન જ છે તથાપિ જે દેહમાં અન્યનિયોજક ઉપાધિ પ્રાપ્ત થાય તે દેહમાં રાજત્વ કહેવાય તેમ પ્રકૃત્યભિમન્તૃત્વ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પુરુષ જગત્કર્તૃ પણ કહેવાય, જડના અભિમાનને વિના કેવલ ચેતનમાં તો કર્તૃત્વ સમ્ભવતું જ નથી તેથી વસ્તુતઃ પ્રકૃતિ જ જગત્કર્ત્રી છે, આ પ્રકારના આશયથી પ્રત્યવસ્થાન કરનાર સાહ્ચર્યને શ્રીવેદવ્યાસજી સ્મરણ કરાવે છે કે ઉપક્રમમાં જ એતેષાં પુરુષાણાં કર્તા ચસ્ય ચૈતત્ કર્મ શ્રુતિથી આ જડજીવાત્મક જગત્કર્તૃ બ્રહ્મ છે એમ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે, તદનુરોધે અત્ર પણ કર્તૃત્વ બ્રહ્મમાં જ ઉપપન્ન છે, તેથી પુરુષનો અર્થ દેહ કાળીને સર્વવિપ્લવ અને અશ્રુત-કલ્પના ન કરવી એમ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદથી દ્વણ્યપરિહાર કરીને નિજશિષ્ય નિયતધર્મવાદી જૈમિનિદ્વારા પણ બ્રહ્મસૂત્રકાર દ્વણ્યપરિહાર કરાવે છે.

નામના બ્રહ્મણે આદિત્યાદિ પુરુષત્વં બ્રહ્મત્વે કરીને કથન કર્યું ત્યારે અગતશત્રુએ તેનું નિરાકરણ કરીને સ્વયં કહ્યું 'હે બ્રહ્માકે જે આ પુરુષોનો કર્તા છે અને જેનું આ કર્મ છે તે વેદિતવ્ય છે " ઇત્યાદિ શ્રુતિ કૌપીતકિબ્રહ્મણના પછાધ્યાયમાં બ્રહ્માકયગતશત્રુસંવાદમાં છે, અત્ર જ્ઞવાધિષ્ઠિતા પ્રકૃતિ કારણ કે બ્રહ્મ કારણ આ પ્રકારે સંશય, પ્રકૃતિ કારણ છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને બ્રહ્મ જ કારણ છે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૬ ॥ હવે વાક્યાન્વયાત્ ઇત્યાદિ સૂત્રચતુષ્ટયે કરીને સામમય વાક્યાન્વયાધિકરણ, "પતિના કામાર્થ પતિ પ્રિય યતો નથી પરંતુ આત્માના કામાર્થ પતિ પ્રિય થાય છે " ઇત્યાદિ શ્રુતિ ખૂદદારણ્યકના પછાધ્યાયમાં યાગવલ્ક્યમૈત્રેયીસંવાદમાં છે, અત્ર પ્રકરણી જ્ઞવ છે કે બ્રહ્મ આ પ્રકારે સંશય, પ્રકરણી જ્ઞવ છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને પ્રકરણી બ્રહ્મ છે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૭ ॥ હવે પ્રકૃતિચ પ્રતિજ્ઞાદષ્ટાન્તાનુરોધાત્ ઇત્યાદિ પદ સૂત્રે કરીને અષ્ટમઃ પ્રકૃતિચેત્યધિકરણ,

૫. અવિકૃત બ્રહ્મ જગત્કર્તા યર્થ શકે નહિ, આત્મારિક્ત બ્રહ્મ જ નથી, સૃષ્ટિવાચ્ય તો જ્ઞવસ્તુત્યર્થ છે, તેથી જ્ઞવાતિરિક્ત બ્રહ્મ જગત્કારણ નથી, અર્થાત્ જ્ઞવાધિષ્ઠિતા પ્રકૃતિ જ જગત્કારણ છે એમ જ્ઞવબ્રહ્મવાદનો આશ્રય કરીને પ્રત્યવસ્થાન કરનાર સાહુખ્યને શ્રીવેદવ્યાસજી યાગવલ્ક્યમૈત્રેયીસંવાદસ્થ વાક્યનો પણ અન્વય બ્રહ્મમાં જ થાય છે એમ ઉપદેશ કરે છે. કોઇ પણ ઉપનિષદમાં જ્ઞવના પ્રાધાન્યનો ગન્ધ પણ નથી, જ્ઞવનું પણ પ્રિયત્વ અંશી સુખસ્વરૂપ ભગવાનના સમ્પન્નધર્મી જ ધટે છે અને 'તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ' 'અનિન્દાદયેવ સત્તિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે' 'સર્વે એવ આત્માનો વ્યુચ્ચરન્તિ' 'એવ હ્યેવાનન્દયાતિ' ઇત્યાદિ નિસ્સન્દિગ્ધ શ્રુતિસદૃશ બ્રહ્મસ્વરૂપનું બ્રહ્માંશ જ્ઞવનું અને બ્રહ્મકાર્ય જગત્ત્વં પ્રતિપાદન કરે છે એ પ્રકારના બ્રહ્મવાદથી જ્ઞવબ્રહ્મવાદનો પરિહાર કરીને નિયતધર્મવાદી આશ્મરથ્ય ઐકુલોમિ અને કાશકૃત્સ્નદ્વારા પણ શ્રીવેદવ્યાસજી તે નારિતકવાદનો પરિહાર કરાવે છે.

૬. ગત સમ અધિકરણમાં પ્રકૃતિકારણવાદનિરાકરણપૂર્વક બ્રહ્મકારણવાદ સિદ્ધ થયો, તથાપિ શ્રુતિનો અને સ્મૃતિનો સર્વત્ર જ સમન્વય હોય છે તેથી અત્ર પણ શ્રૌત બ્રહ્મ જગત્ત્વં નિમિત્તકારણ અને સ્માર્ત પ્રકૃતિ જગત્ત્વં ઉપાદાનકારણ એમ અર્ધજરતીય-યાયને અવ-સમ્પન્નને સાહુખ્ય પુનઃ પ્રત્યવસ્થાન કરે તો શ્રીવેદવ્યાસજી ઉત્તર આપે છે કે પ્રકૃતિ અર્થાત્ ઉપાદાનકારણ પણ બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે બ્રહ્મવ્યતિરિક્તને ઉપાદાનકારણ માનવામાં આવે તો "અપિ વા તમાદેશમગ્રાક્ષો યેનાયુતં શુતં ભવત્યમંતં મતં ભવત્યવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતં ભવતિ" શ્રુત્યુક્ત પ્રતિજ્ઞામાં અને "યથૈકેન મૃત્પિન્ડેન સર્વં મૃષ્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્ "દૃષ્ટાન્તમાં બાધ પ્રાપ્ત થાય. 'સોક્તમયત વહુ સ્યાં પ્રજાયેય' શ્રુત્યુક્ત અભિધ્યાને કરીને સૃષ્ટ જગત્ બ્રહ્મરૂપ અને બ્રહ્મ-પ્રકૃતિક જ છે. 'ઇદં સર્વં યદયમાત્મા' શ્રુતિમાં કાર્યની બ્રહ્મતા ઉપદેશી છે તે બ્રહ્મતા બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ હોય તો જ સમ્ભવે. 'સર્વે સ્વત્વિદં બ્રહ્મ તગ્જલાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત' શ્રુતિમાં અને એકત્વેન પૃથક્ત્વેન વહુધા વિશ્વતોમુક્ત સ્મૃતિમાં બ્રહ્મનું જગદ્રૂપે અભિધ્યાન ઉપદેશયું છે તે અભિધ્યાન પણ બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ હોય તો જ ધટે. સર્વાણિ હ વાં ઇમાનિ ભૂતાન્યાકાશાદેવ સમુત્પયન્ત આકાશં પ્રલયન્તં યન્તિ' શ્રુતિમાં અને અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા સ્મૃતિમાં બ્રહ્મમાંથી જગત્ત્વી ઉત્પત્તિ અને બ્રહ્મમાં જગત્ત્વો લય કહ્યો છે, આ ઉત્તર-ઉત્પત્તિલય-

અત્ર સમવાયિકારણ પ્રકૃતિ અને નિમિત્ત જ કારણુ બ્રહ્મ કે દ્વિવિધ પણ કારણુ બ્રહ્મ જ આ પ્રકારે સંશય, સમવાયિકારણ પ્રકૃતિ અને નિમિત્ત જ કારણુ બ્રહ્મ એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને સર્વવિધ કારણુ બ્રહ્મ જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૮ ॥

॥ इति श्रीमदधिकरणसङ्ग्रहे प्रथमः समन्वयाध्यायः ॥

બ્રહ્મ માત્ર નિમિત્ત જ કારણુ હોય તો ન સમ્ભવે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મપરિણામવાદ સ્પષ્ટ ન જણાતો હોય એવા અન્ધને પણ બ્રહ્મપરિણામવાદનો નિષ્પ્રત્યૂહ ઉપદેશકર્તા બ્રહ્મસૂત્રકાર આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્ સૂત્ર યોજીને ઔપચારિક કર્તૃત્વનો પરિહાર કરીને બ્રહ્મની અદૌકિક આત્મકૃતિ જગત્ છે એમ ઉદ્ઘોષ કરીને જ્ઞાનાર્થ ઉપપત્તિ પણ પરિણામાત્ સૂત્રાંશથી કહે છે. અવિકૃત જ બ્રહ્મ જગદ્ગકારે પરિણુમે છે. જડનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત ઉભયે કારણુ બ્રહ્મ છેજ, પરંતુ ચેતનમાં યોનિબીજનો સમવાય છે તેથી ચેતન સૃષ્ટિ બીજ ભગવાન અને ઉપાદાનકારણુ યોનિરૂપ પ્રકૃતિ એમ શક્કા કરવામાં આવે તો સૂત્રકાર આગ્રા કરે છે કે યોનિ પણ બ્રહ્મ જ, જગતનું નિમિત્તકારણુ શક્તિ અને ઉપાદાનકારણુ બ્રહ્મ એ પ્રકારના શાક્તવાદનું પણ અણગમ આથી જ થઈ ગયું. અત્ર ‘સદેવ સૌમ્ય’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં એવ અન્યનો નિષેધ કરે છે એ ઉપપત્તિ છે, અને ‘કર્તારમોશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્’ ‘યદ્ભૂતયોર્નિ પરિપશ્યન્તિ ધીરાઃ’ ‘મમ યોનિર્મહદ્ બ્રહ્મ’ ‘તાસાં બ્રહ્મ મહ્યોનિઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિગીતા પ્રમાણુ છે, એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં અક્ષરપુરુષોત્તમભાવે યોનિબી જત્વ ઉપપન્ન છે. આ સકલ અધિકરણનું ભાષ્ય સપ્રકાશ મનનીય છે. અધિકરણમાલાકાર અન્તિમ સૂત્રને નવમ અધિકરણુ ગણે છે, તેમાં બ્રહ્મવાદવ્યતિરિક્ત સર્વ જ વાદ અવૈદિક અને વેદવિરુદ્ધ છે એમ સ્પષ્ટ આગ્રા સૂત્રકાર કરે છે. આ પ્રકારે અત્ર વિવાદારૂપદ સન્દિગ્ધ ઉપનિષદ્વાક્યનો બ્રહ્મપરત્વે સમન્વય સિદ્ધ થઈ રહેતા શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદ નિષ્કણ્ડક ફલી રહે છે.

પ્રથમ સમન્વયાધ્યાય સમાપ્ત.

mention of Kapila, they would actually demand from Samkara reasons to show that Kapila who enjoyed Vedic reputation was entirely different from the Author of the Sāmkhya Smṛiti.

We may now watch how the Sūtrakāra would meet the Sāmkhyas. He has really disproved their claim on the Vedas, and it is natural that he may therefore represent them as making their stand on the Sāmkhya Smṛiti, and as begging his favour to recognise the claims of *that* Smṛiti at least. Smṛityanavakāśadoshaprasaṅgāt becomes a legitimate request to the victorious Sūtrakāra, but such a request from the Sāmkhyas to Samkara, as he represents the case, is *absurd*. They would on the other hand challenge Samkara to prove his own claim on the Vedas in the first place. Similarly, Anyasmṛityanavakāśadoshaprasaṅgāt is quite natural and legitimate in the mouth of the Sūtrakāra, but not at all of Samkara, his doctrine of Māyā being quite the *reverse* of the teachings of the Manusmṛiti¹, the Bhagavadgītā, and similar works. Other Smṛitis sanctioned by the Sūtrakāra on the other hand teach the doctrine of Brahman and not of Māyā. It may here be added that the passages cited by Samkara himself in his B. S. S. B. II, 1, 1 obviously teach the doctrine of Brahman and *not* at all of Māyā.

We may now come to a more important question about the mention of Kapila. Let us see what answer the Sūtrakāra would give to the Sāmkhyas. Sve. V, 2 has troubled almost all the commentators. In the Bhāṣhya on B. S. II, 1, 1 Madhva and Vallabha² are practically silent on the point. Samkara asserts that the Vedic Kapila is different from the Author of the Sāmkhya Smṛiti. Nimbārka himself is silent, but his commentator, the Kaustubhakāra, observes that Kapila in the Vedas is Hiranyagarbha, remarks that Kapila, the Author of a heterodox Smṛiti of the same order as Kanāda etc., is quite different from Divine Vāsudeva Kapila, and adds a few verses from the Padma Purāṇa in support. The

1. Cf. Manu. XII, 91, B. G. X, 8, etc.

2. Vallabha's remarks on this question in I, 4, 8 may not be very valuable from the standpoint of 'Historical Method.'

Vedânta Kaustubha Prabhâkâra adds to these a verse from the Mârkandeya Purâna. Bhâskara manages to translate 'Kâpila' by 'tawny like gold' or 'kanakakapisa' and refers it to Hiraṇyagarbha on the evidence of a Sruti and a Paurânic passage¹. Râmânujâ recognises Kâpila to be an Âpta 'but not Âptatama.' His commentator observes that Kapila may 'be called a great sage, because he may be a seer of Mantras or because he may be perceiving things beyond the senses, but that does not mean that whatever he perceived was *always absolutely correct*. Râmânujâ however does not, at any rate, appear to believe that Kapila enjoying Vedic reputation was distinct from the Smritikâra. This collection of opinions of the various schools of the Vedânta Philosophy shows that there is an amount of diversity among the Vedântins themselves for the solution of that question. It is clear again from these that Samkara's statement about another Kapila cannot be supported from any ancient Smriti or Purâna. To admit two Kapilas on the questionable evidence of the Padma and Mârkandeya Purânas is to give too much weight to Purana literature. The Bhâgavata Purâna 1, 3, 10 on the other hand says nothing about two Kapilas but suggests that the Sâmkhya Philosophy is a very old Philosophy, but that it had been neglected in course of time and that Kâpila taught it to Âsuri and saved it from further destruction. From the standpoint of the Sûtrakâra, it may fairly be said that he would not construe the Sruti in question as Samkara does, but he would, on the other hand, emphatically assert like Râmânujâ that Kapila is an Âpta in *some* places only and hence of a lower rank than Manu. He cannot be called Âptatama. It need not be added that the sectarian character of the Svetâswatâra Upanishad suggests that it is not one of the older Upanishads² and there should consequently be a limit to its importance.

Samkara's last argument was that Mahat etc. taught by the Sâmkhyas are not to be observed in the Universe. The following³ Srutis will show that Samkara is wrong. Smritis

1. हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमादित्यसंस्थःकपिलोऽग्निः etc.

2. Cf. Max Muller, Telang and Jacob.

3. तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते, भूतादिर्महति लीयते, महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अव्यक्तं तमासे विलीयते ॥ बुद्धिरध्यात्म बोद्धव्यम्, etc.

like 'Yat tat kâranamavyaktam' 'Trividhoyāmahanūkârah' show the falsity of Samkara's statement. If Samkara were to say here that Mahat etc. may have been taught in the Vedas but that that Mahat is nothing but Brahmâtmaka Mahat, and therefore the Sâmkhya A-Brahmâtmaka Mahat etc. cannot be said to be taught there, he may in that case be answered that even A-Brahmâtmikâ sadasati Prakriti or Mâyâ too is nowhere taught in the Vedas. Samkara's statement that 'Pradhânât Itareshâm Loke Vede Cha Anupalabdheh' is therefore objectionable.

We saw in the foregoing pages that (1) the Sâmkhyas brought forth a number of Scriptural passages (2) that Samkara's interpretations of these passages were in no way less objectionable than those from his adversaries, and (3) that finally the interpretations of the Theist Sûtrakâra and a few of his faithful followers were decidedly better than Samkara's or his opponents'.

Let us now see whether Samkara has been able to refute the Sâmkhyas even on purely speculative grounds.

He represents the Sâmkhyas argue as follows:—

Jars, dishes etc. consist of clay and therefore their material cause is clay in general, similarly effects consist of pleasure, pain and dulness, and therefore their material cause is pleasure, pain, and dulness in general. These pleasure, pain, and dulness constitute Prakriti. This *inanimate* and *independent* Prakriti evolves itself like clay into multiform modifications for the sake of Purusha. The existence of Pradhâna¹ is to be inferred from (1) homogeneity (2) evolution due to energy, (3) finiteness, and (4) separation and reunion of cause and effect¹.

Samkara then begins refuting the Sâmkhyas with the well-known argument of *design*. Nothing that is unconscious is ever found to independently design effects for the use of an intelligent being. The Universe so artistically devised cannot be the outcome of Prakriti. Clay etc. are worked upon by potters. Homogeneity etc. he adds, are not proved. External and internal effects are

1. Vide Sâmkhya Kârikâ No. 15 and Sâmkhya Pravachana Sûtras I. 129 etc.

Vedânta Kaustubha Prabhâkâra adds to these a verse from the Mârkaṇḍeya Purâna. Bhâskara manages to translate 'Kapila' by 'tawny like gold' or 'kanakakapisa' and refers it to Hiraṇyagarbha on the evidence of a Sruti and a Paurânic passage¹. Râmânûja recognises Kapila to be an Âpta but not Âptatama. His commentator observes that Kapila may be called a great sage, because he may be a seer of Mantras or because he may be perceiving things beyond the senses, but that does not mean that whatever he perceived was *always absolutely correct*. Râmânûja however does not, at any rate, appear to believe that Kapila enjoying Vedic reputation was distinct from the Smritikâra. This collection of opinions of the various schools of the Vedânta Philosophy shows that there is an amount of 'diversity' among the Vedântins themselves for the solution of that question. It is clear again from these that Samkara's statement about another Kapila cannot be supported from any ancient Smriti or Purâna. To admit two Kapilas on the questionable evidence of the Padma and Mârkaṇḍeya Purânas is to give too much weight to Purâna literature. The Bhâgavata Purâna 1, 3, 10 on the other hand says nothing about two Kapilas but suggests that the Sâmkhya Philosophy is a very old Philosophy, but that it had been neglected in course of time and that Kapila taught it to Âsuri and saved it from further destruction. From the standpoint of the Sûtrakâra, it may fairly be said that he would not construe the Sruti in question as Samkara does, but he would, on the other hand, emphatically assert like Râmânûja that Kapila is an Âpta in *some* places only and hence of a lower rank than Manu. He cannot be called Âptatama. It need not be added that the sectarian character of the Svetâswatâra Upanishad suggests that it is not one of the older Upanishads² and there should consequently be a limit to its importance.

Samkara's last argument was that Mahat etc. taught by the Sâmkhyas are not to be observed in the Universe. The following³ Srutis will show that Samkara is wrong. Smritis

1. हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमादित्यसंस्थःकपिलोऽग्निः etc.

2. Cf. Max Muller, Telang and Jacob.

3. तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते, भूतादिर्महति लीयते, महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अव्यक्तं तमसि विलीयते ॥ बुद्धिरध्यात्म बोद्धव्यम्, etc.

like 'Yat tat kâranamavyaktam' 'Trividhoyāmahanūkârah' show the falsity of Samkara's statement. If Samkara were to say here that Mahat etc. may have been taught in the Vedas but that that Mahat is nothing but Brahmâtmaka Mahat, and therefore the Sâmkhya A-Brahmâtmaka Mahat etc. cannot be said to be taught there, he may in that case be answered that even A-Brahmâtmikâ sadasatî Prakriti or Mâyâ too is nowhere taught in the Vedas. Samkara's statement that 'Pradhânât Itaresham Loke Vede Cha Anupalabdheh' is therefore objectionable.

We saw in the foregoing pages that (1) the Sâmkhyas brought forth a number of Scriptural passages (2) that Samkara's interpretations of these passages were in no way less objectionable than those from his adversaries, and (3) that finally the interpretations of the Theist Sûtrakâra and a few of his faithful followers were decidedly better than Samkara's or his opponents'.

Let us now see whether Samkara has been able to refute the Sâmkhyas even on purely speculative grounds.

He represents the Sâmkhyas argue as follows:—

Jars, dishes etc. consist of clay and therefore their material cause is clay in general, similarly effects consist of pleasure, pain and dulness, and therefore their material cause is pleasure, pain, and dulness in general. These pleasure, pain, and dulness constitute Prakriti. This *inanimate* and *independent* Prakriti evolves itself like clay into multiform modifications for the sake of Purusha. The existence of Pradhâna² is to be inferred from (1) homogeneity (2) evolution due to energy, (3) finiteness, and (4) separation and reunion of cause and effect¹.

Samkara then begins refuting the Sâmkhyas with the well-known argument of *design*. Nothing that is unconscious is ever found to independently design effects for the use of an intelligent being. The Universe so artistically devised cannot be the outcome of Prakriti. Clay etc. are worked upon by potters. Homogeneity etc. he adds, are not proved. External and internal effects are

1. Vide Sâmkhya Kârikâ No. 15 and Sâmkhya Pravachana Sûtras I. 129 etc.

not endowed with happiness etc. Happiness is inward, but their causes are not so. The argument of limitation too is not proved, because if everything depending on a conjunction of several things is limited, the three constituents of Prakṛiti will also be finite. Further, causality is not proved, for that is possible only if some intelligent Principle presides. Samkara then attempts to show that activity cannot be explained in inanimate Prakṛiti, and after an unnecessary long inquiry, he opines that activity results from an intelligent Principle.

The Sāmkhyas use the celebrated argument of *design* to show the existence of Prakṛiti for the Souls. The Sūtrakāra, on the other hand, argues that *design* proves the *Designer*. This argument goes against Samkara too, for Samkara's own Nirguṇa Brahman is exactly like the Sāmkhya Puruṣa. If he accepts a real Designer, he will have to give up his own doctrine of Brahman being *without any attributes whatsoever*. If however design is *unreal*, he fails to get any ascendancy over the Sāmkhyas. The Sūtrakāra undoubtedly gave this argument to support the *real* glory of Brahman. Samkara ought to have shown that unconscious emanation and design are two *distinct* things. The very fact that the Universe is a design, shows that it is *not* an *unconscious emanation*. Nay, design and unconscious emanation are even *contrary* to each other. The Sāmkhyas therefore ought to have thus been compelled to give up *either* the idea of *design* or of *unconscious emanation*. In the argument of *activity*, Samkara ought to have rather shown that activity and its cessation cannot be demonstrated to an adversary by illustrations of a cow¹ and a dancing girl, for they are both *looked upon as animate* in Vyāvahāra. Further, Samkara ought to have well refrained from making unnecessary statements beginning from 'Pravṛttil Kasya Dharmah' etc down to the end of B. S. S. B. II. 2, 2, since the body is *looked upon in ordinary life as animate*, and that illustration was quite sufficient to serve his purpose. Samkara's habit of entering into unnecessary details has many a time spoiled his own case. The doctrine of an intelligent Creator *does* gain a clear advantage against

1. Vide Sāmkhya-Kārikā No. 59.

the Sāṃkhyas, but as soon as Samkara brings in his Nirguna Brahman, Brahman without attributes and Brahman without real activity, and takes the analogy of a magnet moving iron, to show that a thing though *itself* devoid of motion may nevertheless cause motion, the argument turns against himself. The Sāṃkhyas may take their stand on the same analogy and say that for the activity in inanimate Prakriti the mere vicinity of the Purusha which is admitted by them is quite enough, and that no motive power in the Purusha is therefore necessary. Ramanuja here observes that both the arguments are not really distinct and that they had better been included in one Sūtra.

Samkara then represents the Sāṃkhyas as illustrating from milk¹ and water their theory that Prakriti may by its very nature evolve itself for the sake of Purusha. He then proceeds to rebut the Sāṃkhyas. These illustrations are not admissible, because they do not conclusively bear out their theory. Scripture² teaches that the Deity presides over water. Every one observes that in the case of milk activity is due to the *animate* cow. Even water requires a low level. Here is no contradiction of statements with those in B. S. S. B. 11, 1, 24, for there is stated ordinary human experience only.

Sāṃkara has not *at all* understood the Sūtra. It was shown in the last two Sūtras that design and activity are both impossible in dull Prakriti. It is therefore natural that the Sāṃkhyas would maintain their design and activity by illustrations of milk and water respectively. They would point out that design is possible in inanimate Prakriti as various designs of foam in inanimate milk. Independent activity is similarly possible in inanimate Prakriti as in inanimate water of rivers etc., and hence the third Sūtra begins with 'Payombuvat.' If mere activity was to be maintained, the Sāṃkhyas would have quoted S. P. S. III. 59, but they wanted to maintain activity and design *both*, and therefore selected milk and water as their illustrations. Again, if the motive of Prakriti

1. Vide Sāṃkhya Kārikā No. 57.

2. Brih. III 7, 4 and III 8, 9 etc.

was to be refuted here, the Sûtrakâra ought to have said Annâmbuvat. The argument in this Sûtra therefore is quite different from what Samkara uses. Samkara refutes activity and motive whereas the Sûtrakâra simply supports his last two Sûtras, refuting the illustrations again brought forth by the Sâmkhyas. Samkara should not in the least be afraid that since their argument in S. P. S. III. 59 is not refuted, they will again take their stand on it and urge another objection, for they cannot use that illustration after they learn that the flow of milk is due to an *animate* cause. Again, the argument of a "low level" was not at all wanted. Samkara gains nothing out of it, since he wants to show that the flow of water is due to an intelligent cause. Samkara had better avoided his confusion of ordinary experience (Lokadrishiti) and Scriptural experience (Sâstradrishiti). He ought to have only said that in B. S. I, 4, 24 was meant nothing further than the simple negation of any sort of help from visible means.

Samkara now urges that no external thing can impel or restrain the activity of Prakriti. Prakriti stands related to none and occasional motion (Kâdâchitki Pravṛitti) is not possible in inanimate Prakriti. The instrumentality of an intelligent being is thus a necessary inference and without it the evolution of the Universe is an impossibility.

So far Samkara is indeed correct. But when he observes that the activity and nonactivity of Īswara are not contrary to Sruti on account of his omnipotence and omniscience, and his (Īswara's) being connected with the power of illusion, he spoils the whole case. His Īswara being a victim of Mâyâ is no better than a hen-pecked husband. The Sâmkhyas may amply attack him on this exceedingly weak point of Mâyâ. If the system of Samkara be introduced, no superiority over the adversaries can be claimed and the advantage gained on account of the theory of an intelligent designer would cease to be a *real* advantage. The Sûtrakâra would only say that Brahman is *really* all-powerful and has full control over all powers *subordinate* to and *dependent* on it.

Samkara then represents the Sâmkhyas as urging that grass

etc emanate by their very nature without any external operative instrumentality, and answers that natural emanation (*Svābhāvika Parināma*) is objectionable. There is an instrumentality actually existing, because milk does not exist elsewhere than in the female animal.

Samkara is here right. His interpretation would have however been a little more humorous and forcible had he translated *Anyatrābhāvāt* as 'Sringadan' and observed that if milk is a natural emanation from grass etc, it can even be had in *horns* etc. The 'Cha' in the Sūtra suggests that even in the emanation from grass etc. the *animate* cow etc are at work.

Samkara now proceeds to refute the argument of purpose in Prakriti. When no extra operative instrumentality is needed, why accept 'purpose'? Prakriti is nonintelligent and certainly there cannot be any *motive*¹ in its development. It cannot work for the enjoyment of Purusha, because (1) in him no quality of pleasure or pain can be added, and (2) there will be no occasion for emancipation (*Anirmokshaprasaṅgaḥ*) in that case. If the operation of Prakriti has for its aim the emancipation of Purusha, the operation is out of place, because (1) before it is even commenced he is already free and (2) there will be no enjoyment (*Bhogābhāvaḥ*) in that case. Desire cannot be the purpose of development, because neither Prakriti nor Purusha can have desire. The operation cannot be explained on the ground that otherwise the perception (*Dṛiksakti*) of Purusha and the power of creation (*Sargasakti*) in Prakriti would go for nothing. Purusha cannot be said to move Prakriti as a lame man moves a blind man² or as a magnet moves iron. A lame man directs a blind man by words etc, but the Soul, to which belong neither qualities nor activity, cannot manifest a moving power in any way. Nor can Purusha be said to move Prakriti by its vicinity, because vicinity always remaining unaltered in the case of Purusha, operation would always be the consequence. Again in the case

1. Madhwa takes this *Adhikarana* as a refutation of the *Chārvākas*.

2. Vide *Sāmkhya Karikās* 20-21.

of a magnet, vicinity is a function (Vyâpâra) of the magnet and is not permanent. There is also a necessity of placing it in a straight line. In this Sûtra Prakriti as *dependent* on Purusha is considered, while Prakriti as *independent* was considered in the preceding Sûtra, and in both there is a want of motive. Samkara then proceeds to show that Prakriti cannot be active, since the relation of principal and subordinate is impossible in the three Gunas. The Gunas themselves may perhaps lose their own characteristics. There is again no external principle to stir up Prakriti. The Sâmkhyas are now represented as saying that the Gunas are capable of being unsteady. Prakriti is however not intelligent and the Sâmkhyas cannot free themselves from the aforementioned faults. If intelligence is accepted in Prakriti, the Sâmkhyas will have to give up their own theory and endorse Mâyâyâda. Again without extra agency, the Gunas cannot evolve, or else emanation will continue for ever.

Now the case put by the Sâmkhyas is similar and it is remarkable that Samkara has availed himself of this analogy. The Sûtrakâra simply says that the analogy is not appropriate and does not allow his opponents to make use of it. Though Samkara uses it to support his position—that a thing may itself be without motion and it may nevertheless cause motion—he does not however allow his opponents to have recourse to it. The argument of motive also goes against Samkara. How is 'jada' set in motion? Samkara answers that Paramâtman causes it to move. For what purpose does He do so? When the Supreme Soul is Âptakâma and has no desire, with what object does he evolve this world? Samkara's answer is 'Because, He is associated with the power of illusion.' According to him, Mâyâ-environed ĩswara manifests this world of phenomena. Nescience *naturally* tends towards creation, and is in need of *no* purpose. The Sâmkhyas might as well say the same thing, putting Prakriti for Nescience or Mâyâ. Samkara is thus not free from the charges brought against the Sâmkhyas, and his answer does not therefore seem to be the answer intended by the Sûtrakâra, when the Sâmkhyas have wellnigh said the same thing. The Sûtrakâra, would

rather say 'Lokavat tu lilākaivalyam.' This is a commonsense reply and is not at all open to the objection brought against the Sāmkhyas, viz. the absence of a satisfactory motive in the cause. Sāmkara is decidedly weak here. He observes that Māyā is possessed of Gunas (Gūṇamāyī) and yet maintains against the Sāmkhyas that the relation of subordinate and principal Angāṅgibhāva is not possible in Gunas. Sāmkara's indifferent īśvara then cannot be active, since the Gunas possessed by Māyā having no relation of subordinate and principal will always remain in equilibrium. If Māyā be called Sattwapradhānā, it may be urged against Sāmkara that Māyā at best would give rise to knowledge but never to activity, because activity is not a property of Sattwa, and in spite of Māyā possessing the three Gunas, activity becomes yet impossible for the simple reason that Angāṅgibhāva is not admitted.

Rāmānuja here observes that Brahman consisting of mere thought without any attribute whatsoever cannot be the motive power in Māyāvāda too, and Sāmkara's statement that 'nonactivity is due to Brahman's own very nature and at the same time motive power is due to Māyā etc' (स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं प्रवर्तकत्वम्) is absurd. If in spite of Brahman's inherent inactivity Māyā is able enough to be thoroughly and independently active, Prakriti can as well be active similarly. If Māyā has to depend on īśvara, there is the fallacy of mutual dependence (Ānyonyāśraya), because the activity of Māyā is the cause of superimposition on īśvara and the superimposition on Brahman is the cause of activity in Māyā. Again, if Māyā can be a creator, Prakriti can as well be so, for the superimposition of its properties on Purusha is equally beginningless. Again, just as the continuity of creation was shown by him against the Sāmkhyas because of proximity of Prakriti and Purusha, the same proximity of īśvara and Nescience being present in Māyāvāda, Sāmkara's doctrine is equally open to the same fault (Nityasargāpattiḥ). Again, if he were anxious to rebut that fault by arguing that the Will of the environed īśvara will control everything, Sāmkara cannot succeed even there, for just as the Will of the Individual Soul cannot control Karman, that of īśvara cannot control Māyā. It

is therefore clear that the advantage claimed against the Sâmkhyas on account of the theory of an intelligent creator, is not a *real* advantage if Sâmkara's view is at all adopted.

Sâmkara finally takes up the last Sûtra¹ and points out contradictions in the Sâmkhya tenents, as if his doctrine is entirely free from them. This Sûtra is excellently interpreted by Râmânuja and Nimbârka. Râmânuja after pointing out contradictions in the Sâmkhya tenents observes that Mâyâvâda is open to similar objections for the unchangeable Brahman cannot preside over Nescience and superimposition etc are an utter absurdity. The Sâmkhyas are a whit better than their adversary, since they accept a multiplicity of real Souls, but Sâmkara does not even admit that, and the settled order of laws of birth, death etc. is set at naught by him. If Sâmkara were to draw a difference of reality and unreality of Prakriti and establish his superiority over the Sâmkhyas, he should observe that neither his Nirguna Brahman nor Sâmkhya Purusha can ever preside over something different from itself. So far the Sâmkhyas and Sâmkara are equally wrong, but Sâmkara is indeed more so, because he calls Prakriti *unreal*. The contradiction in his case is *greater*, for Brahman essentially and inherently of an opposite character has to preside over Mâyâ or Nescience.

We may now see how Sâmkara refutes the Prakritiparinâma-vâda of the Sâmkhyas and establishes his own Brahmavivarta-vâda and Mâyâparinâma-vâda; and weigh how far he is correct in doing so.

It is well known that the Sâmkhyas infer the causality² of real Prakriti from the compatibility of threefold existence and support their inference by a Sruti³ 'Pradhânât jagat jâyate.' Further they say that the effects are not unreal (Asat), but real (Sat) and observe (1) that there must be some material cause for every

1. Bhikshu directs the whole Adhikarana against the Svabhâvavâdin-Bauddhas.

2. Vide Sâmkhya Pravachana Sûtra I, 113.

3. Vide Sâmkhya Pravachana Sûtra I, 17.

product, (2) that all is not produced at all times and at all places, (3) that only the competent produces the possible, and (4) that the product¹ is identical with the cause. They add that the Universe is real, because it is not the result of a faulty cause² and because there is no confutation (Bādha). The product existed in Prakṛiti from time immemorial, its production and destruction therefore mean its manifestation from and solution into the original identical³ cause.

The Mâyâvadin accepts the Sāmkhya doctrine essentially with the only difference that Prakṛiti is real, but that Mâyâ is unreal. The product may be real so far as the phenomenal state is concerned, but really speaking the product is a figment. The product only appears to exist on account of the beginningless Nescience, which every one experiences in the form of "I am ignorant". The Mâyâvadin supports his view from Srutis like 'Indro mâyâbhiḥ Purūrūpa iyate.'

The Sāmkhyas rebut this view saying that the Universe does not proceed from nothing and that it is not unreal; because there is no confutation⁴ and because it is not the result of a faulty cause. If the cause be an entity, the product ought to be an entity, on account of its union or identity therewith, but if the cause be a nonentity the product must be much more so. Something unreal⁵ as a hare's horn has no existence whatsoever.

Samkara is certainly going against the Sūtrakāra, for the latter emphatically asserts the reality of Cause and Effect. Products cannot proceed from nonentity, for otherwise they will come out of a hare's horn etc. If Samkara's doctrine be accepted, there would follow an accomplishment of ends in the case of nonactive people as well. The Sūtrakāra declares that the nonexistence of things can not be maintained, since we are *actually* conscious of

1. Vide Sāmkhya Pravachana Sūtras I, 115-118 and Sāmkhya Kārikā No. 9.

2. Vide Sāmkhya Pravachana Sūtra VI. 52.

3. Vide Sāmkhya Pravachana Sūtras I, 120-121

4. Vide Sāmkhya Pravachana Sūtras I, 78-80.

5. Vide Sāmkhya Pravachana Sūtra I, 114.

them. The Universe is not a dream etc., because there is a difference in the two. The things of which we are conscious in a dream are negated by our waking consciousness, not so the Universe. Again, if the Universe be unreal, efforts for deliverance are impossible. If Sankara were to hold that the Universe is cognised simply because of mental impressions, he is entirely wrong, for mental impressions are themselves impossible without a real Universe.¹ If he were to observe that cognition of the Universe and mental impressions are going on from time immemorial and that they are therefore beginningless, he is simply evading a momentous question seeking shelter in an Andhaparamparâ. Mental impressions are an impossibility without a real external entity, and external entities are cognised even without mental impressions. The Universe therefore is not an unreality but a *positive reality*.² So far the Sâmkhyas are entirely correct. Sankara utilises these very Brahmasûtras³ to refute the Kshanikavâdin and Vijnanavâdin Bauddhas, though they go equally against him.

We may now consider whether the Srutis that he frequently quotes can assist him in any way against the Sâmkhyas. The passage of vital importance in this connection is 'Vâchârambhanam vikâro Nâmadheyam' etc. (Chhân. VI, 1, 1). The Sûtrakâra himself teaches that the word 'Arambhanam' does not mean 'unreality' (Mithyâtva) but 'reality and nonduality' (Ananyatva). If unreality of products were the meaning, the passage would have been 'Vâchârambhanam Vikâro x x x x x Mrittikâ Satyâ, but the Mantra reads 'Vâchârambhanam vikâro x x x x x Mrittikâ iti eva satyam.' The meaning therefore is that nameable effects are various names and forms of the Cause and they are nondifferent from it, just as nameable effects like pots etc. are real and nondifferent, because they are nothing but clay (the word 'Iti' meaning 'because'). Effects are real and nondifferent, because they are nothing but Brahman. If however the effects are unreal, there comes a summary end to the Causality of Brahman, for *real* Brahman cannot be the material cause of *unreal* products. If 'Vâchârambhanam' means

1. Vide the परमपरिवर्त of the Nimbârka School.

2. Vide B. S. II. 2, 26 etc.

'unreality,' the knowledge of all by means of that of One becomes an impossibility likewise. The Sûtrakâra teaches that the Universe is real, for a thing is perceived only if it really and actually exists. A nonentity is never perceived. The word 'Cha' in the Sûtra shows the connection of this Sûtra with 'Mrîttikâ iti eva satyam' and signifies that the effect is real, because it is a form of the Cause. Again, if Samkara were to say that an effect may be an unreal name and yet perceived, he is certainly wrong, for in that case a pot must be actually perceived (even if it be not really existing) on the nominal assertion of some one that "there is a pot". As a matter of fact, he has utterly failed to understand this Sûtra and has therefore contrived to read it 'Bhâvât cha upalabdheh' a reading not to be found in any of the hitherto published Bhâshyas. The Sûtrakâra emphatically declares in the next Sûtra on the evidence of Chhân, VI, 2, 1 and 'Yadidam Kincha tat satyam' etc., that the Universe really exists. And if anybody were to doubt the existence of the Effect before its manifestation, (Chhân. III, 19, 1 Tait. II, 7, 1), the Sûtrakâra answers that from the supplementary passage (Vâkyasesha) it is certain that the Effect existed in a subtle form even before its manifestation. The word 'Âsit' in the Sruti corroborates this very view. The arguments advanced by the Sâmkhyas in S. K. No. 9 show conclusively that the Universe is real and the Sûtrakâra adds one more argument of his own that the effect is inherently (Samavâyena) connected with the cause and that it is brought out by the skill of the Artist of artists. This Inherence is possible only, if both the forms of Cause and Effect are real and eternal. If this Inherence is not accepted, there would be no Niyâmaka, and the Effect would then be an unreality. The word 'Âtmânam' in 'Âtmânam srajam akuruta' clearly proves that the Universe is a real form of Brahman. The Sûtrakâra in the next two Sûtras proceeds to show by illustrations how an existing effect is sometimes manifest and at other times not so. Just as a folded piece of cloth is not distinctly manifest, but when it is unfolded it is clearly perceived, the Universe when involved in Brahman is not manifest, but when it is evolved it is distinctly manifest. Just as the various positions of the vital Prâna do not at all imply that the Prânas are different,

or that they are nonexistent, the Universe too is neither different nor nonexistent. The whole of this Adhikarana goes strongly against Samkara, for it distinctly teaches that the Universe is not only *real* but *nondifferent* from Brahman. 'Vâchârambhanam vikâro Nâmadheyam', etc. is to be interpreted in the light of this Adhikarana, and it is manifest from this Adhikarana that 'Vâchârambhanam' etc. does not teach unreality but on the other hand emphasises the *reality* and *nondifference* of the Universe from Brahman.

The second passage which Samkara resorts to is 'Indrô Mâyâbhîh pururûpa iyate (Brih. II, 5, 18). The passage reads 'iyate' and not 'Bhavati.' Brahman's becoming multiform is not therefore unreal (Mâyika) but real and volitional. The cognition of products as something different from Brahman is certainly due to Mâyâ, that is to say, a defect in the function of *Buddhi*. Brahman *did* become many and everything is therefore a form of Brahman and as such quite real. But the cognition that this is a distinct jar and not a form of Brahman is certainly due to the Nescience affecting the Individual Soul. If Samkara were correct, the word Mâyâ would have been present in 'Rûpam Rûpam Pratrûpo Bhabhûva' and the passage would have then been Rûpam Rûpam Mâyayâ Pratrûpo Bhabhûva and not merely Rûpam Rûpam as we have it actually. The very absence of 'Mâyayâ' in 'Rûpam', etc is enough to show that Brahman's being multiform is not unreal, but *real*.

The passage 'Mâyân to Prakritim Vidyât' (Sve. IV, 10) teaches that Mâyâ is Prakriti or real causal form of Brahman¹. The Sruti 'Purusham Brahmayonim' etc. goes contrary to the view that Prakriti is unreal Mâyâ, and Maheswara unreal iswara. The passages like 'Atonyadârtam' etc. do not teach that the Universe is unreal but teach that Brahman is really Ânanda infinite and manifest, whereas the effects are Duhkhins since the Ânanda portion is not manifest but concealed in Jada and Jiva.

1. Compare प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोभिव्यञ्जकः कालः

तत् त्रितयं त्वद्म् ॥ श्रीभागवतपुराणम् ।

The passages 'Nedâm yad upâsate' etc (Tal. 4 etc.) and 'Ta eta satyâh kârnâ Anritâpidhânâh (Chhin. VII, 3, 1 etc.) can similarly be demonstrated¹ as failing to support the doctrine of Mâyâ.

And if Sanikara were yet to persist in his Mâyâvâda, on the evidence of a passage² from Gaudapâdavârtikâ, he should be answered that the illustrations in the Srutis are quite distinct from those resorted to by Gaudapâda. Nay those that consider the Universe as unreal are looked upon as Asuras by Krishna in is Bhagavadgîtâ XVI, 8. There are numerous passages like 'Pûrusha eva idam sarvam' in support of the Doctrine of Brahman.

People perceive Mâyâvâda in the Srutis for want of necessary concentration. When Kapila cannot be recognised as Âptatama, Gaudapâda will hardly be looked upon even as an âpta. Brahman is rightly understood and realized only through Bhaktiyoga by Bâdarâyana, Suka etc, on whom God has passed His special Grace. It cannot be known by the haphazard³ yoga as of Gaudapâda. It is therefore unfair to twist the various Srutis to fit in the doctrine of Mâyâ.

Again, if Gaudapâda's view be for a time admitted; it would follow from the analogy of magicians that just as they possess a *real* power of exhibition, Brahman will have to be admitted as one having a *real* power, and it will then be 'savishesha.' Moreover, even if we accept अज्ञातं नटवद् ब्रह्म कारणं 'शङ्करोब्रवीत् । जीवाज्ञानं जगद्बीजं जगौ वाचस्पतिस्तथा⁴ from the analogy of a dream, it would follow that Brahman, the *lookeron* of the Universe and of the Individual Souls, gets the final release and not the Individual Soul, for the *person* perceiving objects, and *not* the *objects* perceived in the dream, later on finds out his own mistake after waking. The efforts of the Soul for deliverance would thus be entirely out of place. As for Vâchaspati's view, it is decidedly against

1. Vide Purushottamaji's Upanishad Dipikâs; especially Nrisinha-tâpini Dipikâ.

2. स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥

3. विदुरकाण्डाय मुहुः कुयोगिनाम् । भीमद्भागवतम्

4. Vide कल्पतरु.

common sense. Nobody would create anything, if he himself is to be unpleasantly fettered by that creation of his own. The *Srūtis* like 'सृष्टाचनमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' 'ते ध्यानयोगानुगता' etc are undoubtedly against this doctrine of Avidyā. Again, when the whole Universe is simply an imagination of the Soul, Scripture, the teacher and the taught are all a figment, and efforts for deliverance quite imaginary. Even if we take Panchadasi's¹ view, the *Srūtis* like कथमज्ञः सृजयेत् and *Sūtras* like ईदृतेनैवबुद्धम् etc. run counter against this doctrine. Moreover, if Nescience has no beginning, it should have no end, for whatever has no beginning has no end. If ignorance is thus eternal, knowledge cannot put a stop to it. The analogy of a rope and a snake implies that there is a *real* rope having a *form*, that there has been a *real* snake of a similar shape, and that there is a *real* person who is deluded in *real* darkness because of a *similarity* of form in a rope and a snake. It would follow from this analogy that Brahman has a *form*; that at this is *real* and has a similar form, that the Individual certainly due to a mere reflection but a *real* witnessing entity. If Samkara were correct, that *real* Soul is deluded by *real* Nescience. 'Rūpam Rūpam Pratibhāsate' etc. goes against Samkara, who accepts Brahman then been Rūpam Rūpam. The Universe to be unreal and so on, merely Rūpam Rūpam as we have seen etc. (B. S. III, 2, 3) of 'Mâyayā' in 'Rūpam' etc is enough. The *Sūtrakāra* there teaches being multiform is not unreal, but *real*. *Real*, because they

The passage 'Mâyān to Prakritim Vidyāt' (Sve. Author of the teaches that Mâyā is Prakriti or real causal form of Brahman Soul. The *Sruti* 'Purusham Brahmayonim' etc. goes contrary to the view that Prakriti is unreal Mâyā, and Maheswara unreal Iswara. The passages like 'Atonyadārtam' etc. do not teach that the U is unreal but teach that Brahman is really. Ānanda infinite manifest, whereas the effects are Duhkhins since the Ānanda portion is not manifest but concealed in Jada and Jiva.

1. Compare प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । संतोभिव्यञ्जकः कालः

तत् त्रितयं त्वहम् ॥ श्रीभागवतपुराणम् ।

સામ્પ્રદાયિક પ્રવાત્ત.

દુઃખ દુઃખાનુવન્ધિ ગત વર્ષે જ્યેષ્ઠ માસમાં શ્રીમદ્ગોસ્વામિતિલક શ્રી બાલકૃષ્ણલોલજીની આશુરબામોદક્ષીણને વર્ષે પણ થયું ન થયું એટલામાં તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર શ્રી હારિદાસલોલજીએ આશુરબામોદ લીલા કરીને સકલ વૈષ્ણવ સૃષ્ટિને દુઃખનિમગ્ન કરી છે.

સુખાધવાલા શ્રીવાગીશલોલજીને ત્યાં ચિરંજીવી શ્રીલાલજીનું પ્રાકટ્ય થયું છે. શ્રીવિદ્યલે શરાયજીનાં પંચ વિદ્યમાન પૌત્રમાં અદ્યાપિ શ્રીવાગીશલાલજીને જ ત્યાં પ્રાકટ્ય થયું છે એમ જણાય છે.

શ્રીગોકુલનાથજીએ સલા ભરીને આણુભાષ્યનો પ્રચાર યુનિવર્સિટિમાં થાપે એવો સ્તુત્ય પ્રયત્ન આદર્યો છે. ગત વર્ષે શ્રી. બેદલકરે અને શ્રી. ગુણેએ યુનિવર્સિટિને આ વિષયમાં સ્વતંત્ર પુત્ર જાપ્યું હતું તેથી સ્વરૂપ જ કાલમાં યુનિવર્સિટિના એમ. એ. ના અભ્યાસમાં આણુભાષ્યને સ્થાન મળશે એમ આશા સકારણ છે, તથાપિ અમારી તો સર્વ ગોસ્વામીને બહુ કાલથી નમ્રતાપૂર્વક વિનતિ છે કે ભગવત્સેવાદિમાં મુખ્ય પરિચારકાદિ સર્વ જ આશ્રિત દ્વિજે આણુભાષ્ય નિમન્ય વિદ્વન્મણ્ડન ઇલાદિ સામ્પ્રદાયિક અન્યનું અધ્યયન અવશ્ય કરે જ એવો કાષ્ઠ પ્રકાર આદરવો વિશેષ યુક્ત છે, જેથી સમ્પ્રદાયનો ઉત્તરોત્તર ઉત્તમોત્તમ ઉત્કર્ષ સુદૃઢ થતો જાય.

જણાવતાં આનન્દ થાય છે કે સુરતિસ્થ ચિ. શ્રીવજરત્નલાલજીએ શ્રીપુરુષોત્તમ માસમાં વિવિધ મતોરથથી વૈષ્ણવની રસનેન્દ્રિયને અને દર્શનેન્દ્રિયને આનન્દનું દાન કરીને સન્તોષન માની લેતાં દિનત્રય વ્યાખ્યાનની યોજના કરી હતી, જેમાં એક દિન તો શ્રીમુખે મયોદથી પુષ્ટિમાર્ગનું વૈલક્ષણ્ય સ્પષ્ટ કરીને શ્રાવણન્દની અવશેન્દ્રિયમાં અધરામૃતનું સિગ્ચન કર્યું હતું.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું અને શ્રીમદ્ભાગવતનું સામ્પ્રદાયિક સુધાર્થ ભાષાન્તર કરાવવાને પણ ઉકત શ્રીવજરત્નલાલજીએ લક્ષમાં લીધું જણાય છે.

ચતુર્થ અને પચ્ચમ પીઠના અધીશ્વર શ્રીદેવકીનન્દનલાલજી અને શ્રીવલ્લભલાલજી પણ પ્રાન્તિક સનાતનધર્મગદ્યાસમ્મેલનાદિ ઉદ્યોગમાં સ્થિર છે, તેથી યથાર્થ સનાતન ધર્મનું પરિચાન સન્મિલિત વૃન્દને યથાકાલ કરાવશે જ એમ સ્વમાર્ગોએને આશા રહે છે.

શ્રીપુરુષોત્તમમાસમાં વ્રજમાં પરિક્રમામાં પણ વૈષ્ણવોને સરસ આનન્દ પ્રાપ્ત થયો હતો. ચતુર્થ, પચ્ચમ અને પણ અહંકે સ્વરૂપ કાલમાં પ્રસિદ્ધ થશે. જે વૈષ્ણવઅનુચરોએ અષ્ટમ વર્ષનું નોંધાવર મોકલ્યું નહિ હશે તેમને તે અહંકા વી. પી. થી મળશે.

प्राष्टभास्करसुधा.

नायमात्मा भवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रूयते ।
यमेवैष हृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा हृणुते तत्तु साक्षात् ।
नाहं वेदेन तपसा न दानेन न चैव यया ।

श्वप एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यया ॥ २ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ३ ॥

८.] श्रीमद्भाग्य ५१४२. आपाद, आवय, आदपद अने आश्रित. [अंक ४, ५, ६, ७.
कृष्ण १२. श्रीमद्भाग्य ४४०.

तन्मी तथा भक्त्या,
लिखितं नगीनदत्त शास्त्र. जी. ए. जे. ए. ए. वडिल, डायटि, सुभाष.

अनुक्रमसिद्धा.

विषय.

लेखकानि.

श्रीगोविन्दसाहकम् ।

वे. शा. सं. गणपतिराम कालीदास शास्त्री.

श्रीप्रभुप्राकृत्यविचारः ।

वे. शा. सं. चामनलाल हरिदाशकर शास्त्री.

उत्तरुपाद ।

"

श्रीसर्वोत्तमजीर्ण श्रीगोविन्दसाहकम् पद.

ग. प्रकाशक.

श्रीसर्वोत्तमस्तोत्र ।

"

भास्करभास्कर ।

वे. शा. सं. चामनलाल हरिदाशकर शास्त्री.

श्रीगुणोद्दिनीजी ।

वे. शा. सं. ममलाल गणपतिराम शास्त्री.

महत्तुभाषि ।

"

आधिकरणसम्पद ।

वे. शा. सं. मोहनलाल प्रहलादजी पण्डित.

३८ सुभाषां साम्प्रदायिक पुस्तकालय ।

ग. प्रकाशक.

आपणा सम्प्रदायसुं क्षवलोकन ।

"

उद्दि ।

"

विज्ञापन ।

"

साम्प्रदायिक मन्त्रि ।

"

An Examination of Samkara's

Refutation of the Sāṃkhya Theory. M. G. Shastri M. A.

पार्थिव अनात्म ३. २-३-६

સામ્પ્રદાયિક પ્રવૃત્તિ.

૧. ગત વર્ષના અક્ષર ૧૦-૧૨ માં શ્રીગોપિકાગીતનાં શ્રીસુખોદિનીજીનો અનુવાદ આપવામાં આવશે.
૨. મુમ્બાઇ યુનિવર્સિટીમાં એમ. એ. ના અધ્યયનક્રમમાં શ્રીમદ્ભગ્વાદ્ગીતા સાથે માધ્વ તૈમ્મ્યાદે અને શૈવ ભાષ્યને પણ ઐત્તિક સ્થાન વિકલ્પે પ્રાપ્ત થયું છે. કહે છે ? ભાણ્ડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટના કાશ્યાપદાસ, હરિનારાયણ આપ્તેના અને તે જ સંસ્થાના મન્ત્રી જો. જોડેના ટ્રાસ્ટ અનિદેશવ, મદકાલિયી સર, ડૉક્ટર ભાણ્ડારકર સ્વન પણ અવિરુદ્ધ થયા હતા.
૩. કાશીસ્થ ગીજીવનલાલજીના યંત્રીયાન લાલજી ચિ. ત્રેલોક્યભૂપણજીના વિવાદ-ખેલનું શુભ મુદ્દર્જન કામ્યવનમાં માધ્યુકત્તનેવમીનું હતું. શ્રીદેવકીનન્દનલાલજીનાં દૌહિત્ર સાથેના આ સમ્યન્ધથી તૃતીય ચતુર્થ પંચમ પછી અને સપ્તમ આ ગૃહપંચકનાં તિલકાયિતોનો મૂલ સમ્યન્ધ દલ્દર થયો છે તેથી અમને આનન્દ થાય છે.
૪. મુમ્બાઇમાં શ્રીવિદ્યેશ્વરાયજીના લાલજી શ્રીવજનાથલાલજીનો યજ્ઞોપવીતસંસ્કાર ગુર્જર માધ્વજી દ્વિતીયાન દિનેત્ત થયો હતો.
૫. નટપુરમાં ગુર્જર ચૈત્રકૃષ્ણ ત્ર્યોદશીને અને ચતુર્દશીને દિવસે નન્દમહોત્સવનો અને અન્તકૃતનો મતોરથ કરીને શ્રીઅનિરુદ્ધલાલજીએ લૈણ્ણવ સ્ટિને આનન્દદાન કર્યું હતું.
૬. રશ્મિઅન્ય સુરતમાં સમગ્ર વિરાજમાન છે. એમ વે. શા. સં. જગન્નાથ શાસ્ત્રીએ આજથી ૨૫ વર્ષ પર અમને જણાવ્યું હતું. અને શ્રીમદ્ભગ્વાદ્ગીતામાં પણ આ અન્યનો અમુક ભાગની પ્રતિ પણ વિરાજમાન છે.
૭. રા. તેલીવાલા અને રા. લોકડીઆ આ ઉભય વૈષ્ણવોએ નિરોધવક્ત્રણઅન્ય પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. શ્રીટિપ્પણી સન્યાસનિર્ણય મધુરાટક ગણગીત અને શુક્રગારસમગ્રકન પણ સત્વર પ્રસિદ્ધ થશે.
૮. રા. તેલીવાલા ગદ્યલાલની સંસ્થાના એક દ્રષ્ટિ પણ થયા છે.
૯. ભદ્રજી બલભદ્રશર્માએ સેવાદૌમુદી અને સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિની એક ટીકા પ્રસિદ્ધ કરી છે. ઉક્ત ભદ્રજી મુમ્બાઇમાં બગમંદિરમાં શ્રીસુખોદિનીજીનાથે છે. શ્રીગોકુલનાથજી સ્વતઃ આ કથામાં વિરાજમાની કૃપા કરે તો પ્રતિરાત્ર વૈષ્ણવોને તેમના સુખદાન શ્રીમદ્ભગ્વાદ્ગીતાનાં વચનામૃતનું પાત્ર કરવાનો અલભ્ય લાભ સદ્ભાગ્યે પ્રાપ્ત થાય.
૧૦. શ્રીગોપેશ્વરલાલજીના દ્રવ્યસંહારથી શ્રીમદ્ભગ્વાદ્ગીતાનું અર્થનિર્ણય સાવરણલેગ મુદ્રિત થાય છે, આ અન્યનાં દ્વિતીયસ્કન્ધવર્ષનું મુદ્રણ થઈ ગયું છે. સમગ્ર અન્યની શીઘ્ર પ્રસિદ્ધિ આવશ્યક છે.
૧૧. ડૉક્ટર ભારીઆ વૈષ્ણવના દ્રવ્યસંહારથી અદ્વૈતાદિ વાદઅન્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના. એ વર્ષથી ચલતી છે. વાદઅન્યની શીઘ્ર પ્રસિદ્ધિ હિનકારક છે.
૧૨. શ્રીમદ્ભગ્વાદ્ગીતા પરિપૂર્ણતરફથી પ્રતિપસંદિત શ્રીમદ્ભગ્વાદ્ગીતાનાં ૧૫ અધ્યાયનું મુદ્રણ થઈ ગયું છે. અધ્યાયદ્વયનો પ્રથમ ભાગ અને અધિકરણમાં સ્વરૂપદાત્રમાં પ્રસિદ્ધ થશે.
૧૩. રા. રણજીડદામ તરફથી પંચમંજરીના પુનર્મુદ્રણ અને ડોહાસાક્ષી તારણદાસ તરફથી દ્વાપરમહાભારતના દ્વિતીય મણિકની પ્રસિદ્ધિથી વાયકાને આનન્દ થશે.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ श्रीहरिदासविरचितं श्रीगोकुलेशाष्टकम् ॥

उद्धर्तुं धरणीतले निजबलेनैव स्वकीयान् जना-
नाविर्भूय तथा कृपापरवशः श्रीविट्कलेशालये ।

यः श्रीभागवतार्थतत्त्वविद्वत्तेश्वरे प्रचारं वचः -
पीयूषै रतिपोषणाय सततं श्रीगोकुलेशोवतु ॥१॥

यः पुष्टिमार्गगतभावविभावनैक-

दक्षः समक्षमपि सन्निधिसेवकानाम् ।

यो ज्ञानगूढहृदयः सदयः सदैव

सेवासुखं मम तनोतु स गोकुलेशः ॥२॥

यः सेव्यः सततं सतां निजफलप्रेप्सावतां वर्तिना

माचार्योदितशुद्धपुष्टिपथे नित्यानुकम्पापरः ।

यद्दृष्ट्यैव हृदन्यकारनिचयं यायात् क्षणात् क्षीणता-

मानन्दं मुहुरातनोतु मधुराकारः प्रभुर्बल्लभः ॥३॥

यो मायामतवर्तिदुष्टवदनध्वंसं वचोभिर्निजैः

कुर्वन् सेवकसर्वलोकहृदयानन्दं सदा पोषयन् ।

तद्भावं सुदृढं करोति कृपया दासैकहृदयातया

यातानां शरणं हृदा स मनसो मोदं सदा यच्छतु ॥४॥

हसद्वदनपङ्कजस्फुरदमन्दभावाद्विद्वक्

कपोलविलसद्रसद्वयविमिश्रताम्बूलदः ।

समुन्नतसुनासिकः सरसचारुविम्बाधरो

हरत्खिलसेविनुरुत्तिष्ठति तत्पानं प्रमादुना न म

न्यासव्रतादिकर्तृणामष्टम्यां सप्तमीवेधे सति तत्प्रादुर्भावतिथित्वाभावाद-

न्यासाकृतिर्दोष एव, ननु एवं नक्षत्रमपि रोहिणीसंज्ञं स्थितं तदा तत्रेति, कृत्तिका-

वेधस्तास्मिन्नपि दोषायेति चेन्न, “यहोवाजनि जन्मर्क्ष” मितिवाक्याद्रोहिणीनक्षत्रमष्ट-

म्यामाग्निमनवम्याश्च कृत्तिकाविद्धमेव तुल्यं, तादृश एव प्रादुर्भावात्तस्मिन्स्थित्याविधे

व्रतोत्सवादिकरणस्यादोषत्वात्, तस्मात् शुद्धाष्टमीतिथिरेव जन्मदिनत्वाद्वैष्णवरूपोप्या, ननु तिथिक्षये शुद्धाष्टम्यभावे कोषोप्येति चेदाविर्भावोत्सवाधारत्वेन तदनुकूलत्वान्नवम्येवोपोष्या न सप्तमीगन्धयुताष्टम्यपि, अत एव “विहाय नवमी”त्यादिवाक्यानि, अनुकूलत्वान्नवम्येव “केवला” तथा वृद्धिं याता द्वितीयदिने दशमीयुतापि, अत एव विवृतिग्रन्थे प्रभुभिः “केवले”त्युक्तं, शुद्धाष्टमीत्यागे प्रादुर्भावदिनातिक्रमादोष एव, न हि उत्सवोत्र व्रतादिहेतुः किन्तु तिथिरेव, अन्यथा “नवम्यां प्रातरुत्सव” इति मध्याह्नपर्यन्तमेवोपोषणं सदैव स्यात् जन्माष्टम्यान्तु भोजनमेव, तथा च सकलस्मृतिवचनविरोधः, निवन्धेपि “अन्यान्यपि तथा कुर्या”दिति व्याख्याय “उत्सवो यत्र वै हरेः” इति नृसिंहवामनजयन्त्योरेवोत्सवानिमेत्तकव्रतादिकमुक्तं, श्रीकृष्णभक्तस्य तत्सम्बन्धित्वेनोत्साहात् भक्तवत्सलावतारत्वेनानुकूलत्वात्तदुत्सवकृतौ तदङ्गत्वेन भगवदावेशहेतुतयोत्सवपर्यन्तमेवोपोषणादिकं, न त्वहोरात्रव्यापि, अत एव निवन्धे वामनजयन्त्युत्सवकरणे “नृसिंहजयन्तीव्रतमुत्सवंश्चेदि”त्यनेनोत्सवस्य कृताकृतत्वेन तद्व्रतस्य कृताकृतत्वमुक्तं, जयन्तीव्रतस्य पुष्टिमार्गीयैः सर्वथा कर्तव्यत्वात् ।

ननु जन्माष्टमीव्रतमपि मर्यादायोगीयमेवेति चेन्न, स्वप्रभुप्रादुर्भावदिनत्वेन तस्मिन् स्वहृदये स्वरूपादौ प्रादुर्भावाशया पुष्टिमार्गीयैरपि लौकिकसर्वभोगविवर्जनात्, लौकिकभोगेस्तु बाधकः प्रादुर्भावः, अशुद्धे हृदि तदनाविर्भावात्, एतावान् विशेषः यत्तदेव व्रतं कर्तुर्भेदेन द्विविधं श्रवणादिवत्, न तु व्रतभेदो निर्णयभेदश्च, अन्यथा पुष्टिमार्गीणामधर्मत्वं स्यात्, न हि पुष्टिमार्गे प्रथम एव त्यागः नन्दादिभिरुद्धवादिभिश्च सर्वधर्मकरणात्, किन्तु धर्मिणि केवले प्राप्ते, अत एव स्वामिनीनामपि फलदशायामेव “सन्त्यज्य” “का ह्यङ्ग त” इतिवाक्याभ्यां लोकवेदत्याग उक्तः, किञ्च, पुष्टिमार्गे धर्मिविरुद्धधर्मत्यागो ननु तदनुकूलत्यागः, अन्यथा सप्तदशाध्याये वर्पतुर्वर्णने लीलोपयोगित्वेन व्रजे सर्वधर्मनिरूपणमाचार्यैर्न कृतं स्यात्, अन्यच्च शुद्धपुष्टिमार्गो हि प्राकट्यदशायामेव सम्भवति, साक्षात्प्रमेयानुभवार्थं प्रमाणपरित्यागात्, नहि अप्राप्ते प्रमेये प्रमाणपरित्याग उचितः, भगवत्तोषहेतुत्वात्, अन्यथा “केमाः स्त्रिय” इति पञ्चव्याकृतौ “स्वप्राप्तिपर्यन्तमधर्माभावाय गोपसम्बन्धेन पूर्वोक्तधर्मनियमस्थाः कृतवानि”त्याचार्योक्तिर्विरुध्येत, तस्मात् पुष्टिमार्गीयैरपि स्वरूपाप्राकट्यदशायां वेदोदितमर्यादापि न त्याज्येति क भगवद्व्रताचरणादिरूपवैष्णवमर्यादात्यागसम्भावनेति पूर्वमेव तं त्यागं वदन्तः

ર્વન્તઃ કારયન્તશ્ચ વિહતફલાશા મૂર્ચ્વતમા ઇતિ, કિંચ્ચ પુષ્ટિમાર્ગીયાચાર્યકૃતિઃ
 પુષ્ટિમાર્ગનિરૂપિકૈવ ભવતિ, લોકસહગ્રાહિકા તુ લોકવેદસંબન્ધિની સાં ન તુ
 શક્તિમાર્ગીયાપિ, “વૈષ્ણવત્વં હિ સહજમિ”તિવાક્યાત્, ન ચ નિવન્ધ એવ “પૂજામાર્ગે
 ઋત્સવયાત્રાસહિતા પૂજા કર્તવ્યા”ઇત્યુપસંહારાન્ન પુષ્ટિમાર્ગીયત્વં વ્રતાદેરિતિ વાચ્યં,
 મહાગતયા પૂજાયુક્તે માર્ગે ભક્તિમાર્ગે ઇતિ તદર્થાત્, અન્યથા આદિતો ભક્તિમાર્ગમુ-
 પક્રમ્યાન્ન સર્વથા નિરૂપણાદુપક્રમોપસંહારવિરોધઃ સ્યાત્, કિંચ્ચ ન હ્યત્ર પૂજામાર્ગો નિ-
 રૂપ્યતે તત્ફલસ્ય સાર્વભૌમાદેરનિરૂપણાદિભૂતિરૂપાણામુપાસ્યત્વેનાનિરૂપણાચ, કિન્તુ
 પૂજામાત્રમક્લત્વેન નિરૂપ્યત ઇતિ ‘પૂજામાર્ગે’ઇતિપદસ્ય મદુક્તં વ્યાખ્યાનમેવેતિદિક્ ॥

શ્રાન્તા દોષશતાક્રાન્તા વૃથા શ્રાન્તા વિચારણે ।

ત્યક્તવ્યા નૈવ વક્તવ્યા વેદવાહ્યાઃ સદુક્તિભિઃ ॥ ૧ ॥

॥ ઇતિ શ્રીહરિભાષ્યપ્રભુવિરાચિતઃ પ્રભુપ્રાકટ્યવિચારઃ સમાપ્તઃ ॥

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીહરિભાષ્યપ્રભુવિરાચિતશ્રીપુરુષોત્તમપ્રાકટ્યવિચારસ્ય
 ગુર્જરાનુવાદઃ ॥

“શ્રીપુરુષોત્તમ તો શ્રી નન્દરાયજીના ગૃહમાં જ માયાની સાથે પ્રકટ થયા ”
 આ વાક્ય વિચારાય છે. “આત્મજનું પ્રાકટ્ય થયું ત્યારે શ્રીનન્દરાયજી”
 પ્રાકટ્યવિચાર. એને “શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ પ્રકટ થયા ” આ
 ઉભય વચ્ચેથી ઉભયત્ર પુરુષોત્તમનો જ પ્રાદુર્ભાવ વલેવો; એને તે
 પ્રાદુર્ભાવ એક જ કાલે થયો છે, પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ એક જ છે તેથી, એને તે
 આવિર્ભાવસમયે “સર્વગુણયુક્ત^૨ પરમશોભન કાલનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થયો” એમ વાક્ય છે
 તેથી, આવી જ સુસૂત્રાનન્તરે માયાનું જન્મ થયું, આ પ્રિદૈવિક કલિયાકાલ કાંઈ માયાના
 આવિર્ભાવનો આધાર નથી તેથી. જો આમ છે તો શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં શ્રીપુરુષોત્તમના
 પ્રાદુર્ભાવનન્તરે દર્શન થયું તથૈવ શ્રીનન્દગૃહમાં શ્રીપુરુષોત્તમનું દર્શન કેમ ન થયું ? આ
 શંકાના સમાધાનાર્થે શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીસુખોદિનીજીમાં આજ્ઞા કરે છે “શ્રીપુરુષોત્તમ તો શ્રી-
 નન્દરાયજીના ગૃહમાં માયાની સાથે પ્રકટ થયો,” એવમર્થથી આવૃત મહામણિવંત માયાથી
 આવૃત જ પુરુષોત્તમ પ્રકટ થયા, તત્ર તે સમયે નિજ અદર્શનરૂપ માયાકાર્ય છે તેથી, જો

૧. આ અન્ય પેટલાદના પુરાણી મહાગણજીમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે, આવા સાંપ્રદાયિક અન્યો તેમની

પાસે છે તે કમશઃ આપીને સંપ્રદાયસેવા કરશે એવી અમારી વિનંતિ છે.

૨. અય સર્વગુણોપેતઃ કાલઃ પરમશોભનઃ ૧, શ્રી. મા. દ. પૂ. ૩, ૧.

૩. વચ્ચેથી વેશિત.

તે જ સમયે માયાથી નિરાવૃત સાક્ષાત્ દર્શનનું દાન કરે તો શ્રીનન્દાદિને જ્ઞાનોદ્ય યતાં તે સર્વનો લયજ થઈ જાય અને તેમ થાય તો અગ્રિમ સર્વ લીલા જ ધટે નહિ. આથી જ શ્રીવસુદેવદેવકીવત્ શ્રીનન્દયશોદાજીએ ભગવત્સ્તુતિ પણ કરી નથી. શ્રીનન્દયશોદાજીને માયા-વરણયુક્ત દર્શન થવાથી માયાકૃત નિદ્રાએ કરીને તેમને જ્ઞાન પણ થયું નથી. શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં તો શ્રીવસુદેવજીએ કરેલા તેપના ફલરૂપ ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ છે એમ જણાવવું છે, જ્ઞાનસમ્પાદનરૂપ કાર્ય ત્યાં કર્તવ્ય છે, તેથી માયાની સાથે પ્રકટ ન થતાં વ્યૂહની સાથે પ્રકટ થયા, માહાત્મ્યજ્ઞાનસમ્પાદનરૂપ કાર્ય વ્યૂહનું છે તેથી. શ્રીવસુદેવજીસમક્ષ વ્યૂહ-સહિત પ્રકટ થવામાં શું પ્રમાણ? “તે” અદ્ભુત” ઇત્યાદિ શ્લોકમાં વ્યૂહસહિત જ ભગવદ્-દર્શનનું નિરૂપણ કરેલું છે. “શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં પ્રદુમ્નરૂપે પ્રાદુર્ભાવ થયો છે” એમ પણ શંકા ન કરવી, “અંશભાગે” પ્રવેશ કર્યો” આ વાક્યમાં શ્રીપુરુષોત્તમનો જ પ્રાદુર્ભાવ કહ્યો છે તેમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, અનેક અંશના ભાગે કરીને સ્વયં શ્રીપુરુષોત્તમે જ પ્રવેશ કર્યો એમ અર્થ છે તેથી, અન્યથા શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં પ્રાદુર્ભૂત “આપ” એમને વિદિત થયો હો” ઇત્યાદિ વાક્યનો પણ સ્પષ્ટ જ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. પ્રદુમ્નવ્યૂહથી શ્રીવસુદેવજીના વંશની સાથે નિજ સમ્બન્ધિત્વ સૂચવે છે, તેથી કાંઈ આવિર્ભાવ જ પ્રદુમ્નવ્યૂહથી નથી, આથી જ શ્રીવસુદેવદેવકીજીને અસાધારણધર્મવિશિષ્ટ ભગવદ્દર્શન થયું તથાપિ પ્રભુમાં પુત્રત્વશુદ્ધિ રહી. માયાસહિત ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ ધટે નહિ, કારણ કે માયાનું અપસારણ ભગવદાદિર્ભાવ છે એમ પણ શંકા ન કરવી, “તમદ્ભુત” શ્લોકમાં જેમ ધર્મના આવિર્ભાવનું કથન છે તેમ જ માયાનો પણ પ્રાદુર્ભાવ કરીને તે માયાની સાથે જ નિજ પ્રાદુર્ભાવ કર્યો છે, ધર્મનું કાર્ય જેમ માહાત્મ્યજ્ઞાન છે તેમ ભગવદ્દર્શન માયાનું કાર્ય છે, તેથી તે સમયે માયાસમ્પન્ન ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. અપ્રાદુર્ભૂત માયા નિજકાર્યસમ્પાદન કરી શકે નહિ, આથી જ “તું” તો શ્રીનન્દપત્ની શ્રીયશોદાજીમાં પ્રકટ થઈશ” એમ ભગવદ્વાક્યની સહગતિ થાય છે, અન્યથા ભગવદ્સહિત કેવલ માયાનું તત્ર પ્રાકટ્ય જ ધટવું નથી, કારણ કે જ્યાં ભગવદાવિર્ભાવ હોય ત્યાં કેવલ માયા પ્રકટ થઈ શકે જ નહિ. માયા “વિલક્ષ્યમાન” છે ઇત્યાદિ વાક્ય અત્ર પ્રમાણ છે. ભગવાન અષ્ટમીને દિવસે પ્રકટ થયા અને “માયા નવમીને દિવસે પ્રકટ થઈ” એમ અગ્રિમ શ્રીસુબોધિનીગ્રંથમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થશે એમ શંકા પણ ન કરવી, પૂર્વ ભગવત્પ્રાદુર્ભાવકાલમાં માયા ઉપસ્થિત જ હતી પરંતુ તેનો માત્ર સહભાવ હતો, ભગવાનથી ભિન્ન માયા ન હતી, તદનન્તર ભગવદાગમનસમયે તત્રત્યજ્યા વ્યામોહાર્ય માયા ભગવાનથી ભિન્ન થઈ, આ જ માયાનું જન્મ, અર્થાત્ શક્તિરૂપ માયા ધર્મરૂપે બહાર પ્રકટ થઈને સ્વકાર્યકરણ, આથી જ “તે માયાએ હૃત” વાક્યમાં માયાકાયનું નિરૂપણ કર્યું છે, તત્ર માયાથી સર્વને નિદ્રા પ્રાપ્ત થઈ અને તેથી ભગવદાગમન નિષ્પ્રત્યૂહ-નિર્વિઘ્ન-સિદ્ધ થયું. પશ્ચાત્ કંસના વ્યામોહનાર્થ

૧. તમદ્ભુતં બાલકમમ્બુજેક્ષણમ્ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૩. ૬.

૨. આવિવેશાંશમાગેન । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨. ૧૬.

૩. વિદિતોસિ મવાન । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૩. ૧૩.

૪. યશોદાયાં નન્દપત્ન્યાં મવિષ્યસિ । શ્રી. મા. દ. પ. ૨.

ભવજનનાર્થ ત્વરાથી માયાનયન થયું. આ પ્રકારે પુરુષોત્તમાવિર્ભાવ ઉભયત્ર અર્ધરાત્રિ-સમયે અષ્ટમીદિને થયો, શ્રીનન્દાલયમાં નન્દમહોત્સવ તો માયાના મથુરાગમનાનન્તર જ એમ “નતપરમ” વાક્યથી જણાય છે. કાંઈક જન્મ્યું એમ સામાન્ય જ્ઞાન હતું તથાપિ વિશેષ દર્શનનો અભાવ હતો, તેથી માયાના ગમનાનન્તર જ શ્રીનન્દાલયમાં નન્દમહોત્સવ તો થયો. ત્યાંથી આગમનાદિક તો મુહૂર્તમાત્રમાં જ સિદ્ધ થયું, તેથી આગમનાનન્તર જ માયાનું જન્મ અર્થાત્ પૃથક્ આવિર્ભાવ, અને તેથી માયા શ્રીવસુદેવજીપ્રહલ્યયોગ્ય પણ થઈ, કારણ કે ભગવત્સહજૂત માયાનું તો પ્રહલ્ય જ અશક્ય છે.

પુરુષોત્તમાવિર્ભાવદિવસ તો અષ્ટમી જ અને તે પણ શુદ્ધ અર્થાત્ સપ્તમીસંયોગે-રહિત, કારણ કે અર્ધરાત્રસમયોત્તર મુહૂર્તપર્યન્ત અષ્ટમી શુદ્ધ છે. પ્રાદુર્ભાવિવતોત્સવદિન- આ શુદ્ધ અષ્ટમીમાં જ ભગવદ્પ્રાદુર્ભાવ છે, સપ્તમીયુક્ત અષ્ટમીમાં વિચાર. પ્રાદુર્ભાવ નથી. સપ્તમીવેધયુક્ત અષ્ટમીમાં જે પ્રાદુર્ભાવોત્સવવ્રતાદિ કરે છે, તેમને અન્યથાકૃતિનો દોષ લાગે છે, કારણ કે તે સમયે પ્રાદુર્ભાવતિથિ જ નથી. ત્યારે તો તે સમયે રોહિણીનક્ષત્ર હતું તેથી કૃત્તિકાવેધ પણ દોષ-રૂપ ગણાશે એમ શંકા ન કરવી, “યદ્યેવાજનિ જન્મર્ષમ્” વાક્યથી અષ્ટમીમાં અને અગ્નિમ નવમીમાં ઉભય તિથિમાં રોહિણીનક્ષત્ર તુલ્ય છે, અર્થાત્ કૃત્તિકાવિદ્ જ છે, ભગવદ્પ્રાદુર્ભાવ તાદૃશ કૃત્તિકાવિદ્ રોહિણીમાં હોવાથી કૃત્તિકાવેધમાં વ્રતોત્સવાદિ કરવામાં દોષ નથી, અતઃ એવ શુદ્ધાષ્ટમીતિથિ જ જન્મદિવસ હોવાથી નક્ષત્રવિચાર ન કરતાં કેવલ શુદ્ધાષ્ટમી જ વૈષ્ણવોએ ઉપોષવી. તિથિક્ષયમાં શુદ્ધાષ્ટમીનો અભાવ હોય ત્યારે કંઈ તિથિ ઉપોષવી ? પ્રાદુર્ભાવોત્સવનો આધાર હોવાથી તદનુકૂલ છે, તેથી નવમીમાં જ ઉપવાસ કરવો, સપ્તમીના ગન્ધયુક્ત પણ અષ્ટમીમાં સર્વથા નહિ જ, આથી જ “વિહાય નવમી” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવાક્ય પણ છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારે અનુકૂલ નવમી કેવલ હોય વા નવમીની વૃદ્ધિ હોય તો દ્વિતીય દિને દશમીયુતો પણ નવમી લેવી, આથી જ વિવૃતિમાં શ્રીપ્રભુચરણે “કવલા” પદ ધર્યું છે. શુદ્ધાષ્ટમીનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાદુર્ભાવદિનાતિક્રમથી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. અતઃ વ્રતાદિકનો હેતુ ઉત્સવ નથી પરંતુ તિથિ છે, અન્યથા નવમીએ પ્રાતઃકાલમાં ઉત્સવ થયો તેથી નવમીના મધ્યાહ્નસમયપર્યન્ત જ ઉપોષણુ સદૈવ પ્રાપ્ત થાય અને જન્માષ્ટમીને દિને તો ભોજન જ પ્રાપ્ત થાય, અને તેમ થાય તો સકલ સ્મૃતિવચનનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. નિગન્ધમાં “અન્યાન્યપિ તથા કુર્યાત્” નું ધ્યાન કરીને “ઉત્સવો યત્ર વૈ હરેઃ” ઇત્યાદિથી ઉત્સવનિમિત્તક વ્રતાદિક તો કેવલ નૃસિંહજયન્તીમાં જ અને વામનજયન્તીમાં જ કહેલું છે, નરસિંહ અને વામન ભગવત્સંખ્યન્ધી હોવાથી શ્રીકૃષ્ણભક્તને ઉત્સાહ થાય છે તેથી, તે ઉભય અવતાર ભકતવત્સલ હોવાથી અનુકૂલ છે તેથી, ઉત્સવમાં ઉપોષણુ અક્રમ છે તેથી, ભગવદ્દેવશહેતુત્વે કરીને તે જ જયન્તીમાં ઉત્સવપર્યન્ત જ ઉપોષણુ-દિક કરવું, અહોરાત્ર નહિ. આ જ હેતુથી નિગન્ધમાં વામનજયન્તીના ઉત્સવકરણપ્રસંગમાં “નૃસિંહજયન્તીવત ઉત્સવ હોય તો” ઇત્યાદિ શ્લોકથી ઉત્સવની કૃતાકૃતતાથી જ તદ્ભક્ત વ્રતનું પણ કૃતાકૃતત્વ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

જયન્તીવ્રત તો પુષ્ટિમાર્ગોએ સર્વથા કર્તવ્ય જ છે. જન્માષ્ટમીવ્રત પણ મર્યાદા-

માર્ગીય જ ગણાશે આ શરૂકાનો પણ અવસર નથી. નિજ પ્રભુનો પ્રાદુ-
જયન્તીવત્ ભાવદિવસ છે તેથી તે દિવસે નિજ હૃદયમાં વા સ્વરૂપાદિમાં ભગવત્સ્વ-
પુષ્ટિમર્યાદા. રૂપનો પ્રાદુર્ભાવ થશે એમ આશાએ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત પણ લૌકિક સર્વ
ભોગનું વિસર્જન કરે છે, લૌકિક ભોગ તો ભગવત્પ્રાદુર્ભાવમાં સદૈવ
આધક છે, અશુદ્ધ હૃદયમાં ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ જ ચતો નથી. એટલો જ વિશેષ છે કે શ્રવણવત્
તે વ્રત કર્તૃભેદે દ્વિવિધ છે, તેથી વ્રતભેદ કે નિર્ણયભેદ નથી, અન્યથા પુષ્ટિમાર્ગીયો અધર્મ
થાય. પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ પ્રથમથી જ ત્યાગ નથી, કારણ કે શ્રીનન્દરાયજી અને ઉદ્ધવજી
પ્રભૃતિએ સર્વધર્માચરણ કર્યું છે, પરંતુ કેવલ ધર્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ ત્યાગ,
આથી જ શ્રીસ્વામિનીજીનો-ગોપીજનોનો-પણ ફલદંશમાં જ “સન્ન્યજ્ય” “કાં સ્ન્યજ્ઞ તે”
ઇત્યાદિ વાક્યથી લોકવેદત્યાગ કહ્યો છે. કિન્તુ, પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ ધર્મિવિરુદ્ધ જે ધર્મ હોય
તેવા ધર્મનો ત્યાગ છે પરંતુ ધર્મનુકૂલ ધર્મનો ત્યાગ નથી, જે અનુકૂલ ધર્મનો પણ ત્યાગ
હોય તો સંપ્રદશાખ્યાયમાં વર્ણન કરતાં લીલોપયોગિત્વે કરીને વ્રજમાં સર્વધર્મનું
નિરૂપણ કર્યું છે તે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ ન કરત. કિન્તુ, શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રાકટ્યદશામાં જ સમ્ભવે
છે, કારણ કે તેમાં સાક્ષાત્ પ્રમેયનો અનુભવ કરવાને પ્રમાણનો પરિત્યાગ છે, અપ્રાપ્ત-
પ્રમેયમાં પ્રમાણપરિત્યાગ હયિત નથી, પ્રમાણ ભગવતોપહેતુ છે, અન્યથા “કેમાઃ સ્ત્રિયઃ”
શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં “સ્વપ્રાપ્તિપર્યન્ત અધર્મ ન થાય” એ હેતુથી ગોપનો સમ્બન્ધ કરા-
વીને શ્રીગોપીજનને પૂર્વોક્ત ધર્મનિયમમાં સ્થિત કર્યાં” આ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના વાક્યમાં
વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોએ પણ સ્વરૂપની અપ્રાકટ્યદશામાં વેદોદિત
મર્યાદા પણ ન ત્યજવી તો ક્યાં ભગવદ્વ્રતાચરણાદિરૂપ વૈષ્ણવમર્યાદાના સાગતી સમ્ભાવના
પણ ! તેથી પૂર્વ-અપ્રાકટ્યદશામાં-જ વ્રતત્યાગ વદતા કરતા અને કરાવતા મૂર્ખતમ છે,
તેમની ફલાશાનો જ વિધાત થયલો છે. કિન્તુ, પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની કૃતિ પુષ્ટિમાર્ગ-
નિરૂપિકા જ હોય છે. તેમની લોકવેદસમ્બન્ધની કૃતિ લોકસહક્રાહિકા હોય પરંતુ ભક્તિ-
માર્ગીય કૃતિ લોકસહક્રાહિકા નથી. “વૈષ્ણવત્વં હિ સહજમ્”-વૈષ્ણવત્વ સહજ છે-એ વાક્ય અત્ર
પ્રમાણ છે. નિબંધમાં “પૂજામાર્ગમાં ઉત્સવયાત્રાસહિત પૂજા કરવી” એમ ઉપસંહારથી વ્રતાદિ
પુષ્ટિમાર્ગીય નથી એમ પણ શરૂકા ન કરવી, “અરુગ હોવાથી પૂજાયુક્ત ભક્તિમાર્ગમાં”
એમ અર્થ છે, અન્યથા આરમ્ભમાં ભક્તિમાર્ગનો ઉપક્રમ કરીને અત્ર સર્વથા નિરૂપણ કરીને
પુનઃ પૂજામાર્ગથી ઉપસંહાર કરે તો ઉપક્રમોપસંહારવિરોધ પ્રાપ્ત થાય. કિન્તુ, અત્ર
પૂજામાર્ગનું નિરૂપણ જ નથી, કારણ કે પૂજાફલ સાર્વભૌમાદિનું અને ઉપાસ્યત્વે વિભૂતિરૂપ
દેવતાઓનું નિરૂપણ નથી, પરંતુ ભક્તિમાર્ગના અહંગત્વથી જ પૂજામાત્રનું નિરૂપણ છે, તેથી
આ “પૂજામાર્ગ” શબ્દનો અર્થ મદુક્ત “પૂજાયુક્તભક્તિમાર્ગ” જ થાય છે, આ દિશા.

જ્ઞાન્ત દોષશતાદ્જ્ઞાન્ત વૃથા જ્ઞાન્ત વિચારમાં ॥

ત્યક્તવ્ય નૈવ વક્તવ્ય વેદ્યાલ્લ સદુક્તિએ ॥ ૧ ॥

॥ इति श्रीहरिरायप्रभुविरचितश्रीपुरुषोत्तमप्राकट्यानुवादः

समाप्तः ॥

श्रीगोविन्दस्वामिकृत श्रीसर्वोत्तमजीना पद.

राग गोडी.

बल्लभाख्य बल्लभ मोकों अति ।

रसना रटन करों हों रेन दिन लगत लागि रहे सुनहो प्राणपति ॥१॥

तिहारे दरस^१ विन दुःख पावत हों करहो कृपा रङ्गपर द्विजपति ।

महालक्ष्मीपति सुनहो विनति सदा रहो एसी मेरी मति ॥ २ ॥

दुर्लभाङ्ग^२ सदा सेवों हों सुनों हों सुबोधिनीवचनामृत नित ।

ओर सब तजि शरण भयों हों तुम^३ विन गोविन्द किन ओर गति ॥३॥२२॥

राग देवगन्धार.

सदूप श्रीवल्लभ नाम तिहारो ।

करि करुणा करुणानिधान प्रभु अपनी प्रतिज्ञा आप प्रतिपारो ॥१॥

तिहारे चरणकमल आश्रय विन भय उपजत हे भारो ।

सेवा किये^४ मोहि लागत विष^५ सम सब संसारो ॥ २ ॥

चितमें चिन्तन करत अहर्निश कटत कोटि जंजारो ।

श्रीवल्लभ बल्लभ करि गोविन्द मनवचकर्म निर्धारो ॥ ३ ॥ २३ ॥

राग द्रमन.

हितकृत् सतां विनति सुनो हमारी ।

काल व्यालकी^६ सत्वर गति देख भय उपजत भारी ॥ १ ॥

विन साधन उधरे अनेक जन मनवचकर्म निर्धारो ॥

तजि निज धाम अवतीतल प्रकटे अपनी प्रतिज्ञा भारी ॥ २ ॥

तिहारो नाम उच्चार कियेतें कटत कोटि जंजारो ।

गोविन्द जन मागत हे अंगिरज^७ न हि^८ चाहत संसारो ॥ ३ ॥

१. छल, छद्म. २. दर्शन. ३. दुर्लभ अरथकमल. ४. तमारां विना गोविन्दनी
अन्य शी गति छे ? गोविन्दनु भीष्नुं कायु शरथु छे ? अथवा हे गोविन्द तमारां विना
अन्य कायु गति-शरथु-छे ? ५. जेर. ६. सर्प. ७. अरथुरज. ८. संसारनी यादना नथी,
अथवा संसारो ने प्रवाही छव तेने न आपना अरथुकमलनी रजनी यादना होती नथी.

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુસન્ધાન ગતાદ્ક પત્ર ૧૦ થી.)

વલ્લભાખ્ય:—વૈશ્વાનરત્વે પુરુષોત્તમમુખારવિન્દસમ્બન્ધિ અગ્નિરૂપત્વે અમલ તેજો-
રૂપત્વથી ભકતોને સેવામાં બાધક હોવાથી સેવા સિદ્ધ ન થાય, એમ આશંકી તેજોરૂપત્વ
છે તથાપિ સેવાસિદ્ધિમાં બાધકતાભાવ છે એમ દર્શાવવાને શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ. “વલ્લ-
ભાખ્ય:” નામની આજ્ઞા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-છે જેમનું તે વલ્લભાખ્ય:
પૂર્વ નામમાં વૈશ્વાનરત્વની આજ્ઞા કરીને અગ્નિ નામમાં વલ્લભાખ્યત્વની આજ્ઞા કરી તેનો
આશય આ છે. જેમ શીત કાલમાં રૂઝલાવથી જ શીતનિવારકત્વે અગ્નિ સર્વને પણ પ્રિય
થાય છે, ન તો તદતિરિક્ત કાલમાં પણ, તદ્દ્વ શ્રીમદ્ધાર્મચરણમેવકોને પણ શ્રીમદ્ધ-
ધાર્મચરણમાં સદા અલૌકિક તેજના પ્રાકટ્યે લૌકિકાગ્નિસેવનવત્ કદાચિત્ સુખદત્વં અને
કદાચિત્ સુખદત્વ નહિ એમ આશંકા થાય તે આશંકાના પણ નિરાકરણાર્થે વલ્લભાખ્ય
નામની આજ્ઞા કરી છે. અત્ર આ આશય છે. લૌકિકાગ્નિ પ્રાકૃત છે, તેથી તેના તેજમાં
તારતમ્યથી અત્પત્વે બહુત્વે કદાચિત્ પ્રિયત્વ અને કદાચિત્ પ્રિયત્વ નહિ એમ અગ્યવસ્થા
જ સાર્વદિકી છે, શ્રીમદ્ધાર્મચરણ તો પુરુષોત્તમાસ્ય હોવાથી તેમનું તેજ પણ આનન્દરૂપ
હોવાથી સર્વદા અતિપ્રિય જ છે, કદાચિત્ પણ પ્રિયત્વમાં તારતમ્ય થતું નથી, એ
જણાવવાને પણ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરી છે.

વલ્લભ છે આખ્યા-માતાપિતૃકૃત નામે-જેમનું તે વલ્લભાખ્ય: ભક્તપ્રિયત્વથી પણ
અર્થસંગ્રા જાણી.

વૈશ્વાનરનામથી સાક્ષાત્પુરુષોત્તમમુખારવિન્દના અધિકાતા શ્રીમદ્ધાર્મચરણનું અલૌ-
કિકાગ્નિરૂપત્વ નિરૂપિત કર્યું, તેથી અન્ધકારનિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનપ્રકાશકત્વ કેમ થતે? પ્રકટિત
અગ્નિ તો એકના પ્રકાશ અર્થે છે, અન્યના નહિ, એમ શંકા થાય તો તેના નિરાસાર્થ
શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરે છે. આપ વલ્લભાખ્ય છે તેથી સર્વ ભકતો-
ના પ્રિયરૂપ હોવાથી ભકતોના પ્રિયરૂપત્વમાં સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ હેતુ છે. એમ ન હોય તો
તદભાવે-સ્વજ્ઞાનપ્રકાશનના અભાવે-પ્રિયત્વ થાય તો આસુરોને પણ પ્રિયરૂપ પ્રકાશે, પરન્તુ
તેમ થતું નથી, તેથી તે સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ પ્રિયરૂપત્વમાં હેતુ છે. સ્વજ્ઞાનપ્રકાશ તો
ભકતોદ્ધારક પ્રિયત્વમાં હેતુ છે. લોકમાં જેને પ્રિય પ્રિયરૂપ છે તે તેના પ્રિયતાધિક્યે કરીને
થાય છે, તેથી સ્વમિ પ્રિયતાધિક્યે જ શ્રીમદ્ધાર્મચરણનું પ્રિયરૂપત્વ સમ્પન્ન થયું.
જેમ જેમ સુ તેમ તેમ શ્રીમદ્ધાર્મચરણ પણ પ્રિયરૂપત્વનો અહ્ગીકાર કરે છે,
તેથી ભકતો શ્રીમદ્ધાર્મચરણનું પ્રકાશકત્વ છે. આસુરોમાં તો સ્નેહ જ નથી,
તેથી તેમને શ્રીમદ્ધાર્મચરણનું તેનું પ્રકાશકત્વ પણ નથી. આ પ્રકારે આસુરોમાં
અન્ધકારસ્થાપન કરીને ભકતોમાં પ્રકાશ કરવાથી શ્રીમદ્ધાર્મચરણનું આચ્છાદિત અગ્નિ-
રૂપત્વ સિદ્ધ થયું, તેથી ભસ્મથી આચ્છન્ન અગ્નિ છે એમ જણીને જે ઇન્ધનથી
સંયુક્ત કરીને તે અગ્નિને પ્રકટ કરે ત્યારે પ્રકાશ થાય, તદજ્ઞાનમાં-આચ્છન્ન અગ્નિના
અજ્ઞાનમાં-તો અપ્રકાશ જ છે, લૌકિકાગ્નિનું સર્વ તરને જ્ઞાન થયું હોય તો જ લૌકિક
સ્નેહરૂપ ઇન્ધને લૌકિક પ્રકાશરૂપ થાય છે, અત્ર તો બાહ્યાભ્યન્તર પ્રકાશરૂપ છે અને તેમાં

પણ અન્મથી અદશ્ય જ, આ પ્રકારે શ્રીમદ્ધાર્મચરણામિતી અલૌકિકત્વ સિદ્ધ કરી, તેથી સમીપ સ્થિત હોય તથાપિ આસુરોને પ્રથમ તો જ્ઞાન જ થતું નથી પરંતુ મોહ જ થાય છે, અર્થાત્ સર્વ અર્થ અવદાત છે.

વૈશ્વાનર અવિચારે જ સર્વનો દાહ કરે છે તેમ શ્રીમદ્ધાર્મચરણ પણ વૈશ્વાનર હોવાથી સ્વીયાર્થીયતા અવિચારે સર્વને જ મુક્ત કરશે એમ આશક્ષીને તત્સમાધાનાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્યઃ નામની આજ્ઞા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ, તેથી વૈશ્વાનરત્વમાં પણ વલ્લભત્વોક્તિએ નિજ જનના જ વલ્લભ એમ અર્થ છે. વલ્લભત્વકથનથી વલ્લભ જેવી રીતિએ સ્વમિમાને વિષે જ એવા પ્રકારની રતિ કરે છે કે જેથી અમિયત્વ ન થાય તેવી રીતિએ શ્રીમદ્ધાર્મચરણ પણ નિજ જનને વિષે રતિ કરે છે એમ અર્થ છે. અથવા ભગવાનની વલ્લભા-મિયા-છે આખ્યા જેમની તે વલ્લભાખ્ય શ્રીમદ્ધાર્મચરણ, આથી શ્રીમદ્ધાર્મચરણ સ્વામિનીસ્વરૂપત્વે વલ્લભા-ભગવત્મિયા-છે.

અવતારમાં લોકપ્રસિદ્ધ અન્ય છે તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્ય નામથી લોકપ્રસિદ્ધિ જણાવે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-પ્રસિદ્ધ નામ-જેમનું તે શ્રીવલ્લભાખ્ય. આ નામને સાકાક્ષત્વ હોવાથી 'હરિના' એમ શેષ લેવું, અર્થાત્ હરિના વલ્લભ. શ્રીમદ્ધાર્મચરણે સ્વયં જ આ આજ્ઞા શ્રીયમુનાઝકના અન્તિમ વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ પદમાં કરી છે. તદ્ભીષિતકરણથી તદ્વલ્લભત્વ સદાતન-સનાતન-છે એમ જણાવ્યું.

વલ્લભાખ્યઃ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના દ્વાવિંશાધ્યાયાર્થનું બોધક છે. મુખ્ય નામનો તો પર્યાય જ પ્રથમ કહેવો મુક્ત છે તેને સ્થલે હવે તદુપ-ન્યાસ કેમ કરવામાં આવે છે એ પ્રકારની શરૂઆત્ સમાધાન કરવામાં આવે છે કે લીલાઓમાં પણ આ લીલા અર્થાત્ ઇન્દ્રકોપથી ગોકુલરક્ષા મુખ્ય છે તેમ નામમાં પણ આ મુખ્ય છે, તેથી તે લીલાના અભિધાનથી દોષ નથી. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેનું તે વલ્લભાખ્યઃ, વદને-અવ્યક્ત વાચાએ-જે વદે છે તે વદ, તેમને લાતિ-સ્વીકારે છે-તે વલ્લભ, પ્રકાશે છે તે ભઃ, વલ્લભઃ એવા ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આજ્ઞા 'કૃષ્ણ, ૧ કૃષ્ણ, મહાભાગ' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા લખ્યતે-ગ્રામ કરાય છે-તે ભઃ, વદા-વાચાએ કરીને-લભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આજ્ઞા 'પાદમૂલનીર નિકટ આવ્યા' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લભાગ સંવરણના અર્થમાં પ્રયોગ્ય છે, તેથી વલ્લભ-સંવરણ કરીને સ્થિતિ કરે છે-તે વલ્લભઃ અર્થાત્ ભકતો, તેમનો સ્વીકાર કરે તે વલ્લભઃ, અને વલ્લભઃ એવા મઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આજ્ઞા 'તેથી જ ઇન્દ્રમાનભક્ષકરણ આવશ્યક હોવાથી-હું જ જેનું શરણ-રક્ષક-હું, હું જ જેનો નાથ-સ્વામી-હું, 'મે' સ્વકીયત્વે જેનો પરિગ્રહ કર્યો છે, એવા ગોષ્ઠનું-વજનનું-હું સ્વાત્મયોગે-સ્વસામર્થ્યે-રક્ષણ કરીશ એમ મેં મત-સંકલ્પ-કર્યું છે' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લભયતિ અર્થાત્ સંવારયતિ-સંવારે છે-તે વલ્લભઃ, વલ્લભઃ એવા મઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની

૧ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાભાગ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૩.

૨. પાદમૂલસુપયયુઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૨.

૩. તસ્માન્મચ્છરણં ગોષ્ઠં મન્નાર્થ મત્પરિગ્રહમ્ । ગોષ્ઠાયે સ્વાત્મયોગેન સોયં મે વ્રત આદિતઃ ॥

શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨. ૧૮.

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુસન્ધાન ગતાદ્ક પત્ર ૧૦ થી.)

વલ્લભાલ્ય:—વૈશ્વાનરત્વે પુરુષોત્તમમુખારવિન્દસમ્મન્ધિ અગ્નિરૂપત્વે અમલ તેજો-
રૂપત્વથી ભક્તોને સેવામાં બાધક હોવાથી સેવા સિદ્ધ ન થાય એમ આશંકી તેજોરૂપત્વ
છે તથાપિ સેવાસિદ્ધિમાં બાધકતાભાવ છે એમ દર્શાવવાને શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ. “વલ્લ-
ભાખ્ય:” નામની આજ્ઞા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-છે જેમનું તે વલ્લભાખ્ય:
પૂર્વ નામમાં વૈશ્વાનરત્વની આજ્ઞા કરીને અગ્નિ નામમાં વલ્લભાખ્યત્વની આજ્ઞા કરી તેનો
આશય આ છે. જેમ શીત કાલમાં સ્વભાવથી જ શીતનિવારકત્વે અગ્નિ સર્વને પણ પ્રિય
થાય છે, ન તો તદતિરિક્ત કાલમાં પણ, તદ્દદ શ્રીમદ્દયાર્થચરણમેવકાને પણ શ્રીમદ્દ-
યાર્થચરણમાં સદા અલૌકિક તેજના પ્રાકટ્યે લૌકિકાગ્નિસેવનવત્ કદાચિત્ સુખદત્વ અને
કદાચિત્ સુખદત્વ નહિ એમ આશંકા થાય તે આશંકાના પણ નિરાકરણાર્થે વલ્લભાખ્ય
નામની આજ્ઞા કરી છે. અત્ર આ આશય છે. લૌકિકાગ્નિ પ્રાકૃત છે, તેથી તેના તેજમાં
તારતમ્યથી અલ્પત્વે બહુત્વે કદાચિત્ પ્રિયત્વ અને કદાચિત્ પ્રિયત્વ નહિ એમ અગ્યવસ્થા
જ સાર્વદિકી છે, શ્રીમદ્દયાર્થચરણ તો પુરુષોત્તમાસ્ય હોવાથી તેમનું તેજ પણ આનન્દરૂપ
હોવાથી સર્વદા અતિપ્રિય જ છે, કદાચિત્ પણ પ્રિયત્વમાં તારતમ્ય થતું નથી, એ
જણાવવાને પણ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરી છે.

વલ્લભ છે આખ્યા-માતાપિતૃકૃત નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્ય: ભક્તપ્રિયત્વથી પણ
અર્થસંજ્ઞા જણવી.

વૈશ્વાનરનામથી સાક્ષાત્પુરુષોત્તમમુખારવિન્દના અધિષ્ઠાતા શ્રીમદ્દયાર્થચરણનું અલૌ-
કિકાગ્નિરૂપત્વ નિરૂપિત કર્યું, તેથી અન્ધકારનિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનપ્રકાશકત્વ કેમ થતે? પ્રકટિત
અગ્નિ તો એકના પ્રકાશ અર્થે છે, અન્યના નહિ, એમ શંકા થાય તો તેના નિરાસાર્થ
શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરે છે. આપ વલ્લભાખ્ય છે તેથી સર્વ ભક્તો-
ના પ્રિયરૂપ હોવાથી ભક્તોના પ્રિયરૂપત્વમાં સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ હેતુ છે. એમ ન હોય તો
તદભાવે-સ્વજ્ઞાનપ્રકાશનના અભાવે-પ્રિયત્વ થાય તો આસુરોને પણ પ્રિયરૂપ પ્રકાશે, પરન્તુ
તેમ થતું નથી, તેથી તે સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ પ્રિયરૂપત્વમાં હેતુ છે. તજ્ઞાનપ્રકાશ તો
ભક્તોદ્ધારક પ્રિયત્વમાં હેતુ છે. લોકમાં જેને પ્રિય પ્રિયરૂપ છે તે તેના પ્રિયતાધિક્યે કરીને
થાય છે, તેથી જો સ્વમિત્વ પ્રિયતાધિક્યે જ શ્રીમદ્દયાર્થચરણનું પ્રિયરૂપત્વ સમ્પન્ન થયું.
જેમ જેમ સુધી તેમ તેમ તેમ જ શ્રીમદ્દયાર્થચરણ પણ પ્રિયરૂપત્વનો અંકુશકાર કરે છે,
તેથી ભક્તો તેમ જ શ્રીમદ્દયાર્થચરણનું પ્રકાશકત્વ છે. આસુરોમાં તો સ્નેહ જ નથી,
તેથી તેમને જ શ્રીમદ્દયાર્થચરણનું તેવું પ્રકાશકત્વ પણ નથી, આ પ્રકારે આસુરોમાં
અન્ધકારસ્થાપન કરીને ભક્તોમાં પ્રકાશ કરવાથી શ્રીમદ્દયાર્થચરણનું આચ્છાદિત અગ્નિ-
રૂપત્વ સિદ્ધ થયું, તેથી ભસ્મથી આચ્છન્ન અગ્નિ છે એમ જણીને જે ઇન્ધનથી
સન્ધુક્ષણ કરીને તે અગ્નિને પ્રકટ કરે ત્યારે પ્રકાશ થાય, તદ્દત્તનમાં-આચ્છન્ન અગ્નિના
અજ્ઞાનમાં-તો અપ્રકાશ જ છે, લૌકિકાગ્નિનું સર્વ તરવે જ્ઞાન થયું હોય તો જ લૌકિક
સ્નેહરૂપ ઇન્ધને લૌકિક પ્રકાશરૂપ થાય છે, અત્ર તો બાહ્યબ્યન્તર પ્રકાશરૂપ છે અને તેમાં

પણ અન્યથી અદૃશ્ય જ, આ પ્રકારે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણામિની અતૈકિકત્વ સિદ્ધ કરી, તેથી સમીપ સ્થિત હોય તથાપિ આસુરોને પ્રથમ તો જ્ઞાન જ થતું નથી પરંતુ મોહ જ થાય છે, અર્થાત્ સર્વ અર્થ અવદાત છે.

વૈશ્વાનર અવિચારે જ સર્વનો દાહ કરે છે તેમ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પણ વૈશ્વાનર હોવાથી સ્વીકારીયના અવિચારે સર્વને જ શુકત કરશે એમ આશંકીને તત્સમાધાનાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્યઃ નામની આજ્ઞા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ, તેથી વૈશ્વાનરત્વમાં પણ વલ્લભત્વોક્તિએ નિજ જનના જ વલ્લભ એમ અર્થ છે. વલ્લભત્વકથનથી વલ્લભ જેવી રીતિએ સ્વપ્રિયાને વિષે જ એવા પ્રકારની રતિ કરે છે કે જેથી અપ્રિયત્વ ન થાય તેવી રીતિએ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પણ નિજ જનને વિષે રતિ કરે છે એમ અર્થ છે. અથવા ભગવાનની વલ્લભા-પ્રિયા-છે આખ્યા જેમની તે વલ્લભાખ્ય શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ, આથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ સ્વામિનીસ્વરૂપત્વે વલ્લભા-ભગવત્પ્રિયા-છે.

અવતારમાં લોકપ્રસિદ્ધ અન્ય છે તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્ય નામથી લોકપ્રસિદ્ધિ જણાવે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-પ્રસિદ્ધ નામ-જેમનું તે શ્રીવલ્લભાખ્ય. આ નામને સાક્ષાદ્દેશત્વ હોવાથી 'હરિના' એમ શેષ લેવું, અર્થાત્ હરિના વલ્લભ. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સ્વયં જ આ આજ્ઞા શ્રીપ્રભુનાદિકના અન્તિમ વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ પદમાં કરી છે. તદ્ભીષિતકરણથી તદ્વલ્લભત્વ સદાતન-સનાતન-છે એમ જણાવ્યું.

વલ્લભાખ્યઃ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના દ્વાવિંશાધ્યાયાર્થનું બોધક છે. મુખ્ય નામનો તો પર્યાય જ પ્રથમ કહેવો શુકત છે તેને સ્થલે હવે તદ્વપન્યાસ કેમ કરવામાં આવે છે એ પ્રકારની શરૂકાનું સમાધાન કરવામાં આવે છે કે લીલાઓમાં પણ આ લીલા અર્થાત્ ઇન્દ્રકાપથી ગોકુલરક્ષા મુખ્ય છે તેમ નામમાં પણ આ મુખ્ય છે, તેથી તે લીલાના અભિધાનથી દોષ નથી. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેનું તે વલ્લભાખ્યઃ, વદને-અવ્યક્ત વાચાએ-જે વદે છે તે વદ, તેમને લાતિ-સ્વીકારે છે-તે વલ્લભઃ, પ્રકાશે છે તે ભઃ, વલ્લભઃ એવા ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આજ્ઞા 'કૃષ્ણ, ૧ કૃષ્ણ, મહાભાગ' એ શ્લોકમાં કરીછે, અથવા લખ્યતે-પ્રાપ્ત કરાય છે-તે ભઃ, વદા-વાચાએ કરીને-લભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આજ્ઞા 'પાદમૂલની' નિકેટ આવ્યા' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લ ધાતુ સંવરણના અર્થમાં પ્રયોગ્ય છે, તેથી વલ્લન્તે-સંવરણ કરીને સ્થિતિ કરે છે-તે વલ્લઃ અર્થાત્ ભક્તો, તેમનો સ્વીકાર કરે તે વલ્લઃ, અને વલ્લઃ એવા ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આજ્ઞા 'તેથીજે-ઇન્દ્રમાનજડ્ગકરણ આવશ્યક હોવાથી-હું જ જેનું શરણ-રક્ષક-છું, હું જ જેનો નાથ-સ્વામી-છું, મેં સ્વકીયત્વે જેનો પરિગ્રહ કર્યો છે એવા ગોષ્ઠનું-વજનનું-હું સ્વાત્મયોગે-સ્વસામર્થ્યે-રક્ષણ કરીશ એમ મેં વ્રત-સંકલ્પ-કર્યું છે' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લયતિ અર્થાત્ સંવારયતિ-સંવારે છે-તે વલ્લઃ, વલ્લઃ એવા ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની

૧ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાભાગ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૩.

૨. પાદમૂલમુપયયુઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૨.

૩. તસ્માન્મચ્છરણં ગોષ્ઠં મનાથં મત્પરિગ્રહમ્ । ગોપાયે સ્વાત્મયોગેન સોયં મે વ્રત આદિતઃ ॥

શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨. ૧૮.

આજ્ઞા 'એમ' કહીને એક શ્રીગોવર્ધનાચરને ઊર્ધ્વ કરીને' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા જે વેદિત થઈને સ્થિતિ કરે છે તે વલ્લઃ નામ શ્રીગોવર્ધન, તેનાથી પ્રકાશે છે તે વલ્લમઃ, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'તદ્દર્શનાનન્દે ક્ષુત્તૃપાવ્યથા તથા નિદ્રાદિસુખાપેક્ષા ત્યજનેર' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા મેધોતું સંવરણ કરે છે તે વલ્લઃ નામ ઇન્દ્ર તેને ભયદાન કરે છે તે વલ્લભઃ, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'જેનો૩ મદ નાશ પામ્યો છે, જેનો વ્રજવિનાશસહકર્યેષ્ઠ ઇષ્ટ થયો છે એવા ઇન્દ્રે સ્વમેધોને વાર્યા' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લનો અર્થ સગ-ચરતા ગોપો, તેનાથી પ્રકાશે છે તે વલ્લમઃ, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'ભગવદુક્તિથી' અનન્તર તે સર્વે ગોપો બહાર નિસ્સર્યા' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લભ શબ્દ પ્રિયતમમાં જ રૂઢ છે, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'રક્ષણ' કર્યું છે જેમણે એવા તે શ્રીકૃષ્ણને પ્રેમવેગે પૂરું' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કરી છે, વલ્લ-સગ-ચરનાર-અને ભ-પ્રકાશમાન-એવા વલ્લભાઃ-દેવો-જેની આખ્યા-સ્તુતિ-કરે છે તે વલ્લભાખ્યઃ, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'સ્વર્ગમાં' દેવગણસાંખ્ય' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લભાઃ નામ વ્રજસીમન્તિનીઓ છે જેમનાં તે વલ્લમઃ, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'એ' શ્રીકૃષ્ણના શ્રીગોવર્ધનોદરણુતુલ્ય અન્ય પણ કર્મો ગાતાં મુદિત થતાં પ્રેમે શ્રીકૃષ્ણના હૃદયનો સ્પર્શ કરતાં શ્રીગોપીજને ગોષ્ઠમાં ગમન કર્યું' એ શ્લોકમાં કરી છે.

સ પઃ—શ્લોકમાં સદાપ્રિય પદાર્થમાં પણ કાંઈ નિમિત્તે કદાચિત્ અપ્રિયતા પણ ભાસે છે તેમ પ્રકૃત વિષયમાં પણ કદાચિત્ નિમિત્તવશાત્ થતું થશે-અપ્રિયતા ભાસતી હશે-એ આશંકાના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદાચાર્યચરણનું સદ્રૂપઃ નામ ધરે છે. એ નામનો આ અર્થ છે. વસ્તુવિચાર કરવામાં આવે તો સ્વતઃ સુખ છે એ જ પ્રિય છે, અન્ય કાંઈ પણ પ્રિય નથી, અન્યનું જે પ્રિયત્વ છે તે તો માત્ર સુખના હેતુત્વે કરીને છે, સુખરૂપત્વે જ નથી. લૌકિક પદાર્થો પ્રકૃતિસમ્બન્ધથી સ્વતઃ સુખરૂપ ન હોવાથી સમયવિશેષમાં જ સુખહેતુ છે, ન તો સુખાત્મકત્વે જ કરીને સર્વદા તે પદાર્થો પ્રિય છે, શ્રીમદાચાર્યચરણ તો પુરુષોત્તમાસ્થત્વે આનન્દરૂપ હોવાથી સ્વતઃ સ્વભાવતઃ જ પ્રિય છે, અને તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીમાં લૌકિકપદાર્થવત્ પ્રિયહેતુત્વની સમ્ભાવના જ નથી એમ જણાવવાને આ સદ્રૂપ નામની આજ્ઞા શ્રીમત્પ્રભુચરણે કરી છે. સદ્રૂપતાએ કરીને કેવલ સત્તામાત્રની જ આજ્ઞા કરી નથી કિન્તુ ઉપલક્ષણત્વે આજ્ઞા કરી છે, તેથી અત્ર લૌકિક-પૂર્વપક્ષાવસર સમ્ભવતો નથી. આ સર્વ હૃદયમાં રાખીને આ સદ્રૂપ નામનું કથન કર્યું છે, અથવા સદ્રૂપત્વે કરીને કેવલ રસસત્તામાત્રની આજ્ઞા કરી છે, ન તો ચિદાનન્દરૂપત્વે,

૧. 'ઇત્યુત્તવૈકેન હસ્તેન કૃત્વા ગોવર્ધનાચલમ્' । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૯.

૨. ક્ષુત્તૃદ્વ્યંયાં સુસાંપેક્ષાં હિત્વા । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૩.

૩. નિસ્તમ્બો ઇષ્ટસદ્કલ્પઃ સ્વાન્ મેધાન્ સ ન્યવારયત્ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૪.

૪. તતસ્તે નિર્યયુર્ગોપાઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૭.

૫. તં પ્રેમવેગાન્નિમૃતા વ્રજૌકસઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૯.

૬. દિવિ દેવગણાઃ સાધ્યાઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૩૧.

૭. તથાવિધાન્યસ્ય કૃતાનિ ગોપિકા ગાયન્ત્ય ઇયુર્મુદિતા હૃદિસ્પૃશઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૩૩.

કારણ કે પુરુષોત્તમશબ્દનો અર્થ રસગત સત્તામાત્ર-સાક્ષાદ્ રસાત્મકતા-એ, સન્નિવદાનન્દત્વ-માં ઇતરહત્વે અને અત્ર તો સ્થાયિ વિપ્રયોગરસતાતિમાત્રકત્વથી સદ્રૂપતા છે.

સત્—સુંદર—રૂપ જેમનું છે તે સદ્રૂપઃ, સદ્—અવિનાશિ—રૂપ જેમનું છે તે સદ્રૂપઃ, સર્વ પ્રપચ્ચન્નત જે સત્ત્વે પ્રકટ થાય છે અથવા સર્વ પ્રપચ્ચન્નતને જે સત્ત્વે પ્રકટ કરે તે સદ્રૂપઃ, અથવા સ્વરૂપાભિરા ભક્તજનરૂપ જેમનું રૂપ તે સદ્રૂપઃ, અથવા સત્તામાં—યશાદિમાં—સ્થિત રૂપ છે જેમનું તે સદ્રૂપઃ, ‘યસમાં, તપમાં તથા દાનમાં સ્થિતિ’ સત્ કહેવાય છે’ એમ ભગવદ્વચન હોવાથી આ કહ્યું.

ભગવદ્દક્ષિણત્વમાં શું પ્રમાણુ એમ કોઈ શંકા કરે તો તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ સદ્રૂપઃ નામની આજ્ઞા કરે છે. જેવા ભગવાન સત્યાત્મક છે તેવા જ સત્યાત્મક શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ છે, ત્યાં તદ્દક્ષિણત્વમાં તો કહેવું જ શું એમ ભાવ છે, અથવા સત્યાત્મકત્વે ભગવાદાજ્ઞા-પૂર્વક ભગવદ્વિચારિતમાર્ગમાકટચપૂર્વક સ્વમાકટચનું જ્ઞાન કરાવે છે તેથી સદ્રૂપત્વ છે એમ ભાવ છે.

એમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે શ્રીમદાચાર્યચરણ ભક્તોના પ્રકાશક ભલે થાઓ પરંતુ જેમ ઇન્ધન ન્યૂન થયે અગ્નિપ્રકાશ ન્યૂન થઈ જાય છે તેમ ભક્તોની સ્નેહન્યૂનદશામાં તત્તેજ-શ્રીમદાચાર્યચરણનું તેજ-પણુ ન્યૂન જ થતું હશે એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ સદ્રૂપઃ નામની આજ્ઞા કરે છે. સદ્રૂપઃ એટલે સદાનન્દસ્વરૂપ, તેથી સ્વયં તાદૃક્ સ્નેહરૂપત્વે સર્વદા સ્વતઃ પ્રકાશાત્મક છે, કોઈ ઇન્ધનથી-સાધનથી-પ્રકાશક નથી, તથાપિ તેના-ભક્તોના-પ્રકાશક થાય છે એમ ભાવ છે.

અત્ર પણ તદ્દક્ષિણરૂપે જ પ્રકટ થયા છે એમ સદ્રૂપ નામથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે. સન્તઃ નામ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો તેમના સ્વભાવગુણક્રિયાઓથી રૂપવત્ રૂપ છે જેમનું તે સદ્રૂપઃ, પરમભગવદીયત્વે સ્વયં જો પ્રકટ ન થાય તો અન્ય પણ તેવા ભગવદીય ન થાય તેથી સદ્રૂપ પ્રકટ થયા છે.

સદ્રૂપ એ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધના ત્રયોવિંશાધ્યાયાર્થનું બોધક નામ છે. સન્તોથી-સાધુઓથી-જેમનું નિરૂપણ થાય છે તે સદ્રૂપઃ, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા ‘હિ ગોપો,^૧ મારા વચનનું શ્રવણ કરો’ એ શ્લોકમાં કરી છે, સત્-વિષ્ણુમાન-રૂપો છે જેમનો તે સદ્રૂપઃ, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા ‘અહુ^૨ નામ અને રૂપ છે’ એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા સત્-સમીચીન-રૂપ છે જેમનું તે સદ્રૂપઃ, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા ‘એમજ હોવાથી, હિ નન્દ,^૩ આ કુમાર ગુણાદિએ નારાયણસમ છે’ એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા સન્તોમાં-નન્દા-દિમાં-રૂપ છે જેમનું તે સદ્રૂપઃ, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા ‘સુદિતિ^૪ થઈને નન્દની અર્થા કરી’ એ શ્લોકમાં કરી છે.

૧. યજ્ઞે તપસિ દાને ચ દિયતિઃ સદિતિ । શ્રી. મ. ગી. ૧૭, ૭.

૨. ધૂયતાં મે વચો ગોપાઃ । શ્રી. મો. દ. પૂ. ૨૩, ૧૫.

૩. વહ્નિ સન્તિ નામાનિ રૂપાણિ ચ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૩, ૧૮.

૪. તસ્માન્નન્દ કુમારોયં નારાયણસમો ગુણૈઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૩, ૨૨.

૫. સુદિતા નન્દમાનર્ચુઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૩, ૨૪.

હિતકૃત્ સતામ્—પૂર્વ નામમાં સંદ્રૂપત્વોક્તિએ સ્થાયિવિપ્રયોગોત્તરશૃંગારરસ-
સરૂપતામાત્રકત્વ કહીને સંદાનન્દત્વે તથા પરમાનન્દત્વે સર્વદા લક્ષતપ્રિયત્વપ્રતિપાદન કર્યું,
અર્થાત્ ‘સન્નિવિદાનન્દરૂપત્વે નિરૂપધ્યાનન્દરૂપત્વે શ્રીમદાચાર્યચરણુ લક્ષ્મીના સદા પ્રિય છે
એમ પ્રતિપાદન કર્યું તથાપિ સ્વસ્વભાવનાનુસારે મનોરથની ઉત્પત્તિ આવશ્યક હોવાથી
તત્પૂર્તિના અભાવે થતા એદે તદ્દંશમાં પ્રિયત્વાંશનો તિરોભાવ સમ્ભવે એમ આશંકા
થાય તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણુ હિતકૃત્ સતામ્ એ નામની આજ્ઞા કરે છે. સતામ્—
તદ્વિપ્રયોગસ્થાયિરમસતામાત્રૈકાનુભવી લક્ષ્મીના—હિતકૃત્—તત્તદ્ભાવભેદતારતંત્ર્યેતતન્મનોરથ-
પૂર્તિએ અભીષ્ટનું જ સમ્પાદન કરે છે, તત્સમ્પાદનમાં વિવ્રમ્ય પણ સહન કરતા નથી,
એમ જણાવવાને હિતકૃત્ સતામ્ નામની આજ્ઞા કરી છે. આથી સર્વદા પ્રિયત્વાનુપપત્તિપૂર્વ-
પક્ષનો નિરાસ કર્યો. જેમ વૈશ્વાનર અને વલ્લભાખ્ય એ નામદ્વયે કરીને પૂર્વોક્ત પ્રકારે
પરમ સૌહર્દ્યસાકારાદિમાત્રત્વે સૌન્દર્યાદિના નિત્યત્વે કરીને પ્રિયત્વનું પણ અનવિચ્છન્નત્વ
સમર્થાયું તેમ આ નામે સર્વદા પ્રિયત્વાનુપપત્તિરૂપ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ થયો એમ ભાવ છે.
સતામ્—લક્ષ્મીના—હિતકૃત્—સદા હિતજ કરે છે, અહિત કરતા જ નથી, તે હિતકૃત્ સતામ્ એમ
અર્થ છે. સવિશેષણુ એક નામ જાણવું.

જે શ્રીમદાચાર્યચરણુ સ્વયં સ્વતઃપ્રકાશાત્મક સન્નિવિદાનન્દરૂપ છે તો પછી દુષ્ટ લૌકિક
વિષે શા માટે પ્રકટ થયા છે એમ શંકા થાય તો તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણુ આ
હિતકૃત્ સતામ્ નામની આજ્ઞા કરે છે. સ્વીય સાધુઓના—લક્ષ્મીના—અર્થે પ્રકટ થયા છે,
નહિ તો તેઓ પણ આસુરસહ્યે દુષ્ટ જ થાય.

લક્ષ્મીના હિતકરણુર્થ જ શ્રીમદાચાર્યચરણુનું પ્રાકટ્ય છે.

સ્વભાવગુણક્રિયાના ઉપદેશે લક્ષ્મીના હિતકર્તા શ્રીમદાચાર્યચરણુ છે.

હિતકૃત્ સતામ્ એ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધના ચતુર્વિંશાધ્યાયાર્થબોધક
નામ છે. સતામ્—વ્રજવાસીઓના—હિત—ઇન્દ્રકોપમાંથી રક્ષણ—કૃત્—કરે છે તે હિતકૃત્ સતામ્,
આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા ‘આસારથી^૧—ધારાપાતથી—વ્રજનું રક્ષણ થયું ત્યારે’ એ શ્લોકમાં
કરી છે. અથવા સતામ્—સ્વસૃષ્ટ જંગતોનાં—હિતકૃત્, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા ‘સ્વેચ્છાતનુએરે
—લીલાવતારે—હિતાર્થ ચેષ્ટા કરો છો’ એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા સતામ્—ઇન્દ્રાદિઓના
—હિતકૃત્, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા ‘સ્તમ્ભથી—ગર્વથી^૩ રહિત થઈને સ્વકર્તૃવ્યમાં સાવધાન
થઈને સ્વાધિકારમાં તમે રહો’ એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા સતામ્—વિદ્યમાનના—હિતકૃત્,
આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા ‘તત્રજ—ભગવાનના અભિષેકસ્થાનમાં—તુમ્હુરુનારદાદિ આવ્યા’ એ
શ્લોકથી આરમ્ભી અધ્યાયસમાપ્તિ પર્યન્ત કરી છે.

૧. આસારાંદ્રક્ષિતે વ્રજે । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૧.

૨. હિતાય સ્વેચ્છાતનુભિઃ સમીહસે । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૬.

૩. સ્થીયતાં સ્વાધિકારેષુ યુક્તૈઃસ્તમ્ભવિવર્જિતૈઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૧૭.

૪. તત્રાગતાસ્તુમ્બુરુનારદાદયઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૨૫.

તરોભાવનું પણ સૂચન કરે છે, આ પ્રકારે વિરહસમયની દશા જ આ સર્વ સંદર્ભનો અર્થ છે એમ સિદ્ધ થયું. હવે શ્રુતિ આ સર્વનું મૂલ દારણ કયે છે “આહારશુદ્ધિ સર્વશુદ્ધિ” થાય છે, શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “રેઆપના પ્રસાદી માલાગન્ધવસ્ત્રાલ-હુદારથી ચર્ચિત અને આપના ઉચ્છિષ્ટના ભોક્તા એવા અમે દાસ આપની માયાનો પરા-જય કરીએ છીએ,” આ પ્રકારે ભગવદ્દત્ત પ્રસાદથી સર્વશુદ્ધિ થાય છે અને તે શુદ્ધિથી ક્રુવા-અચલ-પૂર્વાવસ્થાસ્મૃતિ થાય છે. પ્રસ્થાનરતનાકરમાં તે અવસ્થાનું કથન છે, ત્યાં જ્ઞાન દશવિધ છે એમ પ્રતિષ્ઠા કરીને ચતુર્વિધ નિત્યજ્ઞાનની ગણના કરતાં ‘જીવસમ્યગ્ની ચૈતન્યશુશુ પણ જીવ વિના રહી શકે નહિ તેથી જીવમાં ચૈતન્યનો અન્તર્ભાવ’ કરીને “પૂર્વોપરાનુસન્ધાન-રૂપ જે સ્મૃતિ તે જ આ” એમ અનુસ્મૃતિનું વર્ણન છે, ઉત્તરાર્ધમાં “જીવની અનુસ્મૃતિ સતી” ઇત્યત્ર તેમ જ વિવરણ કર્યું છે તેથી. ત્યાં પૂર્વોપરાનુસન્ધાન શું? આ પ્રકારની આ-કાંક્ષા થતાં વ્યુચ્ચરણથી પૂર્વ જીવ બ્રહ્માંશ હોવાથી બ્રહ્માભિન્ન હતો અને વ્યુચ્ચરણોત્તર તદુત્તરવર્તી જીવને અવિદ્યાસમ્યગ્ન્ય થાય છે તેથી વ્યુચ્ચરણપ્રાદુક્કાલવર્તી જીવને “તે હું” એમ જે જ્ઞાન થાય છે તે એમ પૂર્વોપરાનુસન્ધાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. “તત્ત્વમસ્યાદિ” વાક્યના ઉપદેશથી અનન્તર પણ પૂર્વોક્ત જ અનુસન્ધાન થાય છે. અજપારૂપ અભેદોપાસનામાં પણ વિદ્યાએ કરીને સ્વરૂપજ્ઞાન થાય છે તે જ આ એમ કહ્યું છે. કણ્ડમણિના વિસ્મરણાનન્તર પુનઃ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ વિસ્મૃતિપૂર્વાવસ્થાનું પુનઃ અનુસન્ધાન સ્મૃતિથી થાય છે, તેથી આ દ્વિતીય જ્ઞાન અનુભવજન્ય છે, તથાપિ “સર્વશુદ્ધિથી જીવા સ્મૃતિ છે” એમ સ્થિરતાનું શ્રવણ છે તેથી નિત્ય છે. ક્રુવા સ્મૃતિનો અર્થ ભકિત એમ શ્રીવદ્ભગોસ્વામી કયે છે તે પણ કાર્યદારણના અભેદોપચારથી યોગ્ય જ છે, અન્યથા “તદનન્તર મ્લોકોક્તો સર્વાત્મભાવનું સ્વરૂપ કથીને તેનું મૂલ દારણ આહારશુદ્ધિ છે એમ શ્રુતિ જણાવે છે” ઇત્યાદિ ભાષ્યમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, રામાનુજમતમાં પ્રવેશ થાય. આવી સ્મૃતિનો લાભ થવાથી અવિદ્યા-ક્રમકૃત સર્વ અન્યનો વિપ્રમોક્ષ-પ્રકર્યે જ્ઞાનીનો પણ વિમોક્ષ-થાય છે એમ મ્લોકાર્થ છે.

વિશ્વેશ્વર તો “આહાર”નો અર્થ શબ્દાદિવિષયવિજ્ઞાન કરે છે, અને તે શુદ્ધ થતાં

રાગદ્વેષાદિ દોષનો સ્પર્શ થતો નથી, આ પ્રકારે આત્મશુદ્ધિ થતાં જ

વિશ્વેશ્વર. સર્વની-અન્તઃકરણની-શુદ્ધિ થાય છે, સર્વશુદ્ધિથી ભૂમાનું યથાર્થ જ્ઞાન

થાય છે, ભૂમાનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં ક્રુવા-અવિચ્છિન્ન-સ્મૃતિ થાય છે,

અને સ્મૃતિલાભ થતાં હૃદયઅન્યિતા આશ્રયભૂત અવિદ્યાએ જનિત રાગાદિ અન્યિનો વિપ્રમોક્ષ-વિશેષે પ્રમોક્ષ-અર્થાત્ વિપ્રજ્ઞાસ થાય છે એમ અર્થ કરે છે. તે યોગ્ય નથી.

આહારશબ્દની શક્તિ શબ્દાદિવિષયવિજ્ઞાનમાં નથી, જ્યાં ગત્યન્તર-સમ્ભવે ત્યાં ‘ધાતુનાં અનેક અર્થ થાય છે’ એમ કહીને અગતિક્રમતિરૂપ-નિરૂપાયતા-અવલમ્બીને-અન્યાર્થ

કલ્પનો-અયુક્ત છે, તેથી વિશ્વેશ્વરનું આ મન્તવ્ય અસદ્ગત છે. ભૂમા સર્વાત્મભાવરૂપ

પ્રાપ્તિ છે તે ભૂમાની પ્રાપ્તિ અત્ર યદ્ શક્તી નથી તેથી અને માત્ર સર્વશુદ્ધિથી પણ તે

ભાવ અપ્રાપ્ય છે તે. જ્ઞાનસ્મૃતિનું વ્યાખ્યાન ‘નિશ્ચિત સ્મૃતિ’ કરતાં પણ ભૂમાનું

વિશ્વેશ્વરીય વ્યાખ્યાન તો દુષ્ટ જ રહે છે.

૧ આહારશુદ્ધિ સર્વશુદ્ધિઃ ।

૨ ત્વયોપમુક્તસગન્ધવાસોલ્કારચર્ચિતાઃ । ંચ્છિષ્ટમોજિનો દાસાસ્તંવ માયાજયેમહિ ॥

૩ આ જ્ઞાન પ્રસ્થાનરતનાકરના મુદ્રિત પ્રથમ પત્રમાં જ જણાવ્યાં છે.

અતઃ પર શ્રુતિ આજ્ઞાન યઃકશ્ચનને અદેય છે એમ કહે છે. “ભગવાન^૧ સનત્કુમાર તે મૃદિતકપાયને-શુદ્ધાન્તઃકરણવાન નારદને-તમસ્થી પારતું-પરમાત્માનું-દર્શન કરાવે છે.” સનત્કુમાર પણ પરસ્વરૂપનું દર્શનમાત્ર કરાવે છે દાન કરી શકતા નથી, કારણ કે ભગવત્કૃપાથી જ દાન તો પ્રાપ્ત થાય છે. “ત્યારે તેનું-સ્વરૂપનું-કથન પણ કેવી રીતિએ થાય ?” આ પ્રકારની આકાંક્ષા થતાં શ્રુતિ સનત્કુમારનું કૃપાલુત્વ કહે છે “તેને^૨-સનત્કુમારને-સ્કન્દ કહે છે,” જે સનત્કુમાર વરદાનથી શિવના પુત્ર પણ થયા, તેથી સનત્કુમારની ‘સ્કન્દ’ સંજ્ઞા કથી. દિરુક્તિ સમાપ્તિદોષ છે. આત્માદેશના પ્રસહ્ગમાં “આ^૩ સર્વ આત્મા જ છે” એમ સર્વનું આત્મત્વે ભાન થવાથી સ્વાત્મામાં પણ તે અભેદભાન થશે અને સ્વાત્મામાં અભેદજ્ઞાનાપ્રતિવદ્ધ ભાન થતાં જ વિરહભાવનો પણ પ્રતિબન્ધ થવાથી જ્ઞાનમાર્ગીય-સર્વાત્મભાવ. જ્ઞાનપ્રતિબદ્ધ પૂર્વોક્તસર્વાત્મભાવ પ્રકટ થશે નહિ એમ પણ શંકા ન કરવી. સ્વીયત્વે^૪ અહ્ગીકૃત ભક્તને સર્વત્ર સ્વાત્મચુત્વ “ભૂતઆમવત્ આધક છે” એ અધિકરણમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે કે “ભગવાન ભજનાનન્દનું દાન કરવાની ઇચ્છાથી એવા સર્વાત્મભાવનું સમ્પાદન કરે છે, જેથી પ્રભુ જ્ઞાનમાર્ગીય ભાનથી સર્વાત્મભાવનો પ્રતિબન્ધ કરાવતા નથી. આ પ્રસહ્ગ-પ્રમેયપ્રકરણમાં સ્પષ્ટ થશે.

અત્ર સર્વાત્મભાવનું નિરૂપણ જ નથી. પરંતુ જ્ઞાનપ્રકારનો જ વિશેષ છે, તે આ પ્રકારે, પૂર્વ પ્રપાઠકમાં શ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં “આ^૫ સર્વ એતદાત્મ્ય છે તે સત્ય છે તે આત્મા છે તે તું છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સર્વનો આત્માની સાથે તો અભેદ દર્શાવે છે, અને આ પ્રપાઠકમાં પણ “હું ભગવન હું મન્ત્રવિદ્ જ છું આત્મવિદ્ નથી” ઇત્યાદિથી નારદની આત્મજીજ્ઞાસા જ કહી છે, આમ આત્મપ્રશ્ન હોવાથી ઉત્તર પણ આત્મવિષયક જ હોય એ યુક્ત છે, ઉભયે પ્રપાઠકમાં આત્મપ્રકરણ હોવાથી પૂર્વ પ્રપાઠકમાં જે અભેદ કહ્યો તેનું જ સ્વરૂપ “આત્માથી જ આ સર્વ” અત્રપર્યન્ત કથ્યું, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અન્ય પ્રકારે પણ સર્વનો આત્માભેદમાત્ર જ અત્ર પણ કહ્યો છે. જેમ પૂજનપ્રકરણમાં ક્રિયાત્મક બાહ્યપૂજન અને માનસવ્યાપારરૂપ આન્તરપૂજન કહેવાય છે તેથી કરીને બાહ્યને કે આન્તરને કર્મથી જ ભિન્ન કહી શકાતું નથી, કારણ કે પ્રકરણ એક જ છે, તથૈવ અત્ર પણ પ્રપાઠકમાત્રના ભેદથી વિષયભેદ કહી શકાશે નહિ, ઉભયે પ્રપાઠકમાં પ્રસ્તુત આત્માભેદનું જ પ્રતિપાદન છે. કિન્તુ, “આ^૬ સર્વ એતદાત્મ્ય-એતદાત્મસમ્બન્ધિ-છે” શ્રુતિમાં “સર્વ” શબ્દથી નામરૂપાત્મકે નિખિલ જગત્નો અનુવાદ કરીને નામરૂપાત્મક જગત્માં બ્રહ્માભેદ નિરૂપિત કર્યો અને

૧ તસ્મૈ મૃદિતકપાયાય તમસઃ પારં દર્શયતિ ભગવાન સનત્કુમારઃ ।

૨ તં સ્કન્દ ઇતિ આચક્ષતે ।

૩ આત્મૈવ હંદં સર્વમ્ ।

૪ અન્તરા ભૂતમામવત્ સ્વાત્મનઃ ।

૫ એતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્ સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ।

૬ સોહં ભગવો મન્ત્રવિદેવાસ્મિ નાત્મવિદિતિ ।

૭ એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્ ।

આ પ્રપાઠકમાં પણ “ઋગ્વિદ્યા જે કંઈ તે અધીત હોય” ઇત્યાદિથી અનુવાદ કરીને “નામ” જ આ છે તેથી નામ ઉપાસ” એમ નામાત્મક બ્રહ્મનો તત્ત્વ અતિદેશ કરેલો છે, તેથી અત્ર ભૂમવિદ્યામાં પણ જ્ઞાનનો જ પ્રકારભેદ ઉપદેશ્યો છે.

આ પણ સુંદર નથી, કારણ કે સર્વાત્મભાવરૂપ સુખ્ય વિદ્યાનું જ અત્ર નિરૂપણ છે. “સુખરે જ તો જાણવું” એમ કહીને “જે ભૂમા તે જ નિશ્ચિત

સમીક્ષા. સુખ અદ્યમાં સુખ નથી ભૂમા જ સુખ છે તેથી ભૂમા જ જ્ઞેય છે”

એમ સુખસ્વરૂપનું કથન કરતાં અક્ષરપર્યંત ગણિતાનન્દ હોવાથી તે સર્વ અદ્ય છે તેથી “જેને નહિ પ્રાપ્ત કરીને મનની સાથે વાણી નિવૃત્ત થાય છે” આ પ્રકારે નિરવધ્યાનનન્દમય પુરુષોત્તમ જ જીહ્વાસ્થ છે એમ અત્ર નિરૂપણ કરેલું છે. “જ્ઞાનસામાન્યમાં પ્રસિદ્ધ “વિદ્યા” શબ્દની શક્તિ જ્ઞાનકાર્યાવિનાશૂત આસકિતરૂપ સર્વાત્મભાવમાં ફેરી રીતે ? એમ પણ શંકા ન કરવી. “આ” આત્મા નથી પ્રાપ્ય પ્રવચન-થી નથી મેધાથી નથી બહુ શ્રવણથી જેને આ વરે છે તેને જ આ પ્રાપ્ય છે તેના આ આત્મા ધર્મને નિજ તનુને વરે છે” અતિ ઇતરસાધનનિગેધપૂર્વક વરણને જ સાધન કહીને વૃત્ત ભક્તો જ તે પ્રાપ્ત કરે છે એમાં હેતુ દર્શાવતાં વરણનો વિષય પણ કથે છે, “તેના-વૃત્તના-આ ભગવાન આત્મા છે તેથી તેના તનુરૂપ તેને-તે વૃત્ત ભક્તને-તનુત્વે કરીને વરે છે.” વૃત્ત ભક્તના આત્મા ભગવાન છે, તેથી વૃત્ત-ભક્ત-ભગવાનનું તનુ છે, આત્મા નિજ તનુનું વરણ અવશ્ય કરે છે, તેથી અતિ “સ્વામ્” શબ્દ ઉચ્ચરે છે, આથી “આત્મા જેનું શરીર છે” શ્રુતિમાં આત્મત્વે કરીને સર્વજ આત્મા ભગવાનનું તનુ છે ત્યારે વૃત્ત ભક્તને જ કેમ તનુ કહેવામાં આવે છે આ શંકા પણ નિરસ્ત થઈ જાયવી, કારણ કે “જે” અન્તર-અન્તર્યામી-આત્માને નિયમે છે” શ્રુત્યુક્ત નિયમનાર્થ જ આત્મમાત્રનું તો શરીરત્વ કહ્યું છે, સ્વક્રીયત્વથી સર્વ આત્માનું તનુત્વ કહ્યું નથી, તેથી સર્વ આત્મામાં ભગવાનનું શરીરત્વ સાધારણ છે તથાપિ જેને સ્વીયત્વે અવગ્રોહ તેને જ વરે છે. અત્ર વરણશ્રુતિમાં “પ્રવચન” પદ વેદાર્થનું અને તદુક્ત સાધનનું ઉપવ્રક્ષક છે, “મેધા” પદ તપસ્પાદિનું ઉપવ્રક્ષક છે, “શ્રુત” પદ શાસ્ત્રનું અને અવગ્રોધનું અભિધાન કરતાં આગુન્તક સાધનોને પણ સૂચવે છે. “વિશ્રુતે” પાઠમાં પણ અર્થ તો આ જ છે. અત્ર “વિવરણ” શબ્દનો અર્થ “પ્રકાશન” થાય છે તેથી “વિશ્રુતે” પાઠમાં પૂર્વોક્ત અર્થ જ સમ્ભવતો નથી, પરંતુ એ પ્રકારે જેને વરે છે તત્પ્રતિ સ્વક્રીય તનુનો પ્રકાશ કરે છે એમ અર્થ થશે એમ શંકા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે “વિશ્રુતે” પાઠમાં પણ તનુવિવરણરૂપ સિદ્ધ છે તેથી પૂર્વ અસ્મદુક્ત અર્થનો જ લાભ થાય

૧ નામૈવૈતન્નામોપાસ્ત્વ ॥

૨ મુક્તં ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ । યો વૈ ભૂમા તત્સુખં નાલ્પે સુખમાસ્તિ ભૂમૈવ મુક્તં ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ ॥

૩ યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્ ॥

૪ નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન યમેવૈષ શ્રુતે તેન લભ્યઃ તસ્યૈવ આત્મા શ્રુતે તનું સ્વામ્ ॥

૫ ય આત્માનમન્તરો યમયતિ ॥

છે. તે આ પ્રકારે. સર્વે જીવો સમાન છે તથાપિ “જેને વર છે” તેણે લભ્ય થાય છે” એમ કથન હોવાથી વરણીયમાં કાંઈક વિશેષ વિવક્ષિત છે. વરણીય જીવમાં તે વિશેષ સાધારણશાસ્ત્રજન્ય છે એમ વિવક્ષા નથી, કારણ કે તેમ થાય તો પૂર્વાર્ધની અસદ્ગતિ થઈ જાય તેમ જ પામરાદિમાં પણ વરણપ્રસદ્ગ પ્રાપ્ત થાય અને સાધનશાસ્ત્ર જ વ્યર્થ થઈ જાય, તેથી સાધનાભાવજન્ય^૧ આ વિશેષ છે એમ પણ મનાય નહિ, આ પ્રકારે વિશેષ અન્યથા ઉપપન્ન નથી તેથી ભગવદ્વિચારિત જ વિશેષ કહેવો, તે ભગવદ્વિચારિત વિશેષ પણ, જ્ઞાનીના અને ભક્તના ભાવમાં ભેદ છે તેથી અને “સ્વં વિદ્યુંતે” પદ્ધતિ પ્રાપ્ત્યર્થ ચરિતાર્થ થઈ જાય તથાપિ “તનુ” પદ ધર્યું છે તે વ્યર્થ થઈ જાય તેથી, જ્ઞાનીમાં અને ભક્તમાં સાધારણ-સમાન-જ કહી શકાતો નથી, તેથી “તનુ” પદના અનુરોધથી સાકાર પુરુષોત્તમનો જ પ્રકાશ કહેવો, તે પ્રકાશ ભક્તોને જ થાય છે, તેથી વરણનો વિષય ભક્ત જ છે એમ સુખે અર્થલાભ થશે.

આત્મા તો રસભાવતઃ જ નિત્યોપસન્ન છે તેથી આ વિદ્વાન્ જે પરમાત્માને વરે—

પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છે-છે તે વરણે-પ્રાપ્તીચ્છાએ-જ આ પરમાત્મા લભ્યે આત્મલાભ થાય છે, અન્ય સાધનથી નહિ, આ આત્મભાવ કેવો છે? કહીએ છીએ.

તે વિદ્વાન્તો અવિદ્યાસંજ્ઞાન આત્મા સ્વપ્રીય પરા તનુને અર્થાત્ આત્મતત્ત્વસ્વરૂપને પ્રકાશે છે, ઘટાદિવત્ સાધક થાય છે, એમ આ મુહુરકશ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કેટલાક કરે છે, અને જે આત્માને આ સાધક-વિદ્વાન્-વરે છે તે વરનાર આત્માને સ્વયમ આત્મલાભ થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાની નિષ્કામ થઈને આત્માની જ પ્રાર્થના કરે છે, આત્માથી જ આત્મલાભ થાય છે એમ એ શ્રુતિનો ભાવાર્થ કહે છે. આત્મલાભ કેવી રીતે થાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે તે આત્મકામ પ્રતિ આ આત્મા સ્વપ્રીયા પારમાર્થિકી તનુનો પ્રકાશ કરે છે. કાકકશ્રુતિનું પણ વ્યાખ્યાન તેઓ એમ જ કરે છે.

તે અસદ્ગત છે, કારણ કે એવા વ્યાખ્યાનમાં તનુપદ વ્યર્થ જાય છે તેમ જ વર-

ણીયતા અને વરિતાના અભેદનો અહ્ગીકાર છે તેથી વ્યાખ્યેય શ્રુતિનો

સમીક્ષા. વિરોધ તો સ્પષ્ટ જ રહે છે, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ “પૂર્વાકિન”

પ્રકારે સદૈવ મારે વિષે જ જેમણે આત્મા અર્પિત કરેલો છે એવા

જે ભક્તો સૌમ્યરૂપ ભક્તાનુબ્રહ્મવિબ્રહ્વાન્ સર્વવિમૂતિમૂલ્ય નિરવધિકાતિશયસૌન્દર્યસૌશીલ્ય-

સવચ્ચત્વસત્યસદ્કલ્પાદ્યનન્તગુણનિધિ સદાનન્દકરપાદમુખોદરાઘર્ગવાન્ પરિપૂર્ણ આધિદૈવિક

શ્રીભૂદીલાદિશક્તિસહિત ભૂતલ વિષે પ્રકટ થયલા મનુષ્યાકાર પુરુષોત્તમ એવા આપને જ સેવે

છે-અન્યની ઉપાસનાને સજીવે આપના જ સમીપ આસન કરે છે-એવા ભક્તો અને અવ્યકત

અક્ષર બ્રહ્મની ઉપાસનાવાન જ્ઞાનીઓ આ ઉભયમાં કોણુ યુક્તતમ છે? આ પ્રકારના અર્જુનના

પ્રશ્નમાં “રસાત્મક પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જે હું તેમાં કાંઈ પણ પ્રકારના સમ્પન્નથી મન

પ્રવેશી મારી ઉપાસના કરે અને જેઓ અનન્ય શ્રદ્ધાવાન હોય તેઓ જ યુક્તતમ છે”

૧ પુષ્ટિમાર્ગીય નિરસાધનતામાં પ્રમાદાદિનો આરોપ તો સ્વાર્થવિવશ શક જ કરે.

૨ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥

। मय्यावेक्ष्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥

એમ ભગવાને ઉત્તર આપેલું છે તેથી, અને “મને^૧ ચારપ્રકારનાં ભજો છે” આ પ્રકારે ભજનનો ઉપક્રમ કરીને “જ્ઞાનિભક્તરે તો મારો આત્મા છે” એમ જ્ઞાનિભક્તનું જ આત્મત્વે કરીને કથન છે તેથી, અને “તપસ્વીથી^૩ યોગી અધિક છે” આ સન્દર્ભમાં શુષ્કજ્ઞાનીથી યોગીની અધિકતા કથીને “જે શ્રદ્ધાવાન^૪ મને ભજો છે તેને જ હું યુક્તતમ માનું છું” આ પ્રકારે ભક્તોત્કર્ષના કથનથી અમારા કહેલા અર્થની દઢતા થાય છે તેથી, મુણ્ડક અને કાઠક શ્રુતિનું જે વ્યાખ્યાન પૂર્વપક્ષીએ કર્યું તે અસહ્ય છે, આ જ કારણથી “વિવરણ” પદનો અર્થ “પ્રદર્શન” કરવાના પક્ષમાં પણ-તનુપ્રકાશરૂપ વિહંગથી ભક્તનું જ વરણવિષયત્વ નિશ્ચિત થાય છે અને ભક્તમાં જ સ્વીયત્વ સિદ્ધ થાય છે, તેથી પૂર્વોક્ત પ્રકારમાં કાંઈ પણ દોષ નથી.

“અન્યત્ર^૫ ધર્મથી અન્યત્ર અધર્મથી અન્યત્ર આ કૃતાકૃતથી અન્યત્ર ભૂતથી અને ભવ્યથી જે જે તું દેખે છે તે વદ” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સર્વ^૬ કઠમુણ્ડકશ્રુત્યર્થ. વેદો જેના પદનું આશ્રાન કરે છે” ઇત્યાદિથી “એ જ^૭ અક્ષર બ્રહ્મ” આ પ્રકારે વિવેચીને વરણશ્રુતિનું કાઠકોપનિષદમાં પકન કર્યું છે, અને મુણ્ડકોપનિષદમાં પણ “અથ^૮ પરા વિદ્યા જેણે તે અક્ષર ભવ્ય થાય છે” આ પ્રકારે અક્ષરને ઉદ્દેશીને જ આ શ્રુતિનું પકન છે તેથી પુરુષોત્તમપ્રકરણનું કાંઈ પણ સ્થાનમાં દર્શન જ નથી ત્યારે આ શ્રુતિ ભગવત્પર કયે પ્રકારે ? એમ નથી. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને જ સર્વ વેદથી વેદ કહેલા છે. તે આ પ્રકારે. “અન્યત્ર ધર્મથી” ઇત્યાદિ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સર્વ વેદો જેના પદનું આશ્રાન કરે છે” એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે “આ આત્મા પ્રવચનાદિથી પ્રાપ્ય નથી” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિનું સાધન તપસ્યાદિ નથી એમ નિવેધ કેમ કરવામાં આવ્યો એમ આશ્ચર્ય થાય તો તેના નિવારણાર્થ “એ જ અક્ષર બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ મન્ત્રદ્વયે અક્ષરનો અને પુરુષોત્તમનો અભેદ કહેા, અર્થાત્ અક્ષરની અને પુરુષોત્તમની અભિનતા છે જ, તેથી સર્વે વેદો યત્પદમામાન્તિ શ્રુતિમાં અને નાયમાત્મા શ્રુતિમાં વિરોધ નથી જ. હવે “એ જ નિત્ય” ઇત્યાદિ મન્ત્રદ્વયથી ઉપાસકનું સ્વરૂપ કથીને અગ્રે “અણુથી અણુ” ઇત્યાદિ શ્રુતિથી વિરુદ્ધધર્માત્રયયુક્ત ઉપાસકપ્રાપ્ય પુરુષોત્તમસ્વરૂપનું કથન કરે છે તેથી આ વરણશ્રુતિમાં પુરુષોત્તમનો પ્રસહ્ય છે, “બ્રહ્મવિદ્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે” શ્રુતિની એકયાક્યતાથી આ જ અર્થ છે એમ નિશ્ચય થાય છે, અક્ષરથી બ્રહ્મ અભિન છે એ પક્ષમાં પણ “બ્રહ્મવિદ્” પદથી અક્ષર બ્રહ્મના

૧ ચતુર્વિધા ભજન્તે મામ્ । ગીતા.

૨ જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતઃ । ગીતા.

૩ તપસ્વિભ્યોધિકો યોગી । ગીતા.

૪ શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો મો સ મે યુક્તતમો મતઃ । ગીતા.

૫ અન્યત્ર ભૂતાચ્ચ ભવ્યાચ્ચ યત્તદ્ પદ્યતિ તદ્ વદ ।

૬ સર્વે વેદો યત્પદમામાન્તિ ।

૭ એતદ્વયેવાક્ષરં બ્રહ્મ ।

૮ અથ પરા યયા તદક્ષરમભિગમ્યતે ।

જ્ઞાનનો પંથ સહસ્ર થાય છે જ. અથવા, વાચ્ય અને વાચક અલિપ્ત છે એ વિવક્ષાથી વાચક પ્રણવ વેદવેદ છે એમ કહેવાને “ઓમિત્યેતત્” એમ પ્રણવનો પરામર્થ અક્ષરપદે કર્યો અને ઉપાસનાસાધનાર્થે તે પ્રણવમાં બ્રહ્મત્વનું પણ વિધાન કર્યું, તદનન્તર “અજ્ઞ નિત્ય” ઇત્યાદિ મન્ત્રદ્વયથી ઉપાસકસ્વરૂપ કહ્યું, તદનન્તર “અણુથી અણુ મહત્થી મહાન્.” ઇત્યાદિ મન્ત્રથી વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વાદિક ધર્મનું કથન કરીને તેના જ્ઞાનાર્થે “જેને જ આ વર છે” “નથી આ આત્મા પ્રવચને લભ્ય” ઇત્યાદિ પડન છે, તેથી પુરુષોત્તમનો જ પ્રસહ્ગ કાઠકશ્રુતિમાં છે, અને મુણ્ડકોપનિષદમાં પણ પ્રથમ મુણ્ડકમાં “જે તે અદશ્ય અગ્રાહ્ય” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સર્વના કારણભૂત અક્ષરનો પ્રસહ્ગ છે, દ્વિતીય મુણ્ડકમાં “જેમ સુદીપ્ત પાવકમાંથી વિસ્ફુલિહ્ગ” ઇત્યાદિમાં સગ્નતીયવિગ્નતીય સૃષ્ટિ કથીને અગ્રે “દિવ્ય અમૂર્ત પુરુષ છે તે બ્રહ્માબ્યન્તર અજ્ઞ અગ્રાણુ અમના શુભ્ર અક્ષરથી પરતઃ પર” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પૂર્વોક્ત અક્ષરથી પર પુરુષોત્તમનું જ કથન છે, તૃતીય મુણ્ડકમાં પણ “જે સુપર્ય” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પુરુષોત્તમનો જ અન્તર્યામિત્વે વિચાર કરીને “ભુષ્ટ અન્ધનું-સેવિત ઈશનું-જ્યારે દર્શન કરે છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં તે અન્તર્યામીના દર્શનનું ફલ કથીને “આ અણુ આત્મા” ઇત્યાદિમાં ધ્યાતાનું સ્વરૂપ કથીને મનોરૂપ કરણ કથીને તદનન્તર “યમ્ ઇત્યાદિમાં તે સ્વરૂપ ફલતઃ નિદર્શીની અક્ષરાત્મક વિભૂતિની કામનાવાનને તેનું દર્શન કથીને “તે જાણે છે” ઇત્યાદિમાં બ્રહ્મલોક-ક્ષરપ્રાપ્તિ કથીને “જેને કામની કામના છે” ઇત્યાદિમાં સકામની નિન્દા કરીને પર્યાપ્તકામવાન અક્ષરજ્ઞાનીને લક્ષિતથી લગવત્રાદુર્ભાવ ચતાં જ લગવાનમાં સર્વકામનો લય થાય છે એમ કથીને જ્ઞાનપ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો છે તથાપિ સ્વસામર્થ્યથી તાદૃશ પરમાત્માનું દર્શન થતું નથી પરન્તુ તે પરમાત્માના જ સામર્થ્યથી તે પરમાત્માનું દર્શન થાય છે એમ દર્શાવવાને “નથી આ આત્મા પ્રવચનાદિએ લભ્ય” ઇત્યાદિ અતિપાઠ છે, તેથી મુણ્ડકોપનિષદની વરણાદિ શ્રુતિમાં પણ પુરુષોત્તમનો જ પ્રસહ્ગ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. “લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર એમ આ બે પુરુષ પ્રસિદ્ધ છે” ઇત્યાદિ “હુ પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ છું”. ઇત્યન્ત શ્લોકે પૂર્વોક્ત જ કથનનું ઉપશૃંઘ્લુ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં છે. અક્ષરપદનો અર્થ પ્રકૃતિ નથી અને અક્ષરનો અને પુરુષોત્તમનો ભેદભેદ છે એમ પ્રમેયપ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે. મુણ્ડકોપનિષદમાં અગ્રે “નથી આ આત્મા બલહીને લભ્ય નથી લભ્ય પ્રમાદથી અને નથી લભ્ય અલિહ્ગ તપથી”. શ્રુતિનું જે પડન છે તે ભક્તિમાર્ગીય વરણુ સ્વીપત્વે કરીને અહ્ગીકારરૂપ જ છે, અન્યાદૃશ નથી, એમ દર્શાવવાને જ.

૧ અજોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્ ।

૨ ચત્તદદશ્યમગ્રાહ્યમ્ ।

૩ યથા સુદૌષ્ણાત્ પાવકાત્ વિસ્ફુલિહ્ગાઃ ।

૪ દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સ બ્રહ્માબ્યન્તરો હ્યજઃ । અગ્રાણો હ્યમનાઃ શુભ્રો હ્યક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ।

૫ કામાન્ યઃ કામયતે ।

૬ દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ।

૭ અતોસ્મિ લોક વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ।

૮ નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યો ન ચ પ્રમાદાત્તપસો વાખ્યલિહ્ગાત્

ત્યારે હવે આ અથ સિદ્ધ થયો. બલનો અર્થ ભક્તિ થાય છે. બલહીને-ભક્તિહીને-
આ આત્મા-પરમાત્મા-લબ્ધ નથી " હું ઉદ્ધવ? મારી ભક્તિ ભક્તિ મને
ચલ. જેમ સાધે છે તેમ યોગ સાદ્ધ્ય ધર્મ સ્વાધ્યાય તપ અને સાગ મને સાધી
શકતા નથી" "હું? ભક્તપરાધીન" "ભક્તિ મને ભક્તિથી વશ કરે છે"
ઇત્યાદિ વાક્યોથી ભક્તિથી ભગવાનનો વશીકાર જણાય છે, તેથી ભગવદ્દશીકાર બલકાર્ય-
ભક્તિકાર્ય-જ છે, અન્યથા વરણ્યુત્તિના ઉત્તરાર્ધમાં 'ન' થી જ વરણ્યુત્તિરિક્ત માવત્સાધન-
થી અસાધ્ય છે એમ નિશ્ચિત થાય છે તથાપિ પુનઃ બલભાવને નિષેધત નહિ, અને બલનું
તથા વરણ્યુમાત્રનું જ હેતુત્વ કથીને " નહિ પ્રમાદથી " ઇત્યાદિ વદત નહિ, અતઃ એવ બલનો
અર્થ ભક્તિ છે. બલશબ્દ શરીરસામર્થ્યમાં પ્રયોજ્ય છે તેથી શક્યાર્થમાં અત્ર તેનો પ્રયોગ
ન હોવાથી લક્ષણથી બલનો અર્થ આત્મનિષ્ઠાજનિત વીર્યાદિરૂપ જ બલ થાય છે એમ
પણ ન કહેવું, કારણ કે " સ્ત્રીમયીઃ માયાનું બલ જો, જે માયા કેવલ બ્રૂવિજૃમ્ભણ-
માત્રથી જ દિશાના જેતાઓને પદાકાન્ત કરે છે " ઇત્યાદિ વાક્યમાં બ્રૂવિજૃમ્ભણસામર્થ્ય-
માં પણ 'બલ' શબ્દનો પ્રયોગ દેખાય છે, તેથી કાર્યાદિશબ્દવત્ આ બલશબ્દ પણ
સાપેક્ષવૃત્તિમાન સ્વીકારીને સામર્થ્યરૂપ અર્થ લઈને અત્ર 'બલ' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે,
તેથી લાક્ષણિક 'આત્મનિષ્ઠાજનિત વીર્યાદિરૂપ બલ' અર્થનો અત્ર ગન્ધ પણ નથી.
મદ્યપિ " હું ભક્તને અધીન છું " "ભક્તિએ મને વશ કરે છે" ઇત્યાદિ વાક્યમાં ગુણ-
વતાર વિષ્ણુનું-ભગવાનનું નહિ-વશીકરણ દર્શાવેલું છે એમ આશંકા થાય, તથાપિ "નથી
સાધતો? મને યોગ, નથી સાધતું સાદ્ધ્ય" ઇત્યાદિ વાક્યની સાથે એકવાક્યતા કરીને
પૂર્વોક્ત વાક્યદ્વયનો પણ અત્ર ઉપન્યાસ કરેલો છે, મૂલપુરુષોત્તમના ધર્મસમાન ધર્મ ગુણ-
વતારમાં છે એમ દર્શાવવાને ગુણવતારના પ્રસંગમાં પૂર્વોક્ત વાક્યદ્વય છે એમ જણવું, અને
એ પ્રકારે અત્રે "ન પ્રમાદથી ન વા અલિહ્ય તપથી" વાક્યમાં પ્રમાદ અને અલિહ્ય તપનો
નિષેધ કરીને અપ્રમાદ અને સલિહ્ય તપનું સહકારિત્વ દર્શાવ્યું, તત્ર અપ્રમાદનો અર્થ
ભગવદ્દેહાનુકૂલ સેવાકરણાદિ અને સલિહ્ય તપનો અર્થ સર્વાત્મભાવસહિત વિરહભાવ જણવો.
પૂર્વોક્ત સેવારૂપ અપ્રમાદથી અને વિરહરૂપ તપથી રહિતને તો " તપથીજ વા વેદથી લબ્ધ
નથી" એ વાક્યથી જ ભગવત્પ્રાપ્તિનો નિષેધ છે, ઉત્તરાર્ધમાં "આ ઉપાયોએ જે વિદ્વાન
યતે છે તેનો આ આત્મા સહ્ય ધામમાં પ્રવેશે છે" એમ પાઠ છે, તે ઉત્તરાર્ધનો અર્થ આ

૧ ન સાધયતિ માં યોગો ન સાદ્ધ્યં ધર્મ ઉદ્ધવ । ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો યથા મત્તિર્મમોર્જિતા ।

૨ અહં મક્તપરાધીનઃ ।

૩ વશોકુર્વન્તિ માં મક્તયા ।

૪ ચલં મે પરય માયાયાઃ સ્ત્રીમય્યા જયિનો દિશામ્ । યા કરોતિ પદાકાન્તાન્ બ્રૂવિજૃમ્ભેણ
કેવલમ્ ॥

૫ અહં મક્તપરાધીનઃ । વશો કુર્વન્તિ માં મક્તયા ॥

૬ ન સાધયતિ માં યોગઃ ।

૭ નાહં વેદેનં તપસા ।

૮ एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वान्स्तस्यैव आत्मा विशते मया धाम ।

પ્રકારે છે. તેનો—યતનારનો—આ—પૂર્વોક્ત—આત્માના. પણ આત્મા—પુરુષોત્તમ—અક્ષરાત્મક બ્રહ્મ આ આધિદૈવિક ધામમાં પ્રવેશે છે, સર્વાત્મભાવવાનું ભક્તના હૃદયમાં અક્ષરનો પ્રકાશ કરીને તત્ર પ્રવિષ્ટ સ્વયં પુરુષોત્તમ પ્રકાશે છે. અને તૈત્તિરીયમાં “બ્રહ્મવિદ્^૧ પરમે પ્રાપ્ત છે” શ્રુતિના વિવરણની ઝગ્યામાં વિવરણ છે કે હૃદયાકાશમાં સ્થાપિત પરમ ઓમ અક્ષર-ાત્મક છે તેમાં બ્રહ્મની સાથે સર્વકામભોગરૂપ ફલ પરપ્રાપ્તિપદનો અર્થ છે. આ પ્રકારે આ શ્રુતિની એકવાક્યતાએ કરીને વરણજન્ય, જ્ઞાન વિના ન થાય એવી, વ્યસનાત્મિકા સર્વાત્મ-ભાવરૂપા જે ભક્તિ તે જ મુખ્ય બ્રહ્મવિદ્યા છે એમ અત્ર ભૂમાત્મક પુરુષોત્તમ જ્ઞાસ્ય છે એમ અવધારણથી નિશ્ચિત થાય છે. ત્યારે હવે “પરોક્ષવાદ^૨ આ વેદ છે” ઇત્યાદિ પરોક્ષવાદ^૩ કરીને શ્વેતકેતુપાખ્યાનમાં સર્વ જગતનો અને જીવનો બ્રહ્મની સાથે જે અભેદનો ઉપદેશ છે તે અભેદ પુરુષોત્તમાધિષ્ઠાનત્વથી યોગ્યતા જણાવવાને છે, અને અગ્રે અભેદજ્ઞાનમાત્રથી જ પુરુષો-ત્તમાધિષ્ઠાનાત્મક અક્ષરનો વા પુરુષોત્તમનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી, યદિ અભેદજ્ઞાનમાત્રથી જ પુરુ-ષોત્તમાધિષ્ઠાનાત્મક અક્ષરનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ જતો હોય તો જ્ઞાનીએ પણ પર પ્રાપ્ત થઈ શકે, પરન્તુ જ્ઞાનીએ પર પ્રાપ્ત થતા નથી, “જેને જ આ વરે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ વિદ્યમાન છે તેથી, પરન્તુ ભગવાનતા અનુગ્રહે વા ભક્તના સહજે કરીને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પરપ્રાપ્તિ થાય છે, અને ભક્ત જ અધિકારી છે એમ જણાવવાને અગ્રે ભક્ત નારદનો અને ભગવદા-વેશયુક્ત સંનત્કુમારનો સંવાદ કહ્યો. તત્ર આત્મશબ્દે કરીને ભક્તિમાર્ગીયનિરુપધિસ્નેહવિષય પુરુષોત્તમનું જ કથન છે, અક્ષરનું વા જીવનું કથન નથી, અને પુરુષોત્તમ તો કેવલ સર્વા-ત્મભાવે જ પ્રાપ્ત છે, તેથી વિદ્યાપદનો અર્થ સર્વાત્મભાવરૂપા ભક્તિ જ છે, અને આ યોગ્ય પણ છે. પરમકાષાપત્ર જે વસ્તુ તે જ વેદાન્તમાં મુખ્યતાએ પ્રતિપાદિત છે, અક્ષર-બ્રહ્માદિક તો પરમકાષાપત્ર વસ્તુનું વિભૂતિરૂપ છે તેથી પરમકાષાપત્ર વસ્તુમાં ઉપયોગિ હોવાથી અને મધ્યમ અધિકારીનું ફલરૂપ હોવાથી વિભૂતિરૂપ અક્ષરનું પણ વેદમાં પ્રતિ-પાદન છે, તેથી “અથ પરા^૪ વિદ્યા જેણે કરીને અક્ષર પ્રાપ્ત થાય છે” શ્રુતિમાં અક્ષર-વિદ્યામાં “પરા વિદ્યા” પ્રયોગ મુખ્ય નથી પરન્તુ ભાકત—ઔપચારિક—છે, “પરા વિદ્યા” પદનો મુખ્ય પ્રયોગ તો સર્વાત્મભાવમાં જ થાય છે. આ પ્રકારે પૂર્વ પ્રપાઠકમાં અક્ષર-પ્રકરણ છે અને ઉત્તર પ્રપાઠકમાં પુરુષોત્તમપ્રકરણ છે, તેથી વાદિકથિત પ્રકરણૈક્યરૂપ પૂર્વ-પદ્યભિમતાત્મવિદ્યાપ્રકાર વિશેષતાસાધક હેતુ જ અસિદ્ધ છે, તેથી જ્ઞાનપ્રકારભેદ તો દૂર જ નિરસ્ત થયો. શાખ્યાન્તરસ્થ વાક્ય આ વાક્યનું શેષ કેમ થાય? એમ પણ ભમણા ન કરવી. હાનો તૂપાયનશબ્દરોષત્વાત્ કુશાચ્છન્દઃસ્તુત્યુપગાનવત્ તદુક્તમ સૂત્રમાં “કુશાચ્છન્દઃસ્તુત્યુપગાનવત્” દૃષ્ટાન્તમાં “કુશ વનસ્પતિસમ્યગ્નિ^૫ છે” એ કલાપિવાક્યમાં “કુશ ઔદુમ્બર છે” એમ શાટયાયનિવાક્યનું વાક્યશેષત્વ સર્વ ભાષ્યકરોએ સ્વીકાર્યું છે, અને જૈમિનિએ પણ આપલક્ષણમાં “નાનુયાજેષુ” વાક્યનું ઓ પ્રાવયાલ્લુ ઔષદ્ યે યજામહે વપદ્ દૂરસ્થ વાક્યશેષત્વ સ્વીકાર્યું છે.

૧ બ્રહ્મવિદામ્નોતિ પરમ્ ।

૨ પરોક્ષવાદો વેદોચ્ચમ્ ।

૩ અન્યાર્થમન્યંકથનકપો વઃ સ પરોક્ષવાદઃ ।

૪ અથ પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે ।

આ પ્રકારે શાખાન્તરસ્થ વાક્ય પણ વાક્યશેષ થાય છે, તેથી “શાખાન્તરીય વાક્યશેષ ક્રમ થાય” શંકા દૂર થઈ. સૂત્રાર્થ તો ફલપ્રકરણમાં કયાશે. આ પ્રકારે પ્રકરણભેદ સિદ્ધ થવાથી અતિદેશ પણ અકિંગિન્યત્કર જ થયો. અવાન્તરભેદ કાઢ પણ સ્થલે અતિદેશમાત્રથી જ સિદ્ધ થઈ જતો નથી, કિન્તુ, સર્વોત્તમાવવદ્મજ્જીમન્તિનીપ્રભૃતિમાં પ્રથમ ઇતરરાગ-વિસ્મૃતિ અને તદનન્તર ભગવત્સ્પર્શથી સર્વમામર્થ્ય દેખાય પણ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “સુખ-આનન્દસ્વરૂપ-આપે ચિત્તનું હરણ કર્યું તેથી ગૃહમાં ચિત્ત નિર્વેશનું નથી, હસ્ત પણ ગૃહકૃસમાં પ્રવેશના નથી અને પાદ પદ પણ ચાલતા નથી,” આથી જ્ઞાનશક્તિનું અને ક્રિયાશક્તિનું તિરોધાન કહ્યું. અગ્રે ભગવદ્વાચિર્માવાદિકે તો સ્પષ્ટ જ છે. આ પ્રકારે દ્વિતીય પ્રપાઠકમાં પણ ભક્તોનું જ ઉત્તરરણ છે તેથી જ્ઞાનપ્રકારભેદ કહી શકાય નહિ.

આ પ્રપાઠક પૂર્વ પ્રકરણનું વાક્યશેષ મા થયો, તેટલામાત્રથી પણ વિષયભેદનો અભાવ છે તેથી અન્તર્પર્વન્ત આ પ્રપાઠકનું એકવાક્યત્વ નિઃસન્દિગ્ધ છે, **વાક્યાનુરોધ.** તેમ ઉપક્રમમાં “હું મન્ત્રવિદ્ જ છું આત્મવિદ્ નથી અને ભગવદ્-દેશથી મેં અવળું કર્યું છે કે આત્મવિદ્ શોકને તરે છે એવો હું હે ભગવન્ શોચું છું” ઇત્યાદિ શ્રુતિએ સ્વાત્મજ્ઞાનનો જ ઉપક્રમ છે તેથી ઉપસદ્ગાર પણ સ્વાત્મજ્ઞાનને લઈને જ થયો ઉચિત છે, અને અગ્રે જો “અથ આત્માદેશ” ઇત્યાદિમાં આત્મશબ્દ ઈશ્વરપરત્વે હોય તો વાક્યભેદ અને ઉપક્રમવિરોધ થાય, આ પ્રકારે વાક્યાનુરોધથી આ પ્રપાઠક પૂર્વજ્ઞાનપ્રકારવિશેષ જ છે.

“શ્રુતિ, વિદ્ગ, વાક્ય પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યાના સમવાયમાં શ્રુતિલિદ્ગવાક્ય-પ્રકરણસ્થાનસમાખ્યાનાં સમવાયે પારદૌર્વૈલ્યમર્થવિપ્રરૂપાન્ ૩ જૈમિનિમુત્તથી **શ્રુતિલિદ્ગાનુરોધ.** સિદ્ધ થાય છે કે વાક્યથી શ્રુતિનું અને વિદ્ગનું અવિદ્યત્વ છે. તે આ પ્રકારે. આત્મબોધક વાક્યની એકવાક્યતા છે તથાપિ અને ઉપક્રમ અવિદ્ય છે તથાપિ આત્મશબ્દ નિઃસન્દિગ્ધ નથી, આત્મશબ્દનો પ્રયોગ જીવમાં પક્ષરમાં અને પુરુષોત્તમમાં સાધારણ છે. આ સ્થિતિમાં તત્ર કયો આત્મા સ્વીકારવો આ વિમર્શમાં-વિચાર-માં-જે આત્મા શોકતારક હોય તે જ આત્મા સ્વીકારવો, શોકતારક આત્માનું જ્ઞાન સંપાદિત કરવાને શ્રીનારદજી ઉપસન્ન થયા છે, તેવા શોકતારક આત્મા તો પૂર્ણાનન્દયુક્ત પુરુષોત્તમ જ છે, નહિ જીવ વા નહિ અક્ષર, જીવ હુંખી અને અક્ષર ગણિતાનન્દ છે, તેથી જીવ અને અક્ષર ઉભય શોકનરણમાં અસમર્થ છે, તેથી નિરવધિસુખરૂપ આત્મા શોકતારક છે એમ ભૂમશ્રુતિ કહે છે, ઇતરનિરપેક્ષ અતમાત્ર ભૂગપદ નિરવધ્યમૃતસુખની પ્રમિતિ કરાવે છે. “જેને જ આ વર છે” શ્રુતિ વરણમાત્રથી જ લખ્યત્વ કહે છે અને “નથી આ” આત્મા બલહીનથી

૧ ચિત્તં સુષેન ભવતાપહતં ગૃહેષુ યન્નિર્વિશત્યુત કરાવપિ ગૃહકૃત્યે । પાદૌ પદં ન ચલતઃ ॥

૨ મન્ત્રવિદેવાસ્મિ નાત્માવિચ્છૃતઃ ૨ હ્યેવ મે ભગવદ્દેશોભ્યસ્તરતિ શોકમાત્મવિદિતિ સોહં ભગવઃ શોચામિ ॥

૩ જૈ. સૂ. ૩. ૩. ૧૪.

૪ યમેવૈવ શૃણુતે તેન લભ્યઃ ।

૫ નાવમાતમા ચલહીનેન લભ્યઃ ।

લભ્ય” શ્રુતિ ભક્તિથી લભ્યત્વ કહે છે, ભક્ત્યાદિ વરણનો વ્યાપાર છે, ભક્તિપ્રતિપાદક શ્રુતિમાં અને વરણપ્રતિપાદક શ્રુતિમાં વિરોધરૂપ દોષ નથી, તેમ જ “હું આત્મવિદ્ નથી” “આત્મવિત્ શોકને તરે છે” નારદવાક્યમાં અને “અથ આત્માદેશ” ઉત્તરમાં જે આત્મપદ છે તે આત્મપદનું પણ પુનઃ પુનઃ ઉત્તરોત્તર-ઉત્કૃષ્ટ જિજ્ઞાસાપ્રશ્નથી અને તદુત્તરથી અન્તે સર્વોત્કૃષ્ટ પુરુષોત્તમમાં જ પર્યવસાન થાય છે તે પુરુષોત્તમનું જ લિङ्ગ-ગમક-થાય છે. “પુરુષથી” કિન્નિયત્ પર નથી તે જ કાષ્ઠા અને તે પરા ગતિ છે.” આથી જ ભૂમશ્રવણાનન્તર “તેથી” પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. ?” એમ પ્રશ્ન ન કર્યો પરન્તુ તેની પ્રાપ્ત્યર્થ અભિપ્રાયથી “હું ભગવન્ તે શેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે ?” એમ જ પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે સર્વાત્મભાવવાનું ભક્તમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે એ આશયથી સર્વાત્મભાવના ગમક ભાવનું “તે જ નીચે” ઇત્યાદિ શ્રુતિથી કથન કર્યું. આ પ્રકારે તે સુખ વરણલભ્ય છે ભક્ત્યાદિવરણલભ્ય છે સર્વાત્મભાવલભ્ય છે એમ પ્રમિતિ કરાવતી આ શ્રુતિઓ પુરુષોત્તમગમક છે. આ શ્રુતિથી સર્વાત્મભાવ-લિङ્ગાત્મક ભાવ, કથનામાં આવ્યો નથી પરન્તુ વ્યાપક સર્વરૂપ સ્વાભિન્ન અન્યત્રાપ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહ્યું, અન્યથા સ્વપ્રતિષ્ઠિતત્વનો ભङ્ગ થાય આ શરૂકનો પણ અવસર નથી. ભૂમસ્વરૂપના શ્રવણાનન્તર જ ભૂમાધારનો પ્રશ્ન કર્યો અને તેના ઉત્તરમાં “સ્વ મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે” એમ કહ્યું છે, - આનો અર્થ તો આ પ્રકારે. સ્વપદ આત્મીયવાચક છે તેથી સ્વીયત્વે વૃત્ત ભક્તમાં જે મહિમા-સર્વાત્મભાવરૂપ ઉત્કર્ષ-તેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, યદિ સ્વપદ આત્મવાચક હોય તો સ્વરૂપાત્મક મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે એમ અર્થ થાય, આ સ્વપદના આત્મવાચક અર્થમાં પણ સર્વાત્મભાવ ભગવદાત્મક છે તેથી સર્વાત્મભાવ જ મહિમા. સ્વરૂપાત્મક ભૂમામાં મહિમરૂપત્વ વિરુદ્ધ છે એ પણ શરૂકા ન કરવી, “પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્વાત્” સૂત્રના ભાષ્યમાં ધર્મત્વ ધર્મિરૂપ છે એમ પ્રતિપાદિત છે, અને અગ્રે પ્રમેયપ્રકરણમાં પણ આ પ્રસङ્ગ કથારો. પુરુષોત્તમપ્રાપક પરમકાષ્ઠાપત્ર મહિમરૂપ સર્વાત્મભાવ વિપ્રયોગભાવના ઉદયમાં વ્યભિચારી ભાવોથી સમ્યગ્-ચાત થાય છે, તે વ્યભિચારી ભાવો અનિયતસ્વભાવવાનું છે એમ જણાવવાને તદ્દદેશ અહંકારાદેશ અને આત્માદેશ એમ પ્રકારવત્ત્વનું નિરૂપણ કરીને ભૂમપ્રતિષ્ઠાના આધારવિષયક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સ્વ મહિમામાં” કહ્યું તે મહિમપદોક્ત ભાવને જ અનુબન્ધે^૧ છે, કારણ કે “તદ્ નિશ્ચય એ” શ્રુતિમાં “તે” શબ્દ પૂર્વપરામર્શી છે, આ પ્રકારે ત્વદુક્ત-વાદિકથિત-અન્યત્ર અપ્રતિષ્ઠિતત્વ અત્ર પ્રતિપ્રાદિત હોય તો ઉક્ત રીતિએ અનુબન્ધ ન કરત, અને અહંકારાદેશાદિક ન કરત, ઉક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરથી અનન્તર સ્વથી અન્ય વસ્તુનો જ અભાવ હોવાથી “સ્વમહિમામાં” એમ ઉત્તર ન અપેતાં “ક્યાં” પણ નહિ” એમ ઉત્તર અર્પેત.

૧ પુરુષાન્ત પરં કિંચિત્ સા કાષ્ઠા સા પરા ગતિઃ ।

૨ અસ્તિ તત્તોપિ ભૂયઃ ।

૩ સઃ ભાવઃ કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

૪ સ એવ અધસ્તીત્ ।

૫ પૂર્વે સ્વપદેન અર્થવલેન વા ઉક્તં ભાવમનુલક્ષીકૃત્ય વક્ષાતિ-નિયમયતિ-इति. અનુબન્ધઃ ।
સ્વપદથી વા અર્થબલથી પૂર્વોક્ત ભાવને ઉદ્દેશીને નિયમ કરે તેનું નામ અનુબન્ધ.

૬ સ વા એયઃ ।

૭ ન ક્વાપિ ।

અથવા અત્ર વૈજયન્તી નવરત્નખચિત નથી પરન્તુ પુષ્પમયી છે તેથી જ તેને માલા અર્થાત્ વનમાલા કહી છે. વૈજયન્તી માલા પ્રભુના ચરણરવિન્દપર્યન્ત આલમ્બે છે તેથી વૈજયન્તી માલા જ વનમાલા છે. આપાદલમ્બિની માલા વનમાલા પ્રકીર્તિતા એમ જ વનમાલાનું લક્ષણ પ્રસિદ્ધ છે. વૈજયન્તી માલા નવરત્નમયી નથી પરન્તુ પુષ્પમયી વનમાલા છે એમ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના ઉત્તરાર્ધના ૭૬મા અધ્યાયમાં બલદેવતીયયાત્રા પ્રસંગમાં અષ્ટમ વૈજયન્તીં દદુર્માલં શ્રીધામામ્લાનવદ્કજામ્ શ્લોકથી અને તે શ્લોકનાં શ્રીસુખોદિનીશથી પણ નિશ્ચિત થાય છે. “વૈજયન્તી ચરણપર્યન્ત આલમ્બે છે, તે શ્રીધામ છે તેથી તેમાં લક્ષ્મી સ્થિર છે, તેની મ્હાનિ થતી નથી તેથી તે નિર્દોષ છે, અને તે પદ્મજંતી છે એ ગુણ છે” આ પ્રકારે શ્રીસુખોદિનીશમાં આજ્ઞા છે, તેથી “અને કાર્તિકમયી સર્વજયપ્રકાશિકા વૈજયન્તી માલાને અર્થાત્ પુષ્પમયી વનમાલાને ધારણ કરતું નટવરસ્વરૂપ અથવા ભગવાન જ” એમ અર્થ થાય છે, આ પ્રકારે શ્લોકાર્થ કરીને ભગવત્સ્વરૂપને વિષે રસદ્રવ્યનું તદુદ્ભોધનું આચ્છાદકનું અને વિલેપકનું નિરૂપણ થયું. નટપદથી કેવલવિપ્રયોગશૂઘારરસનું વરપદથી ધર્મસહિત સંયોગશૂઘારરસનું કર્ણયોઃકણિકારપદથી રસોદ્ભોધનું કનકકવિશં વાસપદથી આચ્છાદકનું, અને વૈજયન્તીય માલાપદથી વિલેપકનું નિરૂપણ થયું. ભગવત્સ્વરૂપ જ રસદ્રવ્ય છે, ભગવત્સ્વરૂપ જ તદુદ્ભોધક છે, ભગવત્સ્વરૂપ જ આચ્છાદક છે, અને ભગવત્સ્વરૂપ જ વિલેપક પણ છે, વૈજયન્તી માલા તે વસ્તુયાયાત્મ્યજ્ઞાનની આચ્છાદિકમાત્ર જ છે, ઉદ્ભોધ આવરણ વિલેપ આ સર્વ અત્ર આન્તમતવત્ માયાકાર્ય નથી પરન્તુ ભગવત્સ્વરૂપકાર્ય છે.

હવે નામલીલારૂપ વેણુનાદનું નિરૂપણ કરે છે. વેણુના-મુરલિકાના-રન્ધ્ર વાં છિદ્ર, સમ છે, તેથી વેણુના રન્ધ્રની સફળ્યાના તાત્પર્ય કરીને પણ વેણુ-રન્ધ્રાન્વેણોરધર-નાદમાં પદ્મગુણસહિત સ્વરૂપનું સ્થાપન જણાય છે, અથવા વેણુનાં સુધયા પૂરયન્. સમં છિદ્ર પદ્મગુણસહિત ધર્મનાં અનુભાવક છે એમ ભાવ છે. સુધા (૧) દેવભોગ્યા (૨) ભગવદ્ભોગ્યા અને (૩) સર્વાભોગ્યા એમ ત્રિવિધ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમૂળમાં તે સુધયા પદ એકવચનમાં છે, તેથી પ્રસંગે અન્ય સુધાદ્વયના પણ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાના ઉદ્દેશથી અથવા પ્રસ્તુત સુધા સર્વોત્કૃષ્ટ છે એ સંપર્ક કરવાના ઉદ્દેશથી ‘સુધા ત્રિવિધ છે’ એમ આજ્ઞા કરી. દીવ્યન્તીતિ દેવાઃ ક્રીડાં કરે છે તેથી દેવ ‘દેવ’ કહેવાય છે, ક્રીડાશીલ દેવોએ ભોગ્યા જે સુધા તે દેવભોગ્યા સુધા, અર્થાત્ સમ્યદાદિને વિષે સ્થાપિત જે મુખ્યાંશભૂત ધર્મભૂત સુધા તે દેવભોગ્યા સુધા, અથવા દિગ્બાહુગતાનિષ્ઠ સુધા જ દેવભોગ્યાસુધા, મુખ્ય રાસાદિ લીલામાં ભગવાને ભોગ્યા જે સુધા તે ભગવદ્ભોગ્યા સુધા અર્થાત્ પૂર્વદલાત્મક સ્વરૂપભૂત આનન્દ, અને સર્વેએ પણ મુખદારા અભોગ્યા જે સુધા તે સર્વાભોગ્યા સુધા અર્થાત્ ઉત્તરદલાત્મક સ્વરૂપભૂત અસાધારણ આનન્દ, સુધાં લોભાત્મક અધરમાં સ્થાપિત છે તેથી સુધાનું ત્રિવિધ છે, અર્થાત્ અધર લોભાત્મક છે, અધર યથાયોગ્ય વિવેકપૂર્વક સર્વને સુધાનું દાન કરે છે, પુષ્ટિભક્તિસુધાપરિવેશનકર્તા અધર લોભાત્મક છે, તેથી યથાયોગ્ય વિવેકપૂર્વક તાદશ ભક્તને તાદશી જ સુધાનું દાન કરે છે, લોભાત્મક અધર સર્વને સુધાનું સમાન પરિવેશન કરતો નથી, તેથી સુધા દેવભોગ્યા ભગવદ્ભોગ્યા અને સર્વાભોગ્યા એમ ત્રિવિધ છે. સુધાનો સાક્ષાદ અનુભવ નોચિંદ્રમાં-અનુ-

ચિહ્નમાં-સમ્ભવતો નથી, અર્થાત્ ભગવાન ભોગ કરે તે વિના સુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ સમ્ભવતો નથી, આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે ફલપ્રકરણમાં ભગવાન ભંકતગિહ્ન સુધાનો ભોગ કરશે તદનંતર રસાધિક્ય થતાં આસકત શ્રીગોપીજન સાક્ષાદ્ ઉચ્છિષ્ટ-ભગવદુપલુકે-પ્રસાદી-સુધાનો ભોગ કરશે. અથવા સુખદારા સુધાનો ભોગ નથી તેનું કારણ આ છે, સુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ ઉચ્છિષ્ટ મુખે સમ્ભવતો નથી, ઉત્તરદલાત્મક સ્વરૂપ શ્રોત્રદારો હૃદયમાં પ્રવેશે લારે-તેનો અનુભવ થાય છે, તદનંતર વર્ણનમાં સુખદારા તે સ્વરૂપનું નિર્ગમન થાય છે, આ પ્રકારની રસમર્પણ છે; આ રસમર્પણએ કરીને નિર્ગમનવશાત્ ઉચ્છિષ્ટ મુખે સુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ સમ્ભવતો નથી. અન્યના મુખથી નિર્ગત સુધાના-શ્રવણમાં પણ અન્યમુખ માત્ર પરમ્પરાએ જ હેતુ છે તત્ર પણ સાક્ષાત્ કરણુ તો નિજ શ્રવણેન્દ્રિય જ છે, અર્થાત્ સુધાનો સાક્ષાદ્ ભોગ તો નિજ શ્રવણેન્દ્રિય જ કરી શકે છે, અન્યમુખ તો તત્ર પણ સુધાનો ભોગ માત્ર પરમ્પરાએ જ કરે છે, તેથી શ્રોત્રપેય જ તે સુધા છે, ઉત્તરદલાત્મિકા સર્વાભોગ્યા અસાધારણ સુધા શ્રોત્રપેય જ છે, સુખદારા પાન થાય-તો તે સુધા પૂર્વદલાત્મિકા જ થઈ જાય, તેથી જ આત્ર શ્રીમુખાધિનીછમાં ‘ન સમ્ભવતિ’ ‘સમ્ભવતો નથી’ અને ‘એવ’ ‘જ’ એમ પદ્ધતિ છે, અથવા આ પ્રકૃત પ્રકરણ ફલપ્રકરણ નથી પરંતુ પ્રમેયપ્રકરણ છે, તેથી શ્રીમજ્જનની ભગવત્તિકટ રિયતિ નથી, અને તેથી શ્રીમજ્જનને અધરસુધાની પ્રાપ્તિ વેણુદારા જ થઈ, સુધા વેણુનાદસમ્મદ છે, વેણુનાદ શ્રોત્રમાત્રગ્રાહ છે, તેથી તત્સમ્મદ-વેણુનાદસમ્મદ-સુધા પણ શ્રોત્રમાત્રપેય છે આ પ્રકારનો ભાવ છે, ત્યારે હવે સિદ્ધ થયું કે અધરસુધા સંયોગાવસ્થામાં સાક્ષાત્ પેય છે, પરંતુ વિપ્રયોગાવસ્થામાં તો શ્રોત્રમાત્રે જ પેય છે આ પ્રકારનો વિવેક છે. કમન્ય, આ સુધાનો સાક્ષાદ્ ભોગ-પણ ભગવદ્ભોગ્ય આધિદૈવિક-શ્રીવિગ્રહ પ્રાપ્ત થયો હોય તેમને જ છે, અન્યને-સસ્તિસરોલતાવૃક્ષમૃગીગોપમેધાદિને-તાદૃશ ભગવદ્ભોગ્ય આધિદૈવિક શ્રીવિગ્રહની જ પ્રાપ્તિ નથી, તેથી તેમને તો અધરસુધાનું પાન વેણુનાદદારા શ્રવણેન્દ્રિયે કરીને જ છે, તેથી અધરસુધા સર્વેએ શ્રોત્રપેય જ છે, અને તેથી-સર્વને સાક્ષાત્પાન નથી તેથી-સુધાના ત્રૈવિધ્યનિરૂપણમાં સુધાની સર્વાભોગ્યતાનું નિરૂપણ કર્યું છે : તેનું જ આ સર્વ સમર્થન થયું. તે સર્વાભોગ્યા અને દેવભોગ્યા સુધા સર્વેનું-ભોગ્ય દેહેન્દ્રિયાદિનું અને દેવતાઓનું-ભગવદ્દીયત્વ સમ્પાદિત કરે છે, તેથી : પ્રભુએ-વેણુમાં તે સુધાનું સ્થાપન કર્યું આનંદમાં જ તે સુધા પ્રકટ દ્રવીભૂત છે. અત્ર આ સ્વારસ્ય છે, ‘આનન્દો-મદ્ય વ્યજાનાત’ ‘તસ્માદ્વા એતસ્માદ્વિજ્ઞાનમયાદન્યોન્તર આત્માનન્દમયઃ’ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિમાં પુરુષોત્તમની આનન્દરૂપતાનું અને આનન્દમયતાનું શ્રવણ છે, તત્ર પ્રણુ આ વિવેક છે, સંયોગાવસ્થામાં સર્વસામગ્રીસાહિય છે અને તે ભગવત્સામગ્રી પણ આનન્દરૂપ અને આનન્દમય છે, પરંતુ વિપ્રયોગાવસ્થામાં સર્વસામગ્રીની ભગવદ્ભેદ કરીને રિયતિ હોવાથી ભગવદ્ભિન્ન સામગ્રી આનન્દરૂપ અને આનન્દમય છે, સમ્પ્રતિ વ્રજસ્થ. શ્રીગોપીજન ભગદ્વિયુક્ત છે તેથી અત્ર ‘આનન્દ’ પદનો વાચ્ય અર્થ ‘વિપ્રયોગાત્મરસાત્મક ભગવાન’ થાય છે, આનન્દમાં જ સુધા તો પ્રકટ છે, તેથી દ્વરસ્થ શ્રીમજ્જનલંકતાએ સમ્પ્રતિ વિપ્રયોગાવસ્થામાં તો

૧ આથી મને શ્રીકૃષ્ણાવતારથી શ્રીમદ્વૃક્ષાધીશ્વરની, શ્રીગોપીજનથી શ્રીદામોદરદાસાદિની, બિન્દુ-સુષ્ટિથી નાદસુષ્ટિની, વર્ણોથી શ્રીતાની ઇત્યાદિ વિવિધ અધિકૃતા રહુ છે.

તે સુધા સાક્ષાત્પ્રાપ્ત નથી પરંતુ વેણુનાદદ્વારા જ પ્રાપ્ત છે. અથવા આનન્દ જ તે સુધા પ્રકટ દ્રવીભૂત છે. ભગવદીયોનો સર્વોચ્ચ સમ્યન્ધ થાય એ ઉદ્દેશથી સુધા દ્રવીભૂત છે, સુધાનાં અવયવ વિરલ છે, આ દ્રવીભૂત સુધા સર્વોચ્ચ પ્રકટ આનન્દસ્વરૂપ જ છે, પ્રભુ આનન્દયુક્ત છે, તથાપિ ભગવદીયોને સુધાનો સર્વોચ્ચ સમ્યન્ધ થાય એ ઉદ્દેશથી સ્વરૂપાત્મક પણ સુધા વિરલાવયવ દ્રવીભૂત કામલ છે, અને તે સુધાનિધિ આનન્દ પણ પરિપૂર્ણ અને પ્રકટ છે. આ સુધા બ્રહ્માનન્દથી પણ અધિક છે, આનન્દસારભૂત છે, આનન્દરૂપ ભગવદવયવસમ્યન્ધી ભોગ્ય પદાર્થોમાં પણ સુધા જ સારભૂત છે, અથવા આનન્દ જે ભગવાન તે ભગવાનના પણ સારસ્વરૂપ આ સુધા છે, ભગવત્પદાર્થ તો સર્વ જ સાર છે, તત્ત્વ સારાસારવિવેક કથન જ યુક્ત નથી તથાપિ સુધાને સાર કેમ કહી આ શહેકાનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્ભગવાય ચરણ સ્વયં જ સારત્વ સ્પષ્ટ કરે છે કે તે સુધા કોઈ પણ પ્રકારે સ્વતંત્ર સાધનનાં પ્રાપ્ત થતી નથી, સુધાની સ્થિતિ લોભાત્મક અધરને વિષે છે તેથી સ્વતંત્ર તે કોઈ પણ સ્થલે નિર્ગમન કરતો નથી, અને તેથી વેણુમાં પણ સુધાને ભગવાને જ યોજી વેણુનાદ કરતા 'હૃદયાદિથી અર્થ ચરિત ચર્ચ જાત તથાપિ શ્રીમદ્ભગવત્માં 'અધરસુધાએ વેણુના રન્ધ્રોને પૂરતા' કહ્યું તેનું આ સર્વ સ્વારસ્ય છે એમ જાણવું. સુધાવ્યતિરિક્ત ભગવત્સમ્યન્ધી ભોગ્ય પદાર્થોમાં સાધનત્વ અને ફલત્વ છે, જેમ કે પ્રભુનો શ્રીહસ્ત ભક્તોનાં જ્ઞાનમાં આનન્દનું સાધન છે પરંતુ સ્પર્શમાં ફલરૂપ છે, તેમ કોઈ અધરસુધામાં સાધનત્વ નથી કિન્તુ સદાસર્વદા ફલરૂપત્વ જ છે, અધરસુધા સ્વાતિરિક્ત કોઈ પણ ફલનું સાધન નથી, યદ્યપિ 'મુખને પણ સ્વભોગયોગ્ય કરે છે' એમ અગ્રિમ ઉક્તિએ સુધા પણ સાક્ષાદ્ ભોગ્યોગ્યતામાં સાધન છે, તથાપિ શ્રોત્રપેય જ સુધા સાધન છે, અને તત્ત્વ પણ સુધા સ્વે પ્રાપ્તિનું જ-ઇતરનું નહિ-સાધન છે, સાક્ષાદ્ ઉચ્છિન્ન રીતિએ ભોગ્ય સુધા તો કેવલ ફલ જ છે, અને એ સદાસર્વદા ફલરૂપત્વ જ સુધાનું સારત્વ છે, કારણ કે નિજે ભોક્ત્રીને જ તદ્વાલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નાદબ્રહ્મને વિષે સુધાને યોજવાને નાદોત્પત્તિસ્થાન વેણુમાં તત્ત્વ પણ રન્ધ્રમાં સુધા પૂરી, કારણ કે સુધા અમૂર્ત છે, સુધાના અવયવ વિરલ છે. સુધા વેણુનો પણ સાક્ષાત્ સ્પર્શ કરતી નથી, કારણ કે શ્રીમદ્ભગવત્માં વેણોઃ અને રન્ધ્રાન્ પદોનો સમાસ કર્યો નથી, સમાસ હોય તો એકપદ કહેવાય પરંતુ નેમ ન હોવાથી વેણોઃ અને રન્ધ્રાન્ પ્રદત્તી અને તેથી જ તદ્વર્તની પણ ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે. વેણુને પણ સુધાનો અસ્પર્શ જ રહે છે, સુધાની સ્થિતિ જ વેણુથી સાક્ષાત્ પૃથક્ છે, યદ્યપિ વેણુના રન્ધ્રને અર્ધાત્ વેણુના અન્તર્વર્તી અવકાશને પૂર્યત્તું ઈષિતતત્ત્વ કર્મ કહ્યું છે તેથી રન્ધ્રની પરમ્પરાએ તો વેણુને પણ સુધાસ્પર્શનો સમ્ભવ છે તથાપિ વેણુને-વંશને-સાક્ષાત્ સુધાસમ્યન્ધ નથી, તેથી વેણુના મધ્યમાં પણ સુધા નથી. આથી જ્યારે નાદ વેણુદ્વારા નિર્ગમન કરે છે ત્યારે નાદનો સમ્યન્ધ કરીને સુધા નિર્ગમન કરે છે, તદનન્તર કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ સુધા વર્ણનસમયે મુખનો સમાગમ કરે છે, ત્યારે મુખને પણ નિજભોગયોગ્ય કરે છે, સુધા નાદસમ્યન્ધ છે, નાદ શ્રોત્રમાત્રમાલ છે, તેથી કર્ણદ્વારા સુધાનો પ્રવેશ થાય છે, અને તે જ પ્રકારે વર્ણનસમયે શબ્દસમ્યન્ધ જ સુધા મુખનો સમાગમ કરે છે, અને મુખને પણ ભગવદ્ સુધારૂપ નિજ સ્વરૂપના ભોગને યોગ્ય કરે છે, શબ્દસમ્યન્ધ સુધાનો સમાગમ મુખના

યવાધી ભગવદ્ભોગ્યા સુધાનો ભોગની યોગ્યતા મુખ્યને પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ત્યાંપર્યન્તે રસના પૂરથી તે સુધાંશ અન્તઃપ્રવેશ કરતો નથી ત્યાંપર્યન્તે તદ્ભોગયોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, આ સર્વ પણ એક હેતુવન્તરતું જ ગૂઢ અલિસન્ધિએ કયન છે. સુવાસંવલિન નાદ રસાત્મક છે, તે નાદનો ધારાવત્ કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ થાય છે, કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ તે જ રસાત્મક નાદ પ્રભુના સર્વાવયવમગ્ન્યની વિવિધ રસભાવે-નિર્ઝરે જલપ્રવાહવત્ પુષ્ટ થતાં રસપૂરરૂપ થાય છે, ત્યારે સમાનશીલગ્ન્યસન ભક્તવૃન્દમાં પરસ્પર તદ્-ર્શનરૂપ થઈને તે રસ બહિઃ પ્રકટ થાય છે. સર્વ જ ભક્તમાં આ પ્રકારે આન્તર રસનો બહિઃ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેથી તત્તદ્ભક્તના હૃદયમાં સ્થિત અધરરસ મુખ્ય અધરરસનો અંશ જ છે, પર્યાયે કરીને તે અંશ સર્વ શ્રીસ્વામિનીજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ક્ષાંષકં અનિર્વચનીય ઉત્કટ ભાવનો ઉદય થાય છે, અને તેવા ઉત્કટ ભાવનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે રસના સાક્ષાદ્ અનુભવની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકાર હોવાથી જ્યાં પર્થન્તે ઉક્ત રીતિએ તે અંશનો અન્તઃપ્રવેશ થતો નથી ત્યાંપર્યન્તે સાક્ષાત્ તદ્ભોગયોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. આને જ અર્થ-રસપૂરે કરીને તે અંશના અન્તઃપ્રવેશને જ અર્થ-શ્રીગોપીજન વર્ણન કરે છે, અને તે વર્ણને કરીને રસનો અન્તઃપ્રવેશ થયો ત્યારે તેમને નિરોધ સિદ્ધ થયો, નિઅન્ધમાં પ્રમેયપ્રકરણનું ફલ આસક્તિ છે એમ આજ્ઞા કરી છે, તેથી અત્ર પ્રમેયપ્રકરણના અન્તમાં આસક્તિરૂપ નિરોધ સિદ્ધ થયો એમ સ્મરણ કરાવ્યું. આથી-યત્કચિત્ પણ રસપ્રવેશ વિના નિરોધ સિદ્ધ થતો નથી તેથી-સ્વરૂપતર નિરોધ ગોપને ભોગ્યગોપીવ્યતિરિક્તને અને સર્વને અર્થાત્ ગવાદિને પણ સિદ્ધ થયો, ગોપ ભોગ્યગોપી-વ્યતિરિક્ત અને ગવાદિ સર્વ દેવ જ છે, તેથી જ-વિહિતભક્તિમાનને પણ આ રસ ફલત્વે કરીને કેવલ પ્રાર્થનીય જ રહે છે, વિહિતભક્તિની પ્રાપ્તિથી જ આ રસ કોઈ પ્રાપ્ત થઈ જતો નથી તેથી જ-ભક્તિનિરૂપણાન્તર-વંશદ્વયસમ્બન્ધભક્તની ભક્તિના નિરૂપણાન્તર-નિરોધનું નિરૂપણ અત્ર દશમઃ રક્તન્ધમાં જ કર્યું. સૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિના ભોગનું પર્યવસાન આ છે, સૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ ભક્તના ભક્તિરસભોગનું પર્યવસાન શ્રીકૃષ્ણાધરામૃતાસ્વાદ છે, શ્રીકૃષ્ણાધરામૃતાસ્વાદની પ્રાપ્તિ ન થાય તો ભક્તની પણ સૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ વ્યર્થ છે, શ્રીકૃષ્ણાધરામૃતસ્વાદમિદ્ધિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરવાને જ અત્ર સૃષ્ટિમાં ભક્તનું આગમન છે, અને તે ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ નિરોધાત્મક ફલની પ્રાપ્તિ ભક્તને ન થાય તો જ્યારે ભક્તનું પણ સૃષ્ટિમાં આગમન વૃથા-નિષ્ફલ-થઈ જાય છે તો ત્રૌકિક ભોગમાં અને મોક્ષમાં જ જન્મના ફલનું પર્યવસાન થાય છે તેવા પ્રાવાહિક માર્યાદિક જીવનું સૃષ્ટિમાં જન્મ વ્યર્થ-વિફલ-છે એમાં તો કહેવું જ શું? અચ્યુતભાવ-ભગવદ્ભાવ-વિના નૈષ્કર્મ્ય પણ વ્યર્થ છે? ઇત્યાદિ વાક્યયુથ અત્ર પ્રમાણ છે. મહાફલ નિરોધ પ્રકટ થાય અને તે દશમરક્તન્ધપ્રતિપાદિત નિરોધે કરીને જ ભગવદ્ધારિત સુધાનુભવ ફલ પણ સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારે પછી એકદં-શરક્તન્ધપ્રતિપાદિત મુક્તિલીલા અને દ્વાદશરક્તન્ધપ્રતિપાદિત આશ્રયલીલા આ ઉભયે લીલા વ્યર્થ થઈ જાય એમ પણ શક્ય ન કરવી, કારણ કે તદનન્તર વિમોચન અને સ્વાશ્રયપ્રાપ્તિ પ્રત્યાપત્તિ છે, નિરોધાનન્તર વિમોચન અને સ્વાશ્રયપ્રાપ્તિ એ ઉભયે લીલા નિરોધની જ પ્રત્યા-

૧. ભક્તિનો અને નિરોધનો વિશ્લેષ કરવાની ધૃષ્ટતા ન કરવી.

૨. અત્ર શ્રીહરિરાયજીકૃત જન્મવૈકલ્યાષ્ટકના અનુસન્ધાનથી અવશ્ય આર્તિ પ્રકટ થશે.

પ્રતિ છે, અથવા નિરોધાનન્તર વિમોચન છે અને તદનન્તર સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુરૂપ પ્રત્યાપત્તિ છે, જે મુક્ત જીવની સ્થિતિ પ્રભુના અન્તઃકરણને વિષે છે, તે મુક્ત જીવને લીલાર્થે જાહેર પ્રકટ કરીને તેવા મુક્ત જીવ પ્રતિ ભરમ અનુમદથી નિત્યલીલામધ્યપાતી ભક્તની સાથે આ નિરોધાત્મક શ્રીકૃષ્ણધરામનરસનો અનુભવ કરાવીને પ્રભુ પુનઃ પૂર્વ ભાવનું સંપાદન કરી આપે છે, તેથી એકાદશ સ્કન્ધમાં મુક્તિલીલાનું અને દ્વાદશ સ્કન્ધમાં સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુરૂપ પ્રત્યાપત્તિલીલાનું નિરૂપણ કર્યું છે. 'પુનઃ પૂર્વ ભાવની સંપત્તિ' જ 'પ્રત્યાપત્તિ'નો અર્થ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે મુક્તિના મુક્તિર્હિતાન્યથારૂપ સ્વરૂપે જ વ્યવસ્થિતિઃ લક્ષણે કરીને 'અન્યથારૂપત્યાગપૂર્વક સ્વરૂપવ્યવસ્થાપન' જ મુક્તિશબ્દનો અર્થ છે, તેથી લીલાર્થ સૃષ્ટ જીવની 'મુક્તિ'નો અર્થ તે જીવની 'લીલોપયોગિત્વરૂપે જ વ્યવસ્થિતિ' છે, અને તેથી પ્રભુના અન્તઃકરણમાં સ્થિતિરૂપ મુક્તિભાવમાંથી તાદશ લીલાર્થ સૃષ્ટ જીવનું મોચન એકાદશ સ્કન્ધનો અર્થ છે, અને આમામથ વાક્યથી જેમાંથી સૃષ્ટિ પ્રલય થાય છે અને જન્માય છે તે આશ્રય છે, આભિભૂતિકાદિ રૂપત્રયના વેત્તા આશ્રય છે, અર્થાત્ ભગવાન જ આશ્રય છે, તેથી લીલાના અનુભાવની અનન્તર પુનઃ જે ભગવદ્વપ્તા તે સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુરૂપ પ્રત્યાપત્તિ દ્વાદશ સ્કન્ધનો અર્થ છે, તેથી નથી એકાદશ અને દ્વાદશ સ્કન્ધની વ્યર્થતા, નથી પ્રસ્તુત નિરોધની પરમફલતાની પણ હાનિ, અને નથી લક્ષણવાક્યમાં વિકૃપતા વા લક્ષણપત્તિ. નવમ સ્કન્ધમાં વિદિત ભક્તિના નિરૂપણથી અનન્તર દશમ સ્કન્ધમાં નિરોધનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી ભક્તિથી પણ નિરોધ મહાફલ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે નિરોધાનન્તર એકાદશ સ્કન્ધમાં પ્રતિપાદિત મુક્તિ અને દ્વાદશ સ્કન્ધમાં પ્રતિપાદિત આશ્રય નિરોધથી પણ ઉત્તમ ફલ છે એમ અફગીકાર કરવું પડશે, અથવા પરમફલ નિરોધથી અનન્તર મુક્તિનું અને આશ્રયનું નિરૂપણ જ વ્યર્થ છે એમ અફગીકાર કરવું પડશે, અથવા મુક્તિના અને આશ્રયના દ્વિતીયસ્કન્ધોક્ત લક્ષણની વિકૃપતા કરીને તત્ત્વ લક્ષણ આદરવી પડશે, આ પ્રકારની શરૂકાને પણ અવહાર નથી, કારણ કે નિરોધલીલાનન્તર જે મુક્તિ છે તે મુક્તિનું સ્વરૂપ પ્રથમ વિચારણીય છે, 'અન્યથા રૂપનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપે કરીને વ્યવસ્થિતિ' એમ મુક્તિનું લક્ષણ દ્વિતીય સ્કન્ધના દશમ અધ્યાયના પછ સ્લોકમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, લીલાર્થ સૃષ્ટ જીવની પ્રભુના અન્તઃકરણમાં સ્થિતિ જ અન્યથા રૂપ છે, તેથી લીલાર્થ સૃષ્ટ જીવની અન્તઃકરણમાં સ્થિતિરૂપિ અન્યથા રૂપનો પરમાનુમદથી ત્યાગ કરાવીને તે લીલાર્થ સૃષ્ટ જીવની સ્વરૂપે કરીને લીલોપયોગિત્વે કરીને-વ્યવસ્થિતિ જ મુક્તિ, અર્થાત્ નિગ્નન્તઃકરણરૂપ જીવ પ્રતિ પરમાનુમદથી પ્રભુ નિત્યલીલામધ્યપાતી ભક્તની સાથે અમરસુન્દારસનો યથાધિકાર અનુભવ કરાવવાના ઉદ્દેશથી લીલોપયોગિત્વરૂપથી ઇતર-અન્તઃકરણને વિષે સ્થિતિરૂપિ-રૂપનો ત્યાગ કરાવીને તાદશ લીલાર્થ સૃષ્ટ જીવની લીલોપયોગિત્વરૂપે કરીને વ્યવસ્થિતિ કરે છે એ પ્રભુની નવમ મુક્તિલીલા,

૧. અત્ર શ્રીવલ્લભજી મુક્તિને અને આશ્રયને હમયને નિરોધની પ્રત્યાપત્તિ માને છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજી સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુરૂપ પ્રત્યાપત્તિ માને છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ક્રમ પણ મર્યાદામાર્ગીય ક્રમથી વિપરીત અને બલવંતર છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને પ્રથમ આશ્રયનું-સારણનું-દાન થાય છે, તદનન્તર અદ્વૈતામમતા-નિવૃત્તિરૂપ મુક્તિનું દાન થાય છે અને તદનન્તર ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ મહાફલ નિરોધનું દાન થાય છે, તેથી મુક્તિ અને આશ્રય હમયે લીલા પ્રતિ-વિપરીત ક્રમે-પૂર્વ નિત્યસિદ્ધ નિરોધપ્રાપ્તિ જ સંપાદિત છે એમ પણ ક્રાંતક શ્રીસુબોધિનીનિપુણ ગોસ્વામીનું રમ્ય મત મને વિદિત છે.

અને લીલાર્થ સૃષ્ટિ જીવની પૂર્વોક્ત અન્યથા રૂપની હાનિપૂર્વક તે લીલોપયોગિત્વે વ્યવ-
સ્થિતિકૃપા મુક્તિલીલાનું નિરૂપણ એકાદશ સ્કન્ધમાં છે. હવે આશ્રયનું સ્વરૂપ વિચારણીય
છે. દ્વિતીય સ્કન્ધના દશમ અધ્યાયના સપ્તમ શ્લોકમાં આમામથ નિરોધથ ચત્ત્રાધ્યક્ષીયતે
સ આશ્રયઃ પરં બ્રહ્મ પરમાત્મેતિ ગચ્યતે એમ આશ્રયનું લક્ષણ સુપ્રસિદ્ધ છે. જેમાંથી સૃષ્ટિ-
પ્રલય થાય છે અને જેથી સૃષ્ટિપ્રલયનું જ્ઞાન થાય છે તે આશ્રય, આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક
અને આધિદૈવિક એ રૂપત્રયના વેત્તા આશ્રય, એમ પણ તત્ત્વજ નવમ શ્લોકમાં સુવ્યક્ત છે,
આ આશ્રય ભગવાનજ છે, તેથી લીલાર્થ સૃષ્ટિ જીવને પૂર્વોક્ત પ્રકારે લીલાનુભાવન થાય
તદનન્તરે પુનઃ ભગવદ્રૂપની પૂર્વવત પ્રાપ્તિ થાય એ જ સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યરૂપ પ્રત્યાપત્તિ,
તેથી પૂર્વોક્ત ક્રોધ પણ શક્યનો, અવગર, નથી, અને નિરોધ જ મહાફલ છે.
એમ નિષ્પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થઈ રહે છે. પરંતુ શ્લોકમાં આ રસ પ્રકટ કરવાનો
શો હેતુ ? શ્લોકમાં આ રસનું પ્રાકટ્ય આવશ્યક છે, અન્યથા સૃષ્ટિ અર્થાત્ લીલાસૃષ્ટિ
વ્યર્થ થઈ જાય, ધર્મ અર્થ દામ અને મોક્ષ પરમપુરુષાર્થ નથી પરંતુ નિરોધ જ પરમ
પુરુષાર્થ છે તેથી સૃષ્ટિના મધ્યમાં યત્રકુત્રાપિ આ રસનું પ્રાકટ્ય થાય તો જ લીલાર્થ
સૃષ્ટિનું સાર્થક્ય થાય, અન્યથા પ્રાણસમ્મન્ધરહિત દેહસૃષ્ટિવત નિગેધરમસમ્મન્ધરહિત
લીલાસૃષ્ટિ વ્યર્થ થઈ જાય. જો આ રસ વિના સૃષ્ટિ જ વ્યર્થ થાય તો સર્વને જ આ ભોગ
પ્રાપ્ત થતો કેમ જણાતો નથી ? પરંતુ અહ્યાનન્દભાવ પ્રકટ થાય તત્ર પણ આધિદૈવિક
રૂપ સમ્પન્ન થાય ત્યારે જ લક્ષ્મીવત્ આ મુખ્ય રસભોગ સમ્ભવે છે, આ રસ અતિદુર્લભ
છે, તેથી સર્વને જ આ ભોગ પ્રાપ્ત થતો જણાતો નથી. ૧૬મા અધ્યાયમાં પ્રોક્ત વસ્ત્રદાને
કરીને પ્રથમ તો અહ્યાનન્દભાવ થાય છે, તથાપિ પુનઃ ૨૫મા અધ્યાયમાં પ્રોક્ત અહ્યા-
નન્દનું દાન પ્રભુ સ્વયં કરે છે, તદનન્તરે શબ્દઅભક્ત પૂર્વભાવના સંસ્પાદને કરીને આધિ-
દૈવિક ક્રીડાયોગ્ય પૂર્વસિદ્ધપ્રસાદરૂપશક્તિપ્રવેશકૃત સ્ત્રીત્વનું અર્થાત્ લક્ષ્મીસમાન સ્ત્રીવિગ્રહનું
દાન કરે છે ત્યારે જ અહ્યાનન્દરૂપા સતી નાયિકા લક્ષ્મીવત્ આ મુખ્ય ઉચ્છિષ્ટપ્રકારક રસભોગ
સમ્ભવે છે. અહ્યાનન્દરૂપાત્વ અને નાયિકાત્વ આ ઉભય ધર્મનાં સંસ્પાદને કરીને લક્ષ્મી-
તુલ્યતાનું દાન કરે છે તેથી રસભોગમાં પણ લક્ષ્મીસમાનતા છે, અત્ર લક્ષ્મીપદ વ્રજસ્થ-
મુખ્યસ્વામિનીવાચક નથી, પરંતુ વ્યાપિવૈકુણ્ઠસ્થ પુરુષોત્તમના સ્વકીયારૂપ આલમ્બનનું
વાચક છે, ‘લક્ષ્મી’નો અર્થ વ્રજસ્થ મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજી નથી પરંતુ વ્યાપિવૈકુણ્ઠસ્થ
પુરુષોત્તમનાં સ્વકીયા’ થાય છે. અને એ કરીને તદંશ મહિષ્યાદિનો પણ રસભોગ સમ્ભવે
છે, મહિષ્યાદિને પણ ક્રોધક્રોધાદિઅહ્યાનન્દનું દાન થાય તદનન્તરે જ રસભોગ સમ્ભવે છે,
આ મહિષ્યાદિ ક્રોધ પુરુષ પ્રકારે વ્રજસ્થ મુખ્ય શ્રીસ્વામિજીના અંશ નથી પરંતુ વ્યાપિ-
વૈકુણ્ઠસ્થ પુરુષોત્તમનાં સ્વકીયા લક્ષ્મીજીના અંશ છે, તેથી પણ ‘લક્ષ્મી’ શબ્દનો અર્થ
‘શ્રીસ્વામિનીજી’ નથી એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. ‘પ્રભુ અમારા પતિ થાઓ’ એ પ્રકારના
પતિભાવે જ તેમની ભગવત્પ્રતિ આર્થના છે, તેથી અત્ર મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજીતુલ્યતા નથી
પરંતુ વ્યાપિવૈકુણ્ઠસ્થસ્વકીયાતુલ્યતા છે, અને તેથી જ ‘વિવાહિતાન્યાયે રમણુ યશે’ એમ
અગ્રિમ અધ્યાયમાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે. આથી-મુક્તિ અને આશ્રય એ ઉભયે લીલા
મહાફલ નિરોધની જ વસ્તુતઃ પ્રત્યાપત્તિ અર્થાત્ પુનઃ પૂર્વ નિરોધભાવની જ સંસ્પાદિકા છે તેથી,
નિરોધ મહાફલ છે, મહત્-સ્વરૂપાત્મક-છે ફલ જેનું એવો નિરોધ છે. આથી, નિરોધ મહાફલ

છે તેથી, અત્ર પ્રમેયપ્રકરણના અન્તમાં સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ છે, પ્રમેયપ્રકરણના અન્તમાં સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ મહાદ્વલ નિરોધનું ગમક છે, નિરોધ મહાદ્વલ છે; અને તે મહાદ્વલ નિરોધ સ્ત્રીઓમાં જ સિદ્ધ છે, તેથી સ્ત્રીઓનું જ નિરૂપણ તામસ પ્રકરણના અન્તમાં અને તામસપ્રકરણાન્ત-ગતપ્રમેયપ્રકરણના પણ અન્તમાં કરેલું છે, અર્થાત્ મહાદ્વલ તો નિરોધ જ છે, અને નિરોધાનન્તર મુક્તિ અને આશ્રય એ ઉભયે સીત્તા પૂર્વ નિરોધભાવની જ કેવલ સમ્પાદિકા સીત્તા છે, પ્રત્યાપત્તિ છે. ભગવદ્ભોગથી અનન્તર જ ભગવાન ભોગ્ય થાય છે, ભગવત્કર્તૃક ભોગથી અનન્તર જ રસાધિક્યવશાત્ પ્રભુને સ્ત્રીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સુધાભોગથી શ્રીગોપીજન ભોક્ત્રી થાય છે અને પ્રભુ ભોગ્ય થાય છે, તેથી જ-શ્રીગોપીજન ભોક્ત્રી થાય અને પ્રભુ ભોગ્ય થાય આ પ્રકારનો શ્રીસ્વામિનીશ્વરકર્તૃક ભગવત્કર્મક ભોગ શ્રીગોપીજનનું મંદિષ માહાત્મ્ય છે તેથી જ-અત્ર તામસ પ્રકરણમાં શ્રીશુક પણ મુખ્યતાએ સ્ત્રીઓનું-શ્રીગોપીજનનું-વર્ણન કરે છે. આથી જ-પુરુષ ભોગ્ય થઈ શકતો નથી તેથી પુરુષના ભોક્તા પ્રભુ થાય એમ સમ્ભવ નથી અને ભગવત્કર્તૃક ભોગથી અનન્તર જ રસાધિક્યવશાત્ ભગવાન ભોગ્ય થાય છે એ પૂર્વોક્ત રસમર્પણ છે તેથી જ-પુરુષના ભોગ્ય પણ પ્રભુ થાય એમ પણ સમ્ભવ નથી તેથી, અર્થાત્ પુસ્તક ઉભયપ્રકરક પણ ભગવદ્ભોગમાં પરમઆધક છે તેથી, સ્ત્રીત્વ વિના ભગવદ્ભોગ જ અશક્ય છે તેથી, અગ્નિકુમારોએ પણ સ્ત્રીત્વ પ્રાર્થ્યું. પુરુષ નથી અન્યોપભોગ વા નથી સ્વોપભોગ્ય, પુરુષનો ઉપભોગ નથી શક્ય અન્યે અર્થાત્ સ્ત્રીએ તેમ જ નથી શક્ય રવે અર્થાત્ પુરુષાન્તરે, સ્ત્રીથી વા પુરુષાન્તરથી પણ પુરુષનો ભોગ થઈ શકતો નથી એટલું બધું ભોગઆધક પુસ્તક છે, તેથી અગ્નિકુમારોએ પણ ભગવદ્ભોગાર્થ સ્ત્રીત્વ જ પ્રાર્થ્યું. આ પ્રકારે નિરોધ સિદ્ધ થવાથી મુખ્ય મહાદ્વલ રસભોગ સમ્પન્ન થયો ત્યારે અગ્નિ વક્ત્ર્યમાંથી જ્ઞાનોપદેશક્ષીલા શા હેતુથી? આ શરૂકનો પણ અવસર નથી, જ્ઞાનપૂર્વક પાનમાં મહારસ છે, તેથી જ્ઞાનોપદેશ સીત્તા પણ સાર્થક છે, અથવા મુખ્ય જે પુરુષોત્તમ તેમના પ્રાપ્ત્યાર્થે પ્રભુ-એ અગ્નિ બ્રમરગીતમાં જ્ઞાનોપદેશનો સમયાસ નિર્બંધ કર્યો, નિરોધ જ મહાદ્વલ છે એમ જ્ઞાન થાય ત્યારે તે મહાદ્વલ મુખ્ય ભોગમાં મહાન રસનો ઉદ્ભોવ થાય છે તેથી, અથવા શ્રીગોપીજનને મુખ્ય પુરુષોત્તમની જ અપેક્ષા છે અને તે પુરુષોત્તમ આત્મા છે એમ બ્રમરગીતીય જ્ઞાનોપદેશમાં પ્રભુ આત્મભાવે કયન કરે ત્યારે જ શ્રીગોપીજનને તે પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય તેથી, અને ભગદ્વિરહમાં દુઃખ થાય તે દુઃખ દૂર કરવું છે તેથી, બ્રમરગીતમાં જ્ઞાનોપદેશનો આશ્રય કર્યો. અગ્નિ બ્રમરગીતમાં જ્ઞાનોપદેશ કર્યો છે તેથી મહાદ્વલ નિરોધનું-મુખ્ય-રસભોગનું-પણ દ્વલ જ્ઞાન હશે, નિરોધથી પણ જ્ઞાન અધિક હશે, આ શરૂકનો હવે અવ-કાસ જ ન રહ્યો. જ્ઞાનાધિક ભક્ત્યધિક મહાદ્વલ નિરોધમાં સ્ત્રી જ યોગ્ય છે તેથી જ અગ્નિ ૧૬મા અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજન આધિદેવિક સ્ત્રીની પ્રાર્થના કરશે, જ્ઞાનાધિક ભક્ત્યધિક મુક્ત્યાશ્રયપ્રત્યાપત્તિ મહાદ્વલ નિરોધ છે, અને તે નિરોધમાં સ્ત્રી જ યોગ્ય છે, તેથી શ્રી-ગોપીજન પણ અગ્નિ ૧૬મા અધ્યાયમાં અધિદેવ પ્રભુની સમ્પાન્ધિની આધિદેવિકી પ્રસાદ-રૂપા કાત્યાયનીની અથવા નિર્જ આધિદેવિકરૂપા જ સ્ત્રીની પ્રાર્થના કરશે.

તેથી-મુખ્યરસ દિસિત છે તેથી-રૂપે વશ કરીને અંધરામૃતનું પાન કરાવતા પ્રભુ
 સ્વચ્છન્દતાસમ્પાદન કરે છે, વૃન્દારણ્યમાં પ્રવેશ કરીને શિષ્યતિ કામવિ
 ગોપવૃન્દેઃ ઇત્યાદિ અષ્ટપદ્યુક્ત પ્રકારે નિજ સ્વચ્છન્દતાસમ્પાદન કરે છે,
 વૃન્દારણ્ય સ્વપદ- વૃન્દાના-સ્ત્રીના-અરણ્યમાં ગોપવૃન્દસહિત પ્રવેશ કરીને સર્વ કાર્ય
 રમણ પ્રાવિશત્ કરીને જ સ્વચ્છન્દતા સમ્પાદિત કરી, અન્યથા અન્ય વ્યાસહુમે
 કરીને તત્કાર્યાધીનતા રહે તો સ્વચ્છન્દતા સમ્પન્ન ન થાય, સર્વ
 કાર્ય કરીને જ અન્ય વ્યાસહુમથી નિજ અવ્યાવૃત્તિ સિદ્ધ કરીને જ તત્તત્કાર્યાધીનતા નિવૃત્ત
 કરીને જ સ્ત્રી વૃન્દાના અરણ્યમાં પ્રવેશ કરીને ભકતજનનું ભોક્તૃત્વ સિદ્ધ કર્યું. વૃન્દારણ્યમાં
 પ્રવેશાવસરમાં ગોમવૃન્દનું પણ સાહિત્ય છે, તેથી નિર્ભયતાસમ્પાદનપૂર્વક સ્વચ્છન્દતા સિદ્ધ
 કરી. પ્રથમ પણ આજ ઉદ્દેશથી આગા કરી હતી કે ‘શક્તિના નિર્માયત્વાર્થ આ દેવ સાક્ષીઓ
 છે.’ ‘‘ તથા પરમહંસાનાં મુનોનામમલાત્મનાં ભક્તિયોગવિતાનાર્થ ’’ ‘‘ યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ’’
 ઇત્યાદિ વાક્યોથી ભક્ત્યાદ્યર્થ જ જગતમાં ભગવત્પ્રકટ્ય છે અને પ્રભુએ અદ્યાપિ જગતમાં
 ભક્તિનું સ્થાપન તો કર્યું નથી ત્યારે પ્રભુની કૃતકૃત્યતા કયે પ્રકારે ? અથવા નાવિકાને વિષે
 ભક્તિભાવનો ઉદ્બોધ કયો નથા ત્યારે તાદશી સ્વચ્છન્દલીલા કયે પ્રકારે ? પ્રભુએ સ્વપ-
 દરમણુ વૃન્દારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, અત્ર (૧) વૃન્દારણ્યમાં (૨) વનસ્થિત ભકતવૃન્દમાં અને
 (૩) વ્રજસ્થિત વ્રજસુન્દરીના મનમાં એમ ત્રિવિધ પ્રવેશ કર્યો, સાન્ન વૃદારણ્યભૂમિને ભગવ-
 ન્યરણુનો સમ્મન્ધ થવાથી તે ભૂમિ ભગવન્ન્યરણુરવિન્દાહુક્તિ છે તેથી વૃન્દારણ્ય સ્વપદરમણુ
 છે, રમણુસમયે વનસ્થિત ભકતવૃન્દના હૃદયમાં ચરણુરવિન્દનું સ્થાપન કર્યું છે તેથી વનસ્થિત
 ભકતવૃન્દ સ્વપદરમણુ છે, અને વ્રજસ્થિત વ્રજસુન્દરીના મનમાં ચરણુરવિન્દનો આવિર્ભાવ
 થયો છે તેથી વ્રજસુન્દરીનાં મન પણ સ્વપદરમણુ છે, અર્થાત વૃન્દારણ્યમાં વનસ્થ ભકત-
 વૃન્દમાં અને વ્રજસુન્દરીના મનમાં એ ત્રણમાં ચરણુરવિન્દના સમ્મન્ધથી જ ભક્તિનું સ્થાપન
 છે તેથી સર્વાંશે કૃતકૃત્યતા જ છે. નાવિકાના વિષે પણ સ્વપદથી જ ભક્તિભાવોદ્બોધ કર્યો છે,
 ચરણુરવિન્દસ્થ ચિહ્નનાં દર્શને કરીને પૂર્વ સમ્ભોગનું તેમને સ્મરણુ થશે અને તેથી તેમનો
 ભાવ ઉદ્બુદ્ધ થશે. આ તો પ્રત્યક્ષ અર્થ. પરોક્ષ વાદમાં તો આથી પણ અધિક સ્વાસ્થ્ય છે,
 વૃન્દાના-સ્ત્રીના-અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, સ્ત્રીના અરણ્યમાં-વનમાં-પ્રવેશ કર્યો, અર્થાત સ્ત્રીના
 યુથમાં પ્રવેશ કર્યો, અત્ર ‘સ્ત્રી’ પદ એકવચનમાં છે તેથી ‘એક જ સ્ત્રી’ એમ અર્થ
 ને કરતાં ‘સ્ત્રીગતિ’ એમ અર્થ કરવો. પ્રભુએ સ્ત્રીગતિના યુથમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી
 પ્રભુ ભોગ્ય થાય અને શ્રીગોપીજન ભોક્તા થાય એ પ્રકારની સ્વચ્છન્દતા સિદ્ધ કરી.
 વૃન્દારણ્યમાં પણ પ્રથમ તો ગોપવૃન્દસહિત સ્થિતિ કરી, અને તદનન્તર પૂર્વોક્ત સ્વચ્છન્દતા
 સિદ્ધ કરી, આ સ્વચ્છન્દતાસમ્પાદન અર્થે પ્રાવિશત્ પદમાં જે પ્ર ઉપસર્ગ છે તેમાંથી પ્રાપ્ત
 થાય છે, આથી જગતમાં-સ્ત્રીયુથમાં-ભક્તિભાવોદ્બોધ તો કર્યો નથી ત્યારે ભગવાન
 કૃત્કૃત્ય-કયે-પ્રકારે આ રસભરિત આશહસનું પણ સમાધાન થઈ જાય છે. પ્રથમ પ્રભુએ
 શ્રીગોપીજનનો ભોગ કર્યો તે ભોગાવસરમાં શ્રીગોપીજનને વિષે વિવિધ પ્રકારે ચરણુસ્થાપન
 કર્યું, અને ચરણુસ્થાપનથી શ્રીગોપીજનમાં ભાવોદ્બોધ કરાવીને સ્વાચ્છન્દ સમ્પાદિત કર્યું,
 અર્થાત પ્રભુ સ્વયં ભોગ્ય થયા અને શ્રીગોપીજન ભોક્તા થયા. સ્વપદોનું-ચરણોનું-જ્યાં
 રમણુ છે એવાં વૃન્દારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, અત્ર ‘પદોનું’ પદ બહુવચનમાં છે તેથી

૩૦. જીવમુલ્યપ્રાણલિહ્યાનેતિ ચેન્નોપાસા-
ત્રૈવેધ્યાદાશ્રિતત્વાદિહ તદ્યોગાત્ ॥

૩૦. જીવનું અને મુખ્ય પ્રાણનું લિહ્ય છે તેથી
(પ્રાણ અહીં નહિ) એમ ને (કહે
તો તેમ) નહિ, (અહીંની જીવની અને
મુખ્ય પ્રાણની એમ) ઉપાસનાના ઐવિ-
ધ્યથી, અત્ર (જીવ અહીં) આશ્રિત છે
તેથી, અને તદ્યોગથી (પ્રાણનો સહઅહ
સમ્યન્ધ છે તેથી.)

॥ इति श्रीमद्वेदव्यासविरचितब्रह्मसूत्रेषु समन्वयाख्यप्रथमाध्याये शान्दसन्देह-
निवारकः प्रथमः पादः ॥

‘મંદારનું’ છે એમ વિશેષ નિરૂપણ વાળ્યાદિથી થઈ શકતું નથી એટલું જ તે શ્રુતિનું મર્મ
છે. અધીત અહવાકપતું આ મીમાંસાથી અહપરત્વ સિદ્ધ થાય ત્યારે જ અવશ્ય સિદ્ધ થઈ
શકે, કાંલાંતરે પણ અસમ્ભાવનાવિપરીતભાવનાનિષ્પત્ત્યર્થ આવાપોદ્ધાપથી તે શ્રુતિ અર્થનું
નિર્ધારણ થાય ત્યારે મનન અને ધ્યાનાદિ સમાધ્યન્ત નિદિધ્યાસન પણ થાય, તદનન્તર
સર્વતોનિવૃત્તવ્યાપાર મનમાં સ્વયમુપલબ્ધનિજમુખાનુભવ અહસાક્ષાત્કારરૂપ અહાદર્શન થાય
આ મંદારનો અહસાક્ષાત્કાર વરણાધીન અનુભવૈકવૈધ હોવાથી “યતો વાચો નિવર્તન્તે”
શ્રુતિ અહીંને વાગાધવિષય અર્થાત્ “દરં સાધનસમ્પદામ્” કહે છે તે સત્ય અને શુક્લ પશ્ય છે.
આ મંદારની અવણાદ્ગરૂપ મીમાંસાનું ફક્ત અહમાહાત્મ્યજ્ઞાન છે, જે સિદ્ધ થયા પછી
શ્રીમદ્ભાગવતાદિથી સુદૃઢ સર્વતોષિક સ્નેહનો સમ્ભવ છે. ભગવત્પર વાક્ય અન્યપરત્વે
યોગ્યતા વા અન્યપર વાક્ય અહપરત્વે યોગ્યતા તો અહતા દિવ્યધર્મત્વાદિનાં વ્યત્યાસ થઈ જાય
તેથી દ્વિતીય અધિકરણમાં અહતા દિવ્યધર્મનો વિચાર કરીને સિદ્ધ કર્યું કે વેદ જ અહમાં
પ્રમાણ છે અને અહનું આ જગદ્દિનમાદિ કર્મ અલૌકિક છે. તૃતીય વિધિમુખ્ય સમન્વયાધ-
કરણમાં અને અતુર્થ નિષેધમુખ્ય ઈલાલધિકરણમાં અહ પરિપૂર્ણ અને અલૌકિક છે એમ
પ્રતિપાદન કર્યું. તદનન્તર પચ્ચમ અને પઞ્ચ અધિકરણમાં પ્રત્યયગત સન્દેહનું નિરાકરણ કરીને
આનન્દમય અને હિરણ્મયની અહતા સિદ્ધ કરી. સપ્તમ અષ્ટમ અને નવમ એ આધિક-શુત્રમાં
આકાશ પ્રાણ અને જ્યોતિઃ એ ત્રણમાં પ્રમુનિગત સન્દેહ નિવૃત્ત કરીને આકાશપ્રાણજ્યોતિઃ-
પદવાચ્ય અહ છે એમ સિદ્ધ કર્યું, અને આ અન્તિમ દશમ અધિકરણમાં ચિત્ત જીવ અને અચિત્ત
મુખ્ય પ્રાણ એ ઉભયનો સંશ્લેષ નિવારીને એક જ અદ્વિતીય શુદ્ધ અહ જગત્કારણ
છે એમ સિદ્ધ કર્યું. આ મંદારે આ સકલ ચરણમાં કાર્યપ્રતિપાદનદ્વારા ઉપનિષદ્ધાક્યોની
સ્વરૂપપરતા સિદ્ધ કરીને રાખ્દતઃ સન્દેહની નિવૃત્તિ કરી. આ સનાતન શ્રુતિરહસ્ય અન્યથા
કરીને જે વાદી સમુદ્ધનિર્મુલ્યમેદ કહે છે તે અહમીમાંસામાં નિજ અનધિકાર સ્વયં જ વ્યક્ત
કરે છે, કારણ કે શુણ્ણાદ્ગીકાર તો સારૂખ્યમાં છે અહવાહમાં નથી, અહમાં ભૌતિક શુણ્ણનો
સમ્યન્ધ જ નથી એમ પ્રતિપાદનાર્થ જ આ પ્રથમ સમન્વયાધ્યાયનો સમારમ્ભ છે.

દ્વિતીય પાદ:

૧. ચતુઃસૂત્રં સર્વત્રપ્રસિદ્ધોપદેશાધિકરણમ્ ॥

૨. સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥

૨. વિવક્ષિતગુણોપપત્તેભ્ય ॥

દ્વિતીય પાદ*

પ્રથમાધિકરણ ૧.

૧. (મનોમય પ્રાણુશરીર પરમાત્મા જ છે,)
સર્વત્ર-સર્વ વેદાન્તર્મા-પ્રસિદ્ધ (જે બ્રહ્મ
તેનો) વ્યપદેશ છે તેથી,૨. (લોકાન્તરમાં સદ્કલ્પાતુરૂપ દેહપ્રાપ્તિરૂપ)
વિવક્ષિત ગુણુની (બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં)
ઉપપત્તિથી, તથા (સત્યસદ્કલ્પાદિ વચન
પણુ બ્રહ્મવાક્યપોષક છે તેથી),

*પ્રથમ પાદમાં શાબ્દ સન્દેહની નિવૃત્તિના જ પ્રસ્તાવમાં કાર્યપ્રતિપાદક વાક્યોની પણ પરમાત્મપરત્વે મીમાંસા થઈ. હવે આ દ્વિતીયાદિ પાદત્રયે અર્થગત સન્દેહની નિવૃત્તિ કરે છે. ૧ જીવ ૨ જડ અને ૩ તત્સમુદાય એમ ત્રિવિધ અર્થ છે, તેથી આ દ્વિતીય પાદમાં જીવગત તૃતીય પાદમાં જડગત અને ચતુર્થ પાદમાં જડજીવગત સન્દેહની નિવૃત્તિ કરીને સૂત્રધાર સ્વરૂપનિર્ણયાખ્ય સમન્વય સિદ્ધ કરે છે. આ દ્વિતીય પાદમાં અષ્ટ અધિકરણુ અને દ્વાવિંશત્ સૂત્ર છે.

૧. પ્રથમ સર્વત્રપ્રસિદ્ધોપદેશાધિકરણમાં સૂત્રચતુષ્ટય છે. સામવેદીય જાન્દોગ્યોપનિષદના પગ્ગચમ પ્રપાઠકમાં “અથ ચલુ ક્લુમયઃ પુરુષઃ X X X X X સ ક્ષતું કુર્વાત મનોમયઃ પ્રાણશરીરો ભારુપઃ સત્યસદ્કલ્પ બ્રાહ્મણાત્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ” શ્રુતિ છે, અંત્ર મનોમયઃ ઇત્યાદિ વાક્યનો અર્થ વિજ્ઞાનમય જીવ નથી, પરંતુ આનન્દાત્મક પ્રાણુશરીરાદિરૂપ અન્તર્યામી પરમાત્મા અર્થ છે, કારણ કે (૧) સર્વત્ર વેદાન્તર્મા-ઉપનિષદ્માં-પરમાત્મા જ પ્રસિદ્ધ છે અને તે પરમાત્માનો જ અંત્ર પણ ઉપદેશ છે, (૨) વિવક્ષિત લોકાન્તરીયતાદશસ્વરૂપપ્રાપ્તિ ગુણુ બ્રહ્મજ્ઞાનપક્ષમાં પણ ભગવત્સ્વરૂપલાભથી અથવા સાકષ્યલાભથી ઉપપન્ન જ છે, ભગવત્સેવોપયોગી ભગવદ્દોષકર્ય અપ્રાકૃત અલૌકિક નિર્દોષ બ્રાહ્મ દેહ ગુણુ છે, પુરુષ જે પ્રકારે કૃતુ-ઉપાસના-કરે તે પ્રકારે આ લોકમાંથી પ્રયાણાનન્તર સદ્કલ્પાતુરૂપ ફલ પ્રાપ્તિ કરે છે, ઉપાસના નાનાવિધ છે તેથી પ્રાકૃત ઉપાસનાનું પ્રાકૃત ફલ અને અપ્રાકૃત સેવાનું અપ્રાકૃત ફલ પુરુષ પ્રાપ્તિ કરે છે, તથા ઉપનિષદ્માં સત્યસદ્કલ્પઃ પદ છે તેથી પણ અંત્ર પ્રાકૃત દેહનો સમ્બન્ધ નથી, (૩) તિરોહિતાનન્દ નિરાકાર શારીર જીવનો શરીરને-સ્વરૂપને-આનન્દરૂપ પ્રાણુનકતું ઉપનિષદ્ કથે એ પણ ઉપપન્ન નથી, અધ્યાસે કરીને શારીર જીવને જ પ્રાણુશરીરરૂપ કહ્યો નથી, તેમ પ્રાણુદિ લૌકિક પણ નથી, અને (૪) અગ્રે “ઈતમિતઃ પ્રેત્યામિસમ્ભવિતાસ્મિ” ઇત્યાદિ ફલવાક્યમાં પ્રાણુશરીરરૂપને કર્મ-ધ્યેય અને પ્રાપ્ત્ય-કર્તુ છે, અને શારીર જીવને કર્તા-ધ્યાતા અને પ્રાપ્તા-કર્ત્તા છે, ભજનીય સ્વરૂપના કર્થન વિના તાદશ ફલ સિદ્ધ થાય નહિ, અર્થાત્ “મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ” ઇત્યાદિ વાક્યમાં ભજનીય પરમાત્માનું જ પ્રતિપાદન છે. આરે હવે વિષયવાક્યનો આ અર્થ સિદ્ધ થયો. “સર્વ ચત્વિદમ્મદ્મ તજ્જલાનિનિ” “જ્ઞાન્ત ડગમીન” વાક્યમાં બ્રહ્મત્વે કરીને જગત્ની જે ઉપાસના કહી તે ઉપાસના વિરાટ્સ્વરૂપ પરમાત્માની જ કહી, આ વિરાટ્સ્વરૂપ તદુપામન અને તદુપામક

૩. અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીરઃ ॥

૪. કર્મકર્તૃત્વપદેશાચ ॥

૩. (જીવમાં આનન્દરૂપ પ્રાણશરીરવતી) અનુપપત્તિથી તો (પ્રાણશરીરવાન્ય) શારીર-જીવ-નહિ,

૪. અને (પ્રાણશરીર) કર્મનો અને (જ્ઞાતા શારીર) કર્તાનો વ્યવેશ છે તેથી.

પણ કાલ્પનિક નથી તેથી તજ્જાન પદે ધ્યાનમાંથી જ ઉત્પત્તિ રિચતિ અને લખનું કથન કર્યું. આ જગદ્ગ્રુપ પરમાત્માની વિરાડ્ભાવે શાન્તિપૂર્વક ઉપાસનાનું ફક્ત અન્તઃકરણશુદ્ધિ છે. પૂર્વીકૃત વિરાડ્ પરમાત્માની શાન્ત ઉપાસનાનું ફક્ત-અન્તઃકરણશુદ્ધિ-પ્રાપ્ત થાય તદનન્તર શું કરવું ? ‘પુરુષ ખરે કૃતમય છે,’ જે પ્રકારે પુરુષ ઉપાસના કરે તે પ્રકારનું ફક્ત પુરુષ પ્રાપ્ત કરે, વિરાડ્ભાવે પરમાત્માની ઉપાસનાનું ફક્ત-અન્તઃકરણશુદ્ધિ-પ્રાપ્ત અને તેથી નિરસકર્મતા પણ પ્રાપ્ત, થાય તથાપિ, “અન્તે યા મતિઃ સાં ગતિઃ” “યં યં વાચિ” ગીતાવાક્યથી અને સર્વાત્મકતા જ ફક્ત પ્રાપ્તિ ફક્ત સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી પરપ્રાપ્ત્યર્થે તો ઉપાયાન્તર આચરવો એમ “સ કર્તુ ક્વર્તિ” પદ્યે કહ્યું, ઉક્ત વિરાડ્સ્વરૂપ પરમાત્માની શાન્ત ઉપાસનાથી અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું તથાપિ જેવો કૃત્તુ તેનું ફક્ત તેથી મનોમયઃ ઇલાદિ પ્રકારે મનનાત્મક કૃત્તુ-અર્થ-કરવો, માનસી સેવા કરવી, સર્વત્ર વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ સર્વાન્તર પરમાત્માનું જ મનન કરવું એમ શ્રુતિએ ઉપદેશ કર્યો. “તત્ત્વેવ મયં” શ્રુત્યન્તરમાં પણ પરમાત્માનું મનન આવશ્યક કહ્યું છે, તેથી પરમાત્માનું જ મનન કરવું એ સુક્ત પણ છે મનોમયમાં મયદ્ પ્રત્યય વિહારાર્થક છે તેથી મનોવિહારભૂત વેદની હિરણ્યગર્ભની અથવા જીવાન્તરની ઉપાસના કરી એ પક્ષ તો ઘટતો જ નથી, કારણકે વેદમાં હિરણ્યગર્ભમાં અથવા જીવાન્તરમાં સત્યસદ્કલ્પસ્વાદિ ધર્મ જ નથી, અને અત્ર તો સત્યસદ્કલ્પસ્વાદિધર્મવિશિષ્ટ મનોમયનું મનન કરવું એમ ઉપદેશ છે. મનોમયમાં મયદ્ વેદહિરણ્યગર્ભાદિવિહારાર્થક નથી પરંતુ “મનસૌશાન્તુદ્ગ્રસ્તઃ” “સ માનસી ન આત્મા જનાનામ્” “મનસા તુ વિશુદ્ધેન” ઇલાદિ શ્રુતિથી મયદ્ પ્રાપ્ત્યર્થક છે એમ નિશ્ચય થાય છે, તેથી વિહારાર્થનો ઉદ્દાપ કરીને મયદ્માં પ્રાપ્ત્યર્થનો આવાપ કરવો, અને તેથી અત્ર મનોમય પદ આનન્દમયવાચક છે, આનન્દમયસુર પરમાત્મવાચક છે એમ સિદ્ધ થઈ જાય છે. “કો સેવાન્વાતુ કઃ પ્રાણ્યાતુ” શ્રુતિમાં આનન્દમયનું પ્રાણ્યાતુત્વ સ્પષ્ટ છે, તેથી આનન્દમયસ્વરૂપ મનોમય પ્રાણસ્વરૂપવિમલ છે એ હેતુથી વા એ પ્રકારે તન્મનનનો અત્ર ઉપદેશ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે, અને તેથી અત્ર વિષયવાક્યાર્થ આનન્દમયરૂપ પ્રાણશરીરરૂપ અન્તર્ધામી પરમાત્મા છે એમ સિદ્ધ થઈ જાય છે. હવે આ વિષયવાક્યના પદના પણ અર્થનું શ્રવણ કરો. આ પરમાત્મા મનોમય છે, આનન્દમયસ્વરૂપ છે, પ્રાણશરીર છે, પ્રાણસ્વરૂપવિમલ છે, મારૂપ છે, પ્રપશરૂપ જ્ઞાનાત્મા છે, અને સત્યસદ્કલ્પ છે, અર્થાત્ આ આનન્દમયસ્વરૂપ પ્રાણસ્વરૂપવિમલ પ્રપશરૂપ પરમાત્માના સદ્કલ્પ-વિચાર-સત્ય છે, અવિતથ છે, વિષયને વ્યભિચરતા નથી. આ પરમાત્મા આકાશાત્મા છે, વ્યાપક દુર્ગેય નીરૂપનીલ સર્વાધાર અને નામનિર્વાદક છે. આ પરમાત્મા સર્વકામ છે, સર્વગ્ન્ય છે, સર્વરમ છે, પરમાત્માના સકલ કામ ગ્ન્ય રમ, નિર્દોષ સારૂપાત્મક છે, આ પરમાત્મા જ આ સર્વ જગત્ છે તેથી અગ્નિ અન્તર અને બહિર્ ઉભયત્ર પરમાત્મા વાસ છે, અન્તર્ગદિઃ ઉભયત્ર પરમાત્માનું પ્રકરણ-જ્ઞાન-પ્રાપ્ત છે. આ પરમાત્મા અવાકી છે, એકાદશ ઇન્દ્રિયનાં કાર્ય કરે

૨. ચતુઃસૂત્રં શબ્દવિશેષાધિકરણમ્ ॥

૫. શબ્દવિશેષાત્ ॥

૬. સ્મૃતેષ્વ ॥

દ્વિતીયાધિકરણ ૨. ૨૦ ૨૧ ૨૨

૫. (હિરણ્યમય પરમાત્મા છે,) શબ્દે-હિરણ્યમયશબ્દે-કરીને (જીવથી) વિશેષ (ઉક્તા) છે તેથી,

૬. સ્મૃતિથી તથા (તન્મૂલમૂલ નિઃશ્વાસ-વચનથી)

છે, તથાપિ તત્તદ્ ઇન્દ્રિયથી વિરહિત છે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ તત્તદ્ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય કરી લે છે. આ પરમાત્મા અનાદર છે, આસક્તિમય હોવાથી સમ્પ્રમરહિત સર્વનિરપેક્ષ છે, અને હતઃ પ્રેમ આ અન્તિમ જન્મમાં આ લોકમાંથી પ્રયાણાનન્તર પતદ્ વ્રજ અભિસમ્મવિતાસ્મિ હું આ પરમાત્માને માનસી સેવાથી પ્રાપ્ત કરીશ, આ અન્તર્યામી પરમાત્મા માનસી સેવાએ કરીને પ્રાપ્ય છે તેથી આ અન્તિમ જન્મમાં હું તેમની માનસી સેવા કરીશ અને આ લોકમાંથી પ્રયાણાનન્તર તે માનસી સેવાનું ફલ મને પ્રાપ્ત થશે, ભજનીય અન્તર્યામી પરમાત્માની મને પ્રાપ્ત થશે.

૨. દ્વિતીય શબ્દવિશેષાધિકરણમાં પણ સૂત્રચતુષ્ટય છે. વાજસનેયિ બૃહદારણ્યકમાં નહિ પરંતુ ને જ શાખાના ઉપનિષદન્તરમાં સમાન પ્રકરણમાં “યથા જીહ્વિર્વા ચવો વા રયામાકો વા રયામાકત્તણ્ડુલો વૈવમયન્તરાત્મન્ પુરુષો હિરણ્યમયઃ” શ્રુતિ છે, અત્રે હિરણ્યમય જીવ નથી, પરંતુ પરમાત્મા છે, કારણ કે (૧) હિરણ્યમય શબ્દથી જ આનન્દરૂપ વિશેષનું સ્પષ્ટ કથન છે, (૨) “દેશઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેર્જુન તિષ્ઠતિ” ઇત્યાદિ સ્મૃતિમાં તથા તન્મૂલમૂલ “વિષ્ણુર્વ હિરણ્યમય” ઇત્યાદિ નિઃશ્વાસમાં-શ્રુતિમાં-પણ ઉદ્દેશમાં પરમાત્માની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ કથન છે, (૩) વ્યાપક પરમાત્માની હૃદયપ્રદેશમાં સ્થિતિ અને વીહિયવાદિરૂપતા અમુક્તા છે એમ પણ ન કહેવું, નિદિષ્યાસાનન્તર માક્ષાત્કાર હૃદયમાં-અન્તઃકરણમાં-જ થાય છે, ભક્તિમાર્ગમાં તો અહિં પણ સ્પર્શાદિ થાય છે એ વિશેષ છે. “કિમત્ર મદમ્” ઇત્યાદિ મન્ત્રથી અશ્વર્થુના અને યજમાનના પરસ્પર હરતપદ્યુર્થ “ચત્વાર ઉપરવાઃ પ્રદેશમાત્રાઃ” ઇત્યાદિ ઉદ્દેશક પ્રકારે પ્રદેશમાત્ર આકાશરૂપ અભિવ્યક્ત કરાય છે, તેથી કાંઈ આકાશની વ્યાપકતાનો ભૂગ થતો નથી, તેમ જરાપુત્રાદિ ચતુર્વિધ જૂના અન્તર્હૃદયમાં વિરાજમાન પરમાત્મા વીહિસમાન યવસમાન શૂણ્યામાંકમમાન અને શૂણ્યામાંકત્તણ્ડુલમમાન પણ છે તેટલા-માત્રથી કાંઈ “અતઃપરં નાન્યદગોવતં હિ પરાત્પરં મહતો મહાન્તમ્” ઇત્યાદિ તૈત્તિરીય-શ્રુતિનું અનેકપરિમાણુક પરમાત્માની પણ વ્યાપકતાનો ભૂગ થઈ જતો નથી, અને (૪) પરમાત્મા હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે તેથી જીવવત્ સુષ્પદુઃખસાક્ષાત્કારાદિ પ્રાપ્ત થશે એમ પણ ન કહેવું, કારણ કે જીવને અભિભાવ પ્રાપ્ત થયો નથી તેથી બન્ધ-દશામાં જીવ કામકર્માદિપરાધીન છે અને પરમાત્મા તો સદૈવ સર્વરૂપ આનન્દરૂપ સ્વર્ગકર્તા છે, આ પ્રકારે પરમાત્મામાં જીવથી વૈશેષ્ય છે, તેથી પરમાત્મા તો સ્વાપેક્ષિત જ આનન્દભોગ કરે છે, કર્મોદિવશ જીવવત્ અનપેક્ષિત દુઃખાદિસાક્ષાત્કાર પણ કરતા નથી. સર્વ વેદ જ પરમાત્માના નિઃશ્વાસ છે તે પરમાત્માના સુષ્પદમમાંથી વિનિઃસૃત શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતાપનિષદને સુત્રકારે આ અધિકરણના દ્વિતીય સૂત્રમાં ‘સ્મૃતિ’ સંજ્ઞા ક્રમ અર્પી એ મીમાંસા તો રામાનુજાદિ વૈષ્ણવ આચાર્યોએ પણ કરી નથી, તેથી શ્રીમદ્વેદ્યાંસવિરચિત

૭. અર્ભકૌકસ્ત્વાત્ સદ્વ્યવદેશાચ નેતિ
ચેન્ન નિચાધ્યત્વાદેવં જ્યોમવચ્ચ ॥

૭. અર્ભકૌકસ્-સ્વરૂપ હૃદયરૂપ સ્થાન-એ
તથી, અને તેના-ત્રીલાદિતુલ્ય પરિમાણ-
ના-વ્યવદેશથી (આ અભિવાચ્ય) નહિ
એમ જો (કહો તો તેમ) નહિ, નિચાધ્ય-
ત્વથી-પરમાત્મા હૃદયમાં દ્રષ્ટવ્ય છે તેથી-
અને એમ-ત્રીહિતુલ્યતાપ્રતિપાદન-જ્યોમવત્
-આકાશવત્ અતુર્વિધભૂતાન્તર પરમાત્મા
છે એમ જ્ઞાન કરાવવું છે તેથી,

૮. સમ્ભોગપ્રાપ્તિરિતિ ચેન્ન વૈદોચ્યાત્ ॥

૮. (હૃદયમાં પરમાત્માની સ્થિતિથી જીવવત્
પરમાત્માને પણ સુખદુઃખના) સમ્ભોગ-
ની પ્રાપ્તિ (યશ) એમ જો (કહો તો તેમ)
નહિ, (જીવથી અહાતું સર્વરૂપત્વાદિ)
વૈદોચ્ય છે તેથી.

નિજ જ્ઞાપ્યમાં આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ્રતિપદનું સ્મૃતિત્વ સ્પષ્ટ કરે છે. તન્મયોપનિષ-
દમ્પુરુષમૃચ્છામિ શ્રુતિથી અહા કેવલોપનિષદેકવેદ છે, પ્રમાણાન્તરે વેદ-જેય-નથી, શિષ્ય-
રૂપે પ્રપન્ન અર્જુન પુષ્કિલપ્રા ન હતો, તેથી ભગવદ્વાક્યમાં અર્જુનનો નિર્વિ-
ચિકિત્સ વિદ્યાસ ન હતો, યુદ્ધકાર્યકારણ્યાર્થે પરમાત્માએ જે અર્જુનને રથી સ્થાપ્યો હતો
અને સ્વયં તે રથીના સારથિ થઈ ગયા હતા તેવા સાદૃશ્યર રથી અર્જુનને તેવા દારુણ
દેશકાલમાં ઉપનિષદનું કથન થાય એમ ન હતું, તેથી “યો વૈ વેદોચ્ચ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ”
છત્યાદિશ્રુત્યુક્ત - ગુરુરૂપને-મર્યાદાપ્રતિપાદકવેદવક્તૃ અક્ષરાત્મક રૂપને-વેદાર્થને અને
તત્તાત્પર્યને પણ સ્મરનીને અક્ષરથીએ ઉત્તમ પરમાત્માએ સ્મૃતિરૂપ વાક્યનો ઉચ્ચાર કર્યો
તેથી સૂત્રકારે ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ્રતિપદને ‘સ્મૃતિ’ કથી, અને પરમાત્મમુખપન્નવિનિર્ગત
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપનિષદના પણ અર્થની નિશ્ચયિકા છે, તેથી ઉપન્યાસપૂર્વક શ્રીમદ્-
ભગવદ્ગીતાની પણ મીમાંસા-વિચારણા-સૂત્રકારે કરી. પરમાત્માએ અર્જુનના અધિકારાનુ-
સાર અહાવિદ્યાનું નિકરૂપણું કરીને નિજ કૃપાલુતાથી “સર્વગુણતમમ્” છત્યાદિથી ભક્તિનો
અને પ્રપત્તિનો જ ઉપદેશ કર્યો, તેથી પરમાત્માએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પૂર્વે જે જે
નિશ્ચયની આજ્ઞા કરી તે તે સર્વ નિર્ણય પણ ભક્તિના અને પ્રપત્તિના જ અહંગ છે એમ
નિશ્ચય કરવો. “કરિણ્યે વચ્ચનં તવ” છત્યાદિથી અર્જુનનું વિજ્ઞાન પણ તેવું ભક્તિપ્રપત્ત્યનુકૂલ
જ જણાય છે. વ્યાસજી શુદ્ધવત્ નથી પરન્તુ પરમાત્માના જ્ઞાનાંશ છે, તેથી જ્ઞાનાંશ સૂત્ર-
કારે અહાસૂત્રમાં પુરાણની પણ મીમાંસા કરી તેમાં દોષ નથી. કિન્તુ, આ અધિકરણના
તૃતીય સૂત્રથી એક નવ્ય અધિકરણ પણ પ્રારંભાય છે. તે આ પ્રકારે. ઉક્ત તૃતીય સૂત્રમાં
પૂર્વે પક્ષમાં ચ છે અને ઉત્તરપક્ષમાં પણ ચ છે, તેથી એતાદશ વાક્યાન્તરમાં પૂર્વાધિ-
કરણથી વૈલક્ષણ્યની અને ઉપપત્તિની પણ સ્પર્શિ થાય છે. અત્ર તૈત્તિરીયશાખીય મહા-
નારાયણોપનિષદમાં “આદિત્યો વા એવં પૃતન્મણ્ડલં તર્વતિ x x x x x y ઇયોન્તરાદિત્યે
દિરળયઃ પુરુષઃ” શ્રુતિ ઉદાહરણ છે, તેથી અત્રવત્ તૈત્તિરીય ઉદાહરણશ્રુતિમાં પણ દિરળય
જીવ નથી પરન્તુ પરમાત્મા છે, જેમ પરમાત્મા હૃદયમાં નિચાધ્ય-જેય-છે તેમ પરમાત્મા

૫. પદ્મસૂત્રમંતર ઉપપત્તેરિત્યધિકરણમ્ ॥

પાન્યમાધિકરણ ૫.

૧૩. અન્તર ઉપપત્તેઃ ॥

૧૩. અન્તર-અક્ષિના મધ્યમા દશ્ય- (પરમાત્મા જ છે, તેના દર્શનાદિની) ઉપપત્તિથી,

૧૪. સ્થાનાદિવ્યવદેશાઃ ॥

૧૪. (પરમાત્માને જ ઉદ્દેશીને) સ્થાનાદિનો વ્યવદેશ છે તેથી, તથા (તુલ્ય વાક્યમાં પણ એવો જ અર્થ છે તેથી),

“યો વેદ નિહિતં ગુહ્યામ્” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સ્વસ્વરૂપે અક્ષના જ પ્રવેશતું સ્પષ્ટ નિષ્પ્રત્યુહ શ્રેયશ્ચ છે, એક જ હૃદયાકાશમાં બદ્ધ અને મુક્ત એમ જાદ્વયનો પ્રવેશ તો થઈતો નથી. પશુ નથી. પૂર્વ અધિકરણમાં પરમાત્માનો સ્વાભિલપિત ભોગ એક પ્રકારે સિદ્ધ કર્યો, અને “દ્વાં સુપર્ણા” શ્રુતિ સર્વ જ ભોગનો પરમાત્મામાં નિષેધ કરતી નથી પરંતુ માત્ર જીવવત જ ભોગનો નિષેધ કરે છે, આ પ્રકારે પરમાત્મા ભોક્તા તો છે જ, તેથી આ અધિકરણમાં સૂત્રકાર પ્રકારાન્તરે-જીવસહિત-સ્વાભિલપિત મહાભોગનું પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યારે હવે વિષયવાક્યના પદનો અર્થ આ પ્રકારે પરમાત્મપરત્વે કરવો. “ઋતં સત્યં પરં વ્રજ” શ્રુતિથી પ્રકૃત “ઋતમ્પિવન્તૌ” મન્ત્રમાં ઋતમનો અર્થ પરમાત્મા વા સ્વરૂપામૃત યાય છે, અને તેથી ઋતમ્પિવન્તૌનો અર્થ ‘સ્વરૂપામૃત પાનકર્તા જીવ અને પરમાત્મા’ યાય છે. “તસ્માદ્ તદ્ સુકૃતમુચ્યતે” શ્રુતિથી સુકૃતમ્ પદ પણ અહિવાચક છે, અને તેથી સુકૃતસ્ય લોકે પદનો અર્થ ‘સુકૃત જ લોકમાં અર્થાત્ અહિલોકમાં’ યાય છે. આ પ્રકારે અર્થ કરવાથી સુકૃતસ્ય પદમાં સ્વ ઉપચારમાત્ર થઈ જાય છે, તે ન રહે તો ‘સુકૃતના અક્ષરઅહિલોક લોકમાં’ એમ પણ અર્થ સુશક્ય છે. પરાધે પદનો અર્થ પરાધની-સત્યલોકની-સમીપ-ઉપરિ- યાય છે, અર્થાત્ પરમાત્માનો અક્ષરઅહિલોક લોક સંલલોકથી પણ ઉપરિ છે, આ લોક પરમ છે, પરમાત્માનું માન-પરિમાણ-આ અહિલોકમાં-અક્ષરધામમાં-યાય છે, અથવા પરમાત્માનાં શ્રીલક્ષ્મીજી આ અહિલોકમાં વા અક્ષરધામમાં વિરાજમાન છે, તાદૃશ અક્ષર પ્રામમાં ગુહ્યામાં સંત્યઅહિલોકસ્ય દહરપુરડરીકવેશ્મમાં અથવા શ્રીગિરિરાજની ઢાંઢક નિકુંજહરીમાં પરમાત્મા અને તત્સયુક્ જીવ-લક્ષ્મી-સ્વરૂપામૃતનું પાન કરે છે. પરમાત્મા પ્રકટાનન્દ છે તેથી જાતપ છે, અને સાયુજ્યપ્રાપ્ત સયુક્ લક્ષ્મી પ્રકટાનન્દ પરમાત્માની છાંયા છે, તાદૃશ લક્ષ્મીમાં પરમાત્માનું પ્રતિસંરૂપ્ય છે, પ્રતિબિમ્બવદ્વિપરીત-સંરૂપ્ય છે, જેનું યથાર્થ અહિલુ નહિ થઈ શકવાથી જ માયાવાદી જીવને પ્રતિબિમ્બ કહે છે. વેદનાં કાણ્ડ-ત્રયમાં પણ આ જ પરમાત્માનો આ પ્રકારનો અહિવાદ પ્રકાશમાન છે, તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠ વ્રજાવિદ્ ઉપાસનાનિષ્ઠ પંચાગ્નિ અને જે કર્મનિષ્ઠ છે તે ત્રિણાચિકેતા પણ-એમ જ્ઞાની ઉપાસક અને કર્મી ત્રણે-પરોક્ષપ્રિય પરમાત્માનાં સન્તોષાર્થ પરોક્ષ વેદે છે, જેથી જેમને આ સ્વરૂપામૃતપાનકર્તાનું પરિદર્શન નથી તેમને પરોક્ષ પણ કાંઈક બોધ યાય.

૫. પરમાત્મા મનોમયત્વાદિધર્મવાન છે, હિરણ્યગ્મથુત્વાદિધર્મવાન છે, ભોક્તા છે, અને અલૌકિકભોગયોગમાં પણ સર્વથા દોષરહિત છે, એમ અત્રપર્યન્ત સિદ્ધ થયું, પરમાત્માની નિર્દોષતાનું પણ બીજા નિજ પ્રકટ સમિચ્છાનન્દમયતા છે એ પ્રતિપાદન કરવાનાં ઉદ્દેશથી આ નવ્ય ભવ્ય અધિકરણ રચાય છે. આ પાન્યમ અન્તરઉપપત્તેરધિકરણનાં પાન્ય સૂત્ર છે.

દ્વિતીયાધ્યાય.

હવે, સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસદ્ધિરિતિચેદાન્યસ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસદ્ધિગત્ ઇત્યાદિ સ્વરૂપથી પ્રથમ

* પ્રથમાધ્યાયમાં વિવાદાર્પક વેદાન્તવાંક્યોનો સમન્વય બ્રહ્મપરત્વે સિદ્ધ થયો, બ્રહ્મવાદ શ્રુતિસંમન્વિત છે એમ સિદ્ધ થયું. શ્રુતિસંમન્વિત બ્રહ્મવાદને દૃઢ કરવાને આ દ્વિતીય અવિરોધાધ્યાયનો પ્રારંભ છે. ઉલ્લેખ શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ પ્રતીત થતો હોય તેટલા માત્રનો જ પરિહાર આ અધ્યાયમાં કરવાનો છે એમ નથી, પરંતુ શ્રુતિનો અને સ્મૃતિનો પરસ્પર પ્રતીયમાન વિરોધ પણ અત્ર જ પરિહારીને અવિરોધ સિદ્ધ કરવાનો છે. શ્રુતિ સ્વતઃપ્રમાણ છે એમ પૂર્વમીમાંસામાં સંસિદ્ધ છે, તેથી સ્વતઃપ્રમાણ શ્રુતિનો વિરોધ ઔચ-સ્તી કેટલીક સ્મૃતિને અને કેવલલોકમાત્રસિદ્ધ જ યુક્તિને પણ દૂષીતે તત્કૃત વિરોધનો પરિહાર અત્ર કરવાનો છે. બંધો સંક્રાંચનો પ્રસદ્ધ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં પૂર્વોક્ત શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિનો અને લૌકિક યુક્તિનો જ સંક્રાંચ કરવો, પરંતુ તેથી શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિનો અને લૌકિક યુક્તિના વિરોધમાત્રથી સ્વતઃપ્રમાણ શ્રુતિનો જ સંક્રાંચ ન કરી લેવો; તેમ જ શ્રુત્યર્થવિચારમાં તેથી શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિયુક્તિનું અતુસરણ પણ સર્વથા ન જ કરવું. શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિ બ્રાન્તિમૂલક છે, શ્રુતિવિરુદ્ધ બ્રાન્તિમૂલક સર્વ જ સમય-યુક્તિનિયમ-યુક્તિ નથી પરંતુ અયુક્તિ જ છે, તેથી તેવા શ્રુતિવિરુદ્ધ બ્રાન્તિમૂલક અયુક્તિરૂપ સર્વ સમ-પના-યુક્તિનિયમના-વિરોધમાત્રથી સ્વતઃપ્રમાણ વૈદિક વચનમાં શક્યનો પ્રસદ્ધ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ અવાદિ પણ બ્રહ્મવાદને જ સમ્મતિ અર્પે છે. શ્રુતિમાં પ્રતીયમાન વિરો-ધનું પ્રતિવિધાન સર્વથા કરવું, અન્યથા વિવક્ષિત અર્થનું નિસ્પન્દિગ્ધ જ્ઞાન ન થાય. સાદ્ગ્યોપન્યસ્ત સર્વ શ્રુતિનું પર્યવસાન પણ બ્રહ્મમાં જ થાય છે તેથી શ્રુતિમાં સાદ્ગ્ય મતને સ્થાન નથી શ્રુતિસમન્વિત તો માત્ર બ્રહ્મવાદ જ છે એમ સમન્વયાધ્યાયના અતુર્ય પાદમાં સિદ્ધ કરી આપ્યું, હવે શ્રુતિસમન્વિત પણ બ્રહ્મવાદમાં સાદ્ગ્ય નિજ કૌપિય સ્મૃતિનો વિરોધ દર્શાવીને શ્રુતિસમન્વિત બ્રહ્મવાદનું સૌચિત્ય ઇચ્છીને, સ્મૃતિથી નિજ મતનો ઉપદ્રવ બિઝાઈ છે, તેથી સૂત્રકાર સ્મૃતિનો વિરોધ સ્મૃતિથી જ પરિહારીને શ્રુતિ-સ્મૃતિસંસિદ્ધ બ્રહ્મવાદ શિથિલ થઈ શકતો નથી પરંતુ શ્રુતિવિરુદ્ધ સાદ્ગ્ય મત સ્મૃતિથી પણ વિરુદ્ધ છે અને તેથી શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ સાદ્ગ્ય મત સર્વથા અશબ્દ જ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. શ્રુતિથી અને સ્મૃતિથી પણ પ્રત્યાખ્યાત સાદ્ગ્ય હવે યુક્તિનો પુરસ્કાર કરીને શ્રુતિસ્મૃતિસંસિદ્ધ બ્રહ્મવાદને પ્રતિષેધવાની ધૃષ્ટતા કરે છે, તેથી સૂત્રકાર બ્રહ્મવાદમાં યુક્તિ-પ્રતિષેધ પરિહારીને શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ અશબ્દ સાદ્ગ્ય મત યુક્તિથી પણ પ્રતિષિદ્ધ છે એમ સિદ્ધ કરી આપે છે. શ્રુતિથી સ્મૃતિથી અને યુક્તિથી બ્રહ્મવાદને પ્રતિષેધવાના સાદ્ગ્યકૃત સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફલ થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ નિજ સાદ્ગ્ય મત જ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ અને અન્તે યુક્તિથી પણ વિરુદ્ધ છે એમ વિપરીત રૂઢ દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં સાદ્ગ્ય અનુભવે છે ત્યારે શ્રુત્યાદિનિરપેક્ષ સાદ્ગ્ય મત સ્વતન્ત્રતાથી જ દૃઢસાધક છે એમ યુક્તિવાતન્યવાદનો સમાચર સાદ્ગ્ય કરે છે. યદ્યપિ સાદ્ગ્ય મત શ્રુત્યાદિસમન્વિત નથી, તે શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે, સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે, અને યુક્તિથી પણ વિરુદ્ધ છે, તથાપિ શ્રુત્યાદિની અપેક્ષા વિના જ સ્વતન્ત્રતાથી સાદ્ગ્ય મતનું અવસમ્પન્ન કરવાથી તદુક્ત પ્રકૃતિપુરુષના

સ્મૃત્યધિકરણ.^૧ પ્રથમાધ્યાયમાં વિવાદરૂપદ વેદાન્તવાક્યોનો અહીં
 દ્વિતીયાધ્યાયનો પરત્વે સમન્વય-પ્રતિપાદિત થયો, હવે શ્રુતિના અને સ્મૃતિના અવિ-
 પ્રથમ પાદ. રોધનું પ્રતિપાદન કરાય છે. આ અધ્યાયમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય પાદની

અધિકરણરચના સ્પષ્ટ નથી તેથી તેનો યથાકચ્છિન્યત્ ઊદ્ધારી લેવો,

અસ્મૃતિધારણ્યતાપ્રતિપાદક કપિલસ્મૃતિએ કરીને શુદ્ધબ્રહ્મધારણ્યતાપ્રતિપાદક શ્રુતિઓનો અહીં
 સમન્વયમાં બાધ થાય છે કે થતો નથી આ પ્રકારે સંશય, ધર્મમાં ભેદનો અવકાશ છે
 કપિલસ્મૃતિનો મન્વાદિસ્મૃતિવત્ કર્મમાં ઉપયોગ નથી કેવલ મોક્ષમાં જ ઉપયોગ છે અને
 ને મોક્ષમાં પણ કપિલસ્મૃતિ અનવકાશ થાય તો તે સ્મૃતિ જ વ્યર્થ થઈ જાય તેથી
 સાદૃશ્ય સ્મૃતિથી વૈદિક સમન્વયનો બાધ થાય છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, “હું સર્વ જગતનો
 પ્રભવ અને પ્રલય છું” ઇત્યાદિશ્રુતિસંવાદિની શુદ્ધબ્રહ્મધારણ્યતાપ્રતિપાદિકા સ્મૃતિ
 અનવકાશ થઈ જાય તેથી સાદૃશ્ય સ્મૃતિએ કરીને વૈદિક સમન્વય બાધિત થતો નથી આ
 પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, સાદૃશ્યાદિ શાસ્ત્રનિર્માણમાં કપિલાદિ મહર્ષિઓની પ્રવૃત્તિ તો શુદ્ધબ્રહ્મવા-
 દાન્તધિકારી, હીનાધિકારીઓને આત્માનાત્મવિવેકદ્વારા તે તે શાસ્ત્રોમાં કથિત ફલસંપાદનાર્થ
 છે, તેમાં પણ નિષિદ્ધ સાદૃશ્ય અને યોગનું, તેમ જ શાક્તોદિ મતોનું પણ, ફલ તો
 નરક જ છે. આ પ્રકારે મન્દમધ્યમાધિકારીના ભેદ કરીને કેટલાક શાસ્ત્રો તાદશ્યફલ-
 સાધક છે, પરંતુ સર્વથા નિષિદ્ધ શાસ્ત્રો તો ફલ વ્યર્થ જ છે એટલું જ નહિ પરંતુ

વિવેકથી મોક્ષ ફલ સિદ્ધ થઈ શકે છે તેથી શ્રુત્યાદિવિરુદ્ધ પણ સાદૃશ્ય મત સ્વતન્ત્ર-
 તાથી આદરણીય છે એમ યુક્તિસ્વાતન્ત્ર્યવાદનું તૃણાવલમ્બન સાદૃશ્ય કરે છે, ત્યારે
 આ પ્રસંગે સૂત્રકાર વેદથી બાહ્ય અને વેદથી અબાહ્ય સર્વ જ મતનું ચૂર્ણશઃ ખણ્ડન કરીને
 તે સર્વની ફલ અયૌકિતકતા સિદ્ધ કરીને તે સર્વ મતની બાન્તતા સંસિદ્ધ કરીને સ્વત-
 ન્ત્રતાથી પણ તેમાંનું એક મત મોક્ષફલસાધક નથી એમ દ્વિતીય પાદમાં પ્રતિપાદન કરે
 છે. શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિ અને યુક્તિ ઉભયે નિષ્ફળ અને વિપરીતફલકં પણ છે એમ આ
 પ્રકારે પાદદ્વયપર્યન્ત સિદ્ધ કરીને શ્રુતિસૂત્રસમન્વિત બ્રહ્મવાદમાં શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિનો
 અને યુક્તિનો વિરોધ પરિહરીને નિજ બ્રહ્મવાદ નિષ્કણ્ટક કરીને શ્રુતિમાં પરસ્પર પ્રતીય-
 માન વિરોધની પણ પરિજીહીર્ષાથી સૂત્રકાર તૃતીય અને ચતુર્થ પાદ પ્રકટ કરે છે. આકા-
 શાદિની ઉત્પત્તિ તેમનું સ્વરૂપ તેમનો ઉત્પત્તિક્રમ તેમ જ શ્રવસ્વરૂપ અને તદ્ધર્મ તૃતીય
 પાદમાં વિચારીને તદનન્તર ઇન્દ્રિયના ઉત્પત્તિક્રમની અને તત્સ્વરૂપાદિની મીમાંસા ચતુર્થ
 પાદમાં કરીને શ્રુતિનો પણ પરસ્પર અવિરોધ સિદ્ધ કરે છે. બ્રહ્મવાદાતિરિક્ત મતમાત્રમાં
 શ્રુતિનો સ્મૃતિનો અને યુક્તિનો વિરોધ છે અને બ્રહ્મવાદમાં શ્રુતિનો સ્મૃતિનો અને યુક્તિનો
 કોઈ પણ પ્રકારે વિરોધ રહેતો નથી, તેથી સમન્વિત બ્રહ્મવાદ અવિરુદ્ધ પણ છે એમ
 સૂચવીને સૂત્રકાર આ સંપૂર્ણ દ્વિતીયાધ્યાયની ‘અવિરોધ’ સમાખ્યા સાર્થક કરે છે, કારણ કે
 સમન્વિત બ્રહ્મવાદમાં પરસ્પર શ્રુતિનો સ્મૃતિનો વા યુક્તિનો વિરોધ નથી સમન્વિત પણ
 બ્રહ્મવાદ અવિરુદ્ધ જ છે એમ સિદ્ધ થાય તદનન્તર જ તદ્દક્ત સાધનથી તાદશ્ય ફલ પ્રાપ્ત
 કરવાને પ્રેક્ષાવાન પ્રવૃત્ત થાય એમ આર્થ અનુશાસન છે.

૧. અત્ર પ્રથમ ત્રણ સૂત્રમાત્ર જ છે એમ કેટલાક કહે છે, કેટલાક ત્રણ સૂત્રમાં
 એકેક સૂત્રનું એકેક અધિકરણ ઇચ્છે છે, અને કેટલાક પ્રથમ સૂત્રત્રયનું એક અધિકરણ

તેવાં નિષિદ્ધ શાસ્ત્રોને અનુસરીને ભગવદ્વરોધ આચરવાથી નરકપાત પશુ થાય છે. આ સર્વ નિઅન્યના સર્વનિર્ણયપ્રકરણમાં વિવેચિત છે ॥ ૧ ॥ હવે एतेन યોગઃ પ્રસુક્તઃ આ એક જ સૂત્રે કરીને દ્વિતીયે યોગપ્રત્યુત્પત્તિધિકરણ, વૈદિક સંમન્વય યોગસ્મૃતિથી સહકાયિત થાય છે કે સહકાયિત થતો નથી. આ પ્રકારે સંશય, સહકાયિત થાય છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, સહકાયિત થતો નથી આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૨ ॥ હવે ન ત્રિલક્ષણત્વાદસ્ય

માનીને તૃતીય સૂત્રનું દ્વિતીય અધિકરણ રચે છે, ઉપનિષદુક્ત વિષય અપ્રત્યક્ષ છે તેથી તેવા અપ્રત્યક્ષ વિષયના નિર્ણયમાં કેવલ શ્રુતિવિચારથી જ અભાવાદ સ્વીકારી ન લેતાં સ્મૃતિને અનુસરીને નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે, હવે મન્વાદિ સ્મૃતિનો તો ધર્મમાં પણ ઉપયોગ થાય એમ છે, મન્વાદિ સ્મૃતિ તો ધર્મમાં પણ સાવકાશ છે, પરંતુ કપિલાદિમહર્ષિદ્વૈત સાંકૃષ્ટ્ય સ્મૃતિ તો કેવલ મોક્ષોપયોગિની જ છે, અને મોક્ષમાં પણ કાપિલ સ્મૃતિનો ઉપયોગ ન થાય તો નિરવકાશ સાંકૃષ્ટ્ય સ્મૃતિની વ્યર્થતા પ્રાપ્ત થઈ જાય, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમ્ભૂત નિત્યાનુમેય શ્રુતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, અને મહર્ષિ કપિલના પ્રત્યક્ષનો-સાક્ષાત્કારનો-પણ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, આ પ્રકારની ચક્રાનો પ્રસક્ત જ નથી, વેદાન્તકેદેવિ-દેવ ચાંદમ્ સ્મૃત્યનુસાર સર્વવેદવેદા વેદાન્તકર્તા ભગવાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં "અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા અહં સર્વસ્ય પ્રમયો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે દ્વિનિ મત્વા ભજન્તે માં શુધા માવસમન્વિતાઃ" ઇત્યાદિ આગા કરી છે, તેથી કાપલગ્ન્યતિરિક્ત શુદ્ધબ્રહ્મકારણ-વાચક ગીતાદિ પુષ્કલ સ્મૃતિઓ નિરવકાશ ન થાય એ પ્રકારે જ વેદાન્તવાક્યનો નિર્ણય કરવો ઉચિત છે. ઉપનિષદુક્ત વિષય અપ્રત્યક્ષ છે, તેથી તેવા અપ્રત્યક્ષ વિષયનો નિર્ણય શુદ્ધબ્રહ્મકારણવાચક ગીતાદિ પુષ્કલ સ્મૃતિને અનુસરીને જ કરવો. કપિલસ્મૃતિ પણ નિરવકાશ નથી, જે મુમુક્ષુ પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિના અધિકારી નથી તેવા અધિકારીને પ્રકૃતિથી અને પ્રાકૃતથી વિવિક્ત પુરુષનું જ્ઞાન કરાવીને અહન્તામમતાનાંશાનન્તર સર્વથા નિરહકૃતિ સિદ્ધ કરાવીને તદનન્તર સ્વરૂપાવસ્થિતિ કરાવવામાં કાપિલ સ્મૃતિ પણ સાવકાશ જ છે. કપિલસ્મૃતિમૂલભૂત નિત્યાનુમેય શ્રુતિનો અને મહર્ષિપ્રત્યક્ષનો પણ વિરોધ નથી, કપિલાદિ મહર્ષિનો આશય અને તત્સ્મૃતિમૂલભૂત નિત્યાનુમેય શ્રુતિનું પણ તાત્પર્ય પ્રત્યક્ષ શ્રુતિથી અવિરુદ્ધ જ પદાર્થમાં છે. લોકમાં અને વેદમાં પ્રકૃતિગ્ન્યતિરિક્ત મહત્તરવાદિ પદાર્થની કપિલોક્ત પ્રકારે ઉપલબ્ધિ પણ થતી નથી; તેથી અન્યત્ર સાવકાશ કાપિલ સ્મૃતિનો સહકાય કરીને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુસાર જ ઉપનિષદ્વાક્યનો નિર્ણય કરવો ઉચિત છે.

૨. આ અતિદેશસત્ત છે, યોગસ્મૃતિ પણ સાંકૃષ્ટ્યસ્મૃતિસમાન છે, તેથી સાંકૃષ્ટ્યસ્મૃતિના નિરાકરણથી યોગસ્મૃતિનું પણ નિરાકરણ થઈ ગયું એમ જાણવું. હિરણ્યગર્ભની યોગ-સ્મૃતિમાં અને પાતન્જલ દર્શનમાં ઈશ્વરેતત્ત્વનો અબ્યુપગમ છે, તેમાં વેદાન્તવિદ્ધિત મોક્ષ-સાધન યોગનું અભિધાન છે, તેના વક્તા હિરણ્યગર્ભ વેદવેદાન્તપ્રવર્તનમાં અધિકૃત છે, હિરણ્યગર્ભવાક્ય સર્વપૂજ્ય છે, પતન્જલિ પણ સર્વમાન્ય છે, પાતન્જલ દર્શનનું લાભ્ય પણ વ્યાસે કર્યું છે, અને યોગસ્મૃતિનું તો મૂલ પણ સ્વેતાશ્વતંત્રાત્મક પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ છે, આ પ્રકારે યોગસ્મૃતિ સાંકૃષ્ટ્યસમાન નથી એમ શકા ન કરવી, બેદ પ્રકૃતિસ્વાતન્ત્ર્ય અને સોપાધિક ઈશ્વર આ ત્રણ વિષયમાં તો યોગસ્મૃતિ સાંકૃષ્ટ્યસમાન જ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ યોગ-

તથાત્વજ્ઞ શબ્દાત્ ઇત્યાદિ મૂત્રત્રયે કરીને તૃતીયકે વિલક્ષણત્વાદધિકરણ, અત્ર વિલક્ષણત્વ તર્કે કરીને અહમજગત્કર્તૃત્વબોધક શ્રુતિઓનો સમન્વય બાધિત થાય છે કે બાધિત થતો નથી આ પ્રકારે સંશય, વિલક્ષણ અચેતન જગત્ ચેતન અહમમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અચેતન ગોમયમાંથી ચેતન, વૃથિકની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ચેતન પુરુષમાંથી અચેતન કૈશાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી પૂર્વપક્ષીએ ઉક્ત બાધિતો વ્યભિચાર થાય છે, શુદ્ધ તર્કે કરીને વૈદિ સમન્વય બાધિત થતો નથી આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ૥૩ ॥ હવે

સ્મૃતિમાં અધ્યાત્મિક પ્રધાનકારણવાદ સ્વીકારેલો છે, ઈશ્વર નિમિત્તમાત્ર જ છે એમ અબ્યુપગમ છે, જ્યેષ્ઠ ઈશ્વર ઉપાદાનકારણ ન હોવાથી તેના સકલ શુણ્યનું જ્ઞાન ન થવાથી જ્ઞાનનો વિષય પણ અપૂર્ણ જ છે, સૃષ્ટિવ્યવસ્થા હિરણ્યગર્ભને સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન નથી, તેનું જ્ઞાન સમ્પૂર્ણ હોય તોએ હીનાધિકારીને અર્થે તેણે તેટલું જ કથન કર્યું એમ માનવું યુક્ત છે, મનોનિગ્રહરૂપ સાધનાશમાં યોગસ્મૃતિનો વિરોધ ન હોવાથી વ્યાસે તે દર્શનનું ભાષ્ય પણ કર્યું તથાપિ મનોનિગ્રહવ્યતિરિક્ત વિભાગમાં યોગસ્મૃતિનો અને વ્યાસસિદ્ધાન્તનો વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે, યોગસ્મૃતિદ્વારા ઉપનિષદનું ઉપસૂત્ર અયુક્ત જ છે, તેથી હીનાધિકાર્યુપયુક્ત યોગસ્મૃતિનો પણ સંકેત કરીને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાથી શ્રુત્યર્થસમન્વય સુદૃઢ કરવો. શ્વેતાશ્વતરમાં યોગનો ઉપદેશ છે તેથી યોગ વૈદિક હશે એ સંકેત નિવૃત્ત કરવાને અત્ર પૃથક્ અતિદેશસૂત્રથી સાદૃષ્યસમાન યોગનું પણ પ્રસાંખ્યાન કર્યું.

૩. પૂર્વસિદ્ધ સમન્વયમાં સાદૃષ્યસ્મૃતિનો અને તત્સમાન યોગસ્મૃતિનો અહમવાદમાં બાધ ન આવતો હોય તથાપિ તર્કનો બાધ આવે છે, યદ્યપિ વ્યાસમતાનુસારી જૈમિનિએ ઔત્પત્તિક સૂત્રમાં વેદનું નિરપેક્ષ પ્રામાણ્ય સ્થાપ્યું છે તથાપિ તે નિર્ણય સાધ્યધર્મવિષયક જ છે એમ અવ્યતિરેકમાર્થેનુપલબ્ધે સૂત્રાશયી પ્રતીત થાય છે, ઉપનિષદ તો સિદ્ધઅહમવિષયક છે, મમ્મત્વ્યઃ એમ વિધાન પણ છે, તેથી સુક્તિએ, અનુચિન્તનરૂપ મનનમાં અપેક્ષિત તર્કનો પણ અવકાશ છે, જગત્ વિલક્ષણ છે, જગત્ અચેતન જડ મોહાત્મક તુચ્છ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે, તેથી ચેતન-જ્ઞાનાત્મક શુદ્ધ શબ્દપ્રમિત અહમ-જગત્કારણ થઈ શકતું નથી, દુઃખી અસ જીવ પણ વિલક્ષણ છે, તેથી તે પણ નિત્યનિરવખ્યાનહાત્મક અંશિ અહમનો અંશ થઈ શકતો નથી, કિમ્ચ આ જગત્જીવનું અહમવૈલક્ષણ્ય વિજ્ઞાતૃણાવિજ્ઞાતૃણ શ્રુતિમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો જ્ઞાન્તિમાત્ર છે, તેથી વિલક્ષણતાબોધક તર્કનો ઉપજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષથી ન કરતાં શ્રુતિથી જ કરવામાં આવે છે, ચેતનાચેતનવિભાગ શ્રુતિસિદ્ધ છે, તેથી શ્રુતિતાર્પણ-ગોચર વૈલક્ષણ્યબોધક તર્ક પ્રામાણિક છે, મૃદમંવીત્ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જૂતની અને ઇન્દ્રિયની ચેતનતા નથી, પરંતુ તત્તદભિમાનિની દેવતાની ચેતનતા છે, કારણ કે વિજ્ઞાતૃણાવિજ્ઞાતૃણ શ્રુતિમાં પણ ચેતનાચેતન વિશેષ કહ્યો છે, અને અમિર્વાન્ મૂલ્વા મુલમપ્રાવિશત્ શ્રુતિમાં તો તે દેવતાની અનુપવેશ્વરૂપ અનુમતિ પણ ફહી છે, છાન્દોગ્યમાં હન્તાહમિમાસ્તિજો દેવતાઃ શ્રુતિમાં દેવતાપદ તેજ આદિનું વિશેષણ છે, અને કૌપીતકિ આહમશુમાં एता ह वै देवता अहंश्रेयमे विवदमानाઃ શ્રુતિમાં દેવતાપદ પ્રાણનું વિશેષણ છે, તેથી શ્રુતિસિદ્ધવૈલક્ષણ્યક જગત્જીવનું કારણ અંશિ અહમ થઈ શકતું નથી, આ પ્રકારનો સાદૃષ્ય તર્ક પણ અહમવાદનો બાધ કરી શકે શકે એમ નથી, કાર્યકારણના વૈલક્ષણ્યને દૂષનાર સાદૃષ્યને કાર્યનું અને કારણનું સ્થાન, ધર્મે કરીને સાદૃષ્ય વિવક્ષિત હોય તો તે વિવક્ષા મુક્ત નથી, તેવી વિવક્ષા લોક—

અસદિતિચેત પ્રતિષેધમાત્રવાત્ ઇત્યાદિ પચ્ચ સૂત્રે કરીને ચતુર્થે અસદિતિચેદિત્યધિકરણ, “આ પ્રથમે અસદ્ હતું” ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કરીને વૈદિક સમન્વય બાધિત થાય છે કે બાધિત થતો નથી” આ પ્રકારે સંશય, કારણ અસત્ છે એમ શ્રુતિ કહે છે તેથી મદ પ્રહારની કારણનાનો અસમ્ભવ

વિરુદ્ધ છે, કાર્યનું અને કારણનું સર્વાશમાં સારૂપ્ય હોય તો કાર્યકારણભાવની જ હાનિ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રતિગત ગુણસામ્ય સર્વમૂલત્વ મદદાદિ વિઠ્ઠાનિમાં ન હોવાથી-ચોક્કસ મતમાં પ્રકૃતિની અને મદદાદિની વિવક્ષણતા હોવાથી-પ્રકૃતિની પણ કારણનાનો બહુ પ્રાપ્ત ધર્મ જશે, અને તેથી જ પ્રકૃતિકારણવાદના વૈલક્ષણ્ય વૈલક્ષણ્ય પણ સ્વીકારશે. તો તે જ વૈલક્ષણ્યહેતુથી બ્રહ્મકારણવાદ પણ સિદ્ધ થતાં વૈલક્ષણ્યહેતુ સાદૃશ્યને અનગીટ બ્રહ્મવાદ-રૂપ અર્થાન્તર સિદ્ધ કરે છે. કારણનું અને કાર્યનું સર્વ ધર્મે નહિ પરંતુ કોષ્ટક અમુક ધર્મે જ સારૂપ્ય વિવક્ષિત હોય તો અતિપ્રમદ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, સમ્યક્દાનન્દરૂપ બ્રહ્મના સર્વશમાંથી જડનું ચિદંશમાંથી જડનું અને આનન્દશમાંથી અન્તર્ધામીનું વ્યુત્પન્ન બ્રહ્મવાદમાં સ્વીકાર્યું છે તેથી તત્ત્વધર્મે તે-તે સારૂપ્ય બ્રહ્મવાદમાં વિવક્ષિત ન છે, અને તેથી સાદૃશ્યોક્ત વૈલક્ષણ્યહેતુ જ ‘સ્વરૂપાસિદ્ધ’ છે. જે ધર્મે કરીને પદાર્થાન્તરથી કારણની વ્યવસ્થિત થાય છે તે ધર્મે કરીને કારણનું અને કાર્યનું સારૂપ્ય વિવક્ષિત હોય તો જે દેહત્વગોમયત્વાદિ ધર્મે કરીને વસ્તુન્તરથી દેહગોમયાદિરૂપ કારણની વ્યવસ્થિત થાય છે તે દેહત્વગોમયત્વાદિ ધર્મે કેશવૃથિકાદિમાં નથી તેથી કેશવૃથિકાદિનું કારણ દેહગોમયાદિ નથી એમ માનવાનો પ્રસક્ત પ્રાપ્ત થશે. ચેતન દેહમાંથી અચેતન કેશનબદન્તાદિની અને અચેતન ગોમયમાંથી ચેતન વૃથિકાદિની ઉત્પત્તિ દેખાય છે, તેથી વૈલક્ષણ્યહેતુ ‘સાધારણ’ છે, અચેતન દેહમાંથી અચેતન કેશાદિની અને અચેતન ગોમયમાંથી અચેતન વૃથિકાદિદેહની ઉત્પત્તિ સ્વીકારતાં વૈલક્ષણ્ય-હેતુ પૂર્વોક્ત પ્રકારે ‘સ્વરૂપાસિદ્ધ’ છે, તેથી વૈલક્ષણ્યહેતુથી બ્રહ્મકારણત્વમાં વા મદદાદિના યજ્ઞકાર્યત્વમાં બાધ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. ચેતનમાંથી અચેતનની ઉત્પત્તિનો નિષેધ વિવક્ષિત હોય તો બ્રહ્મવાદમાં અચેતન અંશનો જ નિષેધ છે, સર્વ જ સમ્યક્દાનન્દ બ્રહ્મ છે ત્યાં આ ચેતન અને આ અચેતન એ વૈલક્ષણ્ય જ આન્તપ્રતીતિ છે, વૈલક્ષણ્ય તો કેવલ દેખાય છે, પરંતુતઃ વૈલક્ષણ્ય જ નથી, તેથી વૈલક્ષણ્યરૂપ આન્તપ્રત્યક્ષનું ઓક્ષમ્બન કરીને શ્રુતિસિદ્ધ બ્રહ્મવાદથી વિરુદ્ધ પ્રત્યવસ્થાન યુક્ત નથી. સલક્ષણથી સલક્ષણની જ ઉત્પત્તિ બહુશઃ દર્શ્યમાન છે તેથી સારૂપ્યથી ‘તુલ્ય-સલક્ષણ-અંશની સમ્પત્તિ’ વિવક્ષિત હોય તો પ્રકૃત જગતમાં પણ સદંશસમ્પત્તિ છે જ, જેમ સત્ પુરુષમાંથી સત્ કેશભોમ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સદ્ અક્ષરથી સદ્ વિષ્ણુની ઉત્પત્તિનું મુરડકશ્રુતિમાં શ્રવણ છે તેથી, મદમાંથી મદની ઉત્પત્તિ છે તેથી, યથાદર્શન અનુમદમાં પણ બ્રહ્મવાદમાં દોષ નથી, આ સર્વ નૃસિંહતાપનીયોપનિષદથી સિદ્ધ થાય છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ શ્રીનૃસિંહતાપનીયોપનિષદમાં આ મર્વનું નિમિત્ત્યૂદ મેતિપાદન પણ કર્યું છે.

૪. અસદ્દા રૂદગમ આસીત શ્રુતિમાં જગત્કારણને અસત્ કહ્યું છે તેથી કારણ અબા-
ન વા અસીદ છે એમ પણ શક્ય ન કરી, અગ્રે અસદ્દાદનો નિષેધ કરવાનો છે તે નિષે-
ધના અવધારણાએ જ પ્રથમ અસદ્દા ઇત્યાદિ વચન કહ્યું છે, તત્કેવ આદુરસદેવેદમમ આસીત
શ્રુતિમાં મતાન્તરીય અસદ્દાનો અનુવાદ કરીને તદનન્તર કૃતસુ જલ્લ સૌમ્યેવં સ્યાત્ ઇત્યાદિ
શ્રુતિ તે અસત્નો નિષેધ કરે છે, તેથી ‘અસત્’ શ્રુતિ અગ્રિમ તનિષેધના અવધારણાએ

છે અને તેથી 'અક્ષરશ્રુતાબોધક' શ્રુતિનો 'અક્ષરમા' સમન્વય' આધિત છે એ પ્રકારે 'પૂર્વપક્ષ',
 "કમ અસત્માયી સત્ આય" ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કરીને પૂર્વોક્ત શ્રુતિનો નિષેધ કરેલો છે તેથી
 સમન્વય આધિત નથી આ પ્રકારે નિદ્વાન્તઃ ॥ ૪ ॥ હવે એતેન શિષ્ટાચરિમ્હાં અપિ વ્યાખ્યાતાઃ

છે, નાનાવિધ જગત્ એક અભાવમાંથી ક્યાંથી થઈ શકે? એક જ અભાવમાંથી નાનાવિધ કાર્ય કાંઈ પણ સ્થલે દૃષ્ટ નથી કે જેથી તેની કલ્પના પણ થઈ શકે. અભાવ કારણ છે એમ જે સ્વીકારે છે તે પણ પ્રાગંભાવ નાના જ માને છે, અસત્ઃ કથં સજ્ઞાયેત શ્રુતિ અલીક અપુંપમાંથી પણ જગત્ની ઉત્પત્તિનો પ્રતિષેધ કરે છે, સદ્ અસત્ કાદાચિત્ત્વ વિકલ્પે કારણે હોય તો શ્રુતિમાં યુક્તિપુરસ્કાર તેવા કારણને દ્વપણુ ન આપ્યું હોત, તેથી અસત્ શ્રુતિમાં અસત્કારણવાદ ન હોવાથી તે શ્રુતિથી અજ્ઞવાદનો પ્રતિષેધ નથી, આ સર્વેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જગત્કારણ યાસ્કોક્તભાવવિકારાત્મકમત્તારદિન છે એમ જણાવવાને જ શ્રુતિમાં અસત્ પદનો પ્રયોગ છે, અસ્તિ નામની યાસ્કોક્ત ભાવવિકારાત્મક સત્તા ન્યા હોય તે સત્ અને ન્યા તેનો ભાવવિકારાત્મક સત્તા ન હોય તે અસત્ કહેવાય; એમ જણાવવાને શ્રુતિમાં અસત્ પદનો પ્રયોગ છે. નાસદાસીત્ત્વ નો સદાસીત્ત્વ મત્યાદિ ભાવવૃત્ત સૂક્તમાં પણ અસત્ પદ ભાવવિકારમૂતસત્તારદિત સાહુખ્ય પ્રધાનના નિષેધાર્થે છે અને તે સૂક્તમાં સત્ પદ ભાવવિકારમૂતસત્તાયુક્ત કાર્યના નિષેધાર્થે છે. ન સન્નાસન્ન સદસત્ સૌમાલ શ્રુતિમાં સદસત્ પદ અંવ્યક્તાવ્યક્ત બ્રહ્મના નિષેધાર્થે છે, આ પ્રકારે અસદ્વા શ્રુતિમાં અસત્તને કારણુ જ કહ્યું નથી તેમ નાસદાસીત્ત્વ ઇત્યાદિ સૂક્તમાં સત્ કારણુનો નિષેધ પણ પશુ કરેલો નથી, તેથી અસદ્વા ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ અજ્ઞવાદનો પ્રતિષેધ કરી શક્તી નથી. અસદ્વા દ્વિમમ્ આસીત્ત્વ શ્રુતિ કાર્યપરત્વે યોજીને ઉત્પત્તિપૂર્વ કાલમાં આ કાર્ય અસત્ હતું એમ કહીને બ્રહ્મકારણત્વાર્થ કાર્ય જગત્નો પ્રતિષેધ માનતાં પણ સત્કાર્યવાદ છુતિવિપ્રતિપિદ્ધ થઈ જાય છે એમ પણ ન કહેવું, ઉત્પત્તિપૂર્વ કાલમાં પણ જે જગત્નો પ્રતિષેધ છે તે કાર્યવરથાના જ નિષેધના અવધારણાર્થે છે, કાર્ય સદા કારણાત્મક જ છે, તેથી સત્કાર્યવાદ શ્રુતિવિપ્રતિપિદ્ધ નથી, અગ્નિમ અસદ્વચરેદશ સૂત્રમાં આ અર્થનું વિશેષ પ્રતિપાદન થશે. કાર્યનો કારણમાં લપ થાય ત્યારે કાર્યમત સ્થૂલત્વ સાર્વમત્ત્વ પરિચ્છિન્નત્વ અશુદ્ધત્વ ઇત્યાદિ ધર્મનો સમ્મન્વ કારણુ બ્રહ્મને થશે અને તેથી બ્રહ્મકારણવાદ સંમન્જસ નથી એમ પણ ન કહેવું, શરાવાદિનો મૃત્તિકામાં લપ થાય છે ત્યારે શરાવાદિ પણ મૃત્તિકાપરમાણુભાવ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેથી શરુઆદિના સ્થૂલતાસાંવયેવતાદિ ધર્મ મૃત્તિકામાં દશ્યમાન થતા નથી, અને શરાવાદિ મહાપૃથ્વીરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પરિચ્છિન્નત્વાશુદ્ધત્વાદિ ધર્મ દશ્યમાન થતા નથી, રુચકકટકાદિનો સુવર્ણમાં લપ થાય છે ત્યારે રુચકાદિના ધર્મ સુવર્ણમાં દશ્યમાન થતા નથી, એટલું જ નહિ પરન્તુ તૈજસ પાત્રાદિ મઘાદિસમ્મન્વે દુષ્ટ થાય છે ત્યારે અગ્નિના સમ્મન્વથી તે દુષ્ટકારનો પણ નાશ થતાં પૂર્વે ભાવને પ્રાપ્ત કરીને પાત્ર નિર્દોષ થાય છે એમ સ્મૃતિ છે, તૈજસ પાત્રાદિનો આણ્ડાલસત્તિકાદક્યાપતિતાદિએ રેતાં વિષ્મ્યમાં સરુધિરાદિથી પુષ્કલ ઉપધાત કયો હોત તથાપિ અગ્નિસમ્મન્વથી પૂર્વે ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી બ્રહ્મવાદસાધક પુષ્કલ લૌકિક દૃષ્ટાન્ત હોવાથી અને સાહુખ્યમતસાધક એકે લૌકિક દૃષ્ટાન્ત ન હોવાથી બ્રહ્મને કાર્યના દોષનો સંસ્પર્શ લપમાં પણ થતો નથી. સાહુખ્યે જે દોષ કલા તે સર્વ બ્રહ્મવાદમાં નથી પરન્તુ સાહુખ્ય મતમાં જ છે, નિવિશેષ

આ એક સૂત્રે કરીને પચ્ચમ^૫ એતેનેત્યધિકરણું, સાદ્ધ્ય મત વૈદિક માર્ગથી સમીપ છે તેથી કેદલાક શિષ્ટો તેનો સ્વીકાર પણ કરે છે. પરંતુ અણુમાયાકારણવાદનો સ્વીકાર તો શિષ્ટો કદાપિ કરતા નથી, આ પ્રકારે તેમના તર્કો પૂર્વોક્ત ન્યાયે પૂર્ણતાથી પરાસ્ત થયા જાય, અત્ર શ્રીપુરુષોત્તમગોસ્વામી બાળ્યપ્રકાશમાં આગા કરે છે કે “વિષયાદિ અસ્કુટ છે તેથી અને વિચારનો અભાવ છે તેથી આ કેવલ સૂત્ર છે. અધિકરણ નથી,” અને અન્ય તો—કાણાદિ સ્મૃતિઓએ કરીને વૈદિક સંમન્વય બાધિત થાય છે કે બાધિત થતો નથી આ પ્રકારે સંશય, બાધિત થાય છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, બાધિત થતો તરીકે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત—એમ અધિકરણ રચે છે. ૥૫ ॥ હવે મોક્ષવાસ્તવિમાર્ગધેતુ દ્વાલોક્યત આ એક સૂત્રે કરીને પદ્મ બોક્ષોપતે રિત્યધિકરણું, ઘંઘ જ મમવાયે કારણ છે તેથી બોગ્ય સંક્રમાલાચન્દનાદિ બોક્ષુ થર્ષ જ શો અને

પ્રકૃતિમાંથી સવિશેષ શબ્દાદિમત્ કાર્ય, કારણની ઉત્પત્તિ નહિ અને કાર્યની ઉત્પત્તિ, ક્ષયમાં કાર્યધર્મનો સમ્પન્ન, અત્સકાર્યવાદમસક્ક, કારણમાં કાર્યના ક્ષયનન્તર કાર્યની ઉત્પત્તિના ક્રમનું કોઇ પણ નિયામક કારણ ન હોવાથી ક્રમનિયમાભાવ, નિયામક કારણના વિના જ ઉત્પત્તિક્રમમાં નિયમ માનતા આકસ્મિકવાદ પ્રાપ્ત થાય, અને નિયામક કારણ છે એમ માનતા નિયામક કારણ ઉત્પત્તિ કાર્ય કરે જ તેથી મુક્ત પુરુષોને પુનઃ જન્મનો પ્રસક્ક પ્રાપ્ત થાય. વેદોક્ત અર્થમાં શુષ્ક તર્ક પ્રત્યવસ્થાન જ અપુક્ત છે, કારણ કે તર્કની પ્રતિષ્ઠા જ નથી, તર્ક નામ સ્વો પ્રેક્ષિત મુક્તિ, એક તે કહે અને અન્ય તેનો અક્રૂણીકાર જ ન કરે, અપિ સ્વતન્ત્ર અને તેની મનિબેદ, વિવાદવિષય તો એક જ તે કોઇ મુક્તિથી દ્વિરૂપ થર્ષ જતો નથી, લોકવૈચિત્ર્યથી ઉભય વાદીના દષ્ટાન્ત સુખમ તેથી નિયામક હેતુનો અભાવ, આ પ્રકારે તર્કની પ્રતિષ્ઠા જ નથી, તથાપિ તર્કમાં અપ્રતિષ્ઠા દોષ ન રહે એમ અનુમાન કરીએ—કોઇ પણ તર્ક પ્રતિષ્ઠિત જ નથી એમ તો ન કહી શકાય, બ્યવહારનો જ ઉચ્છેદ થર્ષ જાય, “ધર્મશાસ્ત્રાવિરોધી તર્ક આર્ષ ધર્મોપદેશનું જ અનુસન્ધાન કરે તે ધર્મ જાણે છતર નહિ” ઇત્યાદિ સ્મૃતિ પણ છે, તેથી સાવધ તર્ક પરિહરીને નિર્દોષ તર્ક પ્રતિપત્રવ્ય છે—એમ પણ પૂર્વપક્ષોએ તર્કપ્રતિષ્ઠાન દોષ ન પરિહરવો, કારણ કે અવિમોક્ષપ્રસક્ક તો તથાપિ તદવસ્થ જ રહે છે, ધ્વજવાદીને નિર્દુષ્ટ તર્ક મલી આવે છે તથાપિ પ્રકૃતિવાદીના તર્કને તો અપ્રતિષ્ઠા દોષથી અવિમોક્ષપ્રસક્ક જ છે.

૫. સાદ્ધ્ય મત તો વૈદિકપ્રત્યાસન છે તેથી કોઇક શિષ્ટ તેનો આદર—પરિમહ—પણ કરે છે, પરંતુ અણુમાયાકારણવાદનો પરિમહ તો સર્વથા શિષ્ટ કરતા નથી, તેથી તેમના તર્કનો તો પૂર્વોક્ત તર્કપ્રતિષ્ઠાન દોષથી અત્યન્ત નિરાસ થયો જાય, આ કેવલ અતિદેશમુદ્ધ છે, અધિકરણ નથી, કારણ કે વિષયાદિ સ્કુટ નથી અને અમુક વિપ્લવની મીમાંસા પણ અત્ર કરી નથી.

૬. દ્વયંતે સૂત્રથી વૈલક્ષણ્ય દોષનો પ્રતિષેધમાત્રવાત સૂત્રાંશથી અસત્કારણવાદાનુપપત્તિને, રદ્યમ્તત્તદ્વાવાત સૂત્રથી અસામન્વયસ્પતે અને તર્કપ્રતિષ્ઠાન સૂત્રથી અન્ય ઉત્પ્રેક્ષિતમાથ્ય કારણદોષનો પરિહાર કરીને કાર્યદોષપરિહારાર્થ આ સૂત્ર આરમ્ભે છે. સોકામયત્, ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ચેતનધ્વજાવિષયક ઉપક્રમ કરીને ચેતન ધ્વજમાંથી સૃષ્ટિ કહોને તન્તુન્યાયે તદનુપ્રવેશથી વિજ્ઞાનચાવિજ્ઞાનચ શ્રુતિમાં કાયવિભાગ દર્શાવ્યો, પરંતુ “અસ્પૃશ્મનણ” શ્રુતિથી ધ્વજ તો નિવિશેષ હોવાથી આ કાર્યવિભાગ ઉપપન્ન નથી, એમ ન કહેવું, અસ્પૃશ્મનણ શ્રુતિથી

લોકતા જીવ ભોગ્ય થઈ જશે આ પ્રકારે સંશય કરીને, જેમ લોકમાં કટકકુણ્ડલાદિનું કારણ સુવર્ણ જ છે અને તે કટકકુણ્ડલાદિ સુવર્ણથી અનન્ય પણ છે તથાપિ કટક કુણ્ડલ થઈ જતું નથી તેમ જ ભોગ્ય ભોક્તા થઈ જતું નથી આ પ્રકારે સમાધાન કર્યું છે; અર્થ ભાષ્ય-મકાશમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી લખે છે કે “અત્ર અધિકરણવિભાગ અવ્યવસ્થિત છે, કેટલાકે કાંઈ રચેલે અને અન્યોએ અન્યત્ર અધિકરણસમાપ્તિ કરી છે, શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે તે આ સૂત્રને અધિકરણ ન લેખતા કેવલ સૂત્રમાત્ર જ સ્વીકારે છે, કારણકે કવચિત્ પણ ‘અધિકરણ’ શબ્દ અત્ર ભાષ્યમાં નથી, “સૂત્રત્રયમાહ” એમ સૂત્રત્વે કરીને જ કથન છે, તથાપિ બોધસુગમતાર્થ વિષયની એકતા લઈને લક્ષ્યસૂત્રથી આરંભીને આ મોક્ષપાત્તેઃ સૂત્રપર્યન્ત એક અધિકરણ સ્વીકારવામાં દોષ નથી,” મધ્યમાં અધિકરણવિભાગ તે વિવક્ષાભેદે જણાય છે ॥૬॥

લૌકિકશિષેપરલિખિત બ્રહ્મ કારણ છે, લયદશામાં ભોક્તાભોગ્યભાવકૃત પરસ્પર વિભાગ નિવૃત્ત થઈને કાર્ય કારણાત્મક થઈ જાય છે, કાર્ય સર્વથા કારણાત્મક થઈ જતાં કારણમાંથી પુનઃ ઉત્પત્તિ થતાં જેમ લોકમાં કટકકુણ્ડલાભાવનો ઉપમદે થતાં પછી સુવર્ણરૂપતા પ્રાપ્ત થયે પુનઃ કારણદશામાં કટક કુણ્ડલ થાય છે અને કુણ્ડલ કટક થાય છે તેમ સ્થિતિ-દશામાં ચેતન ભોક્તા સ્વચ્ચન્દનાદિરૂપ થઈ જશે અને અચેતન ભોગ્ય ચેતન ભોક્તા થઈ થવાથી આ ચેતનાચેતન કાર્યવિભાગ ઉપપન્ન નથી, એમ ન કહેવું. જેમ લોકમાં સુવર્ણકારણક કટકકુણ્ડલ સુવર્ણનન્ય છે, તથાપિ લોકમાં કટક કુણ્ડલ કહેવાતું નથી અને કુણ્ડલ કટક કહેવાતું નથી, તેમ લયદશામાં કાર્ય કારણાત્મક જ થઈ જાય છે તથાપિ સૃષ્ટિ-દશામાં ભોગ્ય ભોક્તા થતું નથી અને ભોક્તા ભોગ્ય થતો નથી. આ પેણ વાદીના મતનો અભ્યુપગમ કરીને કહ્યું, વસ્તુતઃ બ્રહ્મવાદમાં તેા બહુ દંયામ્ પ્રજાયેય શ્રુત્યુક્ત ઇચ્છાથી જ બહુલવન અને પ્રકર્ષ સિદ્ધ છે તેથી પ્રથમથી જ ચેતનાચેતન વિભાગ કરીને તે તે રૂપે તે તે ભોક્તાભોગ્યમાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી બ્રહ્મવાદમાં તેા દોષનો લેશ પણ નથી; આ પ્રકારે અત્ર યુક્તિથી વિજ્ઞાનજ્ઞાવિજ્ઞાનજ્ઞ શ્રુતિમાં વિભાગભાવરૂપ કાર્યદોષનો પરિહાર કર્યો. પ્રજ્ઞાવસ્થામાં તેા વિભાગભાવ જ છે તથાપિ દોષ નથી, કારણકે આ વિજ્ઞાન અને આ અવિજ્ઞાન એમ વ્યવહાર જ તે અવસ્થામાં નથી, તેથી તે વ્યવહારના લક્ષ્યની બીતિ જ નથી. અત્ર અધિકરણવિભાગ અતીવ અવ્યવસ્થિત છે, કેટલાક સમમ સૂત્રથી ત્રયોદશસૂત્ર-પર્યન્ત સમ સૂત્રનું એક જ અધિકરણ ઇચ્છે છે; અને કેટલાક સમથી એકાદશપર્યન્ત સૂત્રનું એક અધિકરણ દ્વાદશ એક જ સૂત્રનું દ્વિતીય અધિકરણ અને ત્રયોદશ એક જ સૂત્રનું તૃતીય અધિકરણ ઇચ્છે છે, “શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે તેા ‘અધિકરણ’ ન લેખતા કેવલ ‘સૂત્ર’ જ સ્વીકારે છે, કારણકે કવચિત્ પણ ‘અધિકરણ’ શબ્દ અત્ર ભાષ્યમાં નથી, ‘સૂત્રત્રયમાહ’ એમ ‘સૂત્રત્વે’ કરીને જ કથન છે, તથાપિ બોધસુગમતાર્થ વિષયની એકતા લઈને ‘લક્ષ્યસૂત્રથી આરંભીને મોક્ષપાત્તેઃ સૂત્રપર્યન્ત એક અધિકરણ સ્વીકારવામાં દોષ નથી” આ પ્રકારે શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દનો ઉપન્યાસ કરીને અધિકરણસંદર્ભકારે નિર્ભયરામ-લક્ષ્મી મધ્યમાં અધિકરણવિભાગ તેા વિવક્ષાભેદે જણાય છે” એમ અનુમાન કરે છે, પરંતુ વિવરણકાર શ્રીગિરિધરજી અત્ર શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દનો ઉપન્યાસ કરીને આપા કરે છે કે “અત્ર અધિકરણવિભાગ ભાષ્યાનુરોધી નથી પરંતુ ઐચ્છિક છે, અને તેથી નિર્ભય-રામની ઉક્તિમો નિરામ થયો જાયવો.”

૩૮ મુદ્રામાં સામ્પ્રદાયિક પુસ્તકાલય !

શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિપદ અને પુષ્ટિભક્તિમુધા આ ઉભય પ્રયત્નનું એક સર્વદેશ્ય પરિણામ આ છે કે સામ્પ્રદાયિક વાચનમાં પણ વૈષ્ણવોની અભિરુચિ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ યાવ છે. પુણ્યપત્તનમાં પુષ્ટિમાર્ગીય બે મંદિરો છે ૧. શ્રીનાથદ્વારસ્થ શ્રીગોપેશ્વરલાલજીનું અને ૨. સુરતિસ્થ શ્રીમજ્જરત્નલાલજીનું, પ્રથમ મંદિરમાં શ્રીવિદુલનાથજીનું અને દ્વિતીયમાં શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીનું સ્વરૂપ વિરાજે છે, તેથી તે મંદિરો શ્રીવિદુલનાથજીના અને શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિરમાં મુખ્યાલ પ્રહ્લાદજીભાઈ વેણીરામ એક અનુકરણીય આલય વૈષ્ણવ છે. આ મંદિરમાં સેવા કીર્તન અને સમાધાન એમ ત્રિવિધ પરિચર્યા ઉક્ત પ્રહ્લાદજીભાઈ કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ રાત્રિએ પણ ઉપરિચિત વૈષ્ણવવૃન્દની સમક્ષ સામ્પ્રદાયિક ગ્રંથો સુંદર ભાવપ્રધાન રીતિએ વાચે છે. પુણ્યપત્તનમાં યત્કિંચિત્ પણ જાગૃતિ દર્શ્યમાન થાય તો તે સુરતિસ્થ ગોસ્વામી શ્રીમગનલાલજીની અને તદ્ધીન શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના પ્રહ્લાદજીભાઈ પ્રતિ કૃપાવિરોધનું જ ફલ છે. સહસ્રાવધિ વૈષ્ણવો આ ભાવુક અને સમાધાનનિપુણ મુખ્યાલના સમાગમની આકાંક્ષા રાખે છે. વૈષ્ણવો અત્ર પ્રાયઃ મહ્ગણનાં દર્શન કર્યા પછી જ ભગવદ્દત્ત નિજ વ્યાવૃત્તિમાં કાલનિર્ગમન કરે છે, પ્રાતઃકાલે વોડશ ગ્રંથાદિતું અને રાત્રિએ શ્રીસુખોદિનીજીનું યથાવકાશ શ્રવણ કરે છે. અત્રત્ય ભાવુક વૈષ્ણવોની આ રમણીય અભિરુચિના પોષણાર્થ એક સામ્પ્રદાયિક પુસ્તકાલયની યોજના કરવાની વાર્તા થતાવાર જ પ્રહ્લાદજીભાઈ તે સેવા પ્રતિ પણ બદ્ધપરિકર થયા, અને વૈષ્ણવો પ્રતિ તેમની અપ્રતિમ પ્રતિભાથી જ દશેક દિવસમાં જ શતદ્વય મુદ્રાનો સંગ્રહ પણ થઈ ગયો.

સામ્પ્રદાયિક પુસ્તકાલયના ત્રણ વર્ગ છે. તૃતીય વર્ગના પુસ્તકાલયોમાં સામ્પ્રદાયિક સર્વ મુદ્રિત સુવાચ્ય ભાષાગ્રંથોનાં દર્શન થાય છે. દ્વિતીય વર્ગના પુસ્તકાલયોમાં તન્મૂલ-સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં પણ દર્શન થાય છે, અને પ્રથમ વર્ગના ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકાલયમાં તો વાવત્રાખ્ય મુદ્રિત જ નહિ પરંતુ હસ્તલિખિત ગ્રંથોથી પણ નેત્ર શીતલ થાય છે. શત મુદ્રામાં તૃતીય વર્ગનું પુસ્તકાલય સુખે સિદ્ધ થઈ જાય છે. દ્વિતીય વર્ગના પુસ્તકાલયમાં સહસ્ત્ર મુદ્રા પર્વાત છે, અને પ્રથમ વર્ગના પુસ્તકાલયમાં તો બેટલી મુદ્રા સંગ્રહિત થાય તે સર્વનો સંદિનિયોગ સુશક્ય જ છે. શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિપદપ્રભતિ સંસ્થાનું પુસ્તકાલય પ્રથમ વર્ગનું હોવું જોઈએ, અને સ્વદેશ્ય પણ ગ્રામમાં જ્યાં પુષ્ટિમાર્ગીય સૃષ્ટિ હોય ત્યાં તૃતીય વર્ગનું તો પુસ્તકાલય આવશ્યક જ છે. પુણ્યપત્તનમાં આ મંદિર મહારાજ લાયબેલ કેસના શરવોર શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીયદુનાથજીએ નિજ લાલજી શ્રીધનશ્યામલાલજીને સામ્પ્રદાયિક ગ્રંથોમાં સુનિપુણતા પ્રાપ્ત કરાવવાના ઉદ્દેશથી જ સ્થાપ્યું છે, અત્ર મુખ્યાલ જેના સમર્થ નેતા છે, અને નેય વૈષ્ણવો પણ અસંમૃદ્ધ નથી, તેથી દ્વિતીય વર્ગનું પુસ્તકાલય સુયુક્ત છે.

આ પુસ્તકાલયનું અગ્નિમ વૃત્તાન્ત વાંચવાથી જણાશે કે સંગ્રહિત ૨૪૪) મુદ્રામાંથી અર્ધ ૧૨૨) તો અઘાપિ રોપ છે, અર્થાત્ અર્ધ ૧૨૨) મુદ્રાનો જ વ્યય થયો છે, તેમાં

પણ ૮૩૧૧ જા તો સંસ્થાસ્થાપનનો જ વ્યય છે. પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકોનો જ વ્યય વિશેષ થયો જોઈએ અને તે અત્ર માત્ર ૩૮) ૦૧૧ જ છે. કાશીથી અને મુંબાઈથી જે ગ્રંથો વિક્રીત લીધા તે વિનાના સર્વ જ ગ્રંથ ભેટ મદ્યા છે. શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીજીવનલાલજીએ એકાદશ ગ્રંથો પુસ્તકાલયને ભેટ આપ્યા છે, અને શ્રીમદ્ગોસ્વામી ચિ. શ્રીમજરત્નલાલજીએ નિજ મંદિરમાં આ પુસ્તકાલય સ્થાપવાની આજ્ઞા આપી છે એટલું જ નહિ પરંતુ આ મંદિરમાં શ્રીધનશ્યામલાલજીને અર્થે જે ગ્રંથસંગ્રહ કરેલો તે પણ આ પુસ્તકાલયમાં અર્પવાની સદ્વિચ્છા જણાવી છે, તેથી આ ઉભયે ગોસ્વામી ખાલકોના આપણે સર્વ કૃણી છીએ.

આ પુસ્તકાલય પ્રતિ ઉક્ત ખાલકોની આવી કૃપા છે તેથી વડોદરાવાલા શેઠ ઝવેરચન્દ્ર લક્ષ્મીચન્દ્રવાલા ચીમનલાલભાઈએ ૧૦૨ મુદ્રાના મૂલ્યનાં અષ્ટાદશ પુરાણ આ પુસ્તકાલયને ભેટ કર્યાં છે, તેથી તેમનો ઉપકાર અવિસ્મરણીય છે. આ વૃત્તાન્ત હું લખું છું ત્યારે સુરતિરથ શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગિરિધરલાલખાવાના પરમકૃપાપાત્ર અને મુખ્યાપુરીમાં કન્દવાટિકામાં નિવાસ કરતા લાટશાલીય એક વૈષ્ણુવાગ્ધણી પેટલાદના શ્રીદેવ આ ગ્રંથાલયાર્થ ૧૮ ગ્રંથ અને શત મુદ્રા મારા હસ્તમાં અર્પીને આત્યન્તિક દાસ્યની જ રૂપરૂપી નિજ નામ પ્રકટ કરવાનો મને નિષેધ કરે છે, તેથી એમનો આપણા પ્રતિ નિષ્કામ ઉપકાર અધિક પ્રકાશે છે. આ ઉભયે સદૈષ્ણુવો આ ગ્રંથાલય પ્રતિ સદાસર્વદા એવો જ લાવ રાખો અને ઇંતર પણ આવી સંસ્થાએને સહાય કરવાનું પ્રભુ તેમને દીર્ઘાયુષ્ય અર્પે.

જે જે વૈષ્ણુવોએ જે જે સામ્પ્રદાયિક ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તેમને એક જ પત્ર લખવાથી તેઓએ કૃપા કરીને તે તે ગ્રંથો અત્ર ભેટ મોકલ્યા છે. આ સર્વ વૈષ્ણુવોની કૃપા વિના વાસ્તવિક ૩૮ જ મુદ્રાના વ્યયથી આપણે આવું પુસ્તકાલય સ્થાપવાને ભાગ્યવાન થયા ન હોત. રા. વાડીલાલભાઈએ પુષ્ટિલક્ષિતસુધાના ગ્રામ્ય સંગ્રહની ભેટ કરીને, નડીઆદવાલા ત્રિભુવનદાસે ૨૨ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રાજનગરસ્થ હરિદાસ ઝવેરદાસે ૧૮ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રા. રા. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસે ૮ ગ્રંથો ભેટ કરીને, દિવાન સાહેબ પટવારીએ ૬ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રા. દામોદરદાસ રેવાદાસે ૪ ગ્રંથો ભેટ કરીને, મગનદાસશાસ્ત્રીએ ૬ રૂપીઆ અને ૩ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રા. રા. નાંતુભાઈ નારાયણદાસે ૨ ગ્રંથો ભેટ કરીને, ઘોરસદવાલા ચીમનલાલ શાસ્ત્રીએ મુંબાઈની કેસરીઆ મંડલીએ અને મુંબાઈના રા. રા. મૂલજીભાઈ નાયજીએ એકેક ગ્રંથ ભેટ કરીને આર્પણને સદાસર્વદા ઉપકૃત કર્યા છે. આ સર્વ સદૈષ્ણુવો પ્રતિ એ જ વિનંતિ છે કે જે સદલાવ આપે આ પુસ્તકાલય પ્રતિ કૃષ્ણાઓ છે તેનો નિર્વાહ કરશે; અને આપના સન્મિત્રોને પણ અમારા પ્રતિ એવો જ લાવ દર્શાવવા પ્રેરશે.

હવે આપણું લબ્ધ કર્તવ્ય આ રહે છે કે (૧) આ ગ્રંથોનું રક્ષણ અને પરિશીલન કરવું, (૨) દ્વિતીય વર્ગનું અંતુકરણીય આપણું પુસ્તકાલય થાય એમ પ્રયત્ન કરવો, અને (૩) આપણા ખાલકોને અવકાશે આ મંદિરના શિક્ષણમૂલમાં મોકલવા, જેથી બાસ્થાપત્રમાં જ તેમના હૃદયપર આપણા ઉત્તમોત્તમ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તોની મુદ્રા મુદ્રદ રહે. શ્રીખાલકૃષ્ણલાલજી આપણા આ મનોરથ પરિપૂર્ણ કરે.

શ્રીવાલકૃષ્ણ પુસ્તકાલયમાં વિરાજમાન ગ્રંથોની નામાંવાલિ.

૧૧. શ્રીમદ્ગોસ્વામી ૧૦૮ શ્રીજીવનલાલ-
જી મુદત્તમપુરીનિવાસી તરફથી ભેટ.
૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.
૧ ઉપદેશમીમાંસા.
૧ શંકરજ્યોતીબ્યાખ્યાનમાલાનું અવલોકન
૧ વૈષ્ણવદિગ્દિક, મળભાષા.
૧ " " , ગુર્જર ભાષા.
૧ " સંક્ષિપ્ત આદિક.
૧ મૂર્તિપૂજા.
૧ અવતારમીમાંસા.
૧ શારદામધુર્મપ્રકરણન્યાયનીહારભારતર.
૧ શુદ્ધ વિચારની રક્ષા.
૧ વૈદિકાવૈદિકત્વવિચાર.
૪. શ્રીખાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિર તરફથી
ભેટ.
૧ શ્રીકૃષ્ણજન્મખવડ, ભાષામાં.
૧ ભક્તિજ્ઞાનતરંગિણી.
૧ વિદ્યજ્ઞાનગોષ્ઠી.
૧ ભક્તિસુખોદયપદ્યમાલા.
૧૬. વડોદરાવાલા શેઠ ઝવેરચંદ્ર લક્ષ્મી-
ચંદ્ર તરફથી ભેટ આવેલાં અષ્ટાદશ
મહાપુરાણ.
૧ વિષ્ણુપુરાણ.
૧ વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ.
૧ વામનપુરાણ.
૧ વરાહપુરાણ.
૧ કૂર્મપુરાણ.
૧ મત્સ્યપુરાણ.
૧ વાયુપુરાણ.
૧ યજુરપુરાણ.
૧ નારદપુરાણ.
૧ મરુતપુરાણ.
૧ બ્રહ્માવડપુરાણ.
૧ બલપુરાણ.
૧ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ.

- ૧ અગ્નિપુરાણ.
૧ ભવિષ્યપુરાણ.
૧ શિવપુરાણ.
૧ લિંગપુરાણ.
૧ માર્કંડેયપુરાણ.
૧ રુદ્રપુરાણ.

૧૮. શેઠ રણજીડાસ વરજીવનદાસ પેઠ-
લાદી તરફથી ભેટ.

- ૨ શ્રીનાથજીની પ્રતિમાંસંબંધી ચર્ચા.
૨ ભક્તિપોષણ.
૨ શ્રીસર્વોત્તમજી.
૨ વિવેકધૈર્યાત્રય તથા ભક્તિવર્ધિનીની ટીકા,
ધંધુકાના છુલસીદાસ લલ્લુભાઈ કૃત.
૧ નવરત્ન.
૧ બ્રહ્મસંગ્રહકાવ્ય,
૧ શ્રીવલ્લભાચાર્યનું જીવનચરિત્ર તરવ-
જોષ ઇત્યાદિક વાર્તિક.
૧ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું જીવનચરિત્ર, ઇંગ્રેજી.
૧ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની દ્વિલસુદ્ધિ અને દી-
ચિંગ, ઇંગ્રેજી.
૩ નિત્યપાઠ તથા મુખ્યપાઠ ધોલ ઇત્યાદિ.
૧ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર
તરવજ્ઞાન ઉપદેશ વીગરે.
૧ નિરાધલક્ષણ.

૧. રા. રા. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ
તરફથી ભેટ.

- ૧ પુષ્ટિભક્તિસુધાના સર્વ પ્રાપ્ત અંક.
૨૧. શેઠ ત્રિલુવનદાસ ખીતાંગમરદાસ નડી-
યાદવાલા તરફથી ભેટ.
૧ મનુષ્યકર્તવ્ય.
૨ જોષીગીત, સમલોકિ.
૧ જોષીગીતટીકા.
૧ શ્રીજોવર્ધનનાથજીનું પ્રાકટ્ય.

- ૧ વલ્લભાખ્યાન અને મૂલપુરુષ.
- ૧ ભક્તિહંસ.
- ૧ જલભેદ અને પંચ પદ્ધાનિ.
- ૧ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા ભેદ.
- ૧ દુઃસંગવિદ્યાનનિકૃપણ.
- ૧ ભક્તિવર્ધિની.
- ૧ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ.
- ૧ શ્રીયમુનાજીક.
- ૧ ખાલખોધ.
- ૧ અંતઃકરણપ્રબોધ.
- ૧ સિદ્ધાન્તરહસ્ય.
- ૧ ભવેકધૈર્મ્યાશ્રય.
- ૧ નવરત્ન.
- ૧ માધવતીર્થને ઉત્તર.
- ૧ સંન્યાસનિર્ણય.
- ૧ ઉપદેશશંકાનિરાસવાદ.
- ૧૮. શેઠ હોરદાસ ઝવેરદાસ અમદાવાદવાલા તરફથી ભેટ.
- ૧ શ્રીસુબોધિનીજી, ફલપ્રકરણ.
- ૧ રસિકધોલપદસંગ્રહ.
- ૧ અષ્ટાક્ષરનિકૃપણ.
- ૧ શ્રીયમુનાસ્તોત્રરત્નાકર.
- ૧ વલ્લભાખ્યાન.
- ૧ શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.
- ૧ શ્રીગોકુલનાથજીકૃત વચનામૃત.
- ૧ સ્વધર્મખોષક.
- ૬ સ્વધર્મવર્ધક અને સંશયઉદ્ધરના અંક,
- ૧ થી ૧૬ નાં પુસ્તકો ૬.
- ૧ સ્વધર્મવર્ધક અને સંશયઉદ્ધરના અંક,
- ૧૫ અને ૧૬ માં પુસ્તક એકાવધારાનું.
- ૮. શ. રા. લલિતુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ નડીઆદવાલા તરફથી ભેટ.
- ૧ નિમખ, શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ.
- ૧ શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત ભાગ ૧
- ૧ " " " ૨

- ૧ કામાખ્યદોષનિકૃપણ.
- ૧ અભવાદ.
- ૧ શાસ્ત્રીય વિચાર.
- ૧ શ્રીવલ્લભચરિત્ર, અભવાદ સાથે.
- ૧ પુષ્ટિમાર્ગ, છત્રેજી.
- ૬. દિવાનસાહેબ રણુછાડભાઈ વૃન્દાવન-દાસ પટવારી તરફથી ભેટ.
- ૧ રાધાકૃષ્ણતત્ત્વ.
- ૧ ભાગવતશંકાનિરાસવાદ.
- ૧ અભવાદ.
- ૧ ભેદાભેદસ્વરૂપનિર્ણય.
- ૧ પત્રાવલમ્બન.
- ૧ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત.
- ૪. દામોદરદાસ રેવાદાસ.
- ૧ કીર્તન રત્નાકર.
- ૩ વૈષ્ણવધર્મપ્રકાશના અંક ૩.
- ૩. શાસ્ત્રી મન્નલાલ ગણપતિરામ તરફથી ભેટ.
- ૧ ગાયત્રીભાષ્ય, તૃતીયાવૃત્તિ.
- ૧ અધિકરણસંગ્રહ.
- ૧ પ્રથાનેરત્નાકર.
- ૨. નાતુભાઈ નારાયણદાસ તરફથી ભેટ.
- ૧ વિદ્વન્મણ્ડન.
- ૧ ભક્તિપ્રકરણ.
- ૨. કેસરીઆ મંડલી તરફથી ભેટ.
- ૧ વિમલિ.
- ૧. ચીમનલાલ હરિશંકર શાસ્ત્રી બોર-સદવાલા તરફથી ભેટ.
- ૧ પોંડશ ગ્રંથ.
- ૧. શેઠ મૂળજીભાઈ નાયજી મુંબાઈવાલા તરફથી ભેટ.
- ૧ ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય.

વિક્રીત પ્રત્યોની નામાવલિ.

૨૧)ના કાશીથી પુસ્તકો વિદીત થયાં તે પુસ્તકોની નામાવલિ.

- ૧૫) અણ્ણભાષ્ય અંક ૧૫
- ૩) શ્રી સુબોધિનીજી અંક ત્રણ
- ૫) નિર્બંધ અંક ૫
- ૨૧) વિદ્વન્મણ્ડન એક ૧
- ૨) ધ્વજસૂત્રમરીચિકા અંક ૨
- ૨) પ્રથાનરેત્નાકર અંક ૨
- ૨) ભક્તિમાર્ત્તૃક અંક ૧
- ૧) શુદ્ધાદૈતમાર્ત્તૃક અને પ્રમેય-રેત્નાર્ણવ અંક ૧
- ૧) ભાવપ્રકાશિકા અંક ૧
- ૦૮૮ ધ્વજવાદ અંક ૧
- ૦૧ શ્રી વક્ષભાષ્ટક અને ચતુઃસ્લોકી ભાષામાં

૩૩૩૩૩

૫

૧૨૩૩૩૩ રૂપીએ ૭ આના

કમિશન બાદ.

બાકી રૂ. ૨૧)ના

કુલ ખર્ચ ૩૮ ૦૦૦

૧૬૩૩૩૩ મુખ્યાધ્યથી વિદીત થયાં તે પુસ્તકોની નામાવલિ.

- ૧૫ વાલખિલ્લપુરાણ ૧
- ૧) પોડરામન્યની દીક્ષ
- ૦૧ પુષ્ટિમુદ્રાકર
- ૪) ચોરાશી વૈષ્ણવની ગાતા
- ૧) નારદપંચરાત્ર
- ૦૧ આશીચનિર્ણય
- ૦)જ્ઞા બાલબોધ
- ૪૧ સુરસાગર
- ૦૦૧ નિત્યનિયમના પાઠ તથા ચોલ-નાં પુસ્તકો નંબર ૨ રા. રા. લલુ-ભાઈ જગનવાલા.
- ૨૧ નિત્યનિયમના પાઠ નંબર ૩, ૮૧ અંથ વાલા પુસ્તકો.
- ૦૧૧૧ નિત્યનિયમના પાઠનાં કાચા પુકાનાં પુસ્તકો નંબર ૭

૧૬૩૩

૦)જ્ઞ ભર્ગવપુરુષમાર્ત્તૃક

૦)જ્ઞ નિત્યનિયમના પાઠનું પાઠ મુદ્રાનું ૧

૧૬૩૩૩

પુના રવિવાર પેઠમાં શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિર નંબર ૭૯૦ માં સ્થાપિત
શ્રીબાલકૃષ્ણ પુસ્તકાલયનો વિક્રમ સંવત ૧૯૭૧ માઘ કૃષ્ણસપ્તમી ૭ થી
વિક્રમ સંવત ૧૯૭૪ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ નવમી સુધીનો આયબ્ય.

જ

ઉ

- ૨૫) શેઠ ભૂખણદાસ નારાયણદાસ રવિવાર પેઠ
૧૯) શેઠ ચુનીલાલ મોતીરામ લવાની પેઠ
૧૫) દુકાનના ૨) પ્રદ્લાદજીભાઈ
૨) મંથુભાઈ
૧૫) શેઠ હરગોવિન્દદાસ ઉગરચંદ વેતાલ પેઠ
૧૫) શેઠ પુરુષોત્તમદાસ અમીચંદ રવિવાર પેઠ
૧૧) શેઠ કેવલદાસ વસ્તારામ
૧૦) શેઠ ગણપતદાસ દલછારામ વેતાલ પેઠ
૧૦) શેઠ મગનલાલ સાંકલચંદ રવિવાર પેઠ
૧૦) શા. ધનજી અમથાલાલ
૧૦) શા. નગીનદાસ બાલુભાઈ લવાની પેઠ
૬) શા. સાંકલચંદ કસળચંદ રવિવાર પેઠ
૫) શા. પ્રભુદાસ પાનાચંદ
૫) શા. સેવકરામ ભાઈચંદ વેતાલ પેઠ
૫) શા. વાડીલાલ નરોત્તમદાસ વેતાલ પેઠ
૫) શા. મોતીલાલ ગિરિધર રવિવાર પેઠ
૫) શા. ઉગરચંદ દલીચંદ વેતાલ પેઠ
૫) શા. વિઠ્ઠલદાસ જોષીસનદાસ
૫) પરીખ ઘેલાભાઈ વખતરામ
૫) શા. માનચંદ વહાલચંદ સાંજલી
૩) શા. ગોવિંદરામ શોભારામ
૩) શા. સાંકલચંદ જગનલાલ રવિવાર પેઠ
૩) શા. મણિલાલ રેવાદાસ
૩) સોની મોહનલાલ વીરચંદ પ્રભુદાસ વસાઈ
૩) સોની દામોદરદાસ તુલસીદાસ વેતાલ પેઠ
૩) શા. ગણપતરામ દારકાદાસ રવિવાર પેઠ
૩) મુખ્યાંત્ર પ્રદ્લાદજી વેણીરામ
શ્રી બાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિરમાં
૩) શા. કનૈયાલાલ પુરુષોત્તમ બુધવાર પેઠ
૨) શા. જમનાદાસ તિલકચંદ મુખાઈ
૨) શા. જોવર્ધનદાસ લલ્લુભાઈ વેતાલ પેઠ

૩૮) નાના કાશીથી અને મુંબાઈથી પુસ્તકો વિ-
ક્રીત લીધાં તેના.

૮૩૧૧૧ પરચુરણ ખરચ.

૦૧૧ રેલડી અમદાવાદથી હરિ
દાસ ઝવેરદાસે તરફથી પુ-
સ્તકો ભેટ આપ્યાં તેની
પાસંલ ફી.

૧૧૧૧ કાશીથી પુસ્તકો વેચાતાં
આપ્યાં તેની પાસંલ ફી.

૦૧ હિસાબ માટે ચોપડી નં. ૧

૦૧૪ પોસ્ટની ટિકિટો.

૨૨૧૧૧ કપાટ નંગ ૧.

૧૩) કપાટ નંગ ૨.

૩૦) બેસવાના બાંકડા નંગ ૫.

૦૧૧૧ કાગલો તથા નોટપેપર

૩) પુસ્તકાલયના નામની ચીઠી-
ઓ (૧૦૦૦) છપાવી તેના.

૨) પુસ્તકાલયનો સ્ટેમ્પ.

૬) પુસ્તકો નંગ ૧૪ નાં પુરાં
બંધાવ્યાં તેના.

૦૧૧ સુરતથી તાર કરી ગઇતું
પુસ્તક મંગાવ્યું અને પાછું
મોકલ્યું તેના.

૧૧૧ ગાડીભાડાના.

૦૧૧૧૧૧૧૧

૧૧૧ વડોદરાવાલા શેઠ ઝવેરચંદ
લક્ષ્મીચંદ તરફથી અષ્ટાદશ
પુરાણ ભેટ આપ્યાં તેના રેલ
ખરચના.

૦૧૦૧ સુરસાગરની પાસંલ ફી.

૮૩૧૧૧

- ૨) શા. બલાખીદાસ પાંનાચન્દ રવિવાર પેઠ
 ૨) શા. ચીમનલાલ સુનીલાલ વેતાલ પેઠ
 ૨) શા. ગણપતદાસ ઘેલાભાઈ રવિવાર પેઠ
 ૨) શા. મણિલાલ દત્તપતરામ વેતાલ પેઠ
 ૨) શા. ગંગાદાસ દેવચન્દ બરાનપુર
 ૨) શા. લક્ષ્મીભાઈ નદાલચન્દ વેતાલ પેઠ
 ૨) શા. દગડુદાસ કસ્તુરચન્દ નાનાની પેઠ
 ૨) શા. નારાયણદાસ ગોપાલદાસ રવિવાર પેઠ
 ૨) શા. મોહનલાલ છોટલાલ વેતાલ પેઠ
 ૧) શા. કેવલદાસ નથુભાઈ રવિવાર પેઠ
 ૧) શા. શિરોમણિદાસ સુનીલાલ ,,
 ૧) શા. વ્રજલાલ છોટલાલ વેતાલ પેઠ
 ૧) રાજેશ્રી ગોપાલરાવ માધવરાવ
 દક્ષિણાત્મ શુક્રવાર પેઠ
 ૧) પટેલ અંબાલાલ હેમજી રવિવાર પેઠ

૨૨૨)

૧૦)

- ૯) શાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગણપતિરામ
 પાસેથી $૫+૧+૨+૧=૯$
 ૧) શા. ધનજી અમયાલાલ

૧૦)

૨૩૨)

- ૧૨) વ્યાજના, રૂ. ૧૦૦) ની રકમ વર્ષ બે
 વ્યાજે રહી તેના.

૧૨૨) શ્રી શીલક.

૧૦૦) રોકડા વ્યાજે જમા.

૨) વૈષ્ણવ પાસેથી આવવાના
 આકી.

૨૦) રોકડા સિલિક.

૧૨૨)

૨૪૪)

આપણા સમ્રદાયનું અવલોકન.

હવે વૈષ્ણવ સમ્રદાયની જનસમાજ પર શી અસર થાય છે તે તપાસીએ. રામાનુજ વીગેરે સમ્રદાયના લોકો ગુજરાતમાં કવચિત જોવામાં આવે છે પણ અહીં તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચાવેલા પુષ્ટિમાર્ગના લોકો માલુમ પડે છે. વિજયનગરના પંડિત રાજા કૃષ્ણદેવના દરબારમાં જ્યારે પંડિતોની સભા વચ્ચે શુદ્ધ-પ્રેમ-ભક્તિ કોને કહે છે એ બરાબર સમજાવ્યું અને સાત્ત્વિક રાજસ ને તામસ ગુણ રહિત એટલે નિર્ગુણ ભક્તિથી જ માણસ જન્મતું એવ થાય છે એમ બતાવવા આપ્યું તે વખતે ત્યાં એકદમ થયેલા પંડિત લોકો ચકિત થઈ ગયા તે તેમને આચાર્યપદ આપ્યું. જેમ હિમાલયમાંથી નીકળેલી પવિત્ર ગંગા અનેક કુંગરો ને કાતરો લેદી વગર અટકે સમુદ્ર તરફ પ્રયાણ કરી તેમાં ભળી જાય છે, તેમ જો આ દુર્ધટ સંસાર રૂપી કાતરો ને કુંગરો લેદી આપણા મનરૂપી પવિત્ર ગંગા દયાસિંધુ ઈશ્વર જેમને એ શ્રીકૃષ્ણ ઉપનામે ભજે છે તેમના તરફ વળે અને નિરંકુશ પ્રયાણ કરે ત્યારે આપણે આ દુનીઆમાંથી તરી જઈ મોક્ષ પામીએ એમ તેમને સમજાવ્યું. જે શુદ્ધ પ્રેમથી સુમાંતા પોતાના પુત્રને ચંદાય છે—પછી પુત્ર ગમે તેવો હો, ને જે શુદ્ધ પ્રેમથી સુપત્ની પોતાના પતિને ચંદાય છે—પછી પતિ ગમે તેવો હો તે બે પ્રકારના મિશ્ર પ્રેમથી પણ તેથી અધિક સ્વાર્થરહિત ગાઠ ને નિર્મળ પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને ચંદાવા, તેમના નામનું રટણ કરવું, તેમના ગુણોનું ગાન કરવું, ને જ્યાં જોઈએ ત્યાં તે જ રાધેશ્યામ, સદા મંગળકારી, મોહપ્રચાર મૂર્તિ છે એવો ભાવ આણીને કરવું ને મક્ક રહેવું એ તેમણે ચલાવેલા માર્ગનો ટુંકમાં સાર છે. પ્રાણી માત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ બિરાજેલા છે તેથી તેમને એ માયાળુ પ્રભુના પવિત્ર મંદિર ગણી તેમના તરફ દરેક શુદ્ધ વૈષ્ણવે માયા ને મમતાં દેખાડવાની છે. આવો માર્ગ કેમ સર્વમાન્ય ન થઈ પડે ? પ્રાણી માત્ર તરફ તે એવો પ્રેમ દર્શાવતા કે હિંદુ મુસલમાન સર્વજન તેમના તરફ આકર્ષાતા ને તેમનો સદ્ ઉપદેશ સાંભળતા. ધીરજ, સંતોષ, ક્ષમા વગેરેથી તે ભરપૂર હતા. સર્વને સુમાર્ગે દોરવા પડે ફરી ઠર ઠર તેમને ઉપદેશ કર્યો. તેમના પ્રવાસથી ગામે ગામ ને ઠામે ઠામ તે સદાય મનોહર મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં ગુણગાન થવા માંડ્યાં અને રાધેકૃષ્ણના નામનું રટણ કરી તરી જવાની ઇચ્છા રાખનારાઓની સંખ્યા વધી. તે અમુક ન્યાતી કે જાતિધર્મ નહોતો—ને સર્વમાન્ય ધર્મ થઈ પડ્યો.

પણ પાછળથી શું થયું તે તપાસો. આચાર્યપદ તેમના વંશમાં જ ઉતરતું ચાલ્યું. વિદ્યા-ગુણ-રહિત પણ કેવળ વલ્લભકુળમાં અવતરેલા સર્વ મહારાજો થઈ પડ્યા. થોડોક સમય સુધી તો જે જે બાળકો આચાર્ય કહેવાયા તે તે આવા પૂજ્ય રચાપકર્તુ અનુકરણ કરી ચાલતા પણ પાછળથી ખંધું પડી ગયું. આવા પવિત્ર પંથમાં દર્શનની ધમાલ દાખલ થઈ, આચાર્યોએ ધર્મનું શિક્ષણ આપતું છોડી દીધું ને લોકોને જેમ ફાવે તેમ પ્રવાહમાં તણાવા દીધા. પૈસાવાળા અનેક લોકો તેમના ભક્ત થયા ને પોતાના પૈસાનો કંઈક ભાગ તેવા મહારાજોને આપી તેમને પણ લક્ષ્મીના ઉપાસક બનાવી દીધા. સગની આ શરૂઆત

યષ. મહારાજનેમાંથી જ્ઞાન ધટ્યું ને આંડંગરે ને મોજ-શોખ વખા. કૃષ્ણપૂજમાંથી કૃષ્ણ-
લીલા દાખલ થઈ ને મુરખ માણસો પતંગીઆની માફક દીવામાં જંપડાયા. યુદ્ધ આખ-
તોનું રહસ્ય સમજાવી શકનાર માણસો ગયા, ને મહારાજો પોને જ શ્રીકૃષ્ણવતાર છે એમ
મનાવવા લાગ્યા ને અવર જન ગોપિકાઓ છે તેમ પણ સમજાવનારાં કોનક વીરજ્ઞા થયા.
હવે સડના ખીને ફણગા કુટવા માંઝા ને ધીમે ધીમે તે ફાલી પુલી ઝાડ થયું. શુદ્ધ
ગંગાના પવિત્ર સુખદાયકે પ્રવાહમાં જીવંતેશુ ઝેર ભેંગાયું. શ્રી મહાપ્રભુજી નેમ ગર જાવ-
વામાં સાધનશૂન્ય થનાર આ મહારાજો કર્તવ્યપરાયણ ન રહ્યા, ને પાછળથી દાખલ થયેલી
મનને આકર્ષણ કરે તેવી પણ ઘણી જ ઉચી ક્રિયાઓનું રહસ્ય સમજી સમજાવનાર ગવાં
એટલે સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા. શુદ્ધ ભાવથી ધર્મને સમજી સમજાવનાર ભક્તજનો તી
સંખ્યા ઘટી. આ ધર્મનોકા, એવા પ્રેમવદ્દાણુવટીઓ તથા બાલશૃંગારતી પુંડે રહેલા
શુદ્ધાર્થને સમજાવી ધર્મ તરફ દંકારી શકે એવા નીતિમાન ને લોભરહિત મહારાજોને
અભાવે ભરદરીયે ઝોકા ખાવા લાગી. હાલમાં કેટલાક મોટરો ને ગાડીઓમાં શોખ
કરતા નજરે પડે છે, તેલ કુત્રેલમાં રમ્યા પમ્યા રહે છે, ગાન તાનમાં શુલતાન રહે છે,
પણ પોતાનું ખરૂં કર્તવ્ય કરવામાં પજાત રહે છે. ખરો ધર્મ શું છે તે કદાચ તેઓ
જાણતા હશે પણ ખીજને જાણાવવાની તે તરદી લેતા નથી અને અજ્ઞાન અને
અર્ધજ્ઞ માણસો વિચાર કર્યા સિવાય અનર્થ ગ્રહણ કરીને આડે રસ્તે જાય તો તેમને
અટકાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી. તેઓમાં ખાલી અભિમાન રહ્યું છે પણ ખરૂં ધર્મ-
ભિમાન જતું રહ્યું છે. જે ધર્મ મનુષ્યના જીવનને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આણી શકે એમ છે તે
જ ધર્મ અપવિત્ર અસર કરે, નીતિભ્રષ્ટ ન કરે તો પણ મનને વિફૂલ કરી અનીતિને કઠિ
લાવી મૂકે અને મનને નબળું બનાવી તેમાં ઉત્પન્ન થતા હલકા વિચારોથી તનને ક્ષીણ
કરી નાંખે, એ જોવાનો આજે દુઃખદાયક સમય આવ્યો છે. ઉછરતા જુવાનીઓ આવી
નાતો સાંભળી ખાંવા ઉમદા ધર્મમાંથી છટકી જાય છે, સુધરેલા લોકો તેના તરફ તિરસ્કાર
વૃત્તિથી જુએ છે અને એવાં અનેક માણં પરિણામ માટે કાણુ જવાબદાર છે ?

કેટલીક વખતે કોઇક કોઇક મહારાજ આ ધર્મમાં નવીન બળ દાખલ કરવા પ્રયત્ન
કરે છે ને કેટલેક અંશે ફાવે છે પણ ખરા. વળી ક્ષિતિજમાં કેટલાક મહારાજો એવા દેખાય
છે કે પાછળથી તેઓ પોતાના પૂજ્ય વડીલને પગલે ચાલી આ ચગડોળે ચઢેલા ધર્મને
પાછા શુદ્ધ ને સતેજ કરી તેની અસલ સ્થિતિએ આણશે એવી આશા રાખવામાં આવે
છે. તેઓ સુધરી વૈષ્ણવોને ધર્મજ્ઞાન આપે તો ભાવિષ્ય લોકો જે પૈસા તેમને છુટથી આપે
છે તેના તેઓ બદલે બદલો આપી શકશે.

પણ ત્યાં સુધી તેઓ પોતે સદાચારી રહી ખીજને ધડા લેવા લાયક ન બને, પોતે
ભગવાન છે અને ખીજઓ ગોપીસ્વરૂપ છે તે તેમની સાથે વરેલા છે એમ માની તેમની
સાથે ક્રીડા કરી પાવન થવાની ઇચ્છા રાખનારાં કોઈ શુદ્ધ પ્રાણીઓ નજરે પડતાં તેઓની
બૂલ ન સુધારે, કે તેમને સારે રસ્તે દોરવા પ્રયત્ન ન કરે તથા શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ ન
કરે ત્યાં સુધી એ ધર્મની દશા ખીલકુલ સુધરવાની નથી.

પણ આ બધામાં પ્રજાજનને શું ? મહારાજોના કોઈ ઉપર પ્રેમના સુધરવાની આશા
રહેલી છે છતાં તેઓ પોતાની કર્મ ગદા ન કરે ને પ્રજા ન સુધરે તેમાં તે વિચાર શું.

કરે એવો ખ્યાલ આણનારાઓએ ખુબ સમજવું જોઈએ કે માણસ એ અકલવાળું પ્રાણી છે ને જે અકલ તેને ઈશ્વરે બંધી છે તેનો તેણે સદ્ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જો તેઓ બકરાં ઘેરાં માફક જેમ હાંકે તેમ હાંકાય ને જ્યાં દોરે ત્યાં દોરવાય ને તેથી જો તેમનાં તન મન ક્ષીણ થઈ તેમની અવોગતિ થાય તો શું તેઓએ પોતાની અકલનો બરાબર ઉપયોગ કર્યો એમ કદી કદી શકશે? અત્યુદ્ધ વિચારો ને આચરણોથી માણસોની શારીરિક ને માનસિક શક્તિનો લય થાય છે એટલું જ નહિ પણ જે રસ્તે તેમના આત્માની સદ્ગતિ કરવા ઇચ્છા રાખે છે તે જ રસ્તે તેમના આત્મા નરક તરફ પ્રયાણ કરે છે એટલું પણ તેઓ શું સમજી શકતા નથી?

આ ધર્મ મૃતધર્મ નથી, તે ચૈતન્યમય છે. તેને લાગેલો શેષ અસાધ્ય નથી. મહારાજેમાં જનસમાજને સુધારવાની શક્તિ છે. તેઓ હજી વૈષ્ણવોના મનના રાજા છે અને સદેજમાં હિંદુ સમાજને લાલ કરી શકે એમ છે. તેઓ પાસે પૈસા છે તથા તેમને માઝાં સુકતાઈળ મળે છે. જો તેઓ આ આધુનિક જમાનાને રૂચે એવી છોકરા છોકરીઓ ખન્નેને માટે પ્રાથમિક તથા બીજી શાળાઓ ને પાઠશાળાઓ સ્થાપે સ્થપાવે ને તેમાં ધાર્મિક ને નૈતિક શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત કરે તો પોતે કીર્તિ સંપાદન કરી શકશે ને પોતાના અનુયાયીઓને પણ ઘણો લાભ આપી શકશે. પણ જો તેઓ પ્રમળ પ્રવાહમય જમાનાને સમજી જઈ પોતાની નોકા તેની અર્ધરૂકીએ પણ નહિ ચલાવે તો બેશક તે બંધી વળશે યા લાંબી જશે અને તેનો આશરો લઈ બેઠેલા પુરુષો પૈકીના સમજી જનો બીજી કાંઈ હોડીઓનો આશ્રય લઈ ગમે તે કાંઈ ઉતરશે. આપું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે માટે તે ધર્મ પાળનારા પૈકીના આગેવાનોએ મળી મહારાજને પોતાની ફરજ અદા કરવાં સૂચના કરવી જોઈએ. તે મહારાજેએ જેમ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ ફરી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તેમ કરવું જોઈએ ને તેમણે ખાલી આડંબર છોડી સાદું ને સરળ જીવન ગાળવું જોઈએ.

મહારાજેએ ખાસ યાદ રાખવું જોઈએ કે પોતાની મોટાઈનો આધાર તેમને પૈસા આપનાર તેમના માનનારાઓના ઉપર છે અને જો તેમને માનનારાઓ તેમનાથી કંટાળી દૂર પડી જશે, યા ભૂકમાં ભરમાઈ પોતે નમળા મનના ને તંનના થઈ પોતાની પ્રજાને પોતાથી અધિક નમળા બનાવી દઈ વહેલી કાંળનાં મુખમાં અંપનાવી દેશે એટલે પોતાનો વેડો વહેડો કરમાવી દેશે તો તેમની મોટાઈ શાં ઉપર ટકી રહેશે? જ્યારે દરેક પછે હિંદુઓ પૈકી ઘણા પરધમમાં જવા વિચાર કરે છે, યા ધર્મ તંજ નાસ્તિક થતા જાય છે ત્યારે આ ધર્મધુરંધર કહેવાઈવાનો હવે કરનાર ધર્મશુરુઓ પોતાની ફરજ શું છે તે સમજી તે અદા કરવામાં પ્રજાત રહે છે એ શું ઓછું જોયનીય છે? તેઓએ શું શુદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનું નથી? વળી પોતે સુપંથે વળી બીજાને તેમ દોસ્તવાના નથી? તેમની સાથે તેમને માનનારા પૈકીના આગેવાનોની શું એ ફરજ નથી કે જો તેઓ સીધે માર્ગે જતા ન હોય તો તેમને અટકાવી સીધે માર્ગે જવાનો આગ્રહ કરવો જોઈએ? તેઓએ પ્રયત્ન કરીને જે ઝેર જનસમાજની રોગમાં પ્રસરવા માંડ્યું છે તેનું મારણ જોગી કહાડી—વાપરી પ્રજાના અસ્તિત્વનો અંત આવતો અટકાવવો જોઈએ? સમજી આગેવાનો ને અન્ય વૈષ્ણવો મળી પોતાની સમાજ તુટે છે, નાશુદ થતાના રસ્તાપર છે એ જોઈ જાણી આવે છે તેમ જ આવવા દે ને છેવટે અનિષ્ટ પરિણામ આવે તો તેઓ આત્મ ઘાત કરે છે.

own interpretation of this Sūtra goes *directly* against him. Samkara's observations against the Sāmkhyas in the Prakriyadhikāraṇa also turn against himself. The promissory statement (Pratijñā) and the illustrative instances (Drīṣṭāntās) cannot be satisfactorily reconciled in the Vivarta doctrine, because implication (Lakṣhaṇā) will have then to be resorted to. The original moon is indeed *not* the *material* cause of the *appearance* of a duality or multiplicity of moons. Again, if Brahman be the material cause (in Samkara's sense) of the Universe, the body will be the material cause of Atman, because of the superimposition of Atman on the body. Nor can Samkara gainsay the superimposition of the Soul on the body after once admitting it in his Adhyāsabhāṣya. As a matter of fact, the body is only the substratum (Adhishṭhānam) and not the material cause (Upādānam) of that error. Moreover the illustrations of clay etc. in the Vedas and of a ringlet etc. in the Smritis are against him, for they do not at all teach the *unreality* of the Universe. Further, when unreality is thus not expressed in Scripture, he ought not to have said 'Yatheti' as if it were quite *expressed*, because to Svetaketu jars etc. are not at all *unreal*. And finally, if he were to say that *unreality* is yet *to be* established, he is still wrong, for his weak arguments can never succeed¹ there.

Again, if the effect be a figment, everything becomes topsy-turvy. The activity (kartṛitvam) of the deluded person with reference to the error of perceiving silver in stead of mother-of-pearl is *unreal*. Nor can a mere looker-on be called a *doer*, because the looker-on is without Will. Brahman *actually* thought "Let me be many" and "Let me emanate names and forms". This is certainly *not* a delusion, for no sane man ever says "Let me be deluded, let me see silver instead of mother-of-pearl". Again, the looking on in an error is never preceded by Thought. Further, Brahman does not delude others as a magician, because the objects being delusive Brahman itself will be deluded on seeing them. Again, superimposed omniscience is *unreal* and Samkara's

1. Vide Srutaparakāśikā.

કરે એવો ખ્યાલ આણનારાઓએ ખુબ સમજવું જોઈએ કે માણસ એ અકલ્પવાળું પ્રાણી છે ને જે અકલ્પ તેને ઈશ્વરે બ્રહ્મી છે તેનો તેણે સદ્ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ને તેઓ બકરાં ઘેટાં માદક જેમ હાંકે તેમ હાંકાય ને જ્યાં દોરે ત્યાં દોરવાય ને તેથી જો તેમનાં તન મન ક્ષીણ થઈ તેમની અધોગતિ થાય તો શું તેઓએ પોતાની અકલ્પનો બરાબર ઉપયોગ કર્યો એમ કહી કહી શકશે ? અશુદ્ધ વિચારો ને આચરણોથી માણસોની શારીરિક ને માનસિક શક્તિનો લય થાય છે એટલું જ નહિ પણ જે રસ્તે તેમના આત્માની સદ્ગતિ કરવા ઇચ્છા રાખે છે તે જ રસ્તે તેમના આત્મા નરક તરફ પ્રવાણ કરે છે એટલું પણ તેઓ શું સમજી શકતા નથી ?

આ ધર્મ મૃતધર્મ નથી, તે ચૈતન્યમય છે. તેને લાગેલો રોગ અસાધ્ય નથી. મહારાજેમાં જનસમાજને સુધારવાની શક્તિ છે. તેઓ હજુ વૈષ્ણવોના મનના રાજા છે અને સહેજમાં હિંદુ સમાજને લાલ કરી શકે એમ છે. તેઓ પાસે પૈસા છે તથા તેમને માગ્યાં મુક્તાકળ મળે છે. જો તેઓ આ આધુનિક જમાનાને રૂચે એવી છાકરા છોકરીઓ બંનેને માટે પ્રાથમિક તથા બીજી શાળાઓ ને પાઠશાળાઓ સ્થાપે સ્થપાવે ને તેમાં ધાર્મિક ને નૈતિક શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત કરે તો પોતે કીર્તિ સંપાદન કરી શકશે ને પોતાના અનુયાયીઓને પણ ઘણો લાભ આપી શકશે. પણ જો તેઓ પ્રજા પ્રવાહમય જમાનાને સમજી જઈ પોતાની નોકા તેની અર્ધશક્તિએ પણ નહિ ચલાવે તો બેશક તે ઉધી વળશે યા લાંબી જશે અને તેનો આશરો લઈ બેઠેલા પુરુષો પૈકીના સમજી જતો બીજી કાંઈ હોડીઓનો આશ્રય લઈ ગમે તે કાંઈ ઉતરશે. આવું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે માટે તે ધર્મ પાળનારા પૈકીના આગેવાનોએ મળી મહારાજને પોતાની ફરજ અદા કરવા સૂચના કરવી જોઈએ. તે મહારાજેએ જેમ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ ફરી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તેમ કરવું જોઈએ ને તેમણે ખાલી આડંબર છોડી સાદું ને સરળ જીવન ગાળવું જોઈએ.

મહારાજેએ ખાસ યાદ રાખવું જોઈએ કે પોતાની મોટાંદનો આધાર તેમને પૈસા આપનાર તેમના માનનારાઓના ઉપર છે અને જો તેમને માનનારાઓ તેમનાથી કંટાળી દૂર પાતી જશે, યા જૂઝમાં ભરમાઈ પોતે નમના મનના ને તનના થઈ પોતાની પ્રજાને પોતાથી અધિક નમળી બતાવી દઈ વહેલી કાળના મુખમાં અંપજાવી દેશે એટલે પોતાનો વેણો વહેણો કરમાવી દેશે તો તેમની મોટાઈ શાં ઉપર ટકી રહેશે ? જ્યારે દરેક પાંચે હિંદુઓ પૈકી ઘણા પરધમમાં જવા વિચાર કરે છે, યા ધર્મ તો નાસ્તિક થવા ગયા છે ત્યારે આ ધર્મધુરંધર કહેવડાવવાનો દાવો કરનાર ધર્મચુરુઓ પોતાની ફરજ શું છે તે સમજી ને અદા કરવામાં પજાત રહે છે એ શું ઓછું શોભનીય છે ? તેઓએ શું શુદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનું નથી ? વળી પોતે સુપંથે વળી બીજાને તેમ દોરવાના નથી ? તેમની સાથે તેમને માનનારા પૈકીના આગેવાનોની શું જો ફરજ નથી કે જો તેઓ સીધે માર્ગે જતા ન હોય તો તેમને અટકાવી સીધે માર્ગે જવાનો આગ્રહ કરવો જોઈએ ? તેઓએ પ્રયત્ન કરીને જે ઝેર જનસમાજની રજોમાં પ્રસરવા માંડ્યું છે તેનું મારણ જોગી કલાડી—વાપરી પ્રજાના અસ્તિત્વનો અંત આવતો અટકાવવો જોઈએ ? સમજી આગેવાનો ને અન્ય વૈષ્ણવો મળી પોતાની સમાજ તુટી છે, નાશુદ થવાના રસ્તા પર છે એ જોઈ જાણી આવે છે તેમ જ આવશ્યક છે ને છેવટે અનિષ્ટ પરિણામ આવે તો તેઓ આત્મ ધ્વાન કરે છે.

own interpretation of this Sūtra goes *directly* against him. Samkara's observations against the Sāmkhyas in the Prakriyadhikarana also turn against himself. The promissory statement (Pratijñā) and the illustrative instances (Dṛṣṭāntas) cannot be satisfactorily reconciled in the Vivarta doctrine, because implication (Lakṣhanā) will have then to be resorted to. The original moon is indeed *not* the *material* cause of the *appearance* of a duality or multiplicity of moons. Again, if Brahman be the material cause (in Samkara's sense) of the Universe, the body will be the material cause of Atman, because of the superimposition of Âtman on the body. Nor can Samkara gainsay the superimposition of the Soul on the body after once admitting it in his Adhyâsabhâshya. As a matter of fact, the body is only the substratum (Adhishṭhānam) and not the material cause (Upādānam) of that error. Moreover the illustrations of clay etc. in the Vedas and of a ringlet etc. in the Smritis are against him, for they do not at all teach the *unreality* of the Universe. Further, when unreality is thus not expressed in Scripture, he ought not to have said 'Yatheti' as if it were quite *expressed*, because to Svetaketu jars etc. are not at all *unreal*. And finally, if he were to say that *unreality* is yet *to be* established, he is still wrong, for his weak arguments can never succeed¹ there.

Again, if the effect be a figment, everything becomes topsy-turvy. The activity (kartritvam) of the deluded person with reference to the error of perceiving silver in stead of mother-of-pearl is *unreal*. Nor can a mere looker-on be called a *doer*, because the looker-on is without Will. Brahman *actually* thought "Let me be many" and "Let me emanate names and forms". This is certainly *not* a delusion, for no sane man ever says "Let me be deluded, let me see silver instead of mother-of-pearl". Again, the looking on in an error is never preceded by Thought. Further, Brahman does not delude others as a magician, because the objects being delusive Brahman itself will be deluded on seeing them. Again, superimposed omniscience is *unreal* and Samkara's

1. Vide Srutaparakâsikâ.

troubles to prove Brahman's omniscience go quite fruitless. Again, thoughtful activity is not possible in a magician. Even admitting the same in him for the sake of an argument, God being Paramâpta, will never say 'Karavani' without *real* Kartritvam. And still further, not only the illustrations are all in favour of Parizâna Vâda but they are quite inappropriate in the case of Vivarta, for silver and a snake are not known by knowing mother-of-pearl and rope respectively.

But while the Brahmaparizânavâdins are thus engaged in refuting the Vivarta doctrine, the defenders of the Sâmkhya system urge that the promissory statement and illustrative instances do not conclusively show that Brahman is the material cause. They further assert that emanation from Brahman has not a sound basis. Finally, they maintain that the Fourth Pâda of the First Adhyâya is not devoted by the Sûtrakâra to the refutation of Prakriti being the material cause of the Universe, for there are no direct Sûtras to that effect, and that when Prakriti is thus a material cause, there is no need of going to the length of calling Brahman to be the material cause of the Universe.

Let us see how the Sûtrakâra meets these grave objections. Promissory statement and illustrative instances consistently refer to Chh. VI. 1, III. 4 and there is no need to run to other unknown Srutis for them. A vast majority of commentators viz. Saṅkara, Rāmānuja, Bhāskara, Nimbārka and Vallabha refer them to these very passages. The Sûtrakâra specially uses the word Prakriti to retort the Sâmkhyas, who *boldly* take the Brahman of the Upanishads to mean thier own Prakriti. The Sûtrakâra undoubtedly takes Prakriti in the *etymological* sense of the *material* cause and not in the Rûdhi sense, and emphasises that Brahman is Prakriti or the material cause, and not that Prakriti is Brahman or Great. The emanation of Brahman is therefore based on the most *solid* basis of clear and distinct Srutis like 'स आत्मानं स्वयमकु-
रत्' 'तस्मात् तत् सृजन्मुच्यते' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'स आत्मानं द्वेषापातयत्' 'हन्ताहं
मदेव ममात्रम्' 'आकाश ओतश्च प्रोतश्च' etc. and Smritis like 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मा-
त्रम्' 'नैताश्चिन्नं भवति' 'ओतप्रोतमिदं यस्मिन्' 'खण्ड्यम आसीत्' etc. which can never be satisfactorily explained, if the emanation of Brahman is

not accepted. Further, the Sûtrakâra has from the beginning of the First Pâda of the First Adhyâya down to the end of the Fourth Pâda of that Adhyâya repeatedly shown in various forms that nothing but Brahman is primarily the material cause. There is no harm, if the Sâmkhya Prakriti be accepted as an intermediate (Avântara) material cause. But nothing but Brahman, not even sarîra, sakti, etc. is the *primary* material cause, because the inquiry is about *Brahman* itself and the second Sûtra जन्माद्यस्य यतः शास्त्रेणोच्यते defines *Brahman*, and neither Prakriti, nor Mâyâ-environed Isvara, nor imputation, nor the body, nor the power of Brahman. Brahman alone is therefore primarily the material cause of the Universe, for then alone everything being an emanation of Brahman, the knowledge of Brahman can satisfactorily convey a knowledge of Its own non-different forms. The passage यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (Tait. III, 1) interpreted by the aid of Pânini I, 4, 30 clearly teaches that Brahman Itself and nothing else is the *material* cause. The Sruti purposely reads 'yatah' in stead of 'yasmât' implying that Brahman is so *glorious* that everything really emanates from It and that It yet remains unchangeable (Avyâyam) like the celestial Cow (Kâmadhenuh), heavenly Tree (Kalpâdrumah) or the divine Gem (Chintâmanih). Reflection (Abhi-dhyânam) is itself impossible in any other entity but Brahman. The Texts teach that Brahman is the source etc. of all, B. G. X, 8. Srutis distinctly teach that the Universe is evolved out of and dissolved into Brahman. Brahman therefore is not simply a mere Nîmitta Kâranam but the essential and *material* cause of the Universe. Again, Brahman Itself is the Subject,¹ the Object etc. There is thus not the slightest necessity to run to real or unreal Prakriti. The same Sruti further on sings the Glory of Brahman calling the emanation of the Universe out of Brahman to be a Sukritam. It is worthwhile to observe here that there is no mention at all of real or unreal Prakriti when an important question of the material cause is discussed in the Upanishads. The 'Yoni' too is nothing

1. स आत्मानं स्वयमकुरुत ॥ यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यथा यदा । स्यादिदं भव-
वान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥

the conjunction and non-conjunction of the sky with smoke are not contradictory, for conjunction is not pervasion, and the Mâyâvâdin gains nothing by that illustration. The Sâmkhyas are certainly free from the charge of such an absurdity in this case at any rate. There is no imputation of incompatible conditions (bondage etc.) to a Soul existing everywhere throughout all, as one, i. e. as a *monad*. Though the attribute of another be ascribed to the Soul, its real existence in the Soul does not follow from the imputation, because the Soul is unconnected. And as for Srutis teaching non-duality, they speak of it generically. From the separate allotment of birth, death, organs, and the diversity of occupations at the same time, and also from the different modifications of the three Gunas, plurality of Souls is an ascertained fact.¹

Again, the Sûtrakâra himself would attack Samkara on his weak point of Prâtibimbavâda. Reflection (Pratibimba) is impossible because (1) Brahman is formless, (2) because the reflection would require some intervention (Vyavadhânam), and in the present case Mâyâ etc. alone can be the intervention, now when Brahman is thus Mâyâ-intervened It cannot be reflected, for otherwise the reflection of even a curtain-intervened being would be possible, (3) because the locality of the reflection itself cannot be the same as of the substance (Bimba) that is reflected, (4) because Bimba and Pratibimba should be exactly alike, but in the present case Bimba is inactive while Pratibimba is active, and therefore the Text 'Dvâsuparnâ etc.' goes against Samkara, (5) because the Sûtra 'Guhâm pravishtau' (B. S. I, 2, 11) clearly ascertains that difference in locality (Desabhedah) of Brahman and Jîva is impossible, (6) because Krishna teaches that the Soul is an Amsâ and not a Pratibimba (B. G. XV, 7), (7) because emancipation in that case would be nothing but the loss of Self (Jivahâni) and Moksha would cease to be the greatest achievement (Paramapurushârthah) nay, Moksha itself would be something unreal, and lastly (8) because if reflection be admitted, liberation in lifetime (Jivanmuktih) cannot be accounted for, since the subtle (lingam) sarira would continue to exist. Reflection is possible neither in the inner organ (Antah-

karanam) nor in Nescience, because both of them are impure and unclean. Even granting that reflection is possible, the Soul would experience worldly existence, so long as the subtle body continues, and there will come off the *final* release when the subtle is off, any how Jivan-mukti cannot be accounted for by the Mâyâvâdin. Mere existence of the body may at best be accepted as in Sushupti, but not at all its activity.¹ For the same reasons reflection in Nescience is also impossible. If Nescience rests in Brahman, Brahman becoming the substratum would Itself be possessed of attributes (Savishesham). Nay Brahman Itself will then be ignorant² (Ajnânin). The passages एकधा दशधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् etc. do not illustrate the Prati-bimba doctrine. They explain how Brahman in spite of Its being one assumes many forms³. The above arguments are excellently summarised in the following Kârikâs of the Tattvadîpanibhandha⁴.

आभासप्रतिबिम्बत्वमेवं तस्य न चान्यथा । आनन्दांशतिरोधानात् तद्वत् तेन भासते ॥

मायाजवानिकाच्छन्नं नान्यथा प्रतिबिम्बते । तत्र वृत्तेर्द्रासुपर्णाश्रुतेरपि विरुध्यते ॥

गुह्यम्प्रविष्टावित्युक्तेर्भगवद्वचनादपि । जीवहानिस्तदा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिर्विरुध्यते ॥

लिङ्गस्य विद्यमानत्वादविद्यायां ततोपि हि । अधिष्ठातुर्विनश्यत्वान्नदेहः स्पन्दितुं क्षमः ॥

Samkara however persists in these absurdities in spite of the Sûtra-kâra's distinct teaching that the Soul is an Amsa (B.S.II,3, 43 to 53). The word 'Abhâsah' there cannot assist him, because it may mean a हेत्वाभास, as Ramanuja takes it. That Vaishnava Achârya shows that the arguments of Samkara are fallacious. It may also mean that the Soul is an Âbhâsah, because the prominence of Ânanda is not developed in the Soul. This interpretation would not necessitate a change of the reading 'Abâsa eva cha' into Abhâsâh eva cha in B. S. II, 3, 50. At any rate it is certain that the word 'Âbhâsah' there is not at all used in Samkara's sense. When the Soul is perceived only as the Sadamsah of Brahman, it is called Âbhâsah,

1. Vidvanmandanânam.

2. Suddhâdvaitamârtandah.

3. तेनैकं ब्रह्मैव नानाहं चन्द्रवद् दृष्टान्तेनोच्यते, एकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थः न प्रतिबिम्बम् ।

4. For a detailed scholarly refutation of the six different sections of the Samkara school on this point, consult the Âvaranâbhângali.

and when it is perceived as *Sadamsāh* and *Chidamsāh* both it is *Pratibimbam*.

A few more arguments are to be supplemented to these. If *Samkara* obstinately persists in maintaining his doctrine, he will have to accept the reflection of wind in a log of wood, for Brahman is as formless as wind, and *Avidyā* etc. as incapable of reflection as a log of wood. Again, just as the *Jñānarūpa* Brahman is reflected in the form of the Soul, the *Sadrūpa* and *Anandarūpa* should also be reflected, and there should be corresponding reflections to these two also. Further, the Soul will be *Sarvajña* for it is one and it is a looker-on of all imputations, and the *Kinchīnatva* of the Soul would be hard to account for. And when the Soul by its very constitution is thus *Sarvajña*, the senses (*jñānendriyāni*) would be purposeless. And finally, when the Soul itself is a mere reflection, why should *Krishna* teach its immortality on the evidence of *Srutis* and why should the *Sītrakāra* say '*Nātmā Sruternityatvāchcha tābhyah*' in his *B. S. II, 3 17*, since a reflection is by no means eternal and immortal? *Samkara's* doctrine is therefore against Aryan Theology.

As for passages teaching Non-duality, they teach it neither in *Samkara's* nor in *Kapila's* sense. '*Tattvamasī*' and similar passages simply mean that just as rings etc. being forms and portions of gold, are nothing but gold essentially, the Universe and the Souls both being forms and portions of impartible Brahman are not different from It.¹

The following verse is both interesting and instructive on this point:—

केचित्^२ तत्त्वमसीतेवाक्यविषये तत्त्वम्पदे लक्षणां
केचित्^३ तत्र ब्रह्म लुके विदधते भाष्यं^४ तु केचिज्जगुः ।
केचिच्चिद्विषयाद्भेदसपरे^५ छिन्दन्त्यतत्त्वं पदं
सिद्धान्ते^६ तु सुवर्णवज्जगदिदं ब्रह्मैव जीवस्तथा ॥ १ ॥

1. सुवर्णस्य च ये खण्डाः कटका मुद्रिकादयः । सुवर्णत्वेन गृह्णाति तथा ब्रह्मविदाम्मतिः ॥

2. ब्रह्मकादयः । 3. रामानुजमन्त्रशैवाः । 4. केचन रामानुजीयाः । 5. निम्बाकादयः

6. भाष्याः । 7. श्रीव्यासपादानाम् ।

It is unnecessary to add that the whole of the Second Pāda of the First Adhyāya, the Bhūmādhikarāṇa, the Ikṣhātikarmādhikarāṇa, the Daharādhikarāṇa, the Anukṛityādhikarāṇa, the Pramityādhikarāṇa, the Kampanādhikarāṇa, the Jyotirādhikarāṇa, and a large number of similar Adhikarāṇas are completely against the Mâyāvādin in this matter.

Let us now turn our attention to the Sāṃkhyas. The Sūtra-kāra would not for a moment tolerate that the Soul is merely Chidrūpa¹. The Sūtrakāra would certainly oppose them when they say 'Nirgunatwāṇna chiddharmā²', and observe against them 'Jnota eya cha³'. The Soul is not only Chidrūpa, but it is as well Chidguna in spite of its being Nirguna. The Sūtrakāra takes 'Nirguna' only as without ordinary attributes.⁴ Sankara is therefore wrong in siding with the Sāṃkhyas and endorsing their view that Brahman is out-and-out Nirguna.

Again, the Sūtrakāra would not let the Sāṃkhyas go without criticism, when they say that Purusha is All-pervading. He elaborately maintains the *atomic size* of Purusha and this accounts for the unusual length of the Utkrāntigatyādhikarāṇa, and Dr. Thibaut is entirely correct in observing that *there can be no doubt that Sankara's interpretation of B. S. II. 3. 29 is exceedingly forced*. The Soul is atomic (Anuparimāṇāḥ), otherwise in passing out, mentioned in Kau. Up. III 3, its going (Kau. I, 2) and its returning (Bṛih. IV, 4, 6), cannot be accounted for. Going and returning are connected with the Soul⁵. Scripture teaching pervasion refers to Brahman⁶. Mundaka, III, 1, 9, Sve. V, 9 etc. make a direct statement that the Soul is atomic. Sensation can extend over the whole body in spite of the Soul's being Atomic, just as the coolness of sandal ointment applied on a part spreads on the whole skin. The Soul too has a special abode⁷. Intelligence is a quality of Jiva, and just as odour

1. S. P. S. VI, 50. 2. S. P. S. I, 146. 3. B. S. II, 3, 18. 4. प्रकृतैतावरवं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । B. S. III, 2, 22. 5. Bṛih. IV, 4, 1, IV, 4, 2, IV, 3, 17. 6. Bṛih. IV, 2, 20, IV, 2, 22, and Tait. II, 1. 7. Pra. IV. 6, Chhān VIII, 3, 3, and Bṛih. IV, 3, 7.

extends beyond the odorous substance, intelligence extends beyond the Soul. This is corroborated by Scripture in Kau. IV, 4, 20 and Brih. I, 4, 7. Samkara presumes to call this Siddhanta view to be a mere pūrvapaksha and observes that the Soul is called Atomic having for its essence the qualities of Buddhi. This is a grave objection. The Soul is nothing but Brahman to Samkara, and the Soul has for its essence the qualities of Brahman, if at all Brahman is admitted by him to have any qualities. It is a *blasphemy* to say that the Soul has for its essence the qualities of Buddhi, for in that case the Soul being principally alike Buddhi, Samkara attributes his own jadavāditva even to Scripture. Samkara is entirely ignorant of the meaning of this and the following three Sūtras. After establishing the Anutva of the Soul, the Sūtrakāra corroborates it, refuting an anticipated argument that the Soul is Brahman and therefore all-prevading as Brahman on the evidence of 'Tattwamasi' etc. The Sūtrakāra answers that the Soul is called Brahman, because the Soul essentially possesses the quality of Chaitanya, its Ananda portion being as yet involved. The following observations in the Anubhāshya may be read with advantage in this connection:—

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः सूत्राणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे विचारं प्रतिज्ञाय 'समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्याविरोधेऽपि रेण्वेक्येऽपि हिताकरणादिदोषमाशङ्क्याधिकन्तु भेदनिर्देशादिति परिहृत्य जीवस्याणुत्वमुपचाराद्ब्रह्मत्वमशत्वं परार्थोक्तकर्तृत्वादिकं प्रतिपाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गे पुनरावृत्तिमुत्तवा^३ साधनेन ब्रह्मज्ञानेनार्चि-रादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुत्तवा न स पुनरावर्तत^४ इत्यावृत्तिं वदन् शास्त्रपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तानव्याकुलतया योजितवान् । तत्र कश्चित्तद्वयपदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणांशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं परिकल्प्य तद्वाधकश्रुतीनामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य सुप्तिसम्पत्त्योर्भगवता प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां सद्योमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्त्वा कममुक्तिमुपासनापरत्वेन योजयित्वा वेदसूत्राणि व्याकुलीचकार । तद् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं वा जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत् सद्भिरनुसन्धेयम् ॥

Nor is this designation of the Soul as Brahman in 'Tattwamasi' and similar passages groundless, for it is observed in Scripture that after the Soul gets emancipation from the worldly existence,

१. समन्वयनिरूपणार्थं प्रथमेऽध्याये । २. अविरोधाख्ये द्वितीयेऽध्याये । ३. साधनाभिधे तृतीयेऽध्याये । ४. कञ्जध्याये तुरीये ।

he continues to be Âtman for eternity, and his Ânanda portion is then permanently developed. The Soul is like a Prince, just as a Prince is a Would-be King, so is the Individual Soul Would-be Brahman. Even in the worldly condition, the designation in 'Tattwamasi' is appropriate, because just as virile power potentially exists in a child, Ânanda too potentially exists in the Soul. By means of devotion¹ the potential Ânanda in the Soul becomes actually manifest. In the worldly state therefore only the Sadamsa and the Chaitanyamsa are manifest, while in the Sampatti state even the Ânanda portion will become manifest. If this is not accepted and the Soul is looked upon as Ânandâmsa even in this condition, the Soul would have his Ânanda manifest even now, and his worldly state would then be impossible to account for. If on the other hand Jiva is not accepted as Ânandâmsa at all, his Ânanda in the Sampatti state will in that case be impossible to account for. If a limitation be set that the Soul is only Sachchit and that Brahman is Ânanda, there will be a contradiction of Srutis like "Brahmaiva san Brahma Apyeti" etc. It is therefore reasonable to accept that the Soul is potentially Ânandâmsa. The Soul is therefore atomic only so long as his Ânandâmsa is not developed in him. Sankara is thus decidedly wrong in connecting the Soul essentially with Buddhi and confounding the normal atomicity of the Soul with the essential pervasion of Brahman in which the Ânandâmsa is fully and permanently manifest. It is interesting to read the Anubhâshya III, 2, 5 in this connection.

Again, the Sûtrakâra would not but refute the Sâmkhya tenet that the Soul is not active. Sankara is certainly wrong here in siding with the Sâmkhyas. The Sûtrakâra shows that the Soul is active on account of Scripture teaching his activity as well as his wandering about (Brih. II, 1, 18, and IV, 3, 12). Scripture speaks of his taking the instruments (Karana) in Brih. II. 1, 17 and 18. The Soul is an *agent* because it is designated as such (Tait. II. 5) with regard to actions and there would be a change of the designation if the Soul were not so. If the Sâmkhyas were to say that the Soul should always do what is pleasant provided he is an independent agent, the Sûtrakâra answers that just as the Sâmkhya Purusha is indepen-

1. As taught by Sanatkumâra to Nârada in Chhând. VII.

dent regarding enjoyment and in spite of this just as that Purusha has to experience unpleasant things the Soul may be independent as an agent and yet he may have to do unpleasant things. Nor is the Soul exactly like Brahman that he may always do pleasant things, for his powers are not only limited but reversed. Again, the powers of work and knowledge are fully developed after concentration, in the absence of which the Soul does pleasant and unpleasant things, since its mind is wavering, though the Soul is itself an agent. There is certainly no harm in calling Buddhi to be a *karana*. The *Sûtrakîra* then adds that the doer and enjoyer are not different as the *Sâmkhya*s hold, but that they are identical. The Soul is a doer and therefore an enjoyer also, and not that *Prakriti* is the doer and Purusha the enjoyer. *Samkara* is entirely wrong here and he is excellently set right by *Râmânuja*. The *Sûtrakîra* finally adds that really speaking the Soul derives activity from Brahman Itself. *Samkara* is thus absolutely wrong in corroborating the *Sâmkhya* tenet that the Soul is thought itself, all-pervading and inactive. The *Sâmkhya*s are certainly better than *Samkara* in as much as they accept a multiplicity of Souls.

—ooo—

The Prameya Section.

(c) ISWARA.

We now proceed to examine the replies of *Samkara* to the argument of the *Sâmkhya*s against the theory of an intelligent creator.

The *Sâmkhya*s believe that the existence of God cannot be proved, because he is neither bound nor liberated. Either way, He cannot be the creator of this real Universe. The text 'Omniscient' etc. are simply the glorification of the liberated Soul or of him who has attained supernatural powers by devotion¹. The *Sâmkhya*s do accept God, the *emergent*, who had been absorbed into *Prakriti*² but the existence of God, the *eternal*, is not proved. The effectuation of fruits does not prove the existence of God, for that can

1. S. P. S. I, 92 to 95. 2. S. P. S. III, 57.

be accomplished by work. Government of the Universe fails to prove His existence, for God would then be selfish. Selfish God is like a mundane superior. And if the existence of God is to be inferred from the Universe, He is none but the Soul emerged at the commencement of the creation. Eternal God is an impossibility, for there is a contradiction between mundane character and the having of an *unobstructed* will. His Governorship cannot be established without passions in Him, and then He could not be eternally free. From the connection of the Soul with properties of Prakriti it would follow that he is affected by its properties, and if mere proximity with Prakriti means Godhood, every one would be called God. God's existence is not established, for there is no evidence whatsoever. Perception cannot obviously prove His existence. There is no inferential proof since there is no concommittance, and there is no Text to prove His existence positively¹.

Samkara's Nirguna Brahman exactly corresponds to the Sāmāhya Purusha in the disembodied condition. Brahman and Purusha are both intelligence (not intelligent), all-prevading, disembodied indifferent and nonactive. Samkara's Brahman therefore by itself is incapable of creating or ruling the Universe. Samkara's Iswara is something *unreal*. There are six different views about Him. (1) Iswara is a reflection of Brahman in Mâyâ which is beginningless and inexpressible Prakriti conjointed with mere intelligence (Chinmâtrasambandhini). Mâyâ differs from Nescience (Avidyâ) for the latter is conjointed with obscuring (Âvarana) and distracting (Vikshepa) powers and gives rise to the reflection of the Soul. (2) Mâyâ is nothing but the Suddhasattwapradhâna aspect of Prakriti possessed of three Gunas and the reflection of Brahman in this Mâyâ is Iswara, the Soul being that in Avidyâ which is malinasattwapradhâna. (3) Mâyâ principally possesses Vikshepa and the reflection in it is Iswara, the Soul being that in Avidyâ principally possessing Âvarana. (4) Iswara is a reflection of Chit in Avidyâ, the Soul being that in the inner organ. (5) Iswara is a reflection in the cosmic Buddhi, the Soul being that in an individual Buddhi. These five views recognise Iswara as a *reflection*. (6) Iswara is not a reflection but the Bimba environed by imputation or the inner organ.

Against all this the Sâmkhyas say that indifferent God cannot be connected with Ignorance, and if Samkara were to say that the conjunction of Ignorance is simply through the force of Ignorance and that there is therefore no real association, this is a vicious circle (Anyonyâsrayah) for the existence of this alleged Ignorance is established only on the ground of its pretended conjunction. Further, the Universe is not without a beginning like a seed and its sprout. Soul and knowledge are not identical. Knowledge not excluding Ignorance would be resultless. If Ignorance is dispelled by Knowledge the world too would be disproved by Knowledge. Samkara's theory is therefore inconsistent, for if Ignorance be dispelled by Knowledge, and Ignorance have an end, it must as well have a beginning¹.

Further, the first view is wrong, because reflection in an absolutely pure Mâyâ is impossible. The second view is untenable for Mâyâ and Avidyâ both being all-pervading, they cannot be distinguished. For the same reason the third view is faulty. The fourth view is inconsistent, because Nescience and Buddhi are never pure. The fifth view is impossible, for Mâyâ-intervening Buddhi is compact. The sixth view is not sound, because Îswara environed by imputation cannot be Bimba. Samkara's position is therefore no better than that of the Sâmkhyas. The only difference is that the Sâmkhyas say that the evidence for the positive existence of God is not sufficient, whereas Samkara goes a step further and says that Îswara Himself is an *unreality*. Even the Deistic ideal of God of the Yogins is much better than the atheistic conception of Samkara. Udayanâchârya in his Kusumânjali adduces nine proofs for the existence of God in his celebrated Kârikâ कार्ययोजनवृत्त्यादेः पदात् प्रत्ययतःश्रुतेः । वाक्यात् सद्ख्याविशेषाच्च साक्ष्यो विश्वविद्वयः ॥ With necessary changes they may all be directed not only against the Sâmkhyas but even against Samkara. Samkara ought to have been faithful and loyal to the Theist Sûtrakâra and conclusively shown the existence of One *real* Îswara on the evidence of Tait. III, 1 etc. emphatically teaching the existence of one Brahman possessed of unobstructed omniscience and omnipotence, and proved that Brahman is Purushottama and superior to the

1. S. P. S. V, 13 to 19.

Sâmkhya Purusha and to the individual Soul. In stead of adopting such a straightforward method, Samkara insists on his doctrine of Mâyâ confounding ĩswara, Brahman and Jiva all into a hopeless jumble.

After this prelude we may now review Samkara's replies. The first argument advanced is the argument of difference (Vai-lakshnyam). The Sâmkhyas point out that pure and intelligent Brahman cannot be the material cause of impure and inanimate Universe. Two animate entities cannot oblige each other. There is no authority to show that this inanimate Universe is animate. The distinction of inanimate and animate entities is quite perceptible. The Pantheist may perhaps assert that the Universe is really animate, but that intelligence is not perceived as in sleep and explain away the apparent non-intelligence, but he cannot similarly succeed in explaining away the impurity of the Universe. As a matter of fact intelligence of the Universe is not perceived but only to be *inferred* from Scripture, which however draws a clear difference between animate and inanimate entities.¹ As for the Elements and the Sense Organs being called animate, that can be accounted for, if we take into consideration the fact that the distinction of animate and inanimate entities has been clearly established in the Vedas and that the Elements etc. are sometimes taken to be connected (Anugata) with their superintending deities.

After thus representing the Sâmkhyas, Samkara proceeds to answer that from men etc. known as animate, spring up inanimate hair etc. and that on the other hand from inanimate dung etc. rise up animate scorpions etc. If the Sâmkhyas were to say that the body of men is inanimate, and from inanimate body inanimate hair etc. may well spring, and that from inanimate dung the inanimate body etc. of the scorpions may as well arise, Samkara observes that there is a difference of character in inanimate things themselves and that some inanimate matter is the abode of an Intelligent Principle while some is not. This partial 'difference' therefore serves his purpose. Again, there is an amount of difference between a man and his hair etc. and between dung and a

scorpion etc. If both the Cause and the Effect are exactly alike, there is an end to Causation.' If the Sâmkhyas were to urge that there is the quality of being of an earthly nature (Pârthivatvam) which is common to man and his hair. Sâmkara replies that there is then Existence (Sattâ) common to Brahman and the Universe as well. Again, if the Sâmkhyas mean by 'difference' the non-occurrence in the Universe of the entire complex of the characteristics of Brahman, Cause and Effect will not be distinguished. If by 'difference' they mean non-occurrence of some or other characteristic, that is running counter to what we daily observe, for Existence of Brahman is *seen* in the Universe. And if 'difference' means non-occurrence of Intelligence, the requisite proving instance is wanting. As for the contradiction of Scripture, that is a great flaw with the Sâmkhyas, for it distinctly teaches Intelligent Brahman to be the cause of the Universe. He moreover, who would merely on the ground of the sacred *tradition* about the Intelligent Cause assume this entire Universe to be of an *intelligent* nature, could succeed in explaining distinction of intellect and non-intellect by resorting to manifestation and non-manifestation, but the Sâmkhyas themselves cannot account for the difference of animate and inanimate forms, for if Brahman cannot become non-intelligent Universe, non-intelligent Prakriti cannot pass over into what is intelligent. But the Sâmkhya mania of Prakriti has been sufficiently refuted and the Intelligent Cause can safely be accepted in agreement with Scripture.

This is a piece of perversions of the grossest kind on the part of Samkara. After knowing that Samkara accepts Mâyâ-environed life to be the Cause and Avidyâ-environed life to be the Product, the reasonable Sâmkhyas would not bring in the argument of 'difference' against the Mâyâvâdin. The argument of difference can be advanced against *those* who sincerely believe that the Cause and Effect are both *real* and yet *indentical*. The argument of the Sâmkhyas is therefore against the Sâtrakâra and his sincere followers. Samkara here confounds the Sâtrakâra's Brahmavâda with his own Mâyâvâda. Mâyâ-environed Iswara is impure (Asuddha) and the argument of 'difference' regarding *purity* and *impurity* is not brought against Samkara who has to accept both

the Cause and the Effect as *impure*. Further, the argument of 'difference' regarding intelligence and non-intelligence too is not directed against Samkara to whom both the Cause and the Effect are lifeless, for reflections can never be admitted even for a moment to possess Chaitanya. Both the arguments are advanced against the Sûtrakâra who admits that *pure intelligent* Brahman is the *material* cause of the Universe. Further, the Sâmkhyas already admit that the Pantheist Sûtrakâra may perhaps explain the difficulty of intelligence and non-intelligence by bringing in his manifestation and non-manifestation, but they are really anxious to observe how he could explain the difference of *purity* and *impurity*. The Sâmkhyas impel the Sûtrakâra to resort to *reason* rather than to Scripture, but Samkara misrepresents all this and as it were patronises the Sûtrakâra by observing योपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगत्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि × × × × × चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् etc. Samkara is again wrong, when he says "just as Pârthivatva is common in man and his hair etc., so is Existence common to both Brahman and the Universe." If the Universe has the same existence as Brahman, the Universe ceases to be *Sadasat* and becomes *Sat*, and Samkara will then have to give up his own doctrine of the unreality of the Universe. The Sâmkhyas only challenge the Sûtrakâra to prove his Brâhmanavâda argumentatively. All those¹ therefore who do not accept *pure intelligent* Brahman to be the *material* cause of the Universe only manage to soil and spoil the beauty of this interesting Adhikarana.

The Sûtrakâra answers the difficulty of the Sâmkhyas in "Drisyate² tu" and shows that not only Scripture, but *even perception* is in his favour, for from an *animate* human body proceed *inanimate* hair etc. If by 'similarity' (Sâripyam) the Sâmkhyas mean that 'the Cause

1. Madhva reads 'Drisyate tu' twice, once before and once after the Abhimânivyapadesa Sûtra and attempts to show the self-evidence of the Vedas. Bhikshu uses 'Drisyate tu' to show that Prakriti or the Dehopâdhi of Brahman is the material cause. Nimbârka and Bhâskara offer no very remarkable observations on this Adhikarana.

2. B. S. II. 1, 6.

and the Effect should both be identically and essentially one,' there is an end to all distinction of Cause and Effect. Nay the equilibrium of the three Gunas of Prakriti, which are the Cause of all Products, is not observed in these Products, and Prakriti therefore ceases to be the Cause, and further, for this very reason Brahman will have to be admitted to be the Cause of the Universe. The argument directed against the Brahmavâdins turns therefore against the Sâmkhyas themselves. If by 'similarity' the Sâmkhyas mean 'likeness of some one or other characteristic,' the Sâmkhyas should observe that Sat, Chit, and Ananda of Brahman are each individually inherited by the Universe, the Soul and the Antaryâmin respectively, and the reason advanced by the Sâmkhyas is itself unreal or not existing (Svarûpâsiddhah), and if the Sâmkhyas were to say that 'similarity' means 'likeness to that characteristic which excludes the Cause from other entities,' the human body and dung cannot be the cause of hair and scorpions, for the characteristic, which excludes the body and dung from other entities, does not exist in hair and scorpions. Nay the human body is *animate* and from *animate human body* proceeds *inanimate* hair, nails, etc, and from *inanimate* dung proceed *animate* scorpions, and the argument advanced by the Sâmkhyas is astray and indeterminate (Sâdhâranah). Even if the Sâmkhyas were to persist that the living human body is inanimate and run counter to Perception, they cannot gain anything, for their reason has already been shown to be unreal and not existing (Svarûpâsiddhah). Hence the reason advanced by the Sâmkhyas is incompetent to dislodge the solid Brahmavâda of the Upanishads taught by the Sûtrakâra.

The Sâmkhyas are now supposed to observe that if pure intelligent Brahman is the Cause of impure inanimate Universe, the Effect will have to be admitted to be non-existent before its origination.

Sâmkara answers that this is a mere negation (Pratishedhah) without an object. It is not however competent enough to negative the existence of the Effect before origination. The Effect was existent even before origination as at present. The Effect has not a

separate existence apart from its Cause now or before. Samkara finally quotes a Sruti to support his view.

Samkara here implies that the Effect has no real existence and suggests that it is unreal now as before. This import is objectionable, for the Sûtrakâra really means that the Effect is a real entity and that it existed unmanifested in the Cause even before its manifestation. The Sûtra means that the Effect is taught to be nonexistent, simply because such a view is to be refuted later on. Such a nonexistence is mentioned to teach the Causality of Brahman. Samkara is therefore wrong in unjustly twisting the Sûtra to suit his own Mâyâvâda.

The Sâmkhyas urge that the Effect is gross, consisting of parts, inanimate, limited, and impure, Brahman will therefore be affected by these qualities of the Effect at the time of dissolution. Again, there will be no special cause for a new beginning of the Universe, there will besides be no distinction of enjoying Souls and objects to be enjoyed etc. Even if a new beginning is assumed, there will be nothing to prevent the appearance of the released Souls in the new world. Further, if the Universe remained distinct at the time of dissolution, dissolution itself becomes a fiction.

Samkara answers that there are parallel instances in clay, gold etc. to show that the Cause is not affected by the qualities of the Effect. The faults ascribed turn against the Sâmkhyas themselves, since there are no illustrations that would free them from these faults. If the Products of Prakriti retain their own characteristics, dissolution is not a fact. The Cause and the Effect are not distinct, and the Cause is not affected by the Effect and its qualities, for they are but fallacious superimpositions of Nescience. Again, the illustration of a magician is favourable to this view. Brahman is not affected by the three states just as the Individual Soul is not affected by the illusory visions of a dream. Samkara here quotes a Kârikâ from Gaudapâda in support. Further, false knowledge is not overcome and the old state of distinctions will satisfactorily be established. The released will not reappear, for their false knowledge has been entirely discarded by perfect

knowledge. Distinct existence at the time of dissolution is not admitted. The doctrine of the Sāṃkhyas is itself liable to these objections. Prakṛiti is devoid of sound etc. and yet it is the cause of the Universe consisting of those qualities. The beginning of the Effect of a different nature implies that the Effect was non-existent. At the time of dissolution Prakṛiti will be affected by its Effects and their qualities. There is nothing to determine the fixed conditions of the worldly existence of each Soul. In such an anarchy the emancipated Souls will have to reappear. And finally, if they were to hold that some effects are not merged into Prakṛiti, it ceases to be the Cause of those not merged into it.

Samkara cannot however free himself from those charges. The grossness etc. of the Universe may not affect Brahman, but its dullness (Jadatvam) and falsity (Anṛitatvaṁ) remaining, and Nescience, action, and mental impressions, etc. being as before, Brahman will be affected by dullness etc. If Samkara were to say that the Universe is merged into Brahman, casting aside dullness etc, there is an end to all ignorance and consequent differentiation of Souls. Nescience loses its essence viz. dullness and falsity. It loses its character. And when the original Nescience is thus off, all the Souls become released and no fresh beginning of the Universe is possible. If another Nescience be accepted and a fresh Universe be accounted for resorting to that Nescience, and the Souls imagined consequent to it, Nescience and the Souls both will have a beginning and there will be inequality and cruelty (Vaishamyanairghrinyaprasaṅgaḥ). There will be no utility of any means for release, for the Prakṛita dissolution itself is competent to put a stop to all Nescience. In short, Brahman cannot but be affected by dullness etc at the time of dissolution. If Samkara were to say that dullness etc are unreal, and that Brahman will at best be affected by unreal falsity only, and that there is no flaw, the company of a sinner is yet enough to pollute his companion. If Samkara were to say that the company is real phenomenally, the Universe too is so and Brahman will be affected. Further, the analogy of a dream is defective. Even in a dream fear, grief, etc. are experienced. If Samkara were to persist

that this feeling is a mere appearance and thus unreal, he is wrong, for the objects seen in a dream may later on be known as non-existing, but the effect they produce are not felt so even later on after waking. Again, the Sāmkhyas in a sense are better than Sāmkara. They accept a multiplicity of distinct Souls and they can explain the order (Vyavasthâ) of enjoying Souls in the next creation even after every substance is merged into Prakriti at the time of dissolution. Sāmkara accepting the duality of the Soul to be imaginary cannot free himself from the charge of disorderliness of the enjoying Souls. Sāmkara's multiplicity of Souls is nothing but a difference of Inner Organs. After these Inner Organs are merged there is no distinction of Souls, and any Soul may take up any Adrishṭa at the time of fresh creation, there being no order (Niyama). If the Inner Organ is admitted to remain distinct even at the time dissolution, it will have to be looked upon as beginningless, and it will then cease to be an Effect of Brahman. The case of the Sāmkhyas is stronger, for the Inner Organ may merge into Prakriti and the distinct actions of each Individual Soul will settle everything. Again, the attack against the Sāmkhyas that the released Souls will have to reappear is ill-founded. As for the Soul, whose actions are uprooted by sound discrimination, there is nothing which will lead it to assume bodies again, while as for those whose actions are not overcome by discrimination, they may well reappear again. The multiplicity of Souls is a rational and satisfactory argument in their favour. The absurdity urged against the Sāmkhyas exists on the other hand in the doctrine of Mâyâ. Âtman is only one, Nescience is only one, Nescience exists even now, and none has in consequence yet been released. If Sāmkara were to maintain that *some* Soul is released, the Soul being non-different, the *same* Soul is experiencing bondage now. Further, the present Nescience will have a beginning in that case. Sāmkara's Mâyāvâda is therefore worse than the Sāmkhya tenet.

The Sāmkhyas now urge that if Brahman were the cause of the Universe, division of enjoying souls (Bhoktārah) and the objects of enjoyment (Bhogyam) cannot be accounted for, since both are Brahman.

Samkara answers that such a division can be accounted for from ordinary experience. The two sets of Bhoktâ and Bhogyam can practically be held apart just as in ordinary life we hold apart and distinguish as separate individual substances like waves, ripples, foam etc. although as a matter of fact waves etc. are all of them identical as being neither more nor less than Water. The division can then be accounted for by Imputation.

This is again objectionable. Samkara accepts Imputation to be Bhogyam, and the imputation-environed Soul to be the Bhoktâ, but in the illustration of waves etc. they are all Bhogya. Samkara does not accept voluntary transformation (Aichchhika Parinâmah) of Brahman into Universe and Souls. If the Sûtrakâra really meant to explain that that this difference was due to Illusion, he would have said so distinctly in the Sûtras. If he had to expound the doctrine of Mâyâ, he would have said "And so there is an identity in reality though they appear to be different on account of Mâyâ." The wording of the Sûtra is more favourable to the doctrine that the Universe and the Individual Souls are the forms of Brahman than to the other doctrine, that propounds the transformation of the *Body* of Brahman, while it is entirely against the doctrine of Mâyâ.

The question raised in the Itaravyapadesa Adhikarana is that it is declared in Scripture that the Individual Soul is identical with the Supreme Soul and that therefore if the latter is the Material Cause of the Universe, the charges of not doing what is good to oneself can be brought against It. The answer given by the Sûtrakâra is that the Supreme Brahman is higher (Adhikam) than the Individual Soul, and that therefore the charges based upon their supposed absolute identity are groundless. The Sûtrakâra says that the Supreme Brahman is Sat, Chit, and infinite Ânanda, while the Individual Soul is only Sat and Chit, its Ânanda being concealed, and that such a difference of *form* is declared by Srutis. According to the Sûtrakâra the objection on the ground of not doing what is good to oneself may be valid only if the Individual Soul were regarded as the Creator. Thus the Sûtrakâra admits this *formal* difference. Samkara's absolute identity of the two in reality as

Ether in a jar and Universal Ether, and Mâyâ to which the illusory difference is due, cannot at all be read in the Sûtras. Samkara is rather refuting the Sûtrakâra than his own opponents, when he brings in his own Theory of Mâyâ and observes that the explanation of the Sûtra is true only so far as the usual supposed duality remains unobstructed. The last Sûtra of this Adhikarana is decidedly against Samkara. The Sâmkhyas now raise an objection on the ground of the observation of the employment of instrumentality. They are however wrong, because Brahman emanates Itself without any *extra* instrumentality. This Adhikarana not only goes against Samkara but against all others, who hesitate to accept the *direct* emanation from Brahman Itself. For Its emanation, neither Mâyâ nor Avidyâ nor Prakriti nor Upâdhi nor Sarîra nor Sakti is required by It, It being Itself *all-embracing*. It is the highest Glory of Brahman that It requires no material, beyond Its own Self for the emanation into manifold forms. The same topic goes on down to B. S. II, 1, 29, in the two sûtras just preceding which it has been said that the Supreme Brahman unfolds Itself and for this purpose It requires no extra material. The Sâmkhyas are supposed to bring forward two alternative objections, each of which is by them meant to be equally conclusive against the Sûtrakâra. Intelligent Brahman develops or unfolds Itself either wholly or in part, if the first alternative is accepted, no part of It is left in Its original form, and Brahman therefore remains entirely in the form of the Effect, Its original form being wholly transformed, and so the advice of Sruti becomes meaningless, since in the form of the Effect It is being seen without any effort whatsoever, if the latter alternative is accepted, the Sruti passages which proclaim that the Prime Cause is without parts are violated. The Sûtrakâra finds his way out of this dilemma by having recourse to Sruti as usual. He says that the first alternative is not at all possible, because Sruti declares that Brahman continues to exist in Its *original unaltered form* even after It has voluntarily assumed multiplicity of forms. There are Srutis that clearly show this *formal difference* between Brahman and Its Effects. The second alternative also, he continues, is not possible, because there are Texts declaring Brahman to be *without parts*. The Sûtrakâra's view is that upon the

authority of these Texts Brahman's being without parts (Niravayavatvam) must be admitted, because the *real* character of Brahman cannot be conceived without the aid of Srutis. The real difficulty is how Brahman—which is admittedly the Material Cause of the Universe and which is at the same time declared to be without parts—can yet be different in form from and superior to the Universe. How can there be a break in Its own *real* and uniform character? The straightforward and the commonsense view of the Sûtrakâra is that this is so, and must be accepted as so, upon the supreme authority of Srutis. Samkara first interprets B. S. II, 1, 27 in support of the Sûtrakâra's doctrine, but while going to refine it by his own additional reply, *he spoils the whole case*. Samkara says that the inconsistency or break in the nature of Brahman is only apparent, it being a product of Mâyâ, and consequently an Illusion. The very fact that the Sûtrakâra does attempt his own straightforward reply conclusively shows that Samkara is wrong. The Sûtrakâra observes that the two propositions appear inconsistent and yet says that they must be admitted, because they rest on Sruti. The next Sûtra teaches that Brahman contains wonders in Its own Self and expects nothing extra. The Sûtrakâra concludes this Adhikarana, observing that the faults imputed against him turn against the Sâmkhyas themselves, since they depend *more on arguments than on Scripture*. Sudarsana observes here that Samkara goes against the Sâstra, as he contrives to interpret Sabdamûlatva as suiting his own doctrine, in spite of there being *no* such passages. When Samkara tries to explain parts in Brahman resorting as usual to Nescience, he will have to answer whether Nescience resides in a part or the whole of Brahman. If it resides in a portion of Brahman, Brahman is then admitted to have parts, and if it resides in the whole of Brahman, Brahman Itself is not free from it, and Samkara's statement that the dreaming person is united with Brahman becomes inappropriate, for the union then is not with the Unchangeable but with Changeable Brahman. Further, Brahman then loses Its own superiority. Scripture, teaching that Brahman is beyond the senses and that we should yet attempt to behold It, becomes meaningless. Again, Samkara says that the same Brahman which is imagined to be the Cause is really

'free from Nescience.' The words "Really free from Nescience" give rise to various alternatives. If Brahman is *partly* free from Nescience, Brahman will have to be admitted to have parts. If Brahman is *entirely* free from Nescience, It cannot be the Cause of the Universe. If Samkara says that Brahman is not free from Nescience but that It is at the same time not connected with Nescience, if the *unreal* connection with Nescience is *partial*, Brahman will again have to be admitted to have parts. If the unreal connection is *total*, Brahman in Its totality will have to be admitted to undergo the change. Any how Brahman is not then free from Nescience. Further, the word 'Avidyâkalpitarûpa' is not clear. If Brahman is characterised by Nescience, the qualifying and the qualified *both* will have parts. If Brahman is merely Upalakshitam by Nescience, the *qualified alone* will have parts. If Nescience is Prakriti, Prakriti having parts will emanate the Universe, and Brahman then ceases to be the Cause. If Prakriti is supposed to be *dependent* on Brahman, why not give up the doctrine of Mâyâ and fully subscribe to the Sûtrakâra's doctrine?

A few more objections may here be supplemented to Samkara's refinement in adding his own view to B. S. II, 1, 27. Where was the necessity of his refinement? Did he know that his own first interpretation was not proper? Did he want to display his own cleverness? Did he want to bring out a better sense of Srutis? Or of the Sûtras? Not of the Sûtras, because the Sûtrakâra himself depends on Sruti alone. Not of Sruti, because there is an inconsistency in his own statement. He once observes that there is no 'Phalam' in understanding the Srutis; teaching emanation but after a time admits that the 'Phalam' exists in *establishing* the identity of Brahman with everything. Nor can he say that that phalam is not *principal*. The Srutis like 'Sa Âtmânam svayamakurûta' etc. refer to the emanation aspect of Brahman. The words 'Aniruktam' etc. teach that Brahman is the substrate of all and even of opposite characteristics (Viruddha-dharmâsrayam). Srutis like 'Satyam Jnânam Anantam Brahma' etc. teach that the *acquisition* of the Supreme Brahman (Paraprâptih) is the Phalam for those who know that Brahman is the Material

cause of all. Again, if Nescience has a Cause, that cause is nothing but Brahman. If Nescience is beginningless, a break in nonduality would be the consequence. There is therefore manifestly no display of cleverness, for even that display is mere Nescience, that is to say Ignorance. And finally Samkara cannot say that the first interpretation is not proper, after observing लौकिकानामपि माणिमन्त्रौ-
धप्रभृतीनां × × × शक्तयो विरुद्धनानाकार्या दृश्यन्ते × × × तस्माच्छब्दमूल एवाती-
न्द्रिययाधार्थ्यावगमः । The additional refinement results therefore in an altogether meaningless jumble.

We now proceed to the last Sarvopetâdhikarana. It teaches that Brahman is naturally possessed of *all* real powers and *all* real attributes. Here it is quite clear that the Sûtrakâra did not at all mean that Brahman only *appears* to be Savishesham on account of Mâyâ or Avidyâ. Samkara is throughout making a rape on the prominent Sûtras of this Pâda by making unnecessary and additional refinements like 'Avidyâtmakopâdhiparichehchedâpeksham' etc. In the next Sûtra the Sâmkhyas are supposed to have urged an objection that Brahman being without bodily organs cannot create this Universe. The Sûtrakâra's answer is straightforward and reasonable. He says that the Supreme Soul, though without bodily organs is possessed of *all* powers and can emanate the Universe, because Scripture teaches so. The nature of Brahman, he says, can be learnt from Scripture alone. As usual, Samkara adds another unnecessary reply of his own that Creation is an Illusion and does not really exist, and that Brahman does *not* create. The Sâmkhyas then bring in the question of *motive*. Brahman can have no motive in creating this Universe and so cannot be its Cause. The answer of the Sûtrakâra is a simple and reasonable one. Emanation is a mere Sport or Play¹ (Lîlâ) of Brahman. But Samkara is not satisfied with this clear reply and again brings in his doctrine to say that the Universe is only an Illusion. Samkara is not free from attacks² here also. The Sâmkhyas

1. पञ्चात्मकः/स भगवान् द्विपञ्चात्मकोभूत् पञ्चद्वयीशतसहस्रपरामितश्च । एकः समोप्य-
खिलदोषसमुज्जितोपि सर्वत्रपूर्णगुणकोपि बहुपमोभूत् ॥ निर्दोषपूर्णगुणविग्रहआत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मक-
शरीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपादसुखोदरादिः सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितोत्मा ॥ तत्त्वदीपनिबन्धः ॥

2. Read Sudarsana's remarks.

would say that the Universe-business (Jagadvyāpārah) of Brahman cannot be without a *motive*, and the proper answer to it should be that it is a *sport*. But now, if the Universe is a *figment*, Samkara will have to admit that there is no underlying end in the work of the deluded. If Samkara were to say that a sport is possible in the deluded; he may be answered that some freaks in a deluded person may appear like a sport, but striking the head etc. cannot for a moment be called a *sport*, as a matter of fact they are exactly the freaks that distinguish between a *sport* and the *idiocy* of the deluded. Further, Brahman creates the Universe after Its *resolution* taught in Srutis like 'Bahu syām' etc., while no deluded person has sense to resolve. Again, if Īswara is omniscient, He should not call the Universe-business a sport, when it is troublesome to Himself. If Brahman is ignorant, goodbye to Its omniscience. If Samkara were to say that It creates the Universe with a *view* to put an end to miseries, such a motive cannot be called Līlā, for there is no Līlā in a sick person's taking medicine. Īswara is the Author of the Rīgveda etc. and has more knowledge than Scripture itself, and He can then acquire neither discrimination nor knowledge by Creation. Even admitting for a moment that He creates the Universe with a view to put a stop to His bondage, He should create such objects as would result in the cessation of that bondage and not such as strengthen the same. But what is this Līlā? Is it the cause of delusion or the effect of delusion or delusion itself? It is not the *cause* of delusion, for none would like to be so deluded sportively. It cannot be called the *effect* of delusion, for in that case Brahman's first resolution will not be called Līlā. The delusion can well exist *without sport* as its cause or effect. Līlā is not delusion itself for nobody calls the sight of two moons to be a Līlā. Īswara however deludes others, Himself remaining free from delusion. Samkara is still inconsistent, for duality is not according to him perceived without delusion. Again, Brahman is absolutely Nirviśesham and cannot have a Līlā. It cannot be a Līlā of Īswara, for He knows everything and therefore the miseries of the world and his own identity with Souls too, and yet gives out the Universe replete with miseries!

The Sâmkhyas now charge the Creator of inequality and cruelty. Samkara refers them to His regard of merit and demerit of the individual Souls. Where lies however the necessity, for Samkara's answer to the criticism of the Sâmkhyas, for inequality and cruelty cannot be for a moment called faults in a deluded person, and these do not at all exist, when they are but imputed? Besides, these Sûtras would be meaningless in that case. They are useful only to the Brahmanavâdin, who has to answer the criticism of the Sâmkhyas, since he accepts the Universe to be a *real entity*.

The last Sûtra in this Adhikarana corroborates in another form the Sûtrakâra's doctrine that *Brahman is really possessed of all powers and of all attributes*. The propriety of all *real attributes in Brahman* cannot certainly be reconciled in Samkara's absolutely Nirvisesha Brahman. He will therefore have to admit that they are simply a *figment*, and thus *run counter to Scripture*. In this *whole Pâda* the Sûtrakâra has thoroughly answered all the arguments advanced by the Sâmkhyas and conclusively shown that *Brahman is possessed of all—even wonderfully opposite—attributes and that nothing is equal to or higher than Nirdoshâ Pârâgûna Brahman*. The summary of this whole Pâda may well be given in the following interesting verses of the Tattvadipinibandha.

सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म व्यापकमन्ययम् ।
 सर्वशक्ति स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम् ॥
 सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम् ।
 सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदा ॥
 सर्वाधारं चक्षुर्मायमानन्दकारमुत्तमम् ।
 प्रापञ्चिकपदार्थानां सर्वेषां तद् विलक्षणम् ॥
 जगतः समवायि स्यात् तदेव च निमित्तकम् ।
 कदाचिद्रमते स्वस्मिन् प्रपञ्चेऽपि क्वचित् सुखम् ॥

१ सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्जवम् ।

शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥

ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ।

स्वातन्त्र्यं कौशलं शान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥

प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः ।

गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः ॥ श्रीमद्भागवतम् १-१६.

यत्र येन यतो यस्य यस्यै यद्यद्यथा यदा ।
 स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥
 यः सर्वत्रैव सन्तिष्ठन्नन्तरः संस्पृशेन्न तत् ।
 शरीरं तन्न वेदेत्थं योऽनुविश्य प्रकाशते ॥
 सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि तत् ।
 अनन्तमूर्तिं तद् ब्रह्म कूटस्थं चलमेव च ॥
 विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयं युक्त्यगोचरम् ॥

x x x x x x

आविर्भावतिरोभावैर्मोहनं बहुरूपतः ।
 इन्द्रियाणां तु सामर्थ्याददृश्यं स्वेच्छया तु तत् ॥
 आनन्दरूपे शुद्धस्य सत्त्वस्य फलनं यदा ।
 तदा मरकतदयामभाविर्भावे प्रकाशते ॥

x x x x x x

x x x x x x

x x x x x x

आत्मसृष्टेर्न वैषम्यं नैर्घृण्यं चापि विद्यते ।
 पक्षान्तरेऽपि कर्म स्यान्नियतं तत् पुनर्बृहत् ॥
 स एव हि जगत्कर्ता तथापि सगुणो^१ न हि ।
 गुणाभिमानिनो ये वै तदंशाः सगुणाः स्मृताः ।
 कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात् सगुणत्वे विरुध्यते ॥

GENERAL REMARKS.

We may now recapitulate the result of the discussion in these pages. We observed that the Sâmkhyas bring in a number of Scriptural passages to establish their claim on the Vedas and that the interpretations of these passages given by Samkara are not their real meaning. In two respects viz. (1) that the Universe is a real entity, and that it must therefore have a real cause, and (2) that the existence of an infinite multitude of Individual Souls, the Sâmkhyas gain a clear superiority over the Mâyāvâdin. As for those who feel inclined to look down slightly from an absolutely monistic point of view upon a dualistic conception of the Universe, the following words of E. Roer will be instructive:-
 "Though a higher development may destroy the distinction be-

tween Soul and Matter, i. e. may recognise matter or what is perceived as matter, as the same with the Soul, it is nevertheless certain that no true knowledge of the Soul is possible without first drawing a most decided line of demarcation between the phenomena of Matter and of the Soul." This sharp line of demarcation between the two domains was drawn by Kapila. The knowledge of the difference between the Body and the Soul is one condition and it is an indispensable condition of arriving at a true monism as of our Sûtrakâra. Every view of the Universe which confounds this difference can supply at best a one-sided monism, be it a spiritualism or an equally onesided materialism¹. We may however for a time direct our attention to what the defenders of Samkara have to say. Principal Gough has attempted "to prove that the unreality of the world, as an emanation of the self-feigning world fiction, is part and parcel of the philosophy of the Upanishads." Colebrooke is correct, so far as he said that the notion—that the versatile world is an illusion and that all that passes to the apprehension of the waking individual is but a phantasy presented to his imagination and every seeming thing is unreal and all is visionary—does not appear to be the doctrine of the text of the Vedanta. He is literally right when he has remarked nothing which countenances it in the Sûtras of Bâdarâyana Vyâsa, but he is undoubtedly wrong when he continues that he has remarked nothing which countenances it in the gloss of Samkara. It is very creditable to Principal Cowell to correct by way of a note this part of his statement. Colebrook's statement is not then false from first to last, but is wrong only with regard to Samkara. Principal Gough has failed to make out anything of the Upanishads, if he has come to the conclusion that Mâyâ is a *vital* element of the primitive Indian cosmical conception. Even admitting that the Sûtras are obscure, (and they are certainly so for those who commence to read them without critically studying the four Vedas and the six Vedângas) Principal Gough is not correct when he asks us to note, on the ground of Âchâryaparamparâ or Âmnâyaparamparâ that Samkara

1. Vide Garbe.

is the greatest of the Prescriptive expositors of the Vedānta Sūtras. Rāmānuja clearly observes that his Sribhāṣya has been based on a very old Vṛitti by Baudhāyana. The Vṛittikāra was undoubtedly well-known to Saṃkara, as would appear from his Gītā Bhāṣya and Brahmasūtrabhāṣya. The orthodox adherents of Rāmānuja trace their system from Lakṣmī¹. Madhva and Nimbārka trace their systems from Brahmā and Śaṅkara etc. Vallabha traces his system *direct*² from Puruṣhottama, and not from Rudra as some suppose. Even Bhikṣu, the latest of all Bhāṣyakāras, designates all these Āchāryas as 'Adhunikāh' or 'moderns'. Pandit Chandrakānta Tarkālamkāra infers in his preface to the Nyāyakusumāñjali that Saṃkara flourished after the Parināmanavādin Bhāṣkara³. सोयम्ब्रह्मपरिणामवादः शाङ्करभाष्ये स्पष्टितो वर्तते इति शाङ्कराचार्यो भास्करात् पराचीन इत्यनुमीयते x x x x x The argument of Anāyaparamparā, under these circumstances, fails to support Principal Gough. The doctrine of Māyā is not at all present in Rigveda, X, 129. Principal Gough is here misled by Sāyana, a strong adherent of Saṃkara. It is clear from the hymn that the bard is wonderstruck at the transcendental Glory of the Creator displayed in the Universe, and rightly declares in his wonder of wonders that the nature of the Creator of this marvellous Universe cannot be exactly scrutinised. Human sense is certainly too feeble to make out the *real* nature of the Creator. The whole Sūkta nowhere teaches that the wonderful Universe is a figment, the hymn is, on the other hand, replete with words clearly favourable to the doctrine that this marvellous Universe points to the Glory of Brahman. One sees in the Nāsadiya Sūkta Saṃkara's doctrine of Māyā only after one is prejudiced by books like modern Pañchadasi, Yogavāsishtha, Ātmapurana, etc. Principal Gough observes further on "that it is presumably already plain enough that the Upanishads teach the

1. रामानुजानां सरणी रमातो गौरीपतेर्विष्णुमतानुगानाम् ।

निम्बार्कानां सनकादितश्च मध्वानुगानां परमेष्ठितः सा ॥ पञ्चपुराणम् ॥

2. थावणास्यामले पक्ष एकादश्याम्महानिधि ।

साक्षाद्भवता श्रोतन्तदक्षरता उच्यते ॥ सिद्धान्तरहस्यम् ॥

3. Though this view is not correct literally, some Parināmanavāda was undoubtedly known to Saṃkara. --

fictitious and unreal nature of the world. The fictitious character of the world of semblances is everywhere implied in the doctrine of the sole existence of the Impersonal Self". A statement false from first to last. The Upanishads do not merely imply but expressly teach that the Universe is *not* unreal, but a *real and volitional form of Brahman*. Impartial comparative and critical study of the available Upanishadbhâshyas side by side with Brahmasûtra-bhâshyas teaches quite the reverse of what Principal Gough asks us to *presume*. The real sense of the passage "Indro Mâyâbhih Pururûpa îyate" has already been discussed. The passage "Katama Atmeti" (Brîh. IV, 3, 6) refers to the Soul in his deep sleep, it is a Sushuptivâkya, and the unreal creation taught later on refers to the creation of the *dreaming* Soul¹. Principal Gough is therefore wrong in seeing here the *unreality* of the *creation* of *Brahman*. He has in this and similar passages *confounded* the creation of the *dreaming* Soul with that of Brahman. The Upanishads teach that the *creation* of the *dreaming* Soul is *unreal*, but that the creation of the Universe being a *real work of Brahman* is not to be looked upon as entirely distinct from its Cause. This accounts for the condemnation of the cognition of duality in Upanishads. It is not *duality* that is condemned but it is the *cognition of duality* that has been so condemned. Even the passages that refer to the undifferentenced state of the Universe show that the Universe being the Sat form of Brahman existed potentially in It, Chit and Ânanda being involved, and that therefore the Universe can in no way be looked upon as unreal. The words "Avyākṛita" etc. therefore do not teach the unreality of the Universe, but on the other hand teach the reality of the undifferentenced Universe *existing potentially in Brahman*. The meanings of words like "Tamis" etc. have already been given. "Yatra hi Dwaitaniva bhavati" (Brîh. IV, 5, 15) teaches that notwithstanding the fact that the Universe and the Soul are all *forms* of Brahman, the Individual Soul by his own limitation and reversion of divine powers looks upon himself and his surroundings as entirely and essentially distinct and becomes a victim of Nescience;

1. Vide Brahmasûtras III, 2, 3.

addicting himself to sensuous appetites. This does not at all mean that the Universe is unreal. The passage in Chhândogya Upanishad translated by Principal Gough (Page 245) has already been discussed and shown to teach the reality and non-duality of the Universe. The passages from Kâtha translated by Principal Gough (page 247) have also been already treated in detail and Avyakta has been shown to be nothing else than Brahman. The passages from Mundaka Upanishad translated by Principal Gough teach clearly that the relation of the Supreme Brahman to the Individual Soul is that of fire and a spark (*Amsamsibhâvah*). The Upanishads then do not teach *Mâyâvâda*, but they emphatically preach that *there exists really one Brahman and that everything is a real and volitionally designed emanation of that one and only one Brahman*. The Unreality of the Universe is nowhere taught in the Brahmasûtras. They literally countenance *Brahmaparinîma-vâda*¹ amplified later on by Vallabha. The Aphorisms do not at all testify to the unreality of the Universe. In the Third (not fourth as Principal Gough says) Section of the First Pâda of the Second Adhyâya of the Brahmasûtras, we do read about the various objections raised against the doctrine that Brahman is at once the real basis (*Upâdânam*) underlying the world, but we do not at all read there any trace of Sankara's *Mâyâvâda*. The meaning of *Vâchârambhana* is by the Sûtrakâra taught to be *non-duality of Cause and Effect, and not unreality*. The 28th Sûtra of the same Pâda does not teach that the Universe is a dream. The view that the Universe is a dream has been unquestionably *condemned* by the Author of the Sûtras in II, 2, 29 in the clearest possible terms. The Sûtra II, 1, 28 teaches that Brahman Itself is *inwardly possessed of real marvellous powers*. The *prima facie* evidence afforded by the very fact of there being numerous commentators of various schools goes against the view that the Sûtras countenance the unreality of the Universe. The definition of Brahman in B. S. I, 1, 2, having *no* reference to the *twofold* Brahman of Sankara, allows no room for Sankara's doctrine in the Sûtras. The argument of *Vailakshanya* in B. S. II, 1, 4 and the next Sûtras goes against the view that the Sûtrakâra implies *Mâyâvâda*.

1. आत्महृतेः परिणामात् । B. S. I, 4, 26.

of a later time, when the worship of Siva and Sakti had gained ground, it was composed not very long before the time of Samkara¹. This weakens the force of the evidence supplied by the Sāmkhyaś and Samkara both. The older Upanishads then have no room for Mâyāvāda or Prākṛitivāda. We saw in the foregoing pages that the Sāmkhyaś gained a real superiority over Samkara in as much as they accept the existence of a *plurality of souls*. Both are indeed wrong in calling the Soul to be merely all-pervading, disembodied, indifferent, and inactive thought. Davies correctly observes that the grandeur of the Soul in Kapila's system is *unreal and useless*. It has no real elevation, it knows nothing of *virtue and vice* as connected with itself. It has no *purpose* beyond itself. It never *condescends* to work either for itself or for others. Its highest state is one of perfect *abstraction* from matter and from all other Souls, a *self-contained life* wherein *no breath of emotion ever breaks in on the placid surface*. The system of Kapila then tends in a sense to *destroy morality* as an active agency against evil, nay more, it levels so nearly the barrier between virtue and vice, that the difference becomes unimportant except as a matter of sensation. There is in the system of Kapila *no place for duty or a sense of sin* in failing to fulfil it. These are impossible except in connection with a *law* which proceeds from a *source* higher than man, and which he is *bound* to obey. In his Rational Refutation Rev. Goreh rightly calls this "*a momentous defect*". The same remarks are applicable to Samkara's theory as well. The Sītrakāra is indeed free from all these faults, since he teaches the Soul to be *chidguṇa*, *Ānu*, *Kartā*, and an *Amsa* of the Supreme Brāhman.

We saw that Samkara's replies to the arguments of the Sāmkhyaś against the theory of the intelligent Creator were not at all satisfactory, but that the Sītrakāra's answers were fully straightforward and consistent. The difference of intelligence and non-intelligence and of purity and impurity is accounted for by *manifestation and*

1. Vallabha would here of course show that *all* the Upanishads teach but one Brahman in its *various* aspects.

non-manifestation taught not only by Scripture but by *perception* as well. The confusion of enjoyers and enjoyment is obviated by honestly admitting a *formal* and *volitional difference* by *involution* and *evolution*. The difficulty of 'hitākaranam' is solved by holding that Brahman is supreme, and neither the Soul nor Jada (matter) can equal It (Na tatsamāśchābhyadhikascha drishyāte). The Sūtrakāra shows that Brahman being all-embracing, emits the Universe from Its own substance without any extra matter or operation. Brahman is taught by him to be emanating the Universe and still unchangeable *on the evidence of Sruti*. The Sūtrakāra concludes finally that Brahman is possessed of every attribute and that there is neither inequality nor cruelty in Its Līlā. Saṅkara accepting Brahman exactly alike the Sāṅkhya Puruṣa and an unreal īśvara cannot claim any superiority over his rational adversaries. Taking a firm stand on the Sūtrakāra we may attempt an easy refutation of the arguments against the existence of God in the theistic sense of that word. God is ever liberated and emanates the Real Universe. He is like fire essentially too pure to be affected by the impurities of the Effect. 'Omniscience' etc. glorify Brahman alone and not the Soul, because unobstructed infinite omniscience etc. are impossible in anything but Brahman. Karman, without the Anupravesa of Brahman, being itself inanimate, cannot be inferred or perceived to accomplish effectuation of fruits. Their effectuation therefore positively argues His existence.¹ Unmolested and unobstructed Moral and affectionate Government conclusively proves His existence. Selfishness is impossible in Āptakāma and disinterested God, ever working to satisfy our own righteous desires. This absolutely just and gracious nature of God precludes the possibility of His being compared to a selfish imbecile mundane superior. This *sportively designed emanation of the Universe*, itself a Puruṣa², cannot be attributed to an emergent Soul, for the Soul itself is a part of the emanation of Brahman, as a spark of fire. The magnificent design of the Universe cannot be looked upon as mundane and His unobstructed Will and Power therefore argue His and their eternity. God

1. Vide कलमन उपपत्तेः B. S. III. 2, 38 and various Bhāṣhyas thereon.

2. Vide Bhāṣya on B. S. XV 15-16.

of a later time, when the work was composed not very long after the Sâmkhya¹. This weakens the force of the evidence against Sâmkhyas and Sankara both. The older Upanishads leave room for Mâyâvâda or Prâkritivâda. We saw in the foregoing pages that the Sâmkhyas gained a real superiority over Sankara in as much as they accept the existence of a *plurality* of souls. Both are indeed wrong in calling the Soul to be merely all-pervading, disembodied, indifferent, and inactive thought. Davies correctly observes that the grandeur of the Soul in Kapila's system is *unreal and useless*. It has no *real* elevation, it knows nothing of *virtue and vice* as connected with itself. It has no *purpose* beyond itself. It never *condescends* to work either for itself or for others. Its highest state is one of perfect *abstraction* from matter and from all other Souls, a *self-contained life* wherein *no breath of emotion ever breaks in on the placid surface*. The system of Kapila then tends in a sense to *destroy morality* as an active agency against evil, nay more, it levels so nearly the barrier between virtue and vice, that the difference becomes unimportant except as a matter of sensation. There is in the system of Kapila *no place for duty or a sense of sin* in failing to fulfil it. These are impossible except in connection with a *law* which proceeds from a *source* higher than man, and which he is *bound* to obey. In his Rational Refutation Rev. Goreh rightly calls this "*a momentous defect*". The same remarks are applicable to Sankara's theory as well. The Sîtrakâra is indeed free from all these faults, since he teaches the Soul to be *chidguna, Anu, Kartâ*, and an *Amsa* of the Supreme Brahman.

We saw that Sankara's replies to the arguments of the Sâmkhyas against the theory of the intelligent Creator were not at all satisfactory, but that the Sîtrakâra's answers were fully straightforward and consistent. The difference of intelligence and non-intelligence and of purity and impurity is accounted for by *manifestation and*

1. Vallabha would here of course show that all the Upanishads teach but one Brahman in its various aspects.

પુષ્ટિમર્તિસુધા.

નાયમાત્મા પ્રત્યક્ષેન લભ્યો ન મેધગા ન બહુના શ્રતેન ।
યમેવૈવ કૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા વૃણુતે તનું સામ ॥ ૧ ॥

નાહં ચેદૈર્ન તપગા ન ક્ષતેન ન ચેજગયા ।
લક્ષ્ય એવાંવિધો દ્રષ્ટુ દૃષ્ટવાનસિ મો યથા ॥ ૨ ॥

ભવત્યા સ્વતન્યયા કામયઃ અહમેવૌવિધોર્જુન ।
નાતું દૃષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેદ્યું ન પરન્તપ ॥ ૩ ॥

૪૫ ૮.] કાર્તિકથી—ફાલગુન કૃષ્ણ ૧૧. [અક ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨.

શ્રીકૃષ્ણભાષ્ય ૫૧૪૨.

શ્રીવલ્લભભાષ્ય ૪૪૧.

તત્ત્વી
રા. વાઢીલાલ નગીનદાસ શાહ
બી.એ.એલ.એલ.બી, મું.બમ્.

મુદ્રક અને પ્રકાશક
ગોવિંદજી હાલિભાઈ નાયક
અનાવિલ બન્ધુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
બરાનપુરી બાગલ, બાણવાલી પોલ,
સુરત.

વાર્ષિક મૂલ્ય ૨-૦-૦.

પ્રતિ ૫૦૦.

પૃથગાક ૧-૪-૦.

ગ્રાહકોને વિનિતિ

અષ્ટમ વર્ષના શિષ્ટ પંચ અંક અત્ર સમાપ્ત થાય છે. હવેથી પુષ્ટિભક્તિસુધા તન્ત્રો વૈ. ઉજમશી આપુછ કાપડીઆ બી. એ. થાય છે, તેથી ચતુર્દશ વર્ષના ગ્રાહક થનારે વાર્ષિક મૂલ્ય ધંધુકા પ્રેષવું.

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહના નયશ્રીકૃષ્ણ.

વિષય.

લેખક.

અષ્ટમાંક.

નવમાંક.

૧ શ્રીવલ્લભગીતમ્ ।

માદવજીભાઈ

૧. પુષ્ટિપાઠાવલિ.

૨૧. નાનુભાઈ ગાંધી,
એમ્.એ. એલ.એલ બી.

૨. શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી અને
શ્રીમદ્ભાગવત.

૨૧. સુન્દરલાલ વાઘીલાલ,
બી. એ. એલ એલ. બી.

૩. જગજીવનભાઈકૃત પદો.

૨૧. પરીખ.

૪. સંવત્સરોત્સવનિર્ણય.

વે. શા. સં. કૃષ્ણાચુછ શાસ્ત્રી.

૫. પ્રાસંગિક નોંધ.

૨૧. પ્રકાશક તંત્રી.

દશમાંક અંકો.

૧. શ્રીભાગવતાર્થનિર્ણયનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ.

૨૧. સુન્દરલાલ.

૨. પરમ તત્ત્વ.

૨૧. મોતીલાલ.

૩. શ્રીકૃષ્ણજન્મ.

૨૧. ઉત્સવલાલ.

૪. ત્રિવિધનામાવલ્લી.

૨૧. ગોવિન્દલાલ.

૫. પુષ્ટિપાઠાવલિ.

૨૧. નાનુલાલ ગાંધી.

૬. કેશવદાસકૃત પદો.

૨૧. ઉત્તમલાલ.

૭. રાજકુમારીઆમૃતન વિતમ્નિ.

અ. સૌ. જ્ઞાન્તુ પદેન.

8. Esoteric Doctrine.

Kapadia.

૯. લીંગોકલેશાષ્ટકમ્.

કાપડીઆ.

૧૦. વે. શા. સં. મગ્નલાલ શાસ્ત્રીજીનું ભાષણ.

૧૧. ભક્તિવર્ધિની.

કાપડીઆ.

श्रीगोकुलेश ॥

श्रीगोकुलेशग्रन्थप्रचारयमालायां ग्रन्थरत्नाङ्क प्रथमः

श्रीमद्भक्तकविराजमाहवदासविरचितं

श्रीवल्लभगीतम् ।

‘उज्जयिणी बापुभाई कापडीया वी. ए.’

इत्येतेन सशोध

सुरतिस्य ‘श्रीअनामिलबन्धुप्रिन्टिंगप्रेस’ इति मुद्रणयन्त्रालये

‘गोविन्दजी डायाभाई नायक’ इत्येतेन मुद्रयित्वा प्राकाश्य नीतम् ।

मुद्रणवर्षम् १-६-१९०८

અન્યરત્નો.

નામ.

૧. ન્યાસાદેશ.	૦-૨-૦
૨. સિદ્ધાન્તરહસ્ય.	૦-૨-૬
૩. An Examination of S'amkara's Refutation of the Sâmkhya Theory.	I-0-0
૪. શ્રીમતી વેદસ્તુતિ.	૦-૧૦-૦
૫. શ્રીપુરુષોત્તમજી અને શ્રીહરિચંદ્રના ઉત્સવપ્રસંગે થયેલાં વ્યાખ્યાનો.	૦-૪-૦
૬. Kathopanishad.	In print.
૭. Sixteen Works of Vallabhâchârya.	In Print.
૮. ભરુચિનીમહાયાકલહ.	૧-૪-૦
૯. શ્રીવલ્લભગીતમ્.	૦-૬-૦

ઉજમશી બાપુભાઈ કાપડીયા, બી. એ.

‘પુષ્પિસુધા’ એડિસ, ધંધુકા.

પુષ્પિમાર્ગીય કીર્તનકારોને અલભ્ય લામ.

સંગીતકીર્તનમંજરી:—આ ગ્રન્થમાં પુષ્પિમાર્ગીયપ્રણાલિકાનુસાર મહુલાથી રમણીને ચયનપર્યન્તના ઉત્સવોની વધાર્થ હોરી વિગેરે કીર્તનો હાર્મોનિયમમાં વગાડવા-
રેશન સહિત આપ્યાં છે, તેમ જ દોકડ (પર્વવાજ) બજાવવાનું શિક્ષણ મળે તેની
સમજુતી સિત્ત સિત્ત ૩૦ રાગના ૮૦ નોટેશન તાલમાત્રસહિત આપેલી છે.
ત સિત્ત કીર્તનોથી પૂર્ણ આ ગ્રન્થ સર્વમાં અદિતીય જ છે. ન્યોછાવર રૂ. ૨-૦-૦
લ ખર્ચ ૦-૬-૦ જુદું. લખે:—

ભગવાનદાસ નારાયણદાસ કેટડાવાલા

મુ. ધંધુકા (જલ્દે અમદાવાદ)

॥ श्रीवल्लभः ॥

॥ अथ श्रीवल्लभगीतम् ॥

॥ अथ प्रथमसर्गः प्रारभ्यते ॥

श्रीमद्गोकुलमण्डनं वरतनुं कल्याणपाथोनिधिं
विघ्नौघोन्मदनागकुम्भदलनातिप्रौढसिंहाक्रमम् ॥
भक्तापत्तितमःसमूहहरणे श्रीसूर्यकोटिप्रभं
वन्देहं कमलाधवं द्विजवरं श्रीवल्लभं सत्प्रियम् ॥१॥
यो भक्तप्रियमादरेण कुरुते विन्दन्ति यं नामरा
येनैवापहतं जनस्य कलुषं तस्मै नमो नित्यशः ॥
यस्मात्सौख्यपदं गता हि सुजना यस्यास्त्यनन्ता गति-
स्तस्मिन्मे सतिरस्तु गोकुलपतौ श्रीवल्लभे सर्वदा ॥२॥
नाहं काव्यविचक्षणः सुविमलाबुद्धिर्न मे स्वोद्भवा
नालङ्कारगतिर्न मे गणगतिर्नैवान्यदेवाश्रयः ॥
श्रीमद्गोकुलनाथ विठलसुत श्रीविप्ररूपाकृते
श्रीमद्वल्लभनाथ ते पदसरोजस्यास्ति वै मे वलम् ॥३॥
क्वाहं मन्दमतिस्तथाल्पविषयासक्तो मनुष्योप्यथ
क्वेदं क्षीरसमुद्रकस्य मथनं सद्रत्नकोत्पादकम् ॥
पद्मैरुगिरेस्तु हीच्छति यथाप्युलङ्घनं मन्दधीः
श्रीमद्वल्लभवर्णनं खलु तथेतीच्छामि मोहाश्रितः ॥४॥
तथापि वै गोकुलनाथपादपङ्केरुहस्यातिवलं प्रगृह्य च ॥
तस्याज्ञया वल्लभगीतमुद्रसं करोति संक्षेपत एव माहवः ॥५॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

श्रीमल्लोलविलोचनलोकनलज्जितकोटिमनोजम् ॥

आनन्दितमसंराजभवादि विनम्य सुपादसरोजम् ॥१॥

नमामि श्रीवल्लभमेकरसं रमते सततं वै सरसम् ॥ध्रु०॥

श्रीगोकुलमण्डितललिताननहासविमोहितविश्वमजम् ॥

आनन्दाम्बुजमुखवचनामृतजीवितकलियसिताखिलमनुजम् ॥२॥

आजानुभुजयुगजनाभयदं शरणागतकालभयापहरम् ॥

सज्जनकलिमलतूलकदम्बसमग्रविदाहकरं नृवरम् ॥३॥

श्रीवल्लभकुलकुमुदावलिसुखराशिकरामलचन्द्रमसम् ॥

कोटिमदनवलदर्पहरं मधुराधरहासविलासरसम् ॥४॥

हीरकमणिगणजटितकुण्डलरुचिशोभितलोलकपोलवरम् ॥

कलिकालातिजनितभवतापजनामृतपूरकपद्मकरम् ॥५॥

वेदागम्यमनङ्गालयहृदयाम्बुजमद्भुतकेलिकरम् ॥

त्रिभुवननिरुपमविमलोदरहतमानोनिमानसमतिमधुरम् ॥६॥

शीतलसुभगचरणकमलाश्रितवल्लभनिजसुखराशिमलम् ॥

निर्मलचामीकरवरकलेवररूपविमर्दितकामवलम् ॥७॥

मनुजाकृतिधारिणमतिललितं द्विजकुलमण्डनमङ्गनिवासम् ॥

मन्मथमन्मथललितगतिं चरणाम्बुजरक्षितमाहवदासम् ॥८॥

श्रीमद्वल्लभवारिधिं ह्यगणितानन्दोदकालंकृतं

वागुर्मिं खलु मुक्तिशुक्तिममलोद्भूवाहुसद्भोगिनम् ॥

मुक्ताभक्तिमलं हि मीननयनं चावर्तनाभिं नदी-

भक्तश्रेणिममोघनामतरणं स्वस्मिन्मन्त्रं भजे ॥९॥

अथ द्वितीयप्रबन्ध आशावरीरागेण गीयते ।

असितचिकुरनिचयो घनचय इव मेरुशिखरस्थित एव कलम् ॥

पद्मगशिशुनिवहोमृतपानं कर्तुमिवागत उचितमलम् ॥१॥

श्रीगोकुलनाथामलवदने मङ्गलकनकघट इन्दीवरार्चित

इव नु विभाति मदनसदने ॥ध्रु०॥

सौभगसुन्दरशोभितहरिमन्दिरतिलकाश्रितभालवरे ॥

तिलकमिषाखिलभित्तिपशोयुगलामलरेख इवाघहरे ॥२॥

श्रुतिसर्हारकचक्राकृतिकुण्डलयुगकिरणौघाधिकललिते ॥

चक्राकृतिकुण्डलमिषमनसिजमृगयुपाश इवाकलिते ॥३॥

कोटितरणिकिरणौघसुशोभितलोलकपोलजितमदनवले ॥

सहजविलाससुभ्रुकुटीभङ्गाजितामरनरमनसिजपटले ॥४॥

चञ्चलनयनं दधति मदननृपमुक्तविशिखमिव केलिकरम् ॥

सौभगसुन्दरपङ्कजशीतलमतिचञ्चलझपरूपधरम् ॥५॥

पञ्चविशिखसुभगमदचञ्चलतारमधिकसुखदम् ॥

जेतुं विश्वमनङ्गनृपस्य हि गच्छत इव तूणीरमिदम् ॥६॥

चम्पककुङ्कुलसौभगनासे विम्बोष्ठं च दधत्यमलम् ॥

कोटिकुसुमशरदर्पहरं वरताम्बुलरागार्चितसुकरम् ॥७॥

कोमलशीतलवागमृतेपद्मास्यविमोहितपञ्चशरे ॥

आसेनायुतमनसिजगुहे दासमाहवभवतापहरे ॥८॥

शतरविद्युतिभालसुपुण्ड्रको

जितरतिप्रियवाहिनीकोन्मदः ॥

प्रियतमो हि सतां खलु वल्लभो-

ऽतिशुशुभे शुशुभे क्षणकामदः ॥९॥

मधुरकोमलवागमृताणवोद्भवसंदूर्मिसुमग्नझषध्वजः ॥

विजयते भुवि वल्लभवल्लभः सुमदनो मदनोन्मदलोचनः॥२॥

नयनपक्ष्मनिमेषविलासकः स्वजनमानसमन्मथमन्मथः ॥

हसितलोचनमारविलासवान् विमलकोमलकोकविलोचनः॥३॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते वदनवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ द्वितीयसर्गः प्रारभ्यते ॥

विशालभालपुण्ड्रकं सुचक्रहेमकुण्डलम् ।

लसत्सुनासिकाद्विजं सुविम्बशोभिताधरम् ॥

शुभास्यहास्यमाण्डितं सुकामकेलिपण्डितम् ।

मनोज्ञवेषमालिनं भजामि वल्लभं वरम् ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो वसन्तरागेण गीयते ॥

सौभगकम्बुककन्धराभासिततुलसीदारुजमाली

रतिपतिपाशविलासधरामलगुञ्जास्त्रगधिकशाली ॥१॥

रेजे श्रीवल्लभोऽघहारी श्रीयमुनाकलकूलश्रीगोकुलविविध

केलिकलारसधारी ॥ध्रु०॥

यस्योरःस्थलसाम्नायेन्द्रभवाजधराकमलाद्यविगम्यम् ॥

केलिकलारसकुशलकुसुमशरकेलिसदनममलाकृतिरम्यम् ॥२॥

रासरसे श्रीगोपवधूकुलकेलिकलारसपरिरम्भितम् ॥

कामसमुद्रतरङ्गसुसज्जितं त्रिभुवनरूपमलं ललितम् ॥३॥

कुसुमशरासननरपतिदुर्गमदुर्गमनेकविहारपरम् ॥

विशालसमुन्नतमोहितनरनारीजनमद्भुततापहरम् ॥४॥

त्रिभुवनसारं सुभगविहारं लज्जितसारं धर्मपरम् ॥

कम्बुसुचक्रायुधकुलचिह्नसशोभितमद्भुतरूपधरम् ॥५॥

आजानुवाहुलताखिलनिजजननिर्भयदानकरोजस्रम् ॥
 करकमलैर्न जनाभयकारी हरति जनाखिलपापतमिस्रम् ॥६॥
 ब्रजवनितोरोजोदकसम्भववासकरेण पुराप्यधुना ॥
 कोटितराणि किरणामलहाटकहीरकजटितमुद्राङ्गुलिना ॥७॥
 कलङ्कविमोचनबुद्धिसमागतकोटिशशाङ्कलसत्सुनखेन ॥
 माहवदासकथितवचनेन सुखयतु हरिरिहं रसिकमनेन ॥८॥
 भुजगराजसुशोभितसद्भुजस्तरलवारिजगर्भलसत्करः ॥
 विजयते हरिवल्लभ इष्टदः करतलो रतलोकशुभेष्टदः ॥९॥
 तुलसीमालं कमलागारं स्वजनाधारं विमलाचारम् ॥
 सुगुणांपारं विजितामारं वल्लभराजं नौमि सदाहम् ॥१०॥

अथ द्वितीयप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

स श्रीवल्लभ एव सुसरसम् ॥ सज्जनमानसहंसोनलसम् ॥१॥
 धर्मपरोयं रेजे हरिरिति खलु सदयम् ॥ ध्रु० ॥
 भात्युदरे रोमावलिरमला ॥
 लोकनलजितत्रिभुवनकमला ॥२॥
 मकरध्वजशररूपधरैव नु ॥
 नाभिहृदयमिलिता रसधारैव नु ॥३॥
 यमुना किमु किमुतामृतधारा ॥
 मधुकरराजिरुत किमियं (?) रा ॥४॥
 किमु स्मरनरपतिनिःसरणीयम् ॥
 किमुताखिलरसमर्यादेयम् ॥५॥

मधुरकोमलवागमृताणवोद्भवसदूर्मिसुमग्नझषध्वजः ॥

विजयते भुवि वल्लभवल्लभः सुमदनो मदनोन्मदलोचनः॥२॥

नयनपद्मनिमेषविलासकः स्वजनमानसमन्मथमन्मथः ॥

हसितलोचनमारविलासवान् विमलकोमलकोकविलोचनः॥३॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते वदनवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ द्वितीयसर्गः प्रारभ्यते ॥

विशालभालपुण्ड्रकं सुचक्रहेमकुण्डलम् ।

लसत्सुनासिकाद्विजं सुविम्बशोभिताधरम् ॥

शुभास्यहास्यमण्डितं सुकामकेलिपण्डितम् ।

मनोज्ञवेषमालिनं भजामि वल्लभं वरम् ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो वसन्तरागेण गीयते ॥

सौभगकम्बुककन्धराभासिततुलसीदारुजमाली

रतिपतिपाशविलासधरामलगुञ्जास्त्रगधिकशाली ॥१॥

रेजे श्रीवल्लभोऽवहारी श्रीयमुनाकलकूलश्रीगोकुलविविध

केलिकलारसधारी ॥ध्रु०॥

यस्योरःस्थलमास्नायेन्द्रभवाजधराकमलाद्यविगम्यम् ॥

केलिकलारसकुशलकुसुमशरकेलिसदनसमलाकृतिरम्यम् ॥२॥

रासरसे श्रीगोपवधूकुलकेलिकलारसपरिरम्भितम् ॥

कामसमुद्रतरङ्गसुसजितं त्रिभुवनरूपमलं ललितम् ॥३॥

कुसुमशरासननरपतिदुर्गमदुर्गमनेकविहारपरम् ॥

विशालसमुन्नतमोहितनरनारीजनमद्भुततापहरम् ॥४॥

त्रिभुवनसारं सुभगविहारं लज्जितसारं धर्मपरम् ॥

कम्बुसुचक्रायुधकुलचिह्नसुशोभितमद्भुतरूपधरम् ॥५॥

आजानुवाहुलताखिलनिजजननिर्भयदानकरोजस्रम् ॥
 करकमलेन जनाभयकारी हरति जनाखिलपापतमिस्रम् ॥६॥
 ब्रजवनितोरोजोदकसम्भववासकरेण पुराप्यधुना ॥
 कोटितराणि किरणामलहाटकहीरकजटितमुद्राङ्गुलिना ॥७॥
 कलङ्कविमोचनबुद्धिसमागतकोटिशशाङ्कलसत्सुनखेन ॥
 माहवदासकथितवचनेन सुखयतु हरिरिहं रसिकमनेन ॥८॥
 भुजगंराजसुशोभितसद्भुजस्तरलवारिजगर्भलसत्करः ॥
 विजयते हरिवल्लभ इष्टदः करतलो रतलोकशुभेष्टदः ॥९॥
 तुलसीमालं कमलागारं स्वजनाधारं विमलाचारम् ॥
 सुगुणांपारं त्रिजितामारं वल्लभराजं नौमि सदाहम् ॥१०॥

अथ द्वितीयप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

स श्रीवल्लभ एव सुसरसम् ॥ सज्जनमानसहंसोनलसम् ॥१॥
 धर्मपरोयं रेजे हरिरिति खलु सदयम् ॥ ध्रु० ॥
 भात्युदरे रोमावलिरमला ॥
 लोकनलजितत्रिभुवनकमला ॥२॥
 मकरध्वजशररूपधरैव नु ॥
 नाभिहृदयमिलिता रसधरैव नु ॥३॥
 यमुना किमु किमुतामृतधारा ॥
 मधुकरराजिरुत किमियं (?) रा-॥४॥
 किमु स्मरनरपतिनिःसरणीयम् ॥
 किमुताखिलरसमर्यादेयम् ॥५॥

किमुत मदननृपविजयध्वजेयम् ॥

किमनङ्गशासनयष्टिरियम् ॥६॥

वभूव न निर्धारयितुं कोपि ॥

शक्तो हि माहवदास एकोपि ॥८॥

यस्योदरान्तं न ययुः सुरेशमुनीशपद्मासननारदादयः ॥

वेदा अथापीतरयोगसिद्धाः स गोकुलेशोयमलं विरेजे ॥९॥

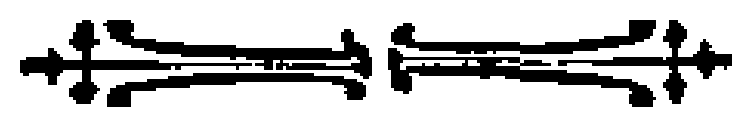
सुकान्तश्च स्वभक्तानां दुष्टानामथ दुःसहः ॥

व्रजसीमन्तिनीनाथो वल्लभोयं विराजते ॥२॥

श्रीवल्लभोदरे भाति रोमावलिरिन्दिरान्विता ॥

ससेनस्यैव कामस्य किमु मार्गस्य पद्धतिः ॥३॥

इति श्रीवल्लभगीते रोमावलिवर्णनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

॥ श्रीवल्लभः ॥

अथ तृतीयसर्गः प्रारभ्यते ॥

जगद्विमोहातिमनोज्ञवेषो जगत्त्रयेशो द्विजराजवेषः ॥

स्वभक्तपद्माकरतारकेशो विराजते गोकुलनाथ एषः ॥१॥

अथ प्रथमप्रवन्धो नटनारायणरागेण गीयते ॥

त्रिभुवनसारो जगदाधारो लज्जितमारो धरणितले ॥

नृवराकरो वेदविचारो लीलापारोप्यतिविमले ॥१॥

श्रीवल्लभ इति रेजेमलं येन विमोहितं भुवनमलम् ॥ध्रु०॥

यद्धृदयं हि सदा सदयं श्रीमणालयमेकरसेन ॥

मनसिजपाशमिव धृतमुपवीतं कामनृपचापमौर्वीकंमजेन ॥२॥
 उपवीतं गर्वरोमांवलिरविजागङ्गासैरस्वतीवेण्यभिरामम् ॥
 ॐकारावतौन्नतममलं नाभिं दधानो मूर्च्छितकामम् ॥३॥
 मकरध्वजनृपरमणागारं किमु किमुत स्मरकेलिरसकोशम् ॥
 किमुतोदरनदवेगावर्तं सुभगोदररससरोभववेपम् ॥४॥
 रतिपतिमृगपतिगुहामुत किं वा किमुत कुसुमशरमृगयुपाशम् ॥
 मनसिजगमनागमनद्वारं किमु किमुत।खिललक्ष्मीवासम् ॥५॥
 विमलयशोद्भुतसितसूत्राङ्गवरप्रावारमाली मनोहरम् ॥
 लज्जितमृगपतिकटितटधारी सुनितम्बशाली सुखकरम् ॥६॥
 सितसूत्राम्बरपारेधनकारी लज्जितरम्भोरुद्वयधारी ॥
 मनोहरजानुसुवर्तुलजंघी त्रिभुवनजनकुलमङ्गलकारी ॥७॥
 मनसिजयानसुभगमकरामलचिह्नसुवस्त्रो मनोहारी ॥
 माहवदासमनोहरवेपो बल्लभरसिकजनाभयकारी ॥८॥
 स्मरनिवाससुनाभिमनोहरो विजयते खलु बल्लभवल्लभः ॥
 मदनमोहविलासगतिः प्रियहरिजनोरिजनोशसि तापकृत् ॥९॥

॥अथ द्वितीयप्रधन्धो मेघमलहाररागेण गीयते॥

कमलोदरदलशीतलममलम् ॥ सुन्दरसौभगद्वेषितकमलम् ॥१॥
 श्रीवल्लभवल्लभचरणं भजे महाखिलमङ्गलकरणम् ॥ध्रु०॥

गोपसीमन्तिनीहृदयालिङ्गितम् ॥

लक्ष्मीकुचभूषणमतिललितम् ॥२॥

वृन्दावनगोगणकृतगमनम् ।

रसिकजनाखिलतापविशमनम् ॥३॥

१. 'मौगार्वाकम्' इति पाठस्त्वशुद्धः ।

२. 'गुञ्ज' इत्यपि पाठः किन्त्वशुद्धः ।

३. 'मन्याद्विजयताप' इत्यादि पाठः अशुद्धः ।

योगतपोध्वरदानागम्यम् ॥

शेषसुरेशभवादिविनम्यम् ॥४॥

विद्रुमकिशलयकोमलसुतलम् ॥

पद्माङ्कुशध्वजचिह्नसुविमलम् ॥६॥

अङ्गुलिनखरुचिजितशतचन्द्रम् ॥

निरुपमममलं जनकृतभद्रम् ॥७॥

चञ्चलमकरध्वजकृतवासम् ॥

लोकनमोहितमाहवदासम् ॥८॥

भातीह तीव्रामलपञ्चबाणनिवासमेकान्तजनातिगम्यम् ॥

लक्ष्मीनिवासं रसिकातिगम्यं श्रीवल्लभाभोरुहपादयुग्मम् ॥९॥

सकलभुवनसारं लज्जितोन्मत्तमारं

चपलनयनतारं कोटिकामावतारम् ॥

निजजनपरिवारं कण्ठगुञ्जाप्तहारं

रसरसिकमपारं वल्लभं तं नमामि ॥१॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते चरणवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ चतुर्थसर्गः प्रारभ्यते ॥

अत्याम्नायविचारी च वेददोहनतत्परः ॥

कृतोपवीतदामा च वल्लभोस्तु गतिर्मम ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो भैरवरानेन गीयते ॥

उत्तमकेलिकलारसमोदी ॥ अगणितसारो नित्यविनोदी ॥१॥

श्रीगोकुलनाथोखिलसुखकारी सततं रेजे निगमविहारी ॥ध्रु०॥

वचनायुधजितदुर्जनदण्डी ॥ ध्वासितकपटीखलपाषण्डी ॥२॥
 वादाखिलजितबुधजनशाली ॥ मुखशुचिरुचिजितांशुमाली ॥३॥
 वेदसुरक्षितमर्यादोलम् ॥ सज्जनचर्चितपादो विमलम् ॥४॥
 निजजनमधुकरगीतो विमलम् ॥ शीतलचरणसरोजोतिकलम् ॥५॥
 सद्गुणसागरपूरितदेही ॥ द्विजवरकर्म्मालङ्कृतो हि ॥६॥
 त्रिभुवनपावनकीर्तिसुशाली ॥ यशोमलतिलकमनोहरभाली ॥७॥
 वशी हि नित्यं स्वच्छन्दगामी ॥ धर्मरतो ननु माहवस्वामी ॥८॥

वेदवादजिताधर्मिदण्डिस्वामी बुधेश्वरः ॥

कृतानन्दयुता पृथ्वी स रेजे वल्लभोमलः ॥९॥

लसत्सुभालं नयनोद्विशालं सुकण्ठनालं खलु दुष्टकालम् ॥
 स्वदासपालं तुलसीष्टमालं वन्दे रसालं द्विजराजबालम् ॥१०॥

अथ द्वितीयप्रबन्धो भैरवरागेण गीयते ।

कीर्तिविमोहितसुरनरनागे ॥ पापण्डाधर्ममदगतरागे ॥१॥

श्रीगोकुलनाथे मम रतिरस्तु विमलगुणगाथे ॥ध्रु०॥

धर्मविरक्षणकृतदृढवचने ॥ तुलसीस्रक्तिलकामलवदने ॥२॥

वेदकथितनिजधर्ममर्यादे ॥ जितवरपण्डितपुष्टिविवादे ॥३॥

श्रीभागवतधृतवचनामोदे ॥ रसिकसुनिजजननित्यविनोदे ॥४॥

कलिफणिग्रसितसुरक्षितजीवे ॥ सद्यशसामोदितनरदेवे ॥५॥

श्रीगोवर्धनधरणसमर्थे ॥ मनसि विचारितशुचिश्रुत्यर्थे ॥६॥

यशसोज्ज्वलितत्रिभुवनलोके ॥ चरणाश्रितजनकृतगतशोके ॥७॥

श्रीगोकुलकृतनित्यविहारे ॥ निजजनमाहवप्राणाधारे ॥८॥

छन्दःसारं नरवरशुचिव्राह्मणेन्द्राकृतिं हि

विद्यासारं कमलनयनं कोटिकामावतारम् ॥

गुञ्जाहारं विमलतुलसीकाष्ठकण्ठाप्तमालं

वन्दे लीलाविविधरमणं वल्लभं श्रीनिवासम् ॥१॥

कामं स्वच्छयशः पवित्रितजगल्लोकं सुधर्मान्वितं

सत्योपेतमजस्रकालसदृशं श्रीविद्वलेशात्मजम् ॥

ब्रह्मेशेन्द्रमुनिन्द्रगीतयशसं चामिकराङ्गाश्रियं

वन्देहं मधुराननं नरवरं श्रीवल्लभं श्रीप्रियम् ॥२॥

यशस्तिलकभालश्च वेदवादविशारदः ॥

कीर्तिमालालसदृक्षा रेजेलं वल्लभः सदा ॥३॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते यशोवर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ पञ्चमसर्गः प्रारभ्यते ॥

धर्मरक्षणसद्देहधारिणं वेदधारिणम् ॥

वन्देहं कोटिकामाङ्गं वल्लभं जनवल्लभम् ॥१॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धः कर्णाटरागेण गीयते ॥

गायन्त्यमरादय इति नित्यम् ॥ सत्कीर्तिं हि सदा जनचिन्त्यम् ॥१॥

श्रीवल्लभराजं नमाम्यानन्दितसुजनसमाजम् ॥ ध्रु० ॥

वेदा विधृता हस्ते येन ॥ धर्मसुरक्षणकृतसुपथेन ॥२॥

व्रजसीमन्तिनीमानसपाणिना ॥ कलिभवमत्तसुदुर्जनफणिना ॥३॥

गोचारणवरगोपवेपधारिणां ॥ गोपवालकविविधसुखकारिणां ॥४॥

वृन्दावनकृतनरवेपेण ॥ दैत्यसमाजकृतशेषेण ॥५॥

इन्दीवरघननीलाङ्गेन ॥ अकलविहारेणात्मभवेन ॥६॥

स श्रीद्विजवररूपधरोयम् ॥ केन ज्ञातो नेति हि कोयम् ॥७॥

अकलितरूपो नित्यविहारी ॥ निजजनमाहवमङ्गलकारी ॥८॥

यो नन्दगेहे ब्रजसुन्दरीणां

कामावतारो नयनाभिरामः ॥

शिव्यस्थदध्यादिक चौर एव

श्रीवल्लभोयं रमते ब्रजेशः ॥९॥

॥ अथ द्वितीयप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

संगीतसुकुशलगानो विमले ॥ रेमेलं सुकुसुमपरिमले ॥१॥

श्रीवल्लभ इति यमुनाकूले कूजत्सारसमिथुनमराले ॥ध्रु०॥

मयूरकोकिलचातकरावे ॥ गोकुलनाथजनितरसभावे ॥२॥

कदलीसहकारशोभितपत्रे ॥ विकसितसुभगविविधशतपत्रे ॥३॥

शीतलमन्दसुरभिशुचिपवने ॥ शोभालोकनलजितभुवने ॥४॥

प्रफुल्लितवकुलकदम्बतमाले ॥ कामनृपनखरुचिकिंशुकजाले ॥५॥

कामकलारसरसिक्रवसन्ते ॥ गुञ्जन्मधुकरपटलसुललिते ॥६॥

पञ्चविशिखनृपशोभितसेने ॥ नित्यानन्दयुते शुभविधिने ॥७॥

सुखयतुरसिकजनंकलगीतम् ॥ माहवभणितमिदं मधुललितम् ॥८॥

ललितकमलमाले कोकिलाकेकिहंस-

पिकमधुकररावेत्युन्मदानङ्गभावे ॥

त्रिगुणललितवाते यामुनीयोपकण्ठे

विहरति सततं श्रीवल्लभो वल्लभेशः ॥१॥

श्रीमद्भोगणवल्लभश्च सततं श्रीवल्लभावल्लभः

श्रीमद्भोक्तुलवल्लभश्च सततं श्रीभानुजावल्लभः ॥

श्रीमद्विठलवल्लभः शुभमतिः श्रीवल्लभः श्रीपतिः

श्रीमद्भानुसुतातटे हि रमते सौख्यं द्विजात्याकृतिः ॥२॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते यमुनोपकण्ठवर्णनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ षष्ठसर्गः प्रारभ्यते ॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धो धन्याश्रीरागेण गीयते ॥

चलति खलु मेरुगिरिरचलनगराजपतिरमरभवनं सरति

भववास एव ॥

त्यजति खलु मेदिनीभारमथ फणिधराधीश्वरोप्यथ तदा शेष एव ॥१॥

चलति मधुरतरपण्यवचनमलमुदारं श्रीवल्लभस्येति यदि

मधुरतरभाषिणो द्विजवराधीश्वरस्यातिसारम् ॥ ध्रु० ॥

गच्छति खलु तदा मेदिनी गतबला वेपमानाङ्गयुक्ता रसान्तम् ॥

कूर्मराजो भवति निर्वलो बलधनो मेदिनीभारपृष्ठो नितान्तम् ॥२॥

त्यजन्ति खलु सागरा अतुलबलधारिणोप्यखिलधनवारिणो

विगतसत्त्वम् ॥

धर्मगतबुद्धयो विगतमर्यादा इह तदा मानिनोप्यविकसत्त्वम् ॥ ३ ॥

नारायणवरवदनपङ्कजभवसाङ्गवेदा भवन्ति हि तदालं विगतसाराः ॥

भवति वायुरपि गतगतिरुग्रवलतस्तदागतकुकीलः ॥४॥

१. 'तदा शेषमेव' इत्यपि पाठः ।

२. 'विगततत्त्वम्' इत्यपि पाठः ।

नो रवेरुदय इति भवति रुचिमलिनोत्पुग्रधर्मप्रवृत्तेस्तदा हि ॥
 अचलपदमागतो ध्रुव एव निश्चलश्चलति विवशं तदां सदनतो हि ॥५॥
 भवति धर्मस्य नाशोऽथ सुखकारिणो विश्वपूज्यस्य तु खलु तदास्य ॥
 ब्राह्मणश्चपचयोरैक्यमेवाशु खलु भवति शास्त्रस्य नाशश्च तस्य ॥६॥
 धेनवो विगतदुग्धा भवन्ति हि तदा नष्टमेतत्पुराणं भवत्येव ॥
 इन्द्रशासनरतो मेघ एव तदा हि वर्षति नो भुवि सुजलमेव ॥७॥
 भवति दुःखिततरं त्रिभुवनं गतवलं धर्मरहितं तदात्पुग्रतापम् ॥
 श्रीवल्लभयशो माहवोदितमिदं स्वजनमानन्दयतु विगतपापम् ॥८॥

धर्मो नष्टो भवति हि तदा दुःखिता लोक एव
 वृक्षा नैवोत्तमरसयुताः सत्फलास्ते भवन्ति ॥
 नद्यौघो वै विगतसुगतिः सम्भवत्येव तत्र
 वन्द्यं धर्मं त्यजति हि यदा वल्लभो गोकुलेशः ॥९॥

अथ द्वितीयप्रबन्धो मेघमल्लहाररागेण गीयते ।

यौवनगर्वितसौभगदेहा ॥ चपलालम्बितसज्जनगेहा ॥१॥
 हे श्रीवल्लभ कीर्तिरियं दधति ते वपुरतिकमनीयम् ॥ध्रु०॥
 सदसि तवैव त्वरयागता ॥ नम्रास्येनं त्वयावगणिता ॥२॥
 ततो गता सा गर्वभरेण ॥ त्वरया युक्ता रोषभरेण ॥३॥
 दुर्जनहन्मर्यादां भित्वा ॥ नृगसागरदिगुलङ्घनं कृत्वा ॥४॥
 ब्रह्मेशेन्द्रसभां हि प्रविष्टा ॥ तेषां मनसि जाता तिष्ठा ॥५॥
 नागवरुणसंघेऽथ गता ॥ स्तुतिवचनैस्तैरतिमानिता ॥६॥
 चपला मोहितात्रिभुवनलोका ॥ सानन्दा सुगुणां गतशोका ॥७॥

१. विवशास्तदा' इत्यपि पाठः ॥

२. 'नम्रास्या न' इत्यपि पाठः ॥

माहवभणितमिदं कलगीतम् ॥ सुखयतु सुजनं वेदातीतम् ॥८॥

विख्यातकीर्तिः शतकाममूर्तिर्यशोभिरामो नयनाभिरामः ॥

विप्रोग्रदेहो वरमाधवोहो रेजे भवो वल्लभराजदेवः ॥९॥

मालाभिरामस्तिलकाभिरामश्चक्राङ्गरामः सुगुणाभिरामः ॥

देहाभिरामः स्वजनाभिरामः श्रीवल्लभो मे रमतां मनस्के ॥२॥

इति श्रीवल्लभगीते कीर्तिघर्णनो नामः षष्ठः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ सप्तमसर्गः प्रारभ्यते ॥

कोटिकामकलाधीशः सत्कीर्तिकुलनन्दनः ॥

यशसोज्ज्वलितं विश्वं वल्लभः सोस्तु मे गतिः ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो मेघमल्लहाररागेण गीयते ।

तरुणीलक्षणगुणरसपूर्णा ॥ त्रिभुवनसंहनना सितवर्णा ॥१॥

कीर्तिरियं श्रीवल्लभ ते स्वेच्छातो भुवि दिवि विचरते ॥ध्रु०॥

अधुना दूतीस्वरूपं गता ॥ रमते भुवने मदगर्विता ॥२॥

आनयति परशोभारामाम् ॥ त्वद्गुणवर्णनपूरितकामाम् ॥३॥

वशीकृतसरमणप्राचीसावित्री ॥ अमितलक्ष्मीकमलजपुत्री ॥४॥

स्वेच्छागामिनी मुखकलवचना ॥ मोहिताखिलत्रिभुवनसुजना ॥५॥

रसाभूनाकविमोहितरामा ॥ हर्षितवदना पूरितकामा ॥६॥

किमुत हि मोहिनीरूपधरा ॥ ननु त्रिभुवनजनविधृतकरा ॥७॥

माहवदासभणितमतिललितम् ॥ सुजनं फलयतु वल्लभचरितम् ॥८॥

यस्यैव कीर्त्योज्ज्वलितं जगत्त्रयम्

विद्याधनस्याच्युतधर्मचारिणः ॥

॥ लीलाविजातिप्रियदेहधारिणः

श्रीवल्लभोयं रमते सदा हि सः ॥१॥

अथ द्वितीयप्रबन्धो भैरवरागेण गीयते ।

देवनरनागानिति कथयति ॥ त्रिभुवनतापं खलु शमयति ॥१॥

कीर्तिस्ते श्रीगोकुलनाथ सुजनोच्चारितसद्गुणगाथ ॥ध्रु०॥

यशोदागेहे यो जातो हि ॥ स श्रीवल्लभ ईश्वरतो हि ॥२॥

चौरो नवनीतदधिदुग्धस्य ॥ स श्रीवल्लभ आत्तरसस्य ॥३॥

यो गोपीजनमङ्गलकारी ॥ स श्रीवल्लभो द्विजरूपधारी ॥४॥

गोपाङ्गजकृतक्रीडो निर्भयम् ॥ स श्रीवल्लभो रेमे सदयम् ॥५॥

वद्धो यो यशोदाकरदाम्ना ॥ स श्रीवल्लभो रेजे सुनाम्ना ॥६॥

नित्यं वासकृतगोपीधामा ॥ स श्रीवल्लभो वल्लभनामा ॥७॥

सुजनं सुखयतु माहवभणितम् ॥ वल्लभकीर्तिर्वचनमतिललितम् ॥८॥

यो गोपीजनवल्लभो वरतनुर्नन्दप्रियालालितो

गोपाभिकृतिरेव गोपवनितौकोजातदध्यापणिः ।

आभीरान्वयनीरजातरजनीनाथो मनुष्याकृतिः

स श्रीवल्लभ एव विद्वलसुतो रेजे भुवि प्राकृतिः ॥९॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते कीर्तिवर्णनो नाम सप्तमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथाष्टमसर्गः प्रारभ्यते ॥

पुनरेव हि सा कीर्तिर्वल्लभस्य नराकृतेः ॥

जगाद भुवने लोकान्गोकुलशगुणान्सुखम् ॥१॥

द्वितीयप्रबन्धः कर्णाटरागेण गीयते ॥

कृतं गोचारणरमणम् ॥ दुःखितजनभवसागरतरणम् ॥१॥

श्रीवल्लभस्य गुणवर्णनकं कथयामि तस्य गतनरकम् ॥ध्रु०॥

वेणुवादेन कृतं कलगानम् ॥ श्रवणस्थगितानेकविमानम् ॥२॥
 रासादिकरमणं हि कृतम् ॥ नित्यानन्दी वै सततम् ॥३॥
 विविधरसलीलासुरतिना ॥ नागमनुष्यामरगणपतिना ॥४॥
 ब्रह्मेशेन्द्रसेवितचरणेन ॥ सर्वानन्दपूरितसुजनेन ॥५॥
 खलु सुरसिकजनभाग्योदयेन ॥ खलपापण्डिविगतदयेन ॥६॥
 मनसिजत्रासदललितमुखेन ॥ चरणाश्रितजनदक्षमुखेन ॥७॥
 स श्रीवल्लभो रमते विमलम् ॥ माहवकासुपतिरिति सुकलम् ॥८॥

पूर्णानन्दोदधिरिति सदा सद्गुणानां निधिश्च

माङ्गल्यानामुदधिरथ सद्धर्मकामोदधिश्च ॥

मर्यादानामुदधिरथ सद्रूपतेजोदधिश्च

विप्रावेशः खलु विजयते गोकुले गोकुलेशः ॥९॥

॥ अथ द्वितीयप्रबन्धः देशाखराणेण गीयते ॥

व्यासपराशरनारदबन्धे ॥ त्रिभुवनमोहनरूपसुविद्ये ॥१॥
 श्रीवल्लभे मतिरस्तु सदा कलुषस्नेहा न भवतु कदा ॥ध्रु०॥
 यस्य द्वारपालोस्ति हि ब्रह्मा ॥ सद्बिधृतवल्लभपरब्रह्मा ॥२॥
 नारदो गानं करोत्यनिशम् ॥ तुम्बुरुयुक्तो हरिरससरसम् ॥३॥
 सेवते नाकाधीशोऽनुदिनम् ॥ करधृतयष्टिः कलिमलशमनम् ॥४॥
 सगणोमेशो भजते नित्यम् ॥ तदर्धनिः कुरुतेखिलकृत्यम् ॥५॥
 आज्ञामुद्योतकारस्तनुते ॥ चन्द्रोऽमृतशैत्यं वै कुरुते ॥६॥
 ऋतवः पट् सेवन्ते नित्यम् ॥ स्वोद्गुणयुक्ता विमलाः सत्यम् ॥
 घोषसीमन्तिनीलोचनतारे ॥ निजजनमाहवप्राणाधारे ॥८॥
 ब्रह्मादीनां च वेदानामिन्द्रादीनामुदारतः ॥

तं नमामि सदाराध्यं गोकुलेशं जगद्गुरुम् ॥९॥

॥ सेवन्ति यस्याङ्घ्रिसरोरुहं सदा मरेशकेशोरगकिन्नरादयः ॥

जगत्त्रयेशो वरगोपिकेश्वरो विराजतेयं भुवि गोकुलेश्वरः ॥२॥

॥ इति श्रीवल्गुभगीते गुणवर्णनो नामाष्टमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ नवमसर्गः प्रारभ्यते ॥

भवेन्द्रकादिवन्दितं सदैवमोदपूरितं

जनार्तिनाशकोत्सुकं स्वभक्तकामपूरकम् ॥

विशुद्धमुक्तिदायकं द्विजेन्द्रराजनायकं

सुशास्त्रवेदसागरं भजामि गोकुलेश्वरम् ॥१॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धः केदाररागेण गीयते ॥

कलिमलहारिणं जनसुखकारिणं श्रुतिस्मृतिधारिणं धर्मपरम्

सौभगसुरतं जगति सततं पावनचरितं पापहरम् ॥१॥

श्रीगोकुलेशनाथं सत्यरतं भजेहं गुणसागरमविरतम् ॥ध्रु०॥

सज्जनरम्यं निगमागम्यं त्रिभुवननम्यं परमेशम् ॥

शुकादिस्तुत्यं श्रीगोकुले नित्यं वसन्तं सत्यं कमलेशम् ॥२॥

स्वाखिलसुखदं वल्लभकामदमदेयवरदं सत्सेव्यम् ॥

चलेक्षणं तारं विप्राकारं जगदाधारं देहदिव्यम् ॥३॥

सुगुणागारं संसारसारं लज्जितमारं भुवनेशम् ॥

सुरमणमजस्रं स्वमलतमोघ्नं कोटिरुचिसहस्रं घोषेशम् ॥४॥

जिताखिलदण्डिनं मायावादखण्डिनं श्रीगोकुलमण्डनं हृषीकेशम् ॥

धर्मधुरंधरं कोटिकामसुन्दरं सुन्दरीमनोहरं सज्जनेशम् ॥५॥

भक्तचिन्तामणिं सुन्दरीमनःफणिं दुर्जनान्तिकृत्फणिनं विशेषम् ॥

सदैव घोषवासं प्रमोदयुक्तहासं कृतेन्दिरानिवासं मनोज्ञवेशम् ॥६॥

स्वभद्रदानसदयं सुदुष्टदैत्यनिर्दयं पदागतकृताभयं किशोररूपिणम् ॥
 सुगौरदेहदान्तं विलासिनीतुकान्तं दुर्जनकृतान्तं सुरूपधारिणम् ॥७॥
 वशीकृतत्रिकालं सुहृद्विलम्बिमालं श्रीविठलेशवालं पूतकीर्तिम् ॥
 माहवनायकं सुनेत्रमारसायकं समग्रसुखदायकं मनोज्ञमूर्तिम् ॥८॥

ताराणामधिपस्तु शीतकिरणो देवेश्वरो वै गुरु-

मेरुश्चाचलतस्तथोरगपतिः शेषोऽग्न्यर्धाशो रविः ॥

वृक्षाणामथ पारिजातकतरुस्कन्दस्तु सेनापतिः

सर्वेषामधिपः सदा विजयते श्रीवल्लभः सत्पतिः ॥९॥

अथ द्वितीयप्रबन्धष्टोडीरागेण गीयते ॥

सकलानन्दकलारसपूर्णम् ॥ निर्मलहाटकमोहदवर्णम् ॥१॥

भजेहं श्रीवल्लभचन्द्रं स्वजनपूरिताखिलसद्भद्रम् ॥ध्रु०॥

शीतलसौभगवचनामृतम् ॥ स्वच्छयशः किरणाललितम् ॥२॥

स्वज्ञात्युडुगणपरिशोभितम् ॥ शमितान्धकारपटलदुरितम् ॥३॥

सुरसिकसजनसंघचकोरम् ॥ शीतलसुभगरसाकरपूरम् ॥४॥

प्रफुल्लितत्रिभुवनजनौषधिम् उद्भवस्थलवल्लभकुलोदधिम् ॥५॥

निष्कलङ्कं च तथैवास्तम् ॥ सद्गुणजीवितलोकसमस्तम् ॥६॥

नक्तंदिवाप्यतिरुचिमालिनम् ॥ सदाक्षयदेहमतिशालिनम् ॥७॥

माहवदासोदितमतिरुचिरम् ॥ सुखयतु रसिकजनं खलु सुचिरम् ॥८॥

कनकसुगौरं कामरसपूरममृतसुपूर्णं निर्मलसुवर्णम् ॥

सुजनचकोरं कीर्तिसुकिरणं तु खलु भजेहं वल्लभचन्द्रम् ॥९॥

गुणार्णवो गुणातीतो वल्लभो वल्लभाकृतिः ॥

व्रजेश्वरः कलानाथो वल्लभोऽयं विराजते ॥१०॥

अथ तृतीयप्रबन्धः केशररागेण गीयते ॥

तपोदानवरतीर्थयोगान्नायकर्मवितानधर्मव्रतश्रेयसा न ॥

स्वाध्यायसन्यासान्यदेवतार्चनब्रह्मचर्यादिभिः प्राप्यते न ॥१॥

भजेहं सदा तं वरं गोकुलेशं कलिकलुषखण्डनं जनहृदयमण्डनं

मोदपूर्णं जगतामधीशम् ॥ध्रु०॥

हेमकुण्डलधरं सौख्यरत्नाकरं त्रिभुवनमोहदं श्रेष्ठदेहम् ॥

चललोचनतारकं जितभ्रुकुटीमारकं कोटिकामावतारं शुभेहम् ॥२॥

कण्ठोपवीतधारिणं स्वजनमुखकारिणं भवजलधिरत्नमेकं जनानाम् ॥

अखिलसुखदायकं पार्वतीनायकं सकलकल्याणराशिं जनानाम् ॥३॥

ब्रजनारीकण्ठभूषणं जितसकलदूषणं निर्भयं केलिकर्तारमीशम् ॥

रूपगुणनागरं रसिकसुखसागरं घोषसीमन्तिनीजीवितेशम् ॥४॥

ब्रजवधूवल्लभं ब्रह्मादिदुर्लभं कोटिकन्दर्पलावण्यमाद्यम् ॥

वेदरसमण्डितं कामरसपण्डितं हीन्दिरेशानकं जगति वन्द्यम् ॥५॥

विख्यातकीर्तिं विशदकलमूर्तिं चलगमनमालिनं चारुवेषम् ॥

कोटिमदनाकृतिं ज्ञातजनसत्कृतिं स्वानन्दपूरितजनमशेषम् ॥६॥

श्रीविद्वललालितं रुक्मिणीपालितं लोकवालाकृतिमेकरूपम् ॥

अज्ञातकारणमिवाबुद्धिधारिणं निर्मलाखिलाद्विजजातिभूषम् ॥७॥

श्रीभागवतसद्रूचिं सदा हृदये शुचिं मोहमायान्धकारोदुराजम् ॥

सुहृपीकेश्वरं माहवाधीश्वरं भक्तजनसौख्यराशिं किलाजम् ॥८॥

शुकसनकमुनीन्द्रसेविताङ्घ्रिसरसिजमैश्वररूपमादधानम् ॥

द्विजवरविमलाकृतिं किशोरं सततमहं हि भजामि गोकुलेशम् ॥९॥

अथ चतुर्थप्रबन्धो मादुरागेण गीयते ।

अनन्यतया भजनं क्रियते ॥ तदा श्रीवल्लभोऽयं प्राप्यते ॥

दुर्लभोयं ब्रह्माद्यखिलकृतंविनयम् ॥ध्रु०॥

भवति हि भजने दृढता यस्य ॥ सलभोऽप्यचिरं स खलु तस्य ॥२॥

पादपां वतैश्चन्देनां भवन्ति ॥ कीचकश्चन्दने गोपीशमेति ॥३॥

कृतं कृष्णाधरपीयूषपानम् ॥ नेतरस्ते मनो गच्छति नूनम् ॥४॥

चातको मेघ इव भवति विश्वासी ॥ तं मिलति श्रीवल्लभोविनाशी ॥५॥

सदा किशोराकृतिरतिसरसम् ॥ सज्जनमानसहंसोतिरसम् ॥६॥

ब्रह्मजानारदगीतोतिकलम् ॥ वल्लभसुरसिकजनोखिलम् ॥७॥

माहवदासभणितमतिरम्यम् ॥ सुरसिकजनहृदि वसतु स्वगम्यम् ॥८॥

मुनिवरगीतं नयनसुशीतं कमलशुभास्यं रसिकरहस्यम् ॥

सुचपलनेत्रं स्वजनसुमित्रं ब्रजपतिमीशं भजत जनेशम् ॥९॥

जगत्त्रयादिमोहदं स्वसेवकातिमोददम् ॥

विलासिनीष्टसौख्यदं पदाश्रितातिकामदम् ॥२॥

सदर्थधर्मकप्रदं सुनामतोतिमोक्षदम् ॥

स्ववल्लभं सुसिद्धिदं भजामि विप्रमानदम् ॥३॥

इति श्रीवल्लभगीते गुणवर्णनो नाम नवमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ दशमसर्गः प्रारभ्यते ॥

स्वहृन्निवासं कमलविलासं ब्रह्माद्यगम्यं रसिकातिरम्यम् ॥

मनोज्ञवेपं खलु गोकुलेशं भजान्यनीशं ब्रजसुन्दरीशम् ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो मलहाररागेण गीयते ।

यस्य मुखं शतमारं जयते सुन्दरताजितचन्द्रमसम् ॥

सुद्युतिजितशतकिरणसहस्रं शीतलताजितकमलं सरसम् ॥१॥

भजेहं श्रीगोकुलपतिमीशं घोषसीमन्तिनीरमणमनिशम् ॥ध्रु०॥
 दधानमसितसुचिकुरचयं मनसिजचामरमिव सुवरम् ॥
 भाले यशस्तिलकं च दधानमूर्द्ध्वद्विरेखं हरिमन्दिरं तत् ॥२॥
 रेखयोरन्तरे स्वाभाविका कस्तूरीरेखा च विरेजे ॥
 रसमर्यादैव नु काममर्यादैव नु चागमनिगममर्यादा भेजे ॥३॥
 रूपमर्यादैव नु गुणमर्यादैव नु सौभगमर्यादैव नु विमलम् ॥
 पुरुषमर्यादा नु धर्ममर्यादा किमु वचनमर्यादा किमु सुकलम् ॥४॥
 द्विजमर्यादा किमु भजनमर्यादा नु किमुत नु रमणमर्यादेयम् ॥
 सुखमर्यादा किमु सुखदमर्यादा किमु तेजोमर्यादा नु सेयम् ॥५॥
 प्रवाहमर्यादातिलकरेखयोरन्तर्गता किमु पुष्टिरियम् ॥
 किमुत मनसिजमोहनवल्ली नु मनसिजराजाध्वपद्मतिरियम् ॥६॥
 नाकविजयकरणाय किमुर्द्धमुक्तमदनवाणयाष्टिरियम् ॥
 कलिन्दगिरिमस्तकाधस्तीर्णा वह्लभवह्लभा किमु यमुनेयम् ॥७॥
 किमु मनसिजनृपकौटिल्यवल्ली त्रिभुवनमोहनरूपधारिणी ॥
 न ज्ञातेयं त्रिभुवनलोकैरमला साहवानन्दकारिणी ॥८॥
 सुनेत्रे सुभालं मनोज्ञं सुरूपं तथेत्यूर्ध्वपुण्ड्रं च कस्तूरिकायाः ॥
 स्वभावोद्भवं पुण्ड्रकं संविलोक्य मनो वह्लभस्यातिमोदं गतं मे ॥९॥
 जितास्यकञ्जं रसिकोग्रपुञ्जं विशालनेत्रं रसिकातिमित्रम् ॥
 सदा पवित्रं नगजाकलत्रं श्रीवल्लभं तं हि नमाम्यनन्तम् ॥१०॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथैकादशसर्गः प्रारभ्यते ॥

लक्ष्मीकान्तः कमलवदनः कोटिमारावतारो

विप्राकारः समदमदनोद्वाहिनीश्रीहरास्यः ॥

चक्राकारस्मरमदहरश्रीधरकुण्डलश्रीः

सोयं भाति ब्रजपतिरथो गोकुलेशः सदैव ॥१॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धः सारङ्गरागेण गीयते ॥

मनसिजहिन्दोलारूपहीरयुतहेमकुण्डलरुचिमण्डितगल्लम् ॥

मनसिजचापचपलभ्रुकुटीललितं मधुरमधुरं विमलम् ॥१॥

भजेहं श्रीवल्लभवदनं रूपशीतलसौभगरुचिसदनम् ॥ध्रु०॥

दधानं लोचनकमलं चपलं किमु रतिरतिपतिनर्तनकम् ॥

मनसिजपाशपतितझषयुगलं नु किमु पञ्चाशुगशिलीमुखयुगलम् ॥२॥

त्रिभुवनजयचलितस्मरनरपतिचलझषयानयुगं किमु नेदम् ॥

कामसमुद्रवीचीपटलं नु मुखचन्द्रमिलितचकोरयुगमिदम् ॥३॥

किमुत कुसुमपञ्चाशुगनरपतिनासानालिकगोलयुगम् ॥

किमु चामीकरपञ्जरार्पितशुकं जटितयुगलं चपलं खगम् ॥४॥

किमु नासाकीरपक्षकयुगलं त्रिभुवनविजयकृतदृढपणम् ॥

शफरध्वजनृपकेलिकलारसकुशलं सज्जनमनोहरणम् ॥५॥

किमु श्रीवल्लभवदनं वीक्ष्य भीतिरिति शंवरजयवेपनम् ॥

किमुतास्यामृतसरोवरजातं कमलयुगमलिताराचपलम् ॥६॥

मुखपङ्कजमधुपानमत्तं नु मधुकरयुगलमतिचपलम् ॥

कौकगतिसरसं कामबलदलनं निजजनतापहरणकुंशलम् ॥७॥
 श्रीवल्लभचरणाम्बुजमकरन्दामोदालिमाहवभणितम् ॥
 सुरसिकजनकण्ठाभरणं भवतु तरणं भवसिन्धोरमितम् ॥८॥
 मनोहरास्यं नगजारहस्यं सुभ्रूविलासं कमलानिवासम् ॥
 सुनेत्रविन्दुं खलु वल्लभेन्दुं भजामि नित्यं रसिकातिचिन्त्यम् ॥९॥

विशाललोललोचनं भवोग्रदुःखमोचनं

सुचक्रचारुकुण्डलं मनोजगल्लमण्डनम् ॥

कपोलपालिराजितं हि विट्टलेशलालितं

च घोषगोपिकावरं भजामि गोकुलेश्वरम् ॥१॥

इति श्रीवल्लभगीते षट्पदवर्णनो नामैकादशः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ द्वादशसर्गः प्रारभ्यते ॥

मदनशतनिवासं सुन्दरभ्रूविलासं

तिलकुसुमसुनासं मोदितानेकदासम् ॥

सरसिजसुविकासं मारमोहाल्पहासं

नयनमदनपाशं नौम्यहं वल्लभास्यम् ॥१॥

अथ प्रथमधन्वो रामग्रीरागेण गीयते ।

चम्पककुङ्कुलललितसुनासम् ॥ विश्वविमोहनमदननिवासम् ॥१॥

श्रीगोकुलनाथममलरमणं भजामि सदा भवोदधितरणम् ॥ध्रु०॥

मेघनिचयवरदन्तसुशोभं कमनीयरसनादामिन्याभम् ॥२॥

हासकिरणा विमला दृश्यन्ते कुन्दपुष्पपीयूषयशांसि भजन्ते ॥३॥

कामपाशगुणा नु चन्द्रकिरणा नु तथा हि विभाति सुविम्बाधरो नु ॥४॥

जितवन्धूकविद्रुमकिशलयो नु कामासनो वाङ्मर्यादो नु ॥५॥

कम्बुकण्ठोन्नतं हि मुखाम्बुजनालं अतिललितास्यं विभाति

तथालम् ॥६॥

सरसभुजस्योन्नतहृदयस्य कामसरोवरोदररोमालिशोभस्य ॥७॥

चरणाम्बुजरजोरसे रतस्य जनमुदितं सुखयतु माहवस्य ॥८॥

सुतिलसुमनसोतिरम्यनासं घनघननीलरदं शुभास्यहासम् ॥

अतिविशदहृदव्जं दासवासं स्मरशतमध्यमहं भजाम्यजस्रम् ॥९॥

॥ अथ द्वितीयप्रबन्धो रामघीरागेण गीयते ॥

यस्योदरेमललक्ष्म विभाति सितेतरं वर्तुलाकारम् ॥

किमुदरामृतकलशे विचार्य विधिनापिता राजसुद्रा सुकरम् ॥१॥

मनो मे वसतु श्रीवल्लभराजे भवाजरमेन्द्रेण वाञ्छितचरणाब्जे ॥ध्रु०॥

कुट्टिनिवारणमर्पितवान् वेधास्सुरूपे कज्जलविन्दुकम् ॥

वल्लभास्यहततेजाश्चन्द्रो नु किं सुन्दरमानसे करोति तपस्कम् ॥२॥

कामनृपहृद्गुर्गगमनसोपानं दधाने त्रिभुवनजयकृतपणम् ॥

शय्याभोजनगृङ्गारत्रिसंज्ञं त्रिवलिकं त्रिवेदधरणम् ॥३॥

त्रिशास्त्रागारं त्रिकालसत्यरूपं कामसमुद्रोदरजतरङ्गम् ॥

मनसिजरसद्विजवरस्वाग्रसत्रितयमर्यादं मोहितानङ्गम् ॥४॥

उन्नतनितम्बोरुयुगलं च दधाने कामहिन्दोलास्तम्भम् ॥

जितपुलिनं सुजितकरिहस्तं जितकरभं जितसुन्दररम्भम् ॥५॥

यशोरूपं सितवस्त्रं शुभं वस्त्रपाशपतितमदनयानचिह्नम् ॥

वर्तुलजघने विशदसुगुल्फे त्रिभुवनपावनकृतपणे नूनम् ॥६॥

जितपद्मचरणेप्यङ्गुलीललिते मोहनचरणतलं दधतीदम् ॥

विद्रुमरागं कुंकुमशोभं ननु पल्लवहृताखिलमदम् ॥७॥

सरस्वती किमुत शरणागता तद्धीतिशरणागतो मदनो नु ॥

किमु ब्रजसुन्दरीकुचकाश्मीरं कोमलशीतलजितविशचयं नु ॥८॥

संसारसारं स्वजनाधारं देवकीरमणमाहवभणितम् ॥

भवति रसिकजनकण्ठाभरणं वल्लभगुणहीरकजडितम् ॥९॥

योगध्यानवितानदानसुतपस्तीर्थव्रताम्नायकैः

सद्ब्रह्मव्रतधूमपानविमलाचारोग्रवैराग्यकैः ॥

पञ्चाग्न्याचरणादिकैर्न हि कदा यः प्राप्यते केवलं

भक्त्या लभ्य इति श्रियाश्रितपदः श्रीवल्लभो राजते ॥१॥

सतामधीशं जगतामधीशं श्रीपार्वतीशं द्विजकावलीशम् ॥

धर्माग्रणीशं वचनाग्रणीशं वन्दे सुधीशं वरगोकुलेशम् ॥२॥

श्रीमद्वल्लभवंशमानसभवं सत्कर्मनालं वरं

सद्भर्मादिसुपुत्रकं वरयशः सत्कर्णिकारान्वितम् ॥

आत्मानन्दरसौघसत्परिमलं सदैववालिश्रितं

तच्छ्रीवल्लभवारिजं गुणपरागं चापि भेजे ह्यहम् ॥३॥

श्रीपार्वत्यसुनायकः सुविमलो नीलाश्वके नित्यशः

स्थित्वा पुष्पसुचापदर्पदलनात्यालोल्लसत्कुण्डलः ॥

कर्तुं मज्जनकं हि भानुतनुजां तं वाजिनं नर्तयन्

गच्छत्येव निशाविहारजनितं हर्तुं श्रमं किञ्चिव ॥४॥

रविप्रसूतां विविधं हि भोगकं समर्पणार्थं करपीठकासनम् ॥
 गच्छत्ययं गोकुलनाथ एष-तां विनेतुमुन्मानवतीमिवोत किम् ॥५॥
 विद्यानिधिः कामकलानिधिश्च-दयानिधिर्वर्गमृतोदधिश्च ॥
 तेजोनिधिः सद्गुणकोदधिश्च विराजते वल्लभ एष घोषे ॥६॥
 लसत्सिताम्बरप्रियोपवीतकण्ठवल्लभो-

र्द्धपुण्ड्रकान्तिसुन्दरो रसेष्टदामशोभितः ॥

कामधामनाभिकावलीमनोजमोहनः

सदा वसत्वयं ममोरसीष्टदो हि वल्लभः ॥७॥

कल्याणार्णवमच्युताङ्घ्रिरुचिदं श्रीमद्रसौधान्वितं

संसारोदधिजप्लवं सुसरसं श्रीनायिकावल्लभम् ॥

वाञ्छाप्रूरकमाशु वल्लभवरानन्दप्रदं श्रीकरं

श्रीमद्वल्लभगीतमस्तु रसिकग्रीवाश्रितं भूषणम् ॥८॥

वल्लभोदरजातस्य नृहर्यात्मजतः सदा ॥

माहवस्योदितं भूयादासकण्ठाग्रभूषणम् ॥९॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते श्रीगोकुलवासिमाहवविरचिते चरणवर्णनो नाम द्वादशः सर्गः ॥

ભૂમિકા.

નમામિ ગોકુલાધીશં લીલામાનુષયિગ્રહમ્ ।

વ્રજાધીશં વિશ્વવિભું પાર્વતીપ્રાણબલ્લભમ્ ॥૧॥

‘રસો યૈ સઃ’ શ્રુત્યુક્ત શૃંગારસસ્વરૂપ રાત્રિયાવિશિષ્ટ ભગવત્સ્વરૂપથી પણ અતીવ હિતકૃષ્ટ કેવલ રસાત્મક શ્રીગોકુલેશપ્રભુમાં અનન્ય આમક્રિતમાન મહાભાગ્યવાન ભક્તકવિશિરોમણિ શ્રીમાદાવદાસજીએ વિરચિત અતિમનોહર સુરસિન્ધુનકુણ્ડાભરણ શ્રીવલ્લભગીત પુષ્ટિમાર્ગસ્થ વૈષ્ણવોના કરકમલમાં અર્પતાં અમને અત્યાનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે. વે. શા. સં. મગ્નલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રીજીના હસ્તે જે આ ગ્રંથ સપરિચાયક મુદ્રિત થયો હોત તો આ ગ્રંથનું તેજ નવ્ય જ હોત તેમાં સંદેહ નથી, પરંતુ શ્રીકાકુરજીની ઇચ્છાને જ સર્વ કાંઈ અંતીન છે એમ વિચારી ભાઈ ગિરિધરદાસના અસાચલે અમે જે અલ્પ પ્રયાસ કર્યો છે તેને વૈષ્ણવો સહર્ષ વધાવી લેશે એમ નમ્ર અભ્યર્થના છે.

‘આજથી ૪૫૦ વર્ષ પહેલાં પ્રાચીનવેદમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને શ્રીમદ્ભક્તભાગ્યાર્યજીએ ‘પુષ્ટિમાર્ગ’ નામક એક નવ્ય જ પંથ ચલાવ્યો એ દુષ્ટોદ્ધિત જેમ સર્વથા અસત્યા અત એવ તિરસ્કારયુક્ત જ છે, તેમ જ ‘આજથી લગભગ ૨૮૦ વર્ષ પહેલાં કેટલાક પ્રેમધૈયા લોકોએ પુષ્ટિમાર્ગનો ત્યાગ કરીને તદ્દન નવો જ વાડો બાંધ્યો હતો’ એ ખસોદ્ધિત પણ સ્વાર્થપૂર્ણ હોવાથી સહૃદયની દૃષ્ટાને જ પાત્ર છે. કારણ કે માયાવાદી શંકરાદિ આચાર્યાભાસોએ અતિક્રાન્તવિમલશુદ્ધિત્વે ‘દુન્દ્રો માયાભિઃ પુરુષ ર્દયતે’ ‘અમૃતાપિધાના’ ‘વાચારમ્ભર્ગં વિકારઃ’ ‘માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્’ ઇત્યાદિ શ્રુતિના અર્થભાસે સર્વમાદાત્મ્યનાશક શ્રુતિસ્મૃતિવિરોધી પ્રતારણાશાસ્ત્ર પ્રકટ કરીને સર્વ જ વિશ્વાવ કર્યો ત્યારે શ્રીમદ્ભક્તભાગ્યાર્યજીએ શ્રુતિસ્મૃતિપ્રતિપાદક વેદધર્મનું જ પ્રતિપાદન કરીને અખણ્ડશુદ્ધાદ્યમુક્તકલ્પવાદની સ્થાપના કરી, અને કલો મત્તયાદિમાર્ગાદિ દુઃસાધ્યા इति મે મતિઃ વાક્યપ્રામાણ્યે ત્યારે કલિકાલમાં વેદશાસ્ત્રોક્ત સાધનો દુર્લભ થઈ જતાં સાધનક્રમે આરોહણ કરવાનો પ્રસંગ જ સુદુર્લભ થઈ ગય છે ત્યારે ‘રસો યૈ સઃ’ તૈત્તિરીયોપનિષત્પ્રતિષ્ઠિત પરિપૂર્ણ પુરુષોત્તમ જીવદૃત સાધનની સ્વલ્પાંશે પણ અપેક્ષા ન રાખતાં કેવલ સ્વસ્વરૂપમણે જ જીવનો ઉદ્ધાર કરવાને અર્થે વ્યાપિવૈકુણ્ઠ સ્વધામથી અવતરે છે, અવતાર અર્જુનીકાર કરે છે, અને વ્યાપિવૈકુણ્ઠ્ય પુરુષોત્તમની પરમાનન્દરૂપા લીલાસ્થલી ‘શ્રીગોકુલ’ નામે પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને તે શ્રીગોકુલસ્થલીના અંતીર તલ્લીલાસ્થલીમાં ‘જગદ્વ્યાપારચર્જ’ સૂત્રપ્રામાણ્યે પ્રાકૃતવ્યવહારરાહિત્યે કેવલ અતૈદિક રસસ્વરૂપે જ નિર્ભય લીલાકર્તા છે, એમ પ્રતિપાદન કરીને નિઃસાધનવાદની અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગની પણ સ્થાપના કરી, એમ સર્વ જ સહૃદયને પુષ્ટિમાર્ગીય ગ્રંથોનાં વાચનમનનનિદિધ્યાસને સર્વથા સુપ્રતીત થઈ રહે છે; તેમ જ શ્રીમદ્ભક્તભાગ્યાર્યજીએ આપેલ ‘જગદ્વાયે વિઢલેશે’ ‘સર્વ કુર્યાત્’ ‘લૌકિકત્વં’ ઇત્યાદિ વાક્યપૂર્યના અર્થભાસે

જ્યારે કંતિપથ અધમાધિકારી વૈષ્ણવવર્ગે અનન્યતાપ્રતિપાદક વાક્યયૂથનું ઉદ્ભવ કરીને જગન્નાથ, પાણ્ડુરજ્ઞ વિદ્વજનાથ, રામેશ્વર ઇત્યાદિ અનેક માર્યાદિક સ્વરૂપના પણ ભજનાશ્રયે, લૌકિકવૈદિકસદ્-મનિષ્ઠામર્માચરણે, અને તામસ દેવોની પણ ઉપાસનાએ ' અતઃ ષષ્ઠ ચાનન્યાધિપતિઃ ' સૂત્ર-પ્રદર્શિત અનન્યાધિપતિની સેવનામાં સર્વ વિશ્લેષ કર્યો ત્યારે શ્રીદામોદરદાસાદિ મહાતુલાવોએ આચરિત પ્રાચીન પ્રણાલિકાને અનુસારે અને શ્રીગોકુલેશજીની આજ્ઞાનુસારે શ્રીમોહનભાઈજી શ્રીગોપાલદાસજી શ્રીકૃષ્ણાણુભટ્ટજી શ્રીમાહવદાસજી શ્રીદેવાભાઈજી સરાણીઆ ઇત્યાદિ ચતુર્થગૃહસ્થ વૈષ્ણવોએ પણ શ્રીગોકુલેશયુગમાં પ્રાચીન શુદ્ધરીતિનું જ અવલમ્બન કરીને પુષ્ટિમાર્ગમાં જ સ્વ દદાગ્રહ સિદ્ધ કર્યો, એમ સર્વ જ ભાગ્યવાન વૈષ્ણવો તત્સામયિક અન્યોન્ના પ્રામાણિક વાચનમનને નિશ્ચિત કરી શકે એમ છે.

આ ભગવદીયમાર્ગમાં પુષ્ટિસ્થ ભગવદ્ભક્તો સર્વદા સ્વભાવનાએ શ્રીગોકુલેશપાદકમલના જ સમાશ્રયનું સંરક્ષણ કરીને લોક વેદ અને સ્વ એમ સર્વની જ અપેક્ષા વિના કેવલ દાસ્યભાવનો જ સંગ્રહકર્તા હોવાથી તે તે ભગવદ્ભક્તોના લૌકિકરીતિએ ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી એ સુયોગ્ય જ છે. જેમ શ્રીમહાપ્રભુજીના ૮૪ સેવકોનો અને શ્રીગુણાંધજીના ૨૫૨ સેવકોનો ઇતિહાસ માત્ર ગાથાઓ દ્વારા જ ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે, તેમ જ શ્રીગોકુલેશપ્રભુના સેવકોનું પણ અલૌકિક વૃતાન્ત ચતુર્થગૃહસ્થવૈષ્ણવોએ સંગૃહીત અનેક ગાથાઓમાં જ કેવલ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સ્થાન-ક્રીયત્વે અત્ર શ્રીમાહવદાસજીના અનેક પ્રસન્નૈતું વર્ણન અર્પવાને અમે અશક્ત છીએ.

અક્ષયતૃતીયા ૧૯૮૨.

ઉજ્જમશી બાપુલાલ કાપડીઆ.

પુષ્ટિપાઠાવલિ.

(રા. ગા. નાનુભાઈ ગાંધી)

પાઠ ૩. ભગવાન (ચાલુ)

ભગવાન સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. આ પ્રપંચમાં જડ, જીવ અને અન્તર્યામીઓ છે. તેમાં જડોમાં ભગવાનનો “સત્” અંશ પ્રધાન છે જીવોમાં ભગવાનનો “ચિદ્” અંશ પ્રધાન છે, અને અન્તર્યામીઓમાં ભગવાનનો “આનંદ” અંશ પ્રધાન છે. ભગવાન વ્યાપક પણ છે. વ્યાપક એટલે સર્વત્ર વિદ્યમાન. કોઈ સ્થલ એવું નથી કે જ્યાં ભગવાન ન હોય. ભગવાન અવ્યય છે, અવિનાશી છે. ભગવાન અવિકારી, સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ છે એમ પાઠ ૨ માં આપણે જોયું છે.

ભગવાન સ્વતંત્ર પણ છે. જેનામાં અતંત શક્તિ અને નિરવધિ જ્ઞાન હોય તે સ્વતંત્ર હોવજ જોઈએ. તેથી જ ભગવાન સર્વને વશ રાખનાર, સર્વના ઈશ અથવા શાસ્તા છે. વળી ભગવાન સર્વપ્રાકૃતગુણરહિત છે. ભગવાનમાં કોઈ પ્રાકૃત ગુણ નથી. વળી ભગવાન સમ્પત્તીય, વિમ્પત્તીય તથા સ્વગત બોધી રહિત છે. સમ્પત્તીય એટલે જીવ, વિમ્પત્તીય એટલે જડ અને સ્વગત એટલે આનંદોશપ્રધાન અન્તર્યામીઓ. જડ, જીવ, અન્તર્યામી વિગેરેથી દેખાતા બોદો ભગવાનમાં નથી, કારણ કે જડ, જીવ અને અન્તર્યામી ત્રણેમાં ભગવાન અનુસૂત છે. ભગવાન પોતેજ એ ત્રણે થયા છે તેથી સમ્પત્તીય, વિમ્પત્તીય અથવા સ્વગતના એટલે, જીવ, જડ તથા અન્તર્યામીઓના બોદો ભગવાનમાં નથી.*

ભગવાન સર્વ પ્રાકૃત ગુણથી રહિત છે એમ કહ્યું. ભગવાનમાં પ્રાકૃત ગુણ કોઈ નથી; પરંતુ ભગવાનમાં સર્વ અપ્રાકૃત ગુણો છે. સત્ય, શાંત્ય, દયા, જ્ઞાન્તિ, ભક્તવત્સલત્વ વિગેરે અપ્રાકૃત ગુણોનું ધામ ભગવાન જ છે. આ સર્વ અપ્રાકૃત ગુણો ભગવાનમાં સદા રહેલા છે. સૃષ્ટિના સમયમાં તેમજ પ્રલયના સમયમાં પણ ભગવાનમાં સર્વ અપ્રાકૃત ગુણો રહેલા છે.

ભગવાન સર્વના આધાર છે. ભગવાન માયાને અભીન નથી, પણ માયા ભગવાનને વશ છે. માયા ભગવાનની શક્તિ છે. શક્તિ અને શક્તિવાળો એકજ હોવાથી કૃત પણ થવું નથી. ભગવાન આનંદાકાર છે, અને ઉત્તમ છે. અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ભગવાન ઉત્તમ છે. પ્રપંચના પદાર્થો, જડ વિગેરેના જડત્વ વિગેરે ધર્મો ભગવાનમાં નથી. કારણ (ભગવાન)નાજ ધર્મો કાર્યમાં આવે,

પરંતુ કાર્યમાં એ ધર્મો આવતાં તેઓની અન્યથા પ્રતીતિ થાય છે, તેથી કાર્ય પ્રપંચમાં જે ધર્મોની (જડત્વ વિગેરેની) પ્રતીતિ થાય છે તે ધર્મો કારણ ભગવાનમાં નથી.+

ભગવાન પ્રપંચના કર્તા તેમજ પ્રપંચનું સમવાયિકારણ અને નિમિત્ત કારણ છે એમ પાઠ ૨ માં આપણે જોયું. જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છા પ્રપંચમાં રમણ કરવાની થાય છે ત્યારે પ્રપંચને વિસ્તારે છે અને જ્યારે તેમની ઇચ્છા પોતામાં જ રમણ કરવાની થાય છે ત્યારે પ્રપંચને હિપસંહાર કરે છે. ભગવાન ક્યારે પોતામાં જ રમણ કરે છે, ક્યારે પ્રપંચમાં રમણ કરે છે, જ્યારે ભગવાન પોતામાં જ રમણ કરે છે ત્યારે પ્રપંચ ભગવાનમાં લીન થઈ જાય છે, અને જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છા પ્રપંચમાં રમણ કરવાની થાય છે ત્યારે પ્રપંચ પ્રકટ થાય છે.x

જ્યાં, જેનાથી, જેમાંથી, જેનું, જેને માટે, જે જે, જ્યારે, જેવી રીતે, થાય છે તે સાક્ષાત્ પ્રકૃતિપુરુષેશ્વર ભગવાન જ છે. સર્વ વિમક્તિઓનો અર્થ ભગવાન જ છે, તેમજ સર્વ પ્રકારનો અર્થ પણ ભગવાન જ છે. પ્રકૃતિ, પુરુષ અને ક્ષણ પણ ભગવાન જ છે. તેથી કાર્ય, કારણ, આધાર સર્વ ભગવાન જ છે. ભગવાન વિના બીજું કંઈ નથી જ†

સર્વ પદાર્થ સર્વ કાર્યોમાં ભગવાન પોતે રહેલા છે, અને સર્વ પદાર્થ, સર્વ કાર્યને પોતાની અંદર રાખે છે. આ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થ પોતામાં રહેવા છતાં, અને પોતે સર્વ પદાર્થમાં રહેલા હોવા છતાં, ભગવાનને કોઈનો સ્પર્શ નથી. સર્વ પદાર્થ જડ હવ વિગેરેને ભગવાન શરીર માંને છે. સર્વ ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવે છે, પણ કોઈને ભગવાનનો સ્પર્શ નથી. શરીર (જડ, હવ વિગેરે) ને પણ 'ભગવાનનું' જ્ઞાન નથી. ભગવાન શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરી પ્રકાશે છે તેનું જ્ઞાન શરીર (જડ તથા હવ)ને પણ નથી.‡

પાઠ ૪. ભગવાન (ચાલુ)

ભગવાન, અથવા બ્રહ્મ જગતનું સમવાયિકારણ હોવા છતાં અવિકૃત છે એમ આપણે આગળ જોયું. સમવાયિકારણમાં વિકાર થાય ત્યારે જ કાર્ય થાય તેથી સમવાયિકારણ અવિકૃત હોઈ શકે નહિ, છતાં બ્રહ્મ સમવાયિકારણ હોવા છતાં અવિકૃત છે. આ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ બ્રહ્મમાં છે. બ્રહ્મમાં આ બે જ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ છે એમ પણ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ સર્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોને આશ્રય છે. વેદમાં બ્રહ્મને પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળું જ વર્ણવેલું છે. બ્રહ્મ અન્નતમૂર્તિ હોવા છતાં વ્યાપક અને એક જ છે. અનેકમૂર્તિ હોવાથી અનેક હોવા છતાં એક જ છે. “ભગવાનનું સ્મરણ કરવું, મનન કરવું” એવો વેદમાં જોધ છે, છતાં “જ્યાંથી વાણી મન સાથે પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે” એવું ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. આ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ છે, કારણ કે જ્યાં મન અને વાણી પહોંચતાં નથી તેનું સ્મરણ અને મનન કેવી રીતે થાય? વળી “હાય વિનાના બ્રહ્મ કરનાર, પાદ વિનાના ઝડપથી જનાર, ચક્ષુ વિનાના દેખનાર, કર્ણ વિનાના સાંભળનાર” એવું ભગવાનનું વેદમાં વર્ણન છે. “સર્વત્ર પાણ્ડિ અને પાદવાળું” એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ભગવાનને વર્ણવેલા છે તેથી ભગવાન સર્વિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય છે. ભગવાન સર્વિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય હોવામાં કંઈ વિરોધ નથી, કારણ કે જે વાક્યોમાં ભગવાનનું નિર્વિશેષ તરીકે વર્ણન કરેલું છે, એટલે ભગવાનમાં વિશેષ નથી, ભગવાનમાં શુણ્ય નથી એવું જણાવેલું છે, તે વાક્યો ભગવાનમાં પ્રાકૃત શુણ્યનો જ નિર્દેશ કરે છે. ભગવાનમાં કંઈ પણ પ્રાકૃત અથવા સૌકિક શુણ્ય નથી એવોજ તે વાક્યો બોધ કરે છે.

+ તત્ત્વદીપનિબંધ ૧. ૬૮. x તત્ત્વદીપનિબંધ ૧. ૬૯. † તત્ત્વદીપનિબંધ ૧. ૭૦. ‡ તત્ત્વદીપનિબંધ ૧. ૭૧.

તેથી ભગવાનમાં જડના અથવા શૂનના પ્રાકૃત ધર્મો નથી, પરંતુ અલૌકિક અપ્રાકૃત ધર્મ ભગવાનમાં છે જ. જગત્કર્તા, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમંત્ર ઇત્યાદિ સર્વ અપ્રાકૃત ગુણો ભગવાનમાં છે જ. (વિદ્યમંડન; બ્રહ્મસૂત્ર ૩. ૨. ૨૨.)

શ્રુતિમાં બ્રહ્મને નિર્ગુણ અને અનંતગુણવાળું એમ ઉભય રીતે એટલે સર્વવિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય રૂપે વર્ણવેલું છે, તેથી બ્રહ્મને વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનું આશ્રયજ ગણવું આ ઉભય પ્રકારનું વર્ણન વાસ્તવિક જ છે. તેથી બ્રહ્મ નિર્ગુણ પણ છે અને સગુણ પણ છે. બ્રહ્મના સર્વ ગુણો પણ બ્રહ્મરૂપ જ હોવાથી બ્રહ્મ નિર્ગુણ જ છે. વળી આ ગુણોનો આશ્રય બ્રહ્મ છે. ગુણો બ્રહ્મનો આશ્રય કરી રહેલા છે. તેથી બ્રહ્મ અને ગુણનો આશ્રયાશ્રયિભાવ હોવાથી બ્રહ્મ સગુણ અથવા સવિશેષ પણ છે. જેમ પ્રકાશ અને તેને આશ્રય સૂર્ય જૂદા નથી, કારણ કે સૂર્ય વિના પ્રકાશની સ્થિતિ જ નથી, સૂર્યથી પ્રકાશ છૂટો પડી શકતો જ નથી, પણ તેના આધારથી જ રહેલ છે, છતાં પ્રકાશ સૂર્ય પણ નથી કારણ કે સૂર્યથી તે જૂદો છે, અને જૂદો દેખાય છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મના ગુણો બ્રહ્મથી જિત્ત નથી તેમ અભિન્ન પણ નથી. તેથી બ્રહ્મ નિર્ગુણ તેમ જ સવિશેષ પણ છે.

પાઠ ૫ ભગવાન્ (ચાલુ).

યજ્ઞરૂપો હરિઃ પૂર્વકાંઢે બ્રહ્મતત્ત્વઃ પરે ।

અષ્ટતારી હરિઃ કૃષ્ણઃ ધીમાગવત ઈર્યતે ॥ તત્ત્વદીપ ૧-૧૨.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે. પાછલા પાઠોમાં ભગવાન્ વિશે જે કહ્યું છે તે સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં જ ઘટે છે. ભગવાનનું વેદના પૂર્વકાંડમાં યત્તરૂપથી વર્ણન કરેલું છે. ભગવાન્ સર્વજ્ઞ છે અને સર્વશક્તિમાન્ છે એમ આવી ગયું છે. તેથી ભગવાનમાં જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભય છે. ક્રિયારૂપ ભગવાનનું વર્ણન વેદના પૂર્વકાંડમાં છે. જ્ઞાનરૂપ ભગવાનનું વર્ણન વેદના ઉત્તરકાંડમાં છે. ક્રિયા અને જ્ઞાન ઉભય પ્રકટ હોય તેવા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ શ્રીમદ્ભાગવતમાં છે. તેથી વેદમાં ભગવાનનું જૂદા જૂદા બાગથી નિરૂપણ કરેલું છે, પરંતુ શ્રીમદ્ભાગવતમાં ક્રિયા અને જ્ઞાન ઉભય જેમાં રહેલા છે તેવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરેલું છે, અને ભગવાનની અનેક પ્રકારની કૌલાઓનું વર્ણન કરેલું છે.

“કૃષ્ણો બ્રહ્મેવ શાશ્વતમ્” (કૃષ્ણોપનિષત્) શ્રીકૃષ્ણ શાશ્વત બ્રહ્મ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે. શ્રીમદ્ભાગવત્પ્રીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું પુરુષોત્તમત્વ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. ત્યાં ભગવાન્ પોતે અર્જુનને કહે છે કે “હું ક્ષરથી અતીત છું, તેમજ અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું, તેથી શોક અને વેદમાં પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું” (શ્રીમદ્ભાગવત્પ્રીતા ૧૫. ૧૮.) શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ *દામોદરલીલા, +મુરારીબલ્લુકલીલા વિગેરે રમણેએ શ્રીકૃષ્ણનું પરબ્રહ્મત્વ સ્પષ્ટ જ છે.

પરં બ્રહ્મ તુ કૃષ્ણો હિ સચ્ચિદાનંદકં ચૃષ્ટત્ ।

દ્વિરુપં તદ્દિ સર્વં સ્યાદેકં તસ્માદ્વિલ્લખ્યમ્ ॥

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ ૩.

પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. યશોદાજીના હૃદયમાં લાલન જેમનું યજ્ઞ છે તે શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે.

ભગવાન્ અથવા બ્રહ્મના જે જે ગુણોનું પાછલા પાઠોમાં વર્ણન કર્યું તે સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં ઘટે છે. શ્રીકૃષ્ણ આ જગતના કર્તા છે, આ જગતને ધારણ કરે છે અને જગતનો લયપણ પણ

તેમનામાં જ થાય છે. (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૯. ૧૭. ૧૮. ૭. ૬.) શ્રીકૃષ્ણ સર્વજ્ઞ છે. (ગીતા ૭. ૨. ૭. ૨૬.) શ્રીકૃષ્ણ સર્વશક્તિમાન પણ છે. (ગીતા. ૯. ૪. ૭. ૧૦.)

શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે. તેમનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. ૧. આધિભૌતિક (૨) આધ્યાત્મિક (૩) આધિદૈવિક. આધિભૌતિક સ્વરૂપ લક્ષ્મીપતિ નારાયણ છે. આ સ્વરૂપ છે. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અક્ષર બ્રહ્મ છે. આધિદૈવિક સ્વરૂપ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ છે. તે બૃહન્ પણ કહેવાય છે. તે સન્નિવૃત્તનંદરૂપ છે. તેમાંથી ચિદ્ અને આનંદ અંશો તિરોહિત થતાં સદંશમાંથી જડની ઉત્પત્તિ થાય છે. આનંદાંશ તિરોહિત થતાં સન્ અને ચિદંશમાંથી જીવો થાય છે. અન્તર્યામીઓમાં આનંદાંશ પ્રધાન હોય છે. આ પ્રમાણે અક્ષર અથવા બૃહન્ સર્વ જગદ્ગ્રામી થાય છે, છતાં તે ગણિતાનંદરૂપ છે. પૂર્ણાનંદ પુરુષોત્તમ માત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવા ગણિતાનંદકં બૃહત્ ।

પૂર્ણાનંદો હરિસ્તસ્માત્કૃષ્ણ યથ ગતિર્મમ ॥ કૃષ્ણાશ્રય. ૮.

સર્વ દેવો પ્રાકૃત છે. બૃહન્ અથવા અક્ષર ગણિતાનંદ છે. અક્ષરમાં અમુક આનંદ છે, અન્ત અથવા પૂર્ણ આનંદ નથી. પૂર્ણાનંદ માત્ર હરિશ્રીકૃષ્ણમાં જ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે.

શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મપુરુષોત્તમ છે એમ મૃત્તનાભક્ષણ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી એવી ફરીઆદ બલદેવ ત્રિગેરે બાલકાએ યશોદાજીને કરી. યશોદાજીએ તેમને “ માટી કેમ ખાધી ” એમ પૂછ્યું. શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો કે માટી ખાધી નથી. તે તપાસવા તેમનું મુખ જોયું. શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં યશોદાજીએ આખું જગત્, આકાશ, દિશાઓ, પર્વત, દ્વીપ, વાયુ, અગ્નિ, ચંદ્ર, તારાઓ, જૂગોલ, જ્યોતિશક, જલ, તેજ ત્રિગેરે સર્વ જોયું. શ્રીકૃષ્ણ પરિચિન્ન સામાન્ય બાલ હોય તો તેમના મુખમાં આ બધું જોઈ શકે જ નહિ. સામાન્ય બાલ દેખાતા શ્રીકૃષ્ણ અપરિચિન્ન, સર્વવ્યાપી, સર્વના આધારભૂત પરબ્રહ્મ છે એમ આ પ્રસંગથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં જોવામાં આવવાથી યશોદાજીને શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે એ તત્ત્વ સમજાયું, પરંતુ મગવાને પુત્રસ્નેહમયી માયા વિસ્તારી તેથી “ ત્રણ વેદો, ઉપનિષદો, સાંખ્ય, યોગ, અને ભાગવતશાસ્ત્રો જે હરિના માહાત્મ્યનું ગાન કર્યા કરે છે તેમને તેણે પુત્ર માન્યા. ” (શ્રીમદ્ભગવત ૧૦. ૮૪૫)

પુનઃ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એમ દામોદરલીલામાં સ્પષ્ટ છે. શ્રીકૃષ્ણે માખણ વેચાવવાનું પાત્ર તોડી નાખ્યું અને માખણ વાનરોને આપવા માંડ્યું, ત્યારે યશોદાજીએ તેમને પકડ્યા અને દામડાથી બાંધવા માંડ્યા. એક દામડું બાંધ્યું તો બે અંગળ ઘટ્યું. તેવા તેની સાથે બીજું સાંધ્યું તો પણ ઘટ્યું. ત્રીજું સાંધ્યું તો પણ ઘટ્યું. એમ ઘરનાં બધાં દામડાં માંધ્યાં તો પણ ઘટ્યાં. પણ માતાનો પરિશ્રમ જોઈ પ્રભુ કૃપા કરી બાંધ્યાં. અર્ધ પણ પ્રભુનું અપરિચિન્નત્વ સ્પષ્ટ જ છે તેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ છે.

પાઠ ૬. સૃષ્ટિપ્રકાર.

શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે, અક્ષર, અથવા બૃહન્, તેમનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે અક્ષર પુરુષોત્તમનું ધાન પણ કહેવાય છે. જ્યારે પુરુષોત્તમની ઇચ્છા સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની થાય છે ત્યારે જેમ રતિ અને કસમીરના યોગથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અક્ષરમાંથી કાલ પૃથ્વી થાય છે. કાલમાંથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રકૃતિમાંથી ગુણાત્મક નારાયણ પ્રકટ થાય છે. તે લક્ષ્મીપતિ છે. નારાયણના મનમાંથી વિષ્ણુ પ્રકટ થાય છે, તેમના લક્ષાટમાંથી રુદ્ર પ્રકટ થાય છે અને તેમના નાભિમાંથી કમલ નીકળે છે. તેમાંથી બ્રહ્મા પ્રકટ થાય છે. સ્વભાવ સૃષ્ટિ રચે છે.

સૃષ્ટિના અનેક પ્રકાર શાસ્ત્રમાં કહેલા છે. પ્રભુ જ્યારે પોતાને જેવા પ્રકારથી સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેવા પ્રકારે સૃષ્ટિ રચે છે.

અહીં આકાશ પેઠે વ્યાપક એટલે સર્વ રચ્યે રહેતું છે. તેના પાણિ, પાદ વિગેરે સર્વત્ર છે. તેને સર્વત્ર અક્ષિ, શિર, મુખ તથા કર્ણ છે. અહીં અનંતમૂર્તિ છે, છતાં તેના વિભાગ નથી, પરંતુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જોડણી રચત્રમાં પ્રકટ થાય છે, એટલે વિભાગ જણાય છે. જ્યારે તેની ઇચ્છા “હું બહુ થાઉં” એવી થાય છે ત્યારે તેની એવી ઇચ્છાથીજ તેમાંથી ચિદંશ જેમાં પ્રધાન છે તેવા ચેતન અથવા જીવો અનંત નીકરે છે. આ અહમૂતજ છે, અહમનાજ અંશ છે. યોગમલથી તેમનો આવિર્ભાવ થતો નથી, પરંતુ અહમનાજ અંશ અહમમાંથી નીકળે છે. જેમ અગ્નિમાંથી તથુષા નીકળે છે તેમ અહમમાંથી જીવો નીકળે છે. અહમના ‘ચિત્’ અંશમાંથી જીવો નીકળે છે. ‘સત્’ અંશમાંથી જેમાં ‘સત્’ પ્રધાન છે તેવા જડ નીકળે છે અને ‘આનંદ’ અંશમાંથી જેમાં ‘આનંદ’ અંશનું પ્રાધાન્ય છે તેવા અંતર્યામીઓ નીકળે છે. જેમ જૂદા જૂદા જીવો નીકળે છે તેમ જ જૂદા જૂદા અંતર્યામીઓ પણ નીકળે છે અને દરેક હૃદયમાં એક જીવ અને અંતર્યામી એમ બંને હંસરૂપથી પ્રવેશ કરે છે. તત્ત્વદીપ ૧. ૨૯-૩૩.

કોઈ વાર એ પ્રમાણે સૃષ્ટિ ન રચતાં ભગવાન સાક્ષાત્ પોતે સર્વ રચે છે. કોઈવાર પુરુષ દ્વારા સૃષ્ટિ રચે છે. આવી રચના પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહિં પુરુષ માત્ર દ્વાર જ છે. પંચરાત્રમાં વર્ણવ્યું છે તેમ કોઈ વાર ચતુર્મૂર્તિ પ્રકારથી પ્રભુ સૃષ્ટિ રચે છે, કોઈવાર સર્વ પોતે જ થાય છે. જ્યારે પ્રભુ પોતે જ સર્વરૂપ થાય છે ત્યારે આનંદાંશ તિરોહિત થતો નથી. કોઈવાર માત્ર પેઠે પ્રભુ સર્વ માયાથી રચે છે, આવી સૃષ્ટિ માત્ર રચે છે. તે સૃષ્ટિમાં પ્રભુ પોતે પ્રવેશ કરતા નથી. આ સૃષ્ટિમાં કોઈ પુરુષાર્થ હોતો નથી. તે સૃષ્ટિમાં જ્ઞાન વિગેરે કહેવાના જ હોય છે, પણ તેમનાથી કોઈ ફલ સિદ્ધ થતું નથી. કોઈ વાર પ્રભુ આકાશ રચે છે, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી તેજ, તેજમાંથી જલ, જલમાંથી પૃથ્વી એવી રીતે સૃષ્ટિ રચે છે. આ સૃષ્ટિપ્રકાર વેદમાં વર્ણવેલો છે. આ સૃષ્ટિમાં પણ જીવ તથા અંતર્યામીઓ ઉપર વર્ણવ્યું તેજ પ્રમાણે થાય છે. પણ ઉપર વર્ણવ્યું તે પ્રકારમાં જીવ અને અંતર્યામીજ જગતમાં પ્રવેશ કરે છે, અને આ પ્રકારમાં જગતમાં પ્રભુ પ્રવેશ કરે છે અને પ્રવેશ કર્યા પછી જીવ તથા અંતર્યામી થાય છે અને કીડા કરે છે.

એવી રીતે અનેક પ્રકારે પ્રભુ સૃષ્ટિ રચે છે. પ્રભુની શક્તિઓ અનંત છે અને તે આપણાથી કદી પણ ન શકાય તેવી છે. એવી અચિન્ત્ય અને અનંતશક્તિવાળા પ્રભુ અનેક રીતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે, તે સર્વ યોગ્ય જ છે. તેથી જ શ્રુતિમાં પણ સૃષ્ટિના અનેક જૂદા જૂદા પ્રકાર વર્ણવેલા છે. આ સર્વ જૂદા જૂદા પ્રકારોથી પ્રભુનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. વેદમાં એવી રીતે સર્વત્ર પ્રભુના માહાત્મ્યનું વર્ણન છે. પોતાની ઇચ્છાનુસાર અનેક રીતે સૃષ્ટિ રચવી એ માહાત્મ્ય અગાધ છે. પ્રભુની શક્તિઓ પણ અનંત અને અચિન્ત્ય છે એમ આ સૃષ્ટિના જૂદા જૂદા બેદથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

પાઠ ૭ જી.

ભગવાનની અનંત અચિન્ત્ય શક્તિઓ છે. પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે તેવી રીતે જગત્ રચે છે, પરંતુ તેમાં આપણે શું? આપણે સામાન્ય જીવો છીએ. આપણે ઇશ્વર સાથે શો સંબંધ છે? આપણો જો ઇશ્વર અથવા ભગવાન સાથે કોઈ પણ સંબંધ ન હોય તો ભગવાન

કેવા શક્તિવાળા અથવા જ્ઞાનવાળા છે તે શું શું કરી શકે છે વિગેરે સંગઠી તપાસ કરવાની આપણે શી જરૂર ?

જીવને ભગવાન સાથે ધણો નિકટ સંજંધ છે. જીવ ભગવાનનો અંશ જ છે. જીવ ભગવાનનો અંશ જ હોવાથી ભગવાન જેમ નિત્ય છે તેમ જીવ પણ નિત્ય જ છે. ભગવાનની જેમ ઉત્પત્તિ નથી, તેમ જીવની પણ ઉત્પત્તિ નથી. જેમ અંશ અને અંશિમાં ભેદ નથી તેમ જીવ અને ભગવાનમાં ભેદ નથી. જીવ અને ભગવાનનો સંજંધ શ્રુતિમાં અગ્નિ અને વિસ્ફુલ્લિગ (તણખા)ના દૃષ્ટાન્તથી દર્શાવ્યો છે. જેમ અગ્નિમાંથી તણખા નીકળે છે તેમ બ્રહ્મમાંથી જીવો નીકળે છે. આ દૃષ્ટાન્તથી એમ દર્શાવ્યું છે કે (૧) જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, (૨) અંશ જીવ અંશિ બ્રહ્મમાંથી છૂટો પડે છે. (૩) અંશ જીવ આણુ છે. (૪) અંશિ બ્રહ્મ અંશ જીવથી મહાન છે. (૫) અંશ જીવ અંશિ બ્રહ્મમાં પુનઃ પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે. (૬) અંશ જીવનો અંશિ બ્રહ્મમાં પુનઃ પ્રવેશ થતાં તેનો બ્રહ્મ સાથે અભેદ છે. (૭) અંશ જીવનો અંશિ બ્રહ્મમાં પુનઃ પ્રવેશ થતા પછી પણ તે પુનઃ અંશિ બ્રહ્મમાંથી નિર્ગમન કરવા (છૂટો પડવા) યોગ્ય છે. આ સાને ધર્મ અગ્નિ અને તણખાનો સંજંધ દર્શાવે છે, તે જ બ્રહ્મ અને જીવનો સંજંધ દર્શાવે છે. તેથી બ્રહ્મ અને જીવના સંજંધનો સહેલાઈથી બોધ થાય તે માટે શ્રુતિમાં આ દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે*

અવ નિત્ય છે. 'દેવદત્ત જન્મ્યો' વિગેરે કહેવાય છે તે દેહની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવાય છે. અગ્નિમાંથી જમ તણુખા નીકળે છે તેમ અહ્નમાંથી જીવન વ્યુચ્ચરણ થાય છે તે ઉત્પત્તિ નથી.

જીવ જ્ઞાતા છે, ચૈતન્યરૂપ છે. જ્ઞાન જીવનો ગુણ છે. જડને જ્ઞાન હોતું નથી. જીવને જ્ઞાન હોય છે. જીવ આણુ છે. આણુ એટલે નાનામાં નાનું કદ. જેનો વિભાગ થઈ શકે નહિ તેવું કદ તે આણુ. મધ્યમ કદવાળા પદાર્થનો વિભાગ થઈ શકે. જેનો વિભાગ થતો હોય તે નિત્ય હોઈ શકે નહિ. કારણ કે તેનો વિભાગ કરીએ એટલે તેનો ધ્વંસ થયો. જીવ આણુ છે, જીવ આણુ હોવા છતાં ચૈતન્યગુણ સર્વશરીરમાં વ્યાપી રહે છે. જેમ શરીરમાં એક જ સ્થાને (કપાલમાં) ચંદન લગાડેલું હોય તો પણ આખા શરીરમાં તેનો શીતલપણાનો ગુણ જણાય છે તેમ જીવ આણુ હોઈ, માત્ર હૃદયમાં જ રહેલો હોવા છતાં તેનો ચૈતન્ય ગુણ આખા શરીરમાં પ્રસરેલો રહે છે. જેમ મણિ એક સ્થાને હોવા છતાં તેનો પ્રકાશ અધિક દેશમાં પ્રસરે છે, જેમ ચંપક પુષ્પ એક સ્થાને રહેલું હોવા છતાં તેની ગંધ દૂર પ્રદેશોમાં પ્રસરી રહે છે, તેમ જીવ આણુ હોઈ માત્ર હૃદયમાં રહેલો હોવા છતાં તેનો ચૈતન્ય ગુણ આખા શરીરમાં પ્રસરેલો હોય છે.

કોઈ કોઈ સ્થાને વેદમાં જીવનું જ્ઞાન તરીકે વર્ણન કરેલું છે. તેનું કારણ એ છે કે જ્ઞાના પ્રગટ, પ્રપ્તિ વિગેરે ગુણો જીવમાં રહેલા છે, અને તે ગુણો જ જીવના સારભૂત છે એટલે જીવને જડથી જુદો પાડનાર છે. તેથી જોમ લોકમાં અમાત્યને કોઈવાર 'રાગ' કહી બોલાવે છે તે પ્રમાણે જીવને જ્ઞાન કહેવો છે, પરંતુ વસ્તુતઃ જીવ જ્ઞાન નથી.

જીવ કર્મ કરે છે. જીવ કર્તા છે. વેદમાં અશ્વઘ્ન અથવાં નિઃશ્વેયસ ફલ સાધક કર્મ કરવાનો બોધ છે તે જીવને જ હિંદી કરેલો છે. કારણ કે બ્રહ્મને એવાં કર્મ કરવાની જરૂર નથી. જડથી કર્મ થઈ શકતાં જ નથી તેથી જીવ જ કર્મ કરનાર છે. બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો પણ કર્મ કરતાં નથી, પરંતુ તે કર્મ કરવાનાં સાધન છે. જીવ બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોરૂપી સાધનથી કર્મ કરે છે. કર્મ કરવામાં બુદ્ધિ વગેરે 'કરણ' એટલે સાધન છે. કર્મ કરનાર જીવ છે. કર્મ કરનાર જીવ હોય તો જીવ અનિષ્ટ કર્મ ન જ કરે એવું માનવું નહિ, કારણ કે જેમ ચત્તુઃ પાટ અને અનિષ્ટ ઉભય જૂએ છે તેમ ઇન્દ્રિયોથી જીવ શુભ અને અશુભ કર્મ કરે છે અને તેથી પાટ અને અનિષ્ટ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે.

જીવ કર્મ કરે છે, પરંતુ 'કર્તૃત્વ' એ જીવનો સ્વતંત્ર ધર્મ નથી, પરંતુ બ્રહ્મનો જ ગુણ છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી, બ્રહ્મના સંબંધથી જ જીવમાં કર્તૃત્વ આવે છે. જીવ, સ્વતંત્રતાથી કર્તા નથી, પરંતુ તેનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મને અધીન જ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાની (બગવાનની) ઇચ્છા થાય છે તેની પાસે તે સારાં કર્મ કરાવે છે, અને જેનો અધઃપાત કરવાની ઇચ્છા થાય છે તેની પાસે અશુભ કર્મ કરાવે છે, તેથી કર્મ કરવામાં જીવ સ્વતંત્ર નથી, પરંતુ બ્રહ્મને અધીન છે.

શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીમદ્ભાગવત.*

(રા. રા. સુંદરલાલ મણિલાલ વકીલના.)

નાશ્રિતો વલ્લભાધીશો ન ચ દૃષ્ટા સુવોધિની ।

નારાધિ રાધિકાનાયો વૃથા તજ્જન્મ ભૂતલે ॥ ૧ ॥

અખણ્ડભૂમણ્ડલાચાર્ય શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીના કુલવંશભૂષણ સભાપતિ મહોદય ૧૦૮ શ્રીગોકુલનાથાચાર્ય, અન્ય મહારાજશ્રી, તથા પરમભાગ્યવન્ત વૈષ્ણવો તથા અન્ય સજ્જનો, હું ભાગવતનો પ્રશંસક છું, અને તેથી આજે મહારો વિષય “શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીમદ્ભાગવત” છે.

શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીએ શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્ર પર એવો અપૂર્વ અને અદ્વિતીય પરિશ્રમ કર્યો છે કે જેને લીધે શ્રીમદ્ભાગવત સામાન્ય કથા કરવાના પુરાણની કાટિમાંથી નિવૃત્ત થઇ એક વેદતુલ્ય વેદસમ્મિત-વેદના અર્થને ઉપજૂંદણ કરનાર શાસ્ત્ર થઇ પડ્યું છે । શ્રીમાન્ વલ્લભાધીશે શ્રીમદ્ભાગવત પર શ્રીસુવોધિનીજી ભાષ્ય, શ્રીમદ્ભાગવતાર્થ નિબંધ, સૂક્ષ્મ ટીકા, શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામ, ત્રિવિધલીલાનામાવલિ, અનુક્રમણિકા, ઇત્યાદિ અનેક વિસ્તૃત તથા સંક્ષિપ્ત ગ્રંથો કર્યા છે । આ ગ્રંથો એવા છે કે જેથી વિદ્વજ્જનોની ઉચ્ચકક્ષાના જીવો તેમજ સામાન્ય કાટિના ગમે તે કાંઈ જીવ-વૃદ્ધ વા યુવક-અધ્યાપક વા અધ્યેતા-આ ઉપર કહેલા કાંઈ પણ આચાર્યશ્રીના ગ્રંથનું અધ્યાપન, અધ્યયન, શ્રવણ, પઠન, તથા કીર્તન કરી અવશ્ય કૃતાર્થ થઇ શકે છે ! આ ગ્રંથોની વાણીમાં જ કાંઈ અપૂર્વ નવીનતા, અર્થાત્ અગ્નિમુખારવિન્દરૂપ શ્રીમાન્ વલ્લભાધીશનું વહ્નિત્વ અદ્યાપિ પર્યન્ત વિદ્યમાન છે, જેનો અનુભવ એ ગ્રંથોનું વારંવાર પરિશીલન કરનારા કાંઈપણ સામ્પ્રદાયિક જીવને મળ્યા વિના રહેતો નથી ! આ ગ્રંથોની વાણી એક અપૂર્વ શ્રોત્રપેય સુધા છે જેનું શ્રવણ પ્રતિદિન થવાથી એક એવો અલૌકિક માનસ ઉદ્ઘાસ નિરન્તર ચાલ્યા કરે છે કે જેમાં મદમત્ત રહેવાથી જીવો પોતાના ‘સંસારની’ તેમજ બીજી અનેક આપત્તિઓ સહી શકે છે, અને બગવાનના સાન્નિધ્યનો અનુભવ કરે છે ! આચાર્યશ્રીના ઉપર લખેલા ગમે તે કાંઈ વિસ્તૃત વા સૂક્ષ્મ ગ્રંથનો ફલનિર્દેશ જોશો તો તેમાં એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે “આ ગ્રંથનું પઠન કીર્તનાદિ કર્યાથી જીવને બગવાનને વિશે પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન ઇત્યાદિ ભક્તિમાર્ગની ઉત્તરોત્તર કક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે ! શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ પરત્વે છે, અને એનો “શાસ્ત્રાર્થ-સ્કન્ધાર્થ, પ્રકરણાર્થ, અધ્યાયાર્થ, વાક્યાર્થ, શબ્દાર્થ તથા પદાર્થ”

* રા. રા. સુંદરલાલ મણિલાલ વકીલના બી. એ. એલ્.એલ્. બી. એ મુંબઈમાં શ્રીમદ્વાચાર્ય-પ્રાકટયમહોત્સવપ્રસંગે માધવબાગમાં આપેલું જાહેર વ્યાખ્યાન.

એ સ્થાન પ્રકારે અવિરોધ વિના એનો અર્થ કૃષ્ણપરત્વે છે એમ જાણનાર, નિશ્ચય, મુક્ત થાય છે.”
 છત્યાદિ ફલનિર્દેશ, શ્રીમાન્ આચાર્યશ્રી શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થનું યથાર્થજ્ઞાન જીવો અવશ્ય પ્રાપ્ત
 કરે એ ઉદ્દેશથી કહે છે. આપણું દુર્ભાગ્ય છે કે આપણે એ અન્યેતુ પરિશીલન કરી કૃતાર્થ થઈ
 શકતા નથી. શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યશ્રીનો તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધનો શ્રીમદ્ભાગવતાર્થ અંગે અર્થપર્યન્ત
 સર્વસાહિત્યસહિત મુદ્રિત થયો નથી જેને પરિણામે આચાર્યશ્રીના એ અપૂર્વ ભાગવતાર્થ પ્રકરણનું
 અધ્યાપન, અધ્યયન, તથા પઠન પાઠન થતાં નથી. આપણે એ અન્યને સર્વસાહિત્યસહિત
 વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી શુદ્ધ મુદ્રિત કરાવવો જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ એનો યથાસ્થિત અભ્યાસ
 કરી, જનસમાજ સમજે, એવી સરલ ભાષામાં એનાં ભાષાન્તર કરી આપી, આપણાં સામ્પ્રદાયિક
 વૈષ્ણવોના, બાલકોના, તથા અન્ય પ્રામાણિક કે વિદ્વદ્ગર્ભના હસ્તમાં મુકવો જોઈએ. આ આચાર્યશ્રીનો
 ભાગવતાર્થ એક એવો અપૂર્વ અન્ય છે કે એનું નિરીક્ષણ પ્રામાણિક રીતે ગમે તે કાષ્ઠ સામ્પ્રદાયિક
 વા અસામ્પ્રદાયિક વિદ્વાન્ કરે તો શ્રીમદ્ભાગવત તથા તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલી કૃષ્ણલીલાને વિશે
 તેનો ગૂઢ અન્ધકાર નિવૃત્ત થાય અને કંઈક અપૂર્વ દૂતન રહસ્યતત્ત્વનું જ્ઞાન તેને થાય એમ છે
 અને તે દ્વારા સર્વ જનસમાજને તેનો લાભ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય એમાં સન્દેહ નથીજ ! શ્રીમાન્
 વલ્લભાચાર્યશ્રીના અન્યોને માટે તથા તેમાં સમાયલા ઉદ્ધારવૃત્તિવાલા સર્વોદ્ધારક પરમતત્ત્વને માટે
 બહુ સમયથી જનસમાજ તંત્રસી રહ્યો છે. તેમની એ તૃપ્તિ પૂરી પાડવી એ આપણું કાર્ય છે !
 જો શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યશ્રીના અન્યોના આશય સર્વ જનસમાજમાં શાસ્ત્રીય વેગવાળી સુંદર
 તથા સરલ આજ્ઞા તથા ગુર્જર ભાષામાં સમજાવવામાં આવે તો શ્રીવલ્લભાચાર્યશ્રીના તત્ત્વજ્ઞાનનો
 સર્વોદ્ધારક શરણુમાર્ગનો સ્વીકાર, અખિલ વિશ્વના જીવો કરતા યશે-એમ, પરમ ભાગ્યવાન
 વૈષ્ણવો ! તમે નિશ્ચય સમજજો ! આપણે સામ્પ્રદાયિકોએ શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યશ્રીને ઉપદેશેલી નામ-
 સેવાનો અનાદર બહુ સમયથી કર્યો છે ! એ કથારૂપી નામરસનો આપણે પોતે અનુભવ કરવાની
 પરવા કરી નથી ! તેમ બીજા વિદ્વાનોને તે સમજાવવાની અથવા તો તેમને સમજાવવાની અનુકૂલતા
 પણ કરી આપી નથી ! અને તેને જ પરિણામે આપણા વૈષ્ણવોનો અમુક ભાગ, હું ખેદથી જણાવું
 છું કે, અસન્નુષ્ટ થયો છે અને દુશ્મનોની સાથે મળી જઈ આપણા અખણ્ડભૂમણ્ડલાચાર્ય
 પુષ્ટિમાર્ગપ્રવર્તક શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યશ્રી પર, પોતાના સેવ્ય સ્વરૂપ કૃષ્ણ શ્રીગોવર્ધનનાથશ્રી (શ્રીનાથશ્રી)
 ઉપર, તથા તેમણે પ્રતિપાદિત કરેલા સેરા માર્ગ ઉપર, અતિ નીચ આક્ષેપો કરે છે અને કરાવે
 છે ! પરમ ભાગ્યવાન વૈષ્ણવો ! આ પરિસ્થિતિ બહુ સમય ચાલવા દેવી ન જોઈએ ! આપણે જાગૃત
 થઈ શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યશ્રી રચેલા ભાગવતતત્ત્વાર્થદીપ, તથા શ્રીમુખોદિનીશ્રી આદિ અમૂલ્ય અન્યેતુ
 પરિશીલન નિરન્તર કરવું જોઈએ, નામસેવા કરવી જોઈએ, અને તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલી શ્રોત્રણેય
 સુધાનો આનન્દ આપણે પોતે લેતાં શીખવું જોઈએ, અને બીજાઓને તે સુધાનો આનન્દ લેતાં
 શીખવવું જોઈએ. અર્થાત્ સંયોગરસ ઉપરાંત વિપ્રયોગ જે ફલરૂપ છે તે વિપ્રયોગમાં વેણુનાદરૂપે
 આવી રહેલાં શ્રીમુખોદિનીશ્રી છત્યાદિ અન્યોનો નિપગ્નઃ અભ્યાસ આપણે પોતે કરવા અને બીજાને
 કરાવવા તરફ આપણું ધ્યાન દોડાવવું જોઈએ. તો જ શ્રીવલ્લભાચાર્યશ્રી આપણા પર અવશ્ય પ્રસન્ન
 થશે ! અને તે પોતેજ સર્વને કોઈક એવા અપૂર્વ સામર્થ્યનું દાન કરશે કે જેથી આપણે આક્ષેપો
 કરતા દુશ્મનોનાં મુખમર્દન કરી ચક્રીયું. પરમપૂજ્ય વે. શા. સં. શાસ્ત્રીશ્રી મગનલાલ મુંબાઈમાં
 પોતાના ખર્ચે આવી આપણને નામસેવાનું પરિશીલન કરવાનો અમૂલ્ય લાભ આપે છે, જેનો
 લાભ આપણે જોઈએ તેવો લેતા નથી એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે !

હવે હું નિઃસ્વપ્ના ભાગવતાર્થ નામના પ્રકરણમાંથી તથા શ્રીસુમોધિનીજીમાંથી કંઈક અપૂર્વ શાસ્ત્રીય વિમલશૃંગાર તમારી સમક્ષ મૂકીશ. જે કે એમાં પારિભાષિક શબ્દો આવે છે, તે પશું આચાર્યશ્રીની અપૂર્વ વ્રતનતા, નિર્ભયતા, તથા ઉદાર, વૃત્તિથી સર્વોદ્ધારક પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરવા કેટલાક શાસ્ત્રીય તથા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટાન્તો એ અન્યમાંથી આપની સમક્ષ મૂકું છું:—

શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી શ્રીસુમોધિનીજીમાં તથા આ ભાગવતાર્થ નિઃસ્વપ્નામાં ભાગવતનાં શ્લોકોની, અધ્યાયોની, પ્રકરણોની તથા અન્યોની સંખ્યાનો વિચાર અવશ્ય કરે છે. અમુક રતુતિમાં, અમુક વર્ણનમાં, અમુક અધ્યાયમાં શ્લોકોની સંખ્યા અમુક જ શા માટે શ્રીમદ્ભાગવતકારે રાખી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીમદ્ભાગવતના દીકારોમાંથી કોઈએ કર્યો નથી ! એક શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી જ પરિશ્રમ લઈ ‘એ શ્લોકની સંખ્યાએ ગૂઢ અર્થનું સૂચન કરે છે’ એમ શાસ્ત્રીય રીતે સિદ્ધ કરી આપે છે. (૧) એમકે ૧૩ શ્લોકની રતુતિ વા વર્ણન હોય તો પોતે કહે છે કે, ૧૨ શ્લોકથી હાદ્યાત્મા કાલ સમજવો, તથા ૧૩ માં શ્લોકથી હાદ્યાત્મા કાલથી અધિક એવા પુરુષોત્તમ સમજવા. તેથી એ કાલાધિક ભગવાનને શરણે જવું.’ (બુદ્ધિ દશમ સ્કન્ધમાં વેણુગીતનું ગોપી-ઓએ ૧૩ શ્લોકથી કરેલું વેણુનાદના સ્વરૂપનું વર્ણન, તથા મુચુકન્દની રતુતિ). (૨) જે કોઈ રથને સાત શ્લોકનો વિષય હોય તો આચાર્યશ્રી કહે છે કે અત્રે ૬ શ્લોક ભગવાનના ધર્મના છે, અને સાતમો શ્લોક એ ધર્મો જેમને આશ્રયે રહ્યા છે એવા ધર્મી ભગવાનનો છે. (૩) એવી જ રીતે પ્રથમ સ્કન્ધના દ્વિતીય અધ્યાયમાં પ્રથમ ધર્મવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર (૬-૧૦) એમ/પાંચ શ્લોકમાં આપ્યો છે, ત્યાં પોતે કહે છે કે આ ઉત્તરના શ્લોકોની ૫ સંખ્યાથી એમ સૂચન થાય છે કે ‘ધર્મ’ પાંચ પ્રકારનું છે, અને તેથી વેદના કર્મકાણ્ડમાં કહેલા યજ્ઞાત્મક પચ્ચવિધ ક્રિયાશક્તિ-વિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણરૂપી પરમ અર્થનું પ્રતિપાદન થયું સમજવું.’ ત્યાર પછી તરત જ (૧૧-૨૨) એમ ૧૨ શ્લોકમાં દ્વિતીય જ્ઞાતવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. શ્લોકની ૧૨ સંખ્યા એમ સૂચવે છે કે ‘જ્ઞાનના હાદશ અર્જુ છે, અર્થાત્ એ હાદશ શ્લોકથી વેદના જ્ઞાનકાણ્ડમાં કહેલા જ્ઞાનાત્મક હાદશજ્ઞાનશક્તિવિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું નિરૂપણ થયું છે’ શ્રુતિ કહે છે કે “પુરુષ હાદશવિધ છે.” વળી પૂર્વના કર્મવિષયક ૫ શ્લોક તથા ત્યાર પછીના જ્ઞાનના ૧૨ શ્લોક મળી કુલ ૧૭ શ્લોક વડે ‘સપ્તદશો વૈ પ્રજાપતિઃ’ અર્થાત્ “પ્રજાપતિ ભગવાન્, અરેખર ૧૭ પ્રકારના છે” એ શ્રુતિનું પરમ સ્વાસ્થ્ય સમજવે છે. અર્થાત્ ૧૭ શ્લોક વડે ‘સમગ્ર વેદની ગતિ સપ્તદશ’ છે એમ જૂણાવી ‘યજ્ઞાત્મક ધર્મરૂપ ક્રિયાશક્તિ, તથા જ્ઞાનાત્મક તત્ત્વરૂપ જ્ઞાનશક્તિ એ ઉભયે શક્તિથી વિશિષ્ટ થયલા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ-એજ સમગ્ર વેદનો અર્થ છે.’ અર્થાત્ પ્રથમ જે પ્રશ્નનો ઉત્તર કર્મજ્ઞાનવિશિષ્ટ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે અને તેમનું વેદમાં ૧૭ પ્રકારે પ્રજાપતિરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી અહીં ૧૭ શ્લોક છે.

આ રીતે જે શ્લોકોની, અધ્યાયોની તથા પ્રકરણોની સંખ્યાનું તાત્પર્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે, તેથી શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીના ભાગવત પર કરેલા શ્રીસુમોધિન્યાસિ, તથા ભાગવતાર્થ અન્યોનું યથાર્થ અધ્યાપન તથા અધ્યયનાદિ કરવામાં આવે તો કયા શ્લોક, કયા અધ્યાય વા કયા પ્રકરણ પ્રક્ષિપ્ત છે તેજ આપણે સહજ તથા સરલ રીતે જાણી શકીએ એમ છીએ ! આવો સંખ્યાનો વા અર્જુનો વિચાર (Greek philosophy) ગ્રીક દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પાંચયોગોરાસ ઇત્યાદિએ કંઈક અંશે કર્યો છે ! એ સંખ્યાના વિચારથી અમુક પ્રશ્ન તથા તેના ઉત્તર સુસર્જીત છે કે કેમ તે પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ !

આચાર્યશ્રીની નિર્ભયપણે વિચાર કરવાની અપૂર્વશક્તિ તથા મહોદારતા.

આચાર્યશ્રી પ્રથમસ્કન્ધનાં ત્રણ પ્રકરણ કરે છે. પ્રથમ પ્રકરણના ૩ અધ્યાય છે જેના શ્રોતા શૌનકાદિ પરમજ્ઞાનવૃદ્ધ ઋષિઓ છે, અને વક્તા હીનજાતિના પણ ભગવદ્ભક્ત થયલા સૂત પૌરાણિક છે. શૌનકાદિક ઋષિઓ છે, જ્ઞાનવૃદ્ધ છે, બ્રહ્મકુલમાં અનેક શિષ્યોના અધ્યાપક છે, છતાં તેઓનો અધિકાર ભાગવતશ્રવણને વિષે હીન છે, કારણ કે તેઓ અનેક યજ્ઞાદિક સાધનો કરવાની આસક્તિવાળા છે, અર્થાત્ ભગવતપ્રતિપાદક શાસ્ત્રમાં પરમ શ્રદ્ધાથી રહિત છે. “સૂત પૌરાણિકને અમે યજ્ઞના અનવસરમાં હરિગાથા કરવા બોલાવી ઉચ્ચ બ્રહ્માસન આપીએ છીએ તો સૂત પૌરાણિક માન પામી ક્યા કહે છે ! તથા અમે શ્રોત્રિય થઈ અનેક શિષ્યોને બ્રહ્મકુલમાં અધ્યાપન કરાવીએ છીએ ! વળી વક્તા સૂત પૌરાણિક છે, હીન જાતિના છે; જ્યારે અમારું જ્ઞાન ઔપનિષદ છે, વૈદિક છે, અમારું બ્રહ્મકુલ ઉચ્ચ છે !”

આ પ્રકારે શૌનકાદિક શ્રોતાઓ જ્ઞાનવૃદ્ધ પરમ ઋષિઓ છતાં અભિમાનવાળા છે, તથા તેઓ ભાગવતના વક્તા સૂતના કથનમાં વિશ્વાસરહિત છે તથા પરમ આદરરહિત છે, તેથી શૌનકાદિક ઋષિઓ ભાગવતના શ્રોતા તરીકે હીન કક્ષાના છે” એમ શ્રીઆચાર્યજી નિર્ભય રીતે કહે છે. જેમ જેમ અધિકાર, જાતિ, જ્ઞાન તથા સંસ્કાર ઇત્યાદિથી હીનત્વ, તેમ તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાર્ગને માટે ઉત્તમ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જેમ જેમ જીવને પોતાના ઉદ્ધાર અર્થે પરમ નિઃસાધનતા સ્ફુરે, તેમ તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાર્ગને માટે તે જીવને ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે નારદજી શૂર્યોનીની દાસીના પુત્ર હતા, છતાં તેમને ભગવદ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, અને પોતે જ્ઞાનાવતાર થયલા વેદવ્યાસજી જે અનેક યોગાદિક સાધનોમાં આસક્ત હતા છતાં અંસન્તુષ્ટ થયા હતા તેવાને પણ કાંઈ અપૂર્વ ભગવદ્ગુણજ્ઞાન કરે એવો અન્ય કરવતું સંચય કર્યું હતું. (૪-૬) ત્રણ અધ્યાયના મધ્યમ પ્રકરણના શ્રોતા વ્યાસ છે, તથા વક્તા નારદ છે. પુરાણ પર આજીવિકા ચલાવતા પ્રથમ પ્રકરણના વક્તા સૂત પૌરાણિક કરતાં તથા શ્રદ્ધારહિત શૌનકાદિક શ્રોતા કરતાં વ્યાસ, નારદ ઉત્તમ છે, પરંતુ એ ઉભયે વ્યાસ તથા નારદ, તૃતીય પ્રકરણના શ્રોતા પરીક્ષિત તથા વક્તા શુક કરતાં ઉત્તરના છે. તેથી વ્યાસ તથા નારદને આચાર્યશ્રી નિર્ભય રીતે મધ્યમ અધિકારી કહે છે.

શ્રોતા વ્યાસજી સર્વસાધનોથી સંપૂર્ણ હતા, એમનું વાક્ય પ્રમાણરૂપ હતું, તોપણ તેમણે શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું ન હતું, અને ભગવદ્ગુણજ્ઞાન કર્યું ન હતું. તેથી તે ક્ષત્રિયયક ચિન્તાથી આકુલચ્યાકુલ થયા હતા. વ્યાસજી નારદજીનો ઉપદેશ કંઈક દુર્જલ સમજે છે અને તેથી નારદજી તેમને સમાધિમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અનુભવ કરવાનું કહે છે. વળી એમનામાં શુક પ્રમાણ દૃઢ વૈરાગ્ય ન હતું. તેમ નારદજી પણ જીવેને જ્ઞાન આપવાની સત્તા-અધિકારવાળા હતા, તેથી આ ઉભયે-શ્રોતા વ્યાસ તથા વક્તા નારદ, ત્રીજા પ્રકરણના શ્રોતા-પરીક્ષિત તથા વક્તા-શુક કરતાં ભાગવતને વિષે મધ્યમ અધિકારવાળા છે. (૭-૧૯). એમ ૧૩ અધ્યાયના પ્રથમ સ્કન્ધના તૃતીય પ્રકરણથી સ્ત્રિય રાજા પરીક્ષિતનો ભાગવતના શ્રોતા તરીકે, પૂર્વે કહેલા શૌનકાદિક ઋષિ, તથા વ્યાસ કરતાં, ઉત્તમ અધિકાર છે, તેમજ ઉપનયન વિનાના, તથા પોડશ્વર્ણના બાહક દિગમ્બર વ્યાસનન્દન શ્રીશુકદેવજીનો તેમના દૃઢ વૈરાગ્યને લીધે ભાગવતના વક્તા તરીકે, પૂર્વે કહેલા સૂત, તથા નારદ કરતાં, ઉત્તમ અધિકાર છે:-એમ નિર્ભય રીતે આચાર્યશ્રી પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રોતા પરીક્ષિતને ભગવત્કૃપાથી ભાગવત જ્ઞાનને યોગ્ય એવો શુદ્ધજન્મ, દૃઢ વૈરાગ્ય, સર્વત્યાગ, તથા ભગવદ્ભક્તનો સત્સંગ-આ સર્વ સિદ્ધ થયા હતા. ગુરુ શ્રીશુકદેવજીના કથનમાત્રથીજ એમને સન્દેહ નિવૃત્ત થયા હતા. એમને ભગવાન

વિશે તેમજ ભગવદ્ગ્રન્થને વિશે અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. ભગવાને પોતે જ કૃપા કરી નિજભક્તની
 વંશટ્ટિકાને અર્થે^૧ પરીક્ષિતની ગર્ભમાં જ રક્ષા કરી અને તેનો ભાગવતશાસ્ત્રના ઉત્તમ અવસ્થાને
 યોગ્ય શુદ્ધિવાળો દેહ ભગવાને પોતે જ કૃપા કરી પરિશ્રમ લઈ સિદ્ધ કરાવી આપ્યો. ભાગવત-
 અવસ્થાને વિશે ઉત્તમ અધિકાર સિદ્ધ થવામાં ભગવાનને વિશે વિશ્વાસ થવો આવશ્યક છે. એ વિશ્વા-
 સનાં ત્રણ અર્ક છે-પરમ શુદ્ધિ, સર્વત્યાગ તથા સત્સંગ. શુદ્ધિનાં છ અંગ છે. તેમાં પંચ ન્યાં
 ભગવદ્કૃપા થાય એ સુખ્ય શુદ્ધિ છે. દુષ્ટ પરમ્પરાને લીધે શરીરના હેતુરૂપ બીજની અશુદ્ધિ
 પાંચ પ્રકારે થાય છે તો તે કૃપા કરી ભગવાને પોતે જ પરીક્ષિતની પાંચ પ્રકારની બીજશુદ્ધિ
 તથા છઠી જન્મશુદ્ધિ કરાવી આપી છે. જેમ દેવતાઓ બ્રહ્મભીમાંસાશાસ્ત્રમાં પચ્ચામિવિધા
 પ્રકારે પચ્ચાહુતિ સર્જ કરી નિષ્કામ કરનારા પુરુષનો બ્રહ્મજ્ઞાનને યોગ્ય થાય એવો શુદ્ધ
 દેહ અગ્નિમાં જન્મમાં સિદ્ધ કરી આપે છે, તેમ અત્રે પણ ભગવાન પોતે જ પોતાના
 નામાત્મક રત્નરૂપ થયલા એવા શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના અવસ્થાને યોગ્ય થાય એવો ઉત્તમ શુદ્ધ
 દેહ, નિજભક્તવંશ્ય પરીક્ષિતને સિદ્ધ કરી આપે છે; તેથી પ્રથમ સ્કન્ધના દ્વિતીય ઉત્તમ
 પ્રકરણના (૭-૮-૯-૧૦-૧૧) એમ પાંચ અધ્યાય વડે, ભાગવતના ઉત્તમ શ્રોતા પરીક્ષિતની
 પાંચ પ્રકારની બીજશુદ્ધિનું નિરૂપણ થયું છે, અને એક ૧૨ માં અધ્યાયમાં ગદાધારી
 અર્જુનમાત્ર પુરુષના દર્શનથી તેની છઠી જન્મશુદ્ધિનું નિરૂપણ થયું છે. સપ્તમ અધ્યાયમાં પરી-
 ક્ષિતના પૂર્વજ અર્જુનની સ્તુતિ છે, તેથી પૂર્વજ અર્જુનની શુદ્ધિદ્વારા (પુરુષદ્વારા) પરીક્ષિતની
 પ્રથમ બીજશુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ એમ સમજવું. અષ્ટમ અધ્યાયમાં પરીક્ષિતની પ્રપિતામહી કુંતાજીની
 સ્તુતિ છે, તેથી ભગવાન પ્રસન્ન થયા છે, અને એમ પોતાના પૂર્વજ વૃદ્ધ પ્રપિતામહીની શુદ્ધિ,
 પણ (સ્ત્રીદ્વારા) પરીક્ષિતની દ્વિતીય બીજશુદ્ધિમાં ઉપયુક્ત થાય છે એમ સમજવું. નવમ
 અધ્યાયમાં બીજમ પાણ્ડવોને ઉપદેશ કરે છે તેથી પરીક્ષિતના પૂર્વજ યુધિષ્ઠિરાદિનું શ્રવણવિષયક
 અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું છે, અને તેથી પોષક અન્નશુદ્ધિનું નિરૂપણ થયું છે એમ સમજવું.
 આ અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના પૂર્વજ બીજમની મુક્તિનું તથા પાણ્ડવોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાનું
 નિરૂપણ છે તેથી પરીક્ષિતની તૃતીય જ્ઞાનશુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ એમ સમજવું. દશમ અધ્યાયમાં
 ભગવાનના પ્રવાણ સમયે પરીક્ષિતના બીજસમ્બન્ધિઓની તથા અન્ય સાધારણ સમ્બન્ધિઓની
 ભગવત્પરાયણતાનું નિરૂપણ છે, તેથી પરીક્ષિતને બીજશુદ્ધિમાં ચતુર્થ શુદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે.
 એકાદશ અધ્યાયમાં ભગવાને પ્રમાણાદિ કાર્ય સમાપ્ત કર્યું જેથી આગન્તુક દોષનો અભાવ સિદ્ધ થયો.
 એ રીતે પરીક્ષિતના બીજની પચ્ચમી શુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ. ત્યાર પછી દ્વાદશ અધ્યાયમાં ભગવાને
 ઉત્તરાના ગર્ભમાં ગદાધારી અર્જુનમાત્રપુરુષરૂપે પરીક્ષિતને દર્શન આપ્યાં અને કાલથી
 અર્થાત્ બ્રહ્માસ્ત્રના તેજથી આસન્નરૂપ ગદાવડે પરીક્ષિતની પ્રાણરક્ષા કરી। એ રીતે જન્મ સમયે
 પણ ભગવદ્કૃપાથી ભગવદ્દર્શન પરીક્ષિતને થયાં અને એની સુખ્ય પછી જન્મશુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ.
 આ રીતે (૭-૧૨) એમ ૫૬ અધ્યાયથી પરીક્ષિતનો છ પ્રકારની શુદ્ધિવાળો ભાગવતશાસ્ત્રના
 અવસ્થાને યોગ્ય થાય એવો ઉત્તમ દેહ ભગવાને પોતે નિજભક્તવંશ્ય પરીક્ષિતને સિદ્ધ કરાવી આપ્યો.
 અને પોતાના નામાત્મક થયલા શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રનો શ્રોતા, વેદાન્તના બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા શુદ્ધ

જ્ઞાની કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરતો નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ તેથી ઉત્કૃષ્ટ છે-એવું પણ ગૂઢ સૂચન પોતે કરી આપ્યું છે ! એવા શુદ્ધ જન્મવાળા પરીક્ષિતની ભાગવતશ્રવણ દ્વારા મુક્તિ થવામાં પ્રતિબંધ ન થાય તેથી પરીક્ષિતની ત્રણ પેઢીના પૂર્વજોની મુક્તિ પ્રથમ થઈ એમ હવે (૧૩-૧૪-૧૫) ત્રણ અધ્યાય વડે નિરૂપિત કરે છે. “ પિતૃઓ પ્રથમ મુક્ત ન થાય તો પુત્ર પણ મુક્ત ન થાય ” એ શાસ્ત્રવચનानુસાર પરીક્ષિતના પ્રપિતામહ થયલા એવા ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિનું નિરૂપણ ૧૩મા અધ્યાયમાં કર્યું છે, કે જેથી અત્રે પરીક્ષિતની મુક્તિમાં પ્રતિબંધ આવે નહિ “ કૃત્રમાં એક પરમ વૈષ્ણવ ભાગવત વંશ્ય ઉત્તમ થાય તો તે પોતે તરે છે અને સર્વ પિતૃઓને તારે છે ”-એ શાસ્ત્રવચન પણ, આ પરમ વૈષ્ણવ પરીક્ષિતના સમ્યન્વધી થયલી અન્યાયી ધૃતરાષ્ટ્રની પણ મુક્તિથી સચોટ હૃદયંગત થાય છે. ત્યાર પછી ૧૪ મા અધ્યાયમાં પાણ્ડવોની મુક્તિમાં હેતુરૂપી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારા ભગવદ્ગમનનું નિરૂપણ છે, ૧૫ મા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના પિતામહ થયલા એવા પાણ્ડવોની સર્વત્યાગપૂર્વક મુક્તિ થવાનું નિરૂપણ છે. પરીક્ષિતના પિતા અભિમન્યુ તો દેવી, ચન્દ્રના અંશ હતા, કૃષ્ણ બાન્ધવ હતા, તથા યુદ્ધમાં જ વીર થઈ મૃત્યુવશ થયા હતા એટલે એમની મુક્તિ તો સિદ્ધ જ થઈ હતી. આ રીતે (૧૩-૧૪-૧૫) એમ ત્રણ અધ્યાય વડે ભગવાનના શ્રોતા પરીક્ષિતના પૂર્વજોની મુક્તિનું નિરૂપણ થયું. ત્યાર પછી ૧૬ મા અધ્યાયમાં ભાગવતશ્રોતા પરીક્ષિતને રાજ્યાધિકારથી પ્રાપ્ત થતા લૌકિક બંધની નિવૃત્તિનું, તથા ૧૭ મા અધ્યાયમાં કલિકાલથી થતા બંધની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ છે. એ રીતે (૧૩-૧૭) એમ પંચ અધ્યાય વડે ‘ ભાગવતશ્રોતા પરીક્ષિતને ’ સર્વત્યાગ-સિદ્ધિ પણ ફલિત થાય છે ત્યાર પછી ૧૮-૨૯ એમ બે અધ્યાય વડે ભાગવતશ્રોતા પરીક્ષિતને સ્મીકન્નપિ તથા શુક જેવા સત્પુરુષોનો સર્જ થયો. ૧૮ મા અધ્યાયમાં ઋષિનો સર્જ થયો અને શાપ પ્રાપ્ત થયો તે પણ ભગવદ્દેવારૂપ હતા, કારણકે એ શાપ થયો તો રાજ્યાદિ લૌકિક વિષે પરીક્ષિત જેવા ભાગવતશ્રોતાને અનુકૂળ એવો દૃઢ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયો અને પોતાને શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાનો પ્રસર્જ પ્રાપ્ત થયો ! તેના પર શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રની અમૃતવૃષ્ટિ થઈ અને શાપ દ્વારા એના ભાગવતશ્રોતાનો દાહ પણ અલૌકિક રીતે જ થયો. ભગવાનના નિજ વંશ્યો એવા યાદવોને જ્યારે બ્રહ્મણ્યો શાપ થયો ત્યારે તેઓ મોહ પામ્યા હતા, તેમ નિજ ભક્તવંશ્ય મદ્ધા ભાગવત પરીક્ષિતને તો થયું નહિ ! જે બ્રહ્મણ્યો ભગવાનના નિજ ચક્રકુલના યાદવો મોહ પામી, મદિરાપાન કરી, યાદવાચર્યા કરી અને વિપરીત રીતે નષ્ટ પામ્યા, તે જ બ્રહ્મણ્યો પોતાના પ્રિય પરમ ભાગવત ભક્ત પરીક્ષિતને તો ભગવાને શ્રીશુક જેવા વિરલ, ઠર લક્ષણસમ્પન્ન, તથા દૃઢ વૈરાગ્યવાળા પરમશૂરનો સમાગમ પ્રાપ્ત કરાવી શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી અપૂર્વ અમૃતવૃષ્ટિનું શ્રવણદ્વારા પાને કરાવ્યું ! અને પરમશૂરની પ્રાપ્તિ કરાવી ! એ રીતે ભગવાને પોતે સ્વકીય યાદવો કરતાં પણ પરકીય છતાં નિજ ભક્તના વંશ્ય થયલા તથા પરમ ભગવદ્ભક્ત થયલા એવા પરીક્ષિતનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરાવ્યો છે ! પોતાના ચક્રકુલના વંશ્યો કરતાં ભગવદ્ભક્ત પર ભગવાનની કેવી અધિક કૃપા હોય છે, જેવો પક્ષપાત હોય છે તથા ભગવાન વેદાન્તના બ્રહ્મજ્ઞાની ‘ કરતાં પણ ’ ભાગવતશ્રોતાનો અધિકાર ઉત્તમ છે એમ પોતે કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે-તે સર્વ આ પરીક્ષિતના ઉત્તમ અધિકારના નિરૂપણથી સ્પષ્ટ થશે. આવું શાસ્ત્રીય તથા વૈજ્ઞાનિક સ્પષ્ટીકરણ શ્રીધરાદિ કોષપણ દીક્ષાકરો કરતા નથી. પ્રથમ સંબંધના ત્રણ પ્રકરણથી એટલું

તો સિદ્ધ થશે જ કે પરીક્ષિત યદ્યપિ લગ્નિય રામ છે, છતાં તે ભગવર્ણક છે, ભગવત્કૃપાપાત્ર છે, સર્વપ્રકારે શુદ્ધજન્મવાલા છે, સર્વ ત્યાગવાલા છે, દૃઢ વૈરાગ્યવાલા છે, શ્રીશુક જેવા વિદ્વદ્ જ્ઞાની કે ભક્તના સત્સંગીવાલા છે, તથા ભગવાનને વિષે તેમજ શુરુમુખે કહેવાતા ભાગવતશાસ્ત્રને વિષે અત્યંત શ્રદ્ધાવાલા છે, આદરવાલા છે અને નિરપેક્ષ છે ! તેથી શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના શ્રોતા તરીકે એમનો અધિકાર અતિ ઉત્તમ છે; બ્યારે બ્રહ્મકુલના પરમજ્ઞાનવૃદ્ધ શૈનકાદિ ઋષિઓ જે અન્યાસકર્તા છે, જેમને વક્તા સૂત પ્રતિ યથાર્થ આદર નથી, જેમને-પોતાના બ્રહ્મકુલનું, અને શ્રોત્રિય વૈદિક કર્મનું તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનું અભિમાન છે-તેમનો અધિકાર પરીક્ષિત કરતાં હીન છે; તેમ જ વ્યાસજી જેવા પરમ જ્ઞાનાવતારે ભગવર્જ્યુજ્જ્વાન કર્યાં નથી, તેમ જ પોતે સાક્ષાત્ ભગવાન વિના અન્ય યોગાદિ સાધનોમાં આસક્ત છે, ફલવિષયક ચિન્તાથી ગ્રસ્ત છે, અને દૃઢ વૈરાગ્યવાલા નથી, તેથી તેમનો અધિકાર મધ્યમ કહેવા છે. એવી જ રીતે યદ્યપિ શ્રીશુકદેવજી, ઉપનયનરહિત છે, દિગમ્બર છે, પોડશવર્ષના બાલયુવક છે, વ્યાસનન્દન છે, છતાં પોતે સર્વોત્કૃષ્ટ દૃઢ વૈરાગ્યવાળા છે, ૩૨, લક્ષણ સમ્પન્ન છે, ભગવર્જ્યુજ્જ્વાન કરવામાં કોઇપણ પ્રકારની લજ્જાનરહિત છે, અને નિષ્કામ, નિરપેક્ષ, તથા પરમાર્થી છે, તેમ જ એમને પરપ્રાપ્તિ યવામાં કેવલ ભગવત્કથા જ પ્રતિબંધક છે, તેથી એમનો જ શ્રીમદ્ભાગવતના વક્તા તરીકેનો અધિકાર, ત્યાં પધારેલા વ્યાસ-પરશુરામ, મૈત્રેય ઇત્યાદિ જ્ઞાન, કર્મ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરનારા સર્વે ઋષિ-મુનિઓ કરતાં ઉત્તમ છે, અને એમને જ પરમશુરુનું ઉચ્ચ આસન પ્રાપ્ત થયું છે. દ્વિતીય મધ્યમ પ્રકરણના વક્તા નારદજીને જીવેને જ્ઞાન આપવાની સત્તા-અધિકાર બાધક છે, તેમજ એમને શુકસમાન દૃઢ વૈરાગ્ય નથી તેથી એમનો અધિકાર શ્રીશુક કરતાં મધ્યમ છે. તેમજ પ્રથમ હીન પ્રકરણના વક્તા સૂત પૌરાણિક પુરાણાદિનો નામવિક્રય કરે છે તેથી તેમનો અધિકાર વક્તા તરીકે શ્રીશુકની અપેક્ષાએ અતિહીન છે છતાં પણ એ પોતે ઉચ્ચત્વા રોમહર્ષણિના પુત્ર હોઇ ભક્ત્યુદ્દેશવાળા છે તેમજ એમણે શ્રીશુકમુખે ભાગવતનું અવશ્ય કર્યું છે. તેથી જો કે પોતે હીનજાતિના છે-વૈદિક જ્ઞાનના અનધિકારી છે, તોપણ તેમને બ્રહ્મકુલના જ્ઞાનવૃદ્ધ પરમઋષિ શૈનકાદિની સભામાં વક્તા તરીકે ઉચ્ચ બ્રહ્મરથાન પ્રાપ્ત થયું છે.

આ પરીક્ષિત કરતાં પણ વિદુર જેવા શુદ્ધ હાસીપુત્રનો અધિકાર ભાગવતશ્રવણને માટે ઉત્તમ છે, કારણ કે વિદુરજી પોતે સર્વથા લોકમાં વિરક્ત હતા, ભાગવતના કથનમાં અસમ્ભાવના-વિપરીતભાવનાથી રહિત હતા, અને તીર્થાદિ કરી શુદ્ધ અન્તઃકરણવાલા ભગવર્ણક છે; તેથી એમને ભગવાનની એક જ હીલાનું એક જ વાર અવશ્ય થવાથી તે સત્વર ભગવત્પદને પ્રાપ્ત થયા. એમ તૃતીય સ્કન્ધમાં નિરૂપણ થશે. પણ ઉત્તમ અધિકાર, પરમભાગવત ઉદ્ધવજીનો છે, કે જે જ્ઞાની ભક્ત હતા, ભગવાનની સમીપમાં સ્થિતિ કરતા અને એવા તો ભગવત્કૃપાના પાત્ર હતા. કે ભગવાને પોતાના તિરોધાન સમયે તેમને પોતાની સમીપમાં રાખી તેમની સર્વશક્તિનો નિરાસ કરી તેમને સર્વ પ્રકારનું સાંખ્યયોગાદિનું જ્ઞાન આપ્યું. તેમ જ તેમને અન્ને આશ્વાસન આપી જૂતલ પર સ્થિતિ કરતા વર્તમાન તથા ભવિષ્યકર્તાનું પરમશ્રેય કરે એવા અતુલ ભાગવત જ્ઞાનનો વારસો સોંપ્યો હતો, જે ભાગવત જ્ઞાનનો પ્રચાર તેમણે ભગવદ્વાતાથી વિદુરમૈત્રેયાદિ ભગવર્ણકોમાં ભગવાનની તિરોધાનદશામાં જૂતલપરના જીવેના કથ્યાણ અર્થે કર્યો. ભગવાન તથા એમના ભક્તો પોતે ભગવાનની તિરોધાનદશામાં સંસાર તરવાને શ્રીમદ્ભાગવતના જ્ઞાનરૂપી ઉડુપ (હોડક) મૂકતા ગયા છે, જેનો આશ્રય જો કલિકાલના જીવેએ એક અનન્ય, સુકર, તથા નિર્ભય ઉપાય સમજી અવશ્ય લેવો જોઇએ.

આવા ઉદ્દેશ કરતાં, પણ ભાગવતને વિષે અત્યુત્કૃષ્ટ અધિકાર અહિર 'સ્ત્રીમતિના વ્રજસીમન્તિની શ્રીગોપીજનોનો છે કે જેમણે પોતાના સમાજમાં ભગવાનના પરમ વિપ્રયોગરસમાં નિમગ્ન થઈ, તાપકલેશ નિવૃત્ત કરવા : ભગવદ્દીક્ષાનું તથા ભગવર્જુણાનુવાદનું વારંવાર કથન કર્યું ! ભગવાનને વશ કર્યા ! અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વિષે અમર્યાદ, તથા સ્વતંત્ર પ્રેમમકિત પ્રકટ કરી પુષ્ટિમાર્ગીય ગૂઢ સ્ત્રીભાવાત્મક તત્ત્વનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું !

આ પ્રકારનું ભાગવતનું ભાગવતત્વ છે કે જેમાં જેમ જેમ જીવેને જાતિથી, જન્મથી, કુલથી, જનથી, સંસ્કારથી, તપથી, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારના અધિકારની દૃષ્ટિથી હીનત્વનું જ્ઞાન થાય, તેમ તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાર્ગને માટે તે જીવેની ઉત્તમ યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે. એ ભાગવતની એવી તો સર્વોદ્ધારક ઉદાર વૃત્તિ છે કે સ્ત્રી, શૂદ્ર, તથા તેથી પણ અધમ એવા ચાણક્ય, અસુર, પશુ, પક્ષી, તથા વૃક્ષ ઇત્યાદિ કોઈ પણ ચોનાના જીવેનો-સંક્ષેપમાં પ્રાણિમાત્રનો ઉદ્ધાર એ માર્ગમાં થઈ શકે છે ! શ્રીમદ્ભાગવતના આવા સર્વોદ્ધારક સામર્થ્યનું પ્રાકટ્ય, શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીએ નિર્મયતાથી, પ્રામાણિકપણે, પરિશ્રમ લઈને કર્યું છે ! જે સ્ત્રીશૂદ્રાદિને વૈદિક માર્ગમાં, સ્વતંત્ર અધિકાર ન હતો, અને જેમને પોતાના ઉદ્ધાર અર્થે કેવલ ત્રૈલોક્યિકોની જ સેવાને અધીન રહેવું પડતું હતું, તેવા નિઃસાધન સ્ત્રીશૂદ્રાદિ જીવેને પણ શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીએ પરમકૃપાનું યથા ભાગવતમાર્ગ, ભગવત્સેવામાર્ગ, તથા ભગવત્પ્રપત્તિમાર્ગ પ્રકટ કર્યો અને એક અપૂર્વ આચાર્ય થઈ પોતાનું મહોદ્ધાર ચરિત્ર પ્રકટ કર્યું !

રસ તથા રસાભાસ.

શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીએ જ અપૂર્વ રીતે ભગવદ્રસ તથા 'રસાભાસનું' તારતમ્ય વિદ્વજ્જનોને તથા સંસારના જ્ઞાન જીવેને જેવું સમજાવ્યું છે. એવું કોઈએ સમજાવ્યું નથી ! એમના શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રીસુખોધિની દશમ સ્કંધના રાસપંચાધ્યાયી તથા અન્ય નિબંધાદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાથી એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે રસ નામનો પદાર્થ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને વિષે છે અને તેના ભોક્તા પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે, લૌકિક જીવે નાયકતાવિક્રમાવે કદાપિ રસભોગ કરી શકતા નથી. ઉદ્વેગ તેઓ રસાભાસમાં લપટાઈ દુઃખાત્મક સંસારમાં ફસાય છે ! લોકોને વિષયાત્મક રસાભાસથી નિવૃત્ત કરવા શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી, સાક્ષાત્ મહનતા પણ મન્મથ એવા, તથા કોટિકન્દર્પલાવણ્યમય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની સેવા કરવાનો સર્વ જીવેને ઉપદેશ કરે છે. સ્ત્રીઓને તો પતિના પણ પતિ એવા અલૌકિક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં અમર્યાદ આપે છે. નિઃસાધન સ્ત્રીઓ તરફ તથા અન્ય હીન જીવે પ્રતિ આવી ઉદાર વૃત્તિ તથા 'માન્યશુદ્ધિ, શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી વિના કોઈ પણ આચાર્ય દર્શાવી નથી. આધુનિક વાનાવરણના પ્રભો પર પ્રકાશ કરે તથા તેમનો ઉદ્વેગ કરે એવા અનેક ગર્ભિત સૂચનો આચાર્યશ્રી પોતાના શ્રીસુખોધિન્યાદિ ગ્રંથોમાં કરે છે. જેમકે 'સ્વારાજ્ય' કેને કહેવું ? આહુત્ય, ક્ષત્રિયાત્વ, ઇત્યાદિ જાતિ છે કે દેવતા છે ? હિમાલય પ્રતિ જ ચામાટે દેહત્યાગ કરવા જવું ? ઇત્યાદિ. 'સ્વારાજ્ય' પ્રાપ્ત કરવું એટલે સ્વ-અર્થાત્ પરબ્રહ્મ એવા ભગવદ્વિષયક આન્તર રાજ્યમાં નિમગ્ન રહેવું. એટલે કે ચરબ્રહ્મ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વિષે સમાધિ કરી ચિત્તનું તેમને વિષે ભીતર પરાવશ્ય કરવું. આ પ્રકારનું સ્વારાજ્ય જીવેને અને વિશેષતઃ બ્રાહ્મણોને મુખ્ય હોવું. જેમણે, એ સ્વારાજ્યમાં જીવે નિજ સ્વરૂપવડે આન્તર ભગવત્સેવામાં નિમગ્ન થઈ આનંદી થાય છે. એ આન્તર સ્વારાજ્ય પ્રધાન હોવું જેમણે અને તેના અર્જુનરૂપે તેને અનુકૂલ થાય એવું દેહ-પુત્ર-ઓ, તથા ત્રિત

ધૃત્યાદિ વિષયનું તથા તેમની રક્ષા કરનારા નૃપતિનું બહીરાજ્ય હોવું જોઈએ આ બહીરાજ્ય, એ આંતરના સ્વારાજ્યને પ્રતિકલ્પે સંસ્કાર ન જ હોવું જોઈએ. આ પ્રકારે શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી જીવોને ઉદ્ધાર કરે એવા સ્વારાજ્ય રીતે વિવેચન કરી રહ્યા છે. (૧)

‘આહ્મણ્ય, ક્ષત્રિયત્વ-ધૃત્યાદિ નામની કોઇક દેવતા છે અને તે ઉપનયનાદિ સંસ્કારથી તે તે દેહમાં આવે છે. પરંતુ તે તે આહ્મણ્ય, રક્ષિતૃત્વ ધૃત્યાદિગુણોનું યથાર્થ પાલન કરવામાં આવે તો જ તે દેવતા પ્રસન્ન થઈ, તે તે દેહમાં રિયતિ કરે છે. નહિ તો એ દેવતા તિરોબૂન થાય છે. ઉપનયનાદિ સંસ્કારના નામમાત્રથી એ દેવતા રિયતિ કરતી નથી. આહ્મણ્ય-ક્ષત્રિયત્વ ધૃત્યાદિ જાતિ નથી. અર્થાત્ તે તે જાતિના જીવોએ પોતાની દેવતા પ્રસન્ન થાય એવા તે તે ધર્મોનું પાલન કરવું જોઈએ. એમ ન થાય તો કેવલ ક્ષત્રિયજન્મ, આહ્મણ્યજન્મ, વૈશ્યજન્મ એમ આહ્મણ્યાદિ નામનો આભાસ માત્ર રહે છે. ” (૨)

“ હિમાલયની ભૂમિ કૃમિસમ્મન્ધથી રહિત છે, અને સત્વર દેહત્યાગ કરાવે એવી સામગ્રીવાળી છે તેથી એ ભૂમિમાં દેહત્યાગ કરવાથી જીવદિસાનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી; જ્યારે અન્ય ભૂમિમાં કૃમિનો સમ્મન્ધ થવાથી દિસા થાય છે. જેમ વીરસથી આવિષ્ટ થયલા જીવો યુદ્ધમાં શૂરવીર થઈ મૃત્યુને ઇચ્છે છે, તેમ વૈરાગ્યસથી આવિષ્ટ થયલા જીવો હિમાલયનાં સ્થાનમાં નિવાસ કરી સત્વર મૃત્યુ લેવાની હિમ્મત કરે છે. ” (૩)

આચાર્યશ્રી આવી રમ્ય જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી તેને યથાર્થ રીતે શાન્ત કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર પર આ પ્રકારે અત્યુત્તમ ભાષ્ય, નિબન્ધ તથા ટીકાઓ લખી એક અપૂર્વ શ્રીમદ્ભાગવતને કેવલ સામાન્ય પુરાણની કક્ષામાંથી દૂર કરી વેદસમિત, સર્વોદ્ધારક તથા પરમહલદાયક શાસ્ત્રની કોટિમાં સ્થાન આપવાનું અનુપમ માન અદાપિ પર્યન્ત કેવલ આપણા શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીને જ છે! આપણે સામ્પ્રદાયિકોએ તો અવશ્ય એમણે અતિ પરિશ્રમ લઈ આવા પ્રકટ કરેલા ગ્રંથોનું સેવન કરી કૃતાર્થ થવું જોઈએ!

મરુચ નિવાસી

જગજીવનભાઈકૃત પદ.

॥ રાગ ભૈરવ ॥

૧.

મોહનવર ગોકુલપતિ ગોકુલેશ કહીએ ॥

એસે પ્રભુ પાય અવ ઓર કહા ચહીએ ॥ ટેક ॥

ભક્તિ, આનંદ જ્ઞાન, દેત સદા ઇનકા વાન,

મનમેં તુ નિશ્ચેકર એહિ કાજ લહીએ ॥ ૧ ॥

पुष्ट पुष्ट पुष्ट लीला, गोकुल ओर जमुना तट, भक्तन के जुथ संग,
 सोई ध्यान ग्रहीए ॥
 जगजीवन, बल्लभदासके प्रभु, दान मोही चरण कमल,
 ताते सब पाइए ॥ २ ॥

॥ राग भैरव ॥

२

श्रीगोकुलेशजीके, चरणकमलको, मोहि भरें सो हे निशदीन ॥
 महदभक्तकी कान विचारों, संग मिलायके होव प्रसन्न ॥१॥
 भगवदी गोकुलभाइजुको, भ्रगुपुरवासी जे हे धन्य ॥
 स्वरूप रसात्मिक इनते में मान्या, इनका लालीहे अवच्छिन्न ॥२॥
 लौकिक संबंधते अलौकिक पायो, तामे कहत कछु नाहिन न्यून ॥
 हृदयकमलमें रह्यो आय बसी, ताको साखी मेरो हि मन ॥३॥
 याहि सुखमें रहं निरंतर, एहि सेवा ओर एहि भजन ॥
 कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु, साधन विन फल भयो हे संपन्न ॥४॥

॥ राग भैरव त्रिताल ॥

श्रीगोकुलेश यह नाम, रसना तुं आठो जाम, अंतरमें रहरे ॥
 पटतर नहि आन कोउ, जान कोन कृपाहुते आयो तर बटरे ॥१॥
 एहि ध्यान एहि ज्ञान, नख सिखरसरूप जान राजत श्रीगोकुलमें
 जमुनाके तटरे ॥ २ ॥
 पातिश्रुत धर्मटेक, वाको तुं कर विवेक, श्रीमुखते वचन कह्यो
 तामें मन ठठरे ॥ ३ ॥
 कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु, पुरंगे मनोरथ सब सुधो राख घटरे ॥४॥

॥ राग होढी ॥

तेरोई तुमरण, तुई जीवनफल, तेरे गुन गाईए ।

तेरोई आनु ध्यान, तुई प्राणपोषण, तेरोई कहाई अव, कोनको
कहाईए ॥ १ ॥तुहि मत्तवत जान, तुहि सब विधि सुजान, तुहिहे रसिक खाण
भक्तन सुखदाईए ॥कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु, तुमविन अव मोहिकु ओरन
सोहाईए ॥ २ ॥

॥ राग घिलाघल ॥

प्रीत करीए श्रीवल्लभप्रियसों ॥ महदभक्त मेरे माथे राजे, दृढचित्त
स्थिर इंद्रियसों ॥ १ ॥चरणकमल तोय देने कृपा करी याको जतन करीए जीयसों ॥
कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु सदा सर्वदा भक्त स्वकीयनसों ॥ २ ॥

॥ राग आशाघरी ॥

जूलत पालने विठलनंद ॥ श्रीवल्लभप्रिय प्रकटे पूरनचंद ॥

भक्तरसिक मिली झोटा द्रतहे किलकत कोटी आनंद ॥ १ ॥

श्रीमुख निरखी मन हरखे फेलि रह्यो मकरंद ॥ २ ॥

कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु अकल कला रस छंद ॥ २ ॥

॥ राग जैतधी ॥

सब मिलि भक्त नाचे मनमें राचे ॥ प्रेम मंगन कछु कहत न वाचे ॥

रानी रुकमनि ढोटा जायो, मोहनभाई यों कहिके गायो, आनंदसो

ऊर अंतर साचे ॥ १ ॥

श्री विठ्ठलग्रह वज्रत वंधायो, नरनारि मिले मोद बढायो, देत
 अपनपों नेक न खांचे ॥
 कहे जगजीवन वल्लभदासके प्रभु, संगस्वरूपमई वहे रस मांचे ॥२॥

॥ पद ॥

दादा नारायणजीको घर सगरी सृष्टिमें कीयो सिरमोर ॥
 परम अनन्य जे भरुची कहीए इन समान कोठ नाहिन ओर ॥१॥
 श्रीमुखसो कह्यो अपनो लगतोईहे मोहनभाईकी दिखाई गैर ॥
 कहे जगजीवन वल्लभदासके प्रभु, करी पाए जेसे मोहोर ॥ २ ॥

॥ राग सारंग ॥

श्री वल्लभप्रिय रत्नसिंघासन वेठेहें देखो चित्तविचार ॥
 कोन स्वरूप कोन लीला एहे रे मन समज ए रूपनिरधार ॥ १ ॥
 भक्त रसिकके जुथ अपरमित ताको कहांलगी कहुं विस्तार ॥
 कृपाहेत, इच्छा समजे, मनोरथ पूरे तिनके निरधार ॥ २ ॥
 भवसागरमें पुष्टमार्गकी स्वकीय हित बांधी हे पार ॥
 वरनभेद बुद्धि, करे प्रभु जिनकी बाकों सुझत हे तिहिवार ॥ ३ ॥
 सहदभक्तको दान होयतो प्रीत स्नेह रंग वढे अपार ॥
 कहे जगजीवन वल्लभदासके प्रभु कौरनरसजुत प्रकटे सभार ॥ ४ ॥

॥ राग खंभायची ॥

श्रीवल्लभप्रिय वेठे तवकडी अंतरंग संग फरत विनोद ॥
 सामग्री नानाविधि करिके परोसत बहुजी प्रेम प्रमोद ॥ १ ॥
 मेवा मिठाई दूध मलाई फैली रह्यो रसको आमोद ॥
 कहे जगजीवन वल्लभदासके प्रभु देत प्रसाद भकन भरी गोद ॥२॥

શ્રીવલ્લભલાલ તવકંઢી વેઠે આરોગન નૌતન વિધિ ભોગ ॥
 મોહનવર ગોકુલપતિ સંગે ભક રતનકી સવ સંજોગ ॥ ૧ ॥
 સીરાપુરી ઓર કચોરી તાતો પંચ સુરનકો સંજોગ ॥
 મેવા મિશ્રી ઓર વાસોંધી શાક સંધાના કરિ ઉપયોગ ॥ ૨ ॥
 યહ સેવામેં તત્પર વહુજી મનવ્રત જાણી કરે વિનિયોગ ॥
 લેત લેવાવત અતિસુખ પાવત યહ સુખ નિરખત વ્રજજન લોગ ॥ ૩ ॥
 કરો જલપાન આરોગો રાજ વીઢા દીયો દરસ ટાલ્યો વિપ્રયોગ ॥
 કંહે જગજીવન વલ્લભદાસકે પ્રભુ પાયો પ્રસાદ ગયો સવ રોગ ॥ ૪ ॥

સંવત્સરોત્સવનિર્ણય.

સંવત ૧૯૪૫ માં ચૈત્ર અધિક માસ હતો ત્યારે સંવત્સરોત્સવ સંબંધે ચર્ચા થઈ હતી. ધંચાંગેમાં નિર્ણયસિન્ધુમાં લખ્યા પ્રમાણે અધિક ચૈત્ર સુદિ ૧ નો સંવત્સરોત્સવ લખાય છે તે કાઈ વિદ્યાર્થીએ ભા. મા. પં. ગુરુલાલજી પાસે વાંચ્યો હશે. તેના ખ્યાલ ઉપરથી પંડિતજીએ પોતાની ઉત્સવની ટીપમાં અધિક માસમાં સંવત્સરોત્સવ લખી નાખ્યો અને ટિપણીના છેવટના ભાગમાં વ્રજભાષામાં એનાજ સમર્થનમાં થોડું લખ્યું. તે સમય તેનો પ્રત્યુત્તર ગો. શ્રીનૃસિંહલાલજી મહારાજ તરફથી પ્રકટ થતી તે સાત્તની ટિપણીમાં આપવામાં આવ્યો હતો. તદુપરાંત કોટવાલા ગોસ્વામિ શ્રી કન્હૈયાલાલજી મહારાજ જેઓ તે સમયમાં સંપ્રદાયમાં અદ્વિતીય વિદ્વાન હતા તેમણે સપ્રમાણ સંસ્કૃતમાં તત્સંબંધે લેખ લખી ગોસ્વામિશ્રીનૃસિંહલાલજી મહારાજ ઉપર મોકલ્યો હતો. તેમજ કોટવાલા રામના ગાનિતા મથુરાવાલા ન્યોતિર્વિદ કેશવદેવજી પાસે પણ તત્સંબંધે એક લેખ લખાવીને મેજદૂર મહારાજશ્રીએ ગોસ્વામિશ્રીનૃસિંહલાલજી ઉપર મોકલાવ્યો હતો. તે બંને લેખો તે સમયે તો પ્રકટ ન કર્યા પણ સંવત ૧૯૬૪ માં પાછો તેવો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે નૃસિંહલાલજી મહારાજની ટિપણીમાં એ બંને લેખોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ લેખ કાલે કરી તિરોધાન થશે એવો બધ યવાથી આ લેખના અંતમાં તેમનો એક લેખ (ગો. શ્રીકન્હૈયાલાલજીનો) પ્રકટ કર્યો છે. તેની મૂલ પ્રત અમારી પાસે છે જેનો ઉપર ટપાલની છાપ તે સમયની મોશુંદ છે. આજે તો કોટવાલા ને મહારાજની ગાદી ઉપર બીજા ગોસ્વામિજીએ દત્તક લેવામાં આવ્યા છે. પરંપરા, શિષ્ટાચાર તથા સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતનું કાલજલથી પરિવર્તન થવા લાગ્યું છે. તેથી મનને આશ્ચર્ય સાથે લેખ થાય છે. હાલમાં મોટામાંથી એક ટિપણી પ્રકટ થવા લાગી છે. તેમાં અધિક ચૈત્ર સુદિ ૧ નો સંવત્સરોત્સવ લખ્યો છે. તે શ્રીકન્હૈયાલાલજીના મન્ત્રવ્ય તથા શિષ્ટ પરંપરાથી વિરુદ્ધ છે. કારણ કે તેમના ધરમાંજ તે ઉત્સવ શુદ્ધ માસમાં ૧૯૪૫ માં થયેલ તેનો દાખલો

કચેરીને ચોપડેથી જોયો હોત તો મહી શકત, કારણ કે શ્રીપાસે પંચાંગ વંચાય તેની દક્ષિણા બ્રાહ્મણ વાંચનારને મળે તે ચોપડે લખેલી હશે. તેમજ શ્રીરણુછોડલાલજીના સમયમાં ૧૯૬૪માં પણ પંચાંગની દક્ષિણા ચોપડે ઉધારી હશે. તે પોતાના ઘરમાં પુરપરાના સાધનો છતાં તે ન જોતાં, તેનો વિચાર પણ ન કરતાં, નિરંકુશ સ્વસત્તાના બલે પ્રાચીન શિષ્ટ સંપ્રદાયનો બાંધ કરે તે જોઈ ક્યો વૈષ્ણવ દિલગીર થયા વિનાનો રહે? એ પ્રમાણે મુંબઈ મેટ્રામંદિરમાં વિદ્વાનોની સભા બોલાવી. તેમાં બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણા સ્વીકારી અધિક ચેત્ર સુ. ૧ નો સંવત્સરોત્સવ કરવાની સંમતિ આપી એ પણ વધા ચોટા જેવું ગણાય. શાસ્ત્રીય બામતમાં તો પ્રમાણથીજ કામ લેવું જોઈયે. માઝા બ્રાહ્મણો વગર પ્રમાણનું બોલે તે સનાય નહિ. સપ્રમાણ લેખ એક જણનો હોય તો પણ તે માન્ય ગણાય છે. તેથી જ મહાનિબંધકાર હેમાદ્રિ જેવાનું ખંડન નિર્ણયસિંધુકાર કરે છે. તેમ જ મયૂખમાં સંક્રાન્તિના નિર્ણયમાં નીલકંઠ પોતાના પિતાનો લેખને માન્ય ન કરતાં યોગ્ય વ્યવસ્થા નિષ્પક્ષરીતિથી કરી ગયા છે. એ પ્રમાણે સનાતનધર્મનિર્ણયો સદા કાલ ચતા આવ્યા છે. આજકાલ તો ગુરુજીનો પક્ષ અથવા સાળા બનેલીનો પક્ષ લઈ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તને બાણ્ય મૂકવાનો રીવાજ પડી ગયો છે. તે તો સનાતન ધર્મમાં રહીને સનાતન ધર્મને સમજી-મૂકન કરવાનો પ્રયત્ન થનો કહેવાય. તા. ૧૫મી માર્ચના દિવસે બંગલોરમાં પંજાબ સનાતનધર્મવિદ્વત્પરિષદ તરફથી માધવાચાર્યજી નવાવરૂનો આરંભ શુદ્ધ ચેત્ર સુ. ૧ નો કરવાનું લખે છે, તથા તા. ૧૪ મી માર્ચના ગુજરાતીમાં ઉક્ત કોલેજના સંસ્કૃત પ્રોફેસર અને પુષ્ટિમાર્ગના અદિતીય પંડિત રા. રા. મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી એમ. એ. એમણે પણ સ્પષ્ટ લખેલ કે શુદ્ધ ચેત્ર સુદિ ૧ ને દિવસે જ સંવત્સરોત્સવ તથા વર્ષારંભ થશે. આ બધા લેખો સ્પષ્ટ છે તેમજ શિષ્ટાચારપરિશુદ્ધિમાં સં. ૧૯૬૪ની ઉત્સવની ટિપ્પણીમાં બીનાયજીના અસલ મુખ્યાળ સાચોરા મુરલીધરજીના બ્રિજી ગોપીનાથજીનો લેખ છપાઈ ગયો છે. આ સાધની ટિપ્પણીમાં શ્રીરાધાકેશજીનો લેખ પ્રકટ થયો છે. તેમાં નાયદારીય ટિપ્પણીનો લેખનો તથા નિર્ણયસિંધુના મર્મને બોલેલ છે. આ લેખનો કોઈ ઉત્તર આપનાર ઉભા થશે તો અધિક ચેત્ર સંબંધી સ્વતંત્ર નિર્ણયરૂપ નિબંધ પ્રકટ કરવામાં આવશે. તેમાં પ્રાચીન તથા અર્વાચીન નિબંધોની મીમાંસા પ્રકટ કરવામાં આવશે.

લેખક:—પંડિત પત્રાલાલ શર્મા.

પુષ્ટિમાર્ગીય કીર્તનકારોને અલ્પ્ત્વ લામ.

સંગીતકીર્તનમન્જરી:—આ મન્થમાં પુષ્ટિમાર્ગીયપ્રણાલિકાનુસાર મહંતાથી આરંભીને સંયનપર્વન્તના ઉત્સવોની વધાઈ હોરી વગેરે કીર્તનો લાભોનિયમમાં વગાડવા નોટેશન સહિત આપ્યાં છે. તેમ જ દોહડ (પખવાજ) બનાવવાનું શિક્ષણ મળે તેની પણ સમજૂતી મિત્ર મિત્ર ૩૦ રાગના ૮૦ નોટેશન તાલમાત્રાસહિત આપેલી છે. મિત્ર મિત્ર કીર્તનોથી પૂર્ણ આ મન્થ સર્વમાં અદિતીય જ છે. જોઈએ ૩. ૨-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ ૦-૧-૦ જુદું લખો:—

ભગવાનદાસ નારાયણદાસ હોટડાવાલા

સા. ધંધુકા (છલ્લે અમદાવાદ)

कोटास्थप्रथमपीठाध्यक्षविद्वदग्रगण्यश्रीमदाचार्यवंशावतंसगोस्वामि-
श्रीविठलनाथजी (श्रीकन्ह्यालालजी) महाराजकृत-

चैत्राधिमासविषयकलेखः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

अथ संवत्सरोत्सवनिर्णयः ।

श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्तिताः । त्रयोदशे तु
ताः सर्वा निष्फला इति कीर्तिताः॥ तस्मात्त्रयोदशे मासिकुर्यात्ता न
कथञ्चन ॥ मालिन्लुचस्तु यो मासः सर्वकर्मविगर्हितः । वर्जितः पितृदे-
वाभ्यां सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥ पञ्च्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरा-
यणैः । पूर्वमर्द्धं परित्यज्य कर्तव्या चोत्तरे क्रिया ॥ सवितृमण्डलमेति
यदा शशी तदनुसङ्गमणं कुरुते रविः । मखमहोत्सवनाशकरस्तदा
मुनिवरैः कथितोधिकमासकः ॥ इति ब्रह्मसिद्धान्ते । मरीचिः । 'गृहप्र-
वेशगोदानस्थानाश्रममहोत्सवान् । न कुर्यान्सलमासे तु' । इत्यादि-
प्रमाणशतकेन संवत्सरोत्सवः शुद्धचैत्र एव कार्य इति राट्टान्तः ।
त च शुक्रास्तादाविव मलमास एव कार्य इतिवाच्यम् । मलमन्य-
गतिं कुर्यान्नित्यां नैमित्तिकीं क्रियामिति वाक्येनानन्यगतिकस्यैव
मले विधानात् शुद्धप्रतिपदन्तरस्य सत्त्वेन सगतिकत्वान्नास्य विधानं
युक्तम् ।

अत्र मासानां मलं मलमास इति राजदन्तादित्वात्समासः ।
तथा 'चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा संसर्ज प्रथमेहनि' इतिवाक्येन प्रथमे-
हनि जगत् संसर्ज तदान्येषां मासानामभावात् तेषां मलासंभवेन
शुद्धे मास एव संसर्ज । अतः शुद्ध एव वत्सरारम्भः कार्यः । एवमेव

‘वत्सरादौ वसन्तादौ वलिराज्ये तथैव च । तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते’ इति वाक्ये वत्सरादौ तैलाभ्यङ्गस्योक्तत्वात् यस्मिन् दिने वत्सरारम्भस्तदैव तैलाभ्यङ्गः तस्मिन्नेव दिने यो वारः स वर्षेशः चैत्रंसितेतिवाक्यात् । नापि ‘प्रतिपत्प्रथमा भवे’दिति वाक्येन प्रथमा या मलमासस्य प्रतिपत्तामादातुं क्षमः । शुद्धमासे सिते पक्षे प्रतिप-
द्वये जाते प्रथमायाः विधानेन चारितार्थात् । यत्त्वधिमासे नित्यनै-
मित्तिककृत्यस्य निषिद्धत्वात् कथं वत्सरारम्भः कार्य इति शङ्कोत्थाने
तिथ्यादिसम्बन्धिनित्यनैमित्तिककार्यस्य निषेधाभावान्मलमासे
तत्करणे न कोऽपि दोष इत्युक्तं तत्र जावालिसम्मतिरप्युक्ता । ‘नित्यं
नैमित्तिकं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यान्मलिम्लुचे । तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं
नैव कदाचन’ इति तत्र ब्रूमः । इतरमासवत्सकलकार्यजातस्य प्रसक्तौ
केषां कर्त्तव्यत्वं केषामकर्त्तव्यत्वमिति सन्देहे नित्यं नियमेन कर्त्तव्य-
तयावगतमग्निहोत्रादिकं सन्ध्यादिकं च कुर्यात् । नैमित्तिकमग्नये
पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति दर्शपूर्णमासातिपत्ति-
निमित्तकपथिकृदिष्ट्यादिवद्यत्कर्म तत्कुर्यादित्यर्थः । यद्येते नित्यनै-
मित्तिकपदे न विशिष्येते तर्हि सन्ध्यावन्दनादीनां तिथ्याद्युक्तत्वा-
भावादकरणापत्तिः स्यात् । तस्मान्न तिथ्याद्युक्तपदेन तयोर्विशेषणं
क्रियते । तथा श्राद्धस्यापि नित्यनैमित्तिकत्वेन प्राप्तौ पृथगुपादानं
गोवलीवर्दन्यायेन तद्वाढ्यार्थं नित्यनैमित्तिकत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन
तिथिनक्षत्रवारोक्तनित्यनैमित्तिकयोर्नियतत्वेन तिथिनक्षत्र-
वारोक्तपदस्य वैयर्थ्यमायाति व्यर्थंभूय कुर्यादिति पदेनान्वितं
तन्नैव कदाचन इति निषेधेन्वेति । यदि तिथिनक्षत्रवारोक्तपदस्य
नियमविधिप्रविष्टत्वं तर्हि श्राद्धं कुर्यादितिवत् तिथिनक्षत्रवारोक्तं

कुर्यादित्युपात्तं स्यात् । तच्च न दृश्यते । अतः पूर्वोक्तप्रमाणानुरोधेन निषेधकोटिप्रविष्टत्वमावश्यकमन्यथा मखमहोत्सवनाशकर इत्यादीनि प्रमाणानि अपि भ्रातृव्यतां जुषेरन् । तस्मात्संवत्सरारंभः पूर्वमासे न भवितुमर्हतीति शुद्धचैत्रशुक्लप्रतिपद्येव कार्य इत्येव राक्षान्तः सम्प्रदायसिद्धोऽक्षुण्ण इति ।

किञ्च । ज्योतिःसिद्धान्तकरणग्रन्थोक्तरीत्याप्यधिमासो मीनाकारान्तःपाती पूर्ववर्ष एवापततीति न तस्य वर्षारम्भकत्वम् । तन्निर्णयश्च मथुरावास्तव्यदैवज्ञकेशवदेवलिखितलेखे द्रष्टव्यः । 'सोन्तर्भवति चोत्तरे' इति तु नार्थं वचः इति निर्णये अस्य वचनतयोल्लेखोऽन्याद्य एव । माघवीयकालनिर्णये ग्रन्थार्थसङ्ग्रहकारिकासु माघवक्तासु 'चान्द्रोधिमासोऽसङ्क्रान्तः सोन्तर्भवति चोत्तरे' इति पाठोपलब्धेः सोधिमास उत्तरमासेन्तर्भवति उत्तरमासनाम्ना व्यवहियते इत्यर्थः इति तद्व्याख्योपलब्धेश्च । अत्र अन्तर्भावोपि माससंज्ञागत एवाभिप्रेतो न तु मासगतः । तत्त्वे तु पूर्णिमोत्तरं तत्प्रवृत्तेर्वाच्यत्वात् 'पण्ड्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः पूर्वमर्द्धपरित्यज्य कर्त्तव्या चोत्तरे क्रिया' इति वचनेपि मासशब्दस्य माससंज्ञापरत्वमेव । अत एव 'मीनादिस्थो रविर्येषामारंभः प्रथमक्षणे । भवेत्ते द्वे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः॥' इति व्यासवचनेपि द्वादशपदं संगच्छते । एतावतापि न चैत्राधिमासस्य वर्षारंभकत्वं वक्तुं शक्यते । नहि नामसादृश्ये तदधिकाराः सर्वे तं समाश्रयन्तीति नियमः । चैत्रत्वमप्येतत्पाक्षिकमेव । वचने तु वादरायणपदाम्यां पक्षान्तरे तस्य फाल्गुनत्वमव्याहृतमेवेति द्योत्यते । तेन शुद्धचैत्रप्रतिपद्येव वर्षारम्भः तत्प्रयुक्तं सर्वकार्यजातं च कार्यमिति निरर्गलो राक्षान्त इति शम् ॥

ઢાટામાં વિરાજતા પ્રથમપીણ્દ્રીશ વિદ્વાનમાં અગ્રેસર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના વંશમાં ભૂપણ્દ્રપ ગોસ્વામિશ્રીવિદ્વન્નાથ(શ્રીકૃદ્દેયાલાલ)જી મહારાજનો અધિકૃતૈત્રમાસવિષયક લેખ સંસ્કૃતમાં છે તેનો શુભરાત્રી અનુવાદ.

શ્રીમથુરેશો જયતિ ।

અથ સંવત્સરનો નિર્ણય શ્રીકૃદ્દેયાલાલજી મહારાજ ઢાટાવાળા આ પ્રમાણે કરે છે.

શ્રૌતસ્માર્ત્તક્રિયા સર્વા દ્વાદશે માસિ કીર્તિતાઃ ।

ત્રયોદશે તુ તાઃ સર્વા નિષ્ફલા ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥ ૧ ॥

તસ્માન્નયોદશે માસિ કુર્યાન્તા ન કથશ્ચન ।

મલિમ્લુચસ્તુ યો માસઃ સર્વકર્મવિગર્હિતઃ ॥ ૨ ॥

વર્જિતઃ પિતૃદેવાભ્યાં સર્વકર્મસુ તં ત્યજેત્ ।

પષ્ટ્યા તુ દિવસૈર્માસઃ કથિતો વાદરાયણૈઃ ॥ ૩ ॥

પૂર્વમર્ધ પરિત્યજ્ય કર્તવ્યા ચોત્તરે ક્રિયા ।

શ્રાત અને સ્માર્ત્ત એ સર્વ કર્મો બારે માસમાં કરવાનું વિધાન છે પણ તેરમો મહમાસ આવે તેમાં તે કર્મો કરે તો તે નિષ્ફલ એટલે તેનું ફલ ન મળે એમ કહ્યું છે (૧); ખાટે તેરમો ને મહમાસ તેમાં ઢાઢ પણ શ્રૌત સ્માર્ત્ત કર્મ ન કરવાં કારણ કે તે માસને, સર્વ કર્મમાં નિષ્ ગણ્યો છે (૨). તે કારણથીજ પિતૃ તથા દેવોએ તે માસને સર્વ કર્મમાં વર્જિત ગણ્યો હોયને તેને સર્વ કર્મમાં વર્જવો. વ્યાસના મતને અનુસરનારાઓએ સાઠ દિવસનો એ માસ ગણ્યો છે. તેમાં પ્રથમના ત્રિશ દિવસથી એ પૂર્વાર્દ્ધ એટલે મહમાં તેને છોડી ઢધ ઉત્તરાર્દ્ધના ત્રિશ દિવસથી ને શુદ્ધમાસ કહેવાય તેમાં સર્વ વિદિત કર્મો કરવાં.

સવિતૃમણ્ડલમેતિ યદા શશી

તદનુસદ્ગમણં કુરુતે રવિઃ ।

મસંમહોત્સવનાશકરસ્તદા

મુનિવરૈઃ કથિતોધિકમાસકઃ ॥

જ્યારે ચંદ્રમા સૂર્યગંડલ પ્રત્યે આવે છે ત્યારમાઢ સૂર્ય સંક્રમણ કરે છે. તે સમયે અધિક માસ થાય છે. તે યજ્ઞ અને મહોત્સવનો નાશ કરે એ મુનિવરોએ કહ્યું છે. એમ બ્રહ્મસિદ્ધાન્તમાં લખ્યું છે.

ગૃહપ્રવેશગોદાનસ્થાનાશ્રમમહોત્સવાન્ ।

ન કુર્યાન્મલમાસે તુ સંસપ્તહિસ્પતૌ તથા ॥

ગૃહપ્રવેશ, ગોદાનસ્થાન તથા આશ્રમસંબંધી મોટા ઉત્સવો તે પણ મહમાસમાં ન કરવા એમ મરીચિમુનિ કહે છે.

એવાં હજારો પ્રમાણુ મહતાં હોવાથી સંવત્સરોત્સવ શુદ્ધ ચૈત્રમાસ કરવો એ સિદ્ધાન્ત-યથોત્તરમાં શંકા થાય કે જેમ શુકારત વિગેરેમાં જેમ થાય છે તેમ મહામાસમાં, સંવત્સરોત્સવ કરે તો શું બાધ છે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-

મલેऽનન્યગતિં કુર્યાન્નિત્યનૈમિત્તિકીં ક્રિયામ્ ।

જે ક્યાં વગર ચાલે જ નહિ, એવી જેટલી ક્રિયા હોય કે જેને માટે ખીજે સમય ન હોય શકે તે અનન્ય ગતિ કહેવાય. એવી નિત્ય અને નૈમિત્તિકી ક્રિયા મહામાસમાં કરવી. આ વાક્યથી, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જેને માટે ખીજે કાલ ન મળી શકે તેવાં કાર્યો કરવાનું વિધાન, અધિક માસમાં છે, તો પ્રકૃતમાં તો શુદ્ધ ચૈત્રમાં સંવત્સરોત્સવ કરવાનો કાલ મળી શકે તો હોવાથી તે અનન્યગતિક નથી, તેથી તે ઉત્સવ મહામાસમાં ન કરવો જોઈએ. મહામાસ એટલે બધાં માસનો મુલ તેનું નામ મહામાસ છે, જેમકે દાંતનો રાગ તે રાજદાંત કહેવાય છે તેમ અહિં, પણ સમાસ સમજવો.

ચૈત્રે માસિ જગદ્વહ્ના સસર્જ પ્રથમેહનિ ।

ચૈત્ર માસના પહેલા દિવસે બ્રહ્માએ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું એમ કહ્યું છે. તે સમયે પ્રથમ માસ અને તેનો પ્રથમ દિવસ કહ્યો છે તે વખતે ખીજે માસ ન હતો, તેમ અધિક માસનો પણ તે વખતે અંભવ ન હતો. તેથી બ્રહ્માએ જગત્ કર્યું તે શુદ્ધ ચૈત્રમાં જ કર્યું છે અને તત્સબધો ઉત્સવ આપણે કરવો તે પણ શુદ્ધ માસમાં જ કરવો. એવી જ રીતે

વત્સરાદૌ વસન્તાદૌ વલિરાજ્યે તથૈવ ચ ।

તૈલાભ્યદ્ગુમ્કુર્વાણો નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥

વર્ષારંભમાં, વસન્તાદિકમાં, બલિરાજ્યમાં તૈલાભ્યંગ ન કરે તો નરકને પામે છે એવું વાક્ય છે. તેથી જે દિવસે વર્ષ-એસે તે દિવસે જ તૈલાભ્યંગ કરવો જોઈએ; તે દિવસે જે વાર હોય તે વર્ષેશ ગણાય છે; કારણ કે ચૈત્રસિત્ત ઇત્યાદિ વાક્ય છે તેથી.

અહિં શંકા કરે છે કે પ્રતિપત્તઃ પ્રથમા મઘેત્ એવું વાક્ય છે તેનો અર્થ અમે એમ કર્યું કે અધિક અને શુદ્ધ તેની પ્રતિપત્તિમાં પ્રથમા કદિ છે તેથી અધિક માસની પ્રતિપત્તિ લેવાય તો તેમાં સંવત્સરોત્સવ થઈ શકે એવી શંકા ન કરવી કારણકે તે વાક્ય તો શુદ્ધ માસમાં બે પડવા હોય તો પ્રથમ પડવામાં સંવત્સરોત્સવ કરવો એવો એ વાક્યનો અર્થ છે. વર્ષા મહામાસમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરવાનો નિષેધ છે તેથી વત્સરાંભ ન કરવાનું તમે કહો છો. પણ તિથિ સંબંધિ નિત્ય નૈમિત્તિક કરવાનું તો વિધાન છે તે સંબંધે બ્રહ્માદિની સંમતિ આ પ્રમાણે છે:-

નિત્યનૈમિત્તિકં કુર્યાદ્દ્રાઢ્ઠં કુર્યાન્મલિમ્લુચે ।

તિથિનંદ્રાત્રારોક્તં કામ્યં નૈવ કદાચન ॥

આદિ, પણ મહામાસમાં કરવું અને તિથિ, નક્ષત્ર તથા વારમાં કરવાનું નિત્ય નૈમિત્તિક કાર્યો પણ કરવું; પણ કામ્ય કર્મ કાંઈ પણ, ક્યારે પણ ન કરવું. તેથી અહિં તો તિથિકર્તવ્ય અને તે પણ પ્રતિવર્ષ કરવાનું હોવાથી નૈમિત્તિક ગણાય, તેથી અધિક માસની

પ્રતિપત્તમાં સંવત્સરોત્સવ થયાનું કોઇ ઉપરના વાક્યથી કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જેમ બીજાં કર્તવ્યો - કરવાનાં ધણાં છે તેમાં કયું કરવું અને કયું ન કરવું એમ પ્રશ્ન થાય ત્યાં નિત્ય એટલે નિયમપૂર્વક જે કરવાનું તે નિત્ય કહેવાય; જેવાં કે અગ્નિહોત્ર, સંધ્યાવંદનાદિ. તે અધિકમાં પણ કરાય. વધી નિમિત્તને લઇને જે કરવાનું તે નૈમિત્તિક કહેવાય. આક કપાલથી સંસ્કૃત થયેલ પુરોહિત દર્શ અને પૂર્ણમાસ છટ્ટિમાં અગ્નિમાં હોમવાનું તે નૈમિત્તિક તે પણ કર્તવ્ય છે. જે નિત્યનૈમિત્તિક પદ્યો આનું ગ્રંથનું ન થાય તો અથવા નિત્ય અને નૈમિત્તિક એવાં કર્મને વિશેષણ ન લાગે તો સંધ્યાવંદનાદિક પણ અધિકમાસમાં ન થઇ શકે, તેથી નિત્યનૈમિત્તિક એ કર્મનાં વિશેષણ છે, ચારનક્ષત્રાદિનાં વિશેષણ નથી એમ સમજવું. ત્યારે નિત્યનૈમિત્તિકમાં શ્રાદ્ધ પણ આવી જશે તો તેનો ઉદ્દેશ તો અહિં ગોખલીવર્દન્યાયથી દઢાને માટે છે એમ સમજવું. તેથી તિથિ, નક્ષત્ર, વારમાં કહેલ નિત્ય અને નૈમિત્તિક નિયત કર્તવ્ય અને તિથિવારનક્ષત્રોક્ત કામ્યકર્મ નિયત અકર્તવ્ય એમ આનું તાત્પર્ય છે. જે તિથિ નક્ષત્ર વારથી કહેલ પદનો અન્ય નિયમ વિધિમાં થાય તો જેમ શ્રાદ્ધ કરવું એમ કહ્યું છે તેમ તિથિનક્ષત્રવારોક્ત પણ કરવું એમ કહેવું જોઇતું હતું પણ તે તો કહ્યું નથી. તેથી પહેલાં પ્રમાણે તેનો અન્ય નિષેધ કોટિમાં થાય છે. એમ જે ન થાય તો મસમહોત્સવનાશકરં ઇત્યાદિ પ્રમાણે પણ વિરુદ્ધ પડે. માટે સંવત્સરનો આરંભ અધિક માસ જે પ્રથમ આવે તેમાં ન થવો જોઇએ પણ શુદ્ધ ચૈત્ર સુદિ પ્રતિપદાએ થવો ઉચિત છે; એ સિદ્ધાન્ત સંપ્રદાયસિદ્ધ પ્રાચીનપરંપરાસિદ્ધ છે.

જ્યોતિષના સિદ્ધાન્તકરણ અંયોમાં કહેલી રીતિથી અધિક માસ મીનના સુર્ય હોય ત્યારે આવે છે. તે પૂર્વ વર્ષમાં જ ગણાય. તેથી તે નવા વર્ષનો આરંભ ન થઇ શકે એ નિર્ણય મથુરાના રહેનાર કેશવદેવ દેવંતના લેખમાં જોવાથી જણાશે. સોન્તર્ભવતિ ચોત્તરે એ વાક્ય કોઇ ઋષિનું નથી. તેનો નિર્ણયસિન્ધુમાં ઉદ્દેશ કર્યો છે તે અયોગ્ય કર્યો - કહેવાય. નામવના કલ નિર્ણયમાં ગ્રંથાર્થસંગ્રહકારિકા માધવે કહેલી છે, તેમાં ચાન્દ્રોધિમાસોડસંક્રાન્તઃ સોન્તર્ભવતિ ચોત્તરે એવો પાઠ જણાય છે. તેનો અર્થ એ કે તે અધિક માસનો તેની ઉત્તરના માસમાં અંતર્ભાવે થાય છે. એટલે તે ઉત્તર માસનું જે નામ તે નામથી અધિક માસનો વ્યવહાર થાય છે. માસના નામની સાથે અંતર્ભાવ છે, માસ સાથે અંતર્ભાવ નથી એવો અભિપ્રાય હોવાથી તે માસ નામમાત્રથી ચૈત્ર કહેવાય. જે એમ ન માનીએ તો ફાગણ સુદિ ૧૫ થી તેનો પ્રવેશ થવો જોઇએ વળી જણાવે તુ દિવસૈર્માસઃ એ શ્લોકમાં માસ કહ્યો છે તે માસ શબ્દ સંગ્રાપર લેવો માટે જ

મીનાદિસ્થો રવિયેષામારમ્ભઃ પ્રથમક્ષણે ।

ભવેત્તે દ્વે ચાન્દ્રમાસાશ્ચૈત્રાયા દ્વાદશ સ્મૃતાઃ ॥

એવું વ્યાસનું વચન છે તેમાં દ્વાદશપદ છે તે પણ ઉપર પ્રમાણે સંગ્રાપરત્વે જ ધરી શકે છે. એ ઉપરથી પણ ચૈત્ર માસને વર્ષારંભપણું ધરી શકતું નથી. નામમાત્રના સામ્યથી તેને સમાન નામવાળાના બધા અધિકારો મળી શકતા નથી તેથી તે અધિક માસને ચૈત્રપણું તો પાક્ષિક છે તેથી તે વચનમાં તુ અને બાદરાયણ પદ્યો ફાગણપણું પણ તેમાં છે જ તેથી શુદ્ધ ચૈત્રમાસની શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે વર્ષનો આરંભ અને સંવત્સરોત્સવ વિગેરે જે તે દિવસનું કર્તવ્ય છે તે ત્યારે જ કરવું. એવો નિર્ગૂલ સિદ્ધાન્ત છે.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ

શ્રીમદ્ભાગવાયાર્યભિરચિત

શ્રીભાગવતાર્યનિબંધનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ.

પરમ આનંદરૂપ સર્ગવિસર્ગાદિક દશ લીલાથી મુક્ત, સદા સર્વ ભક્તનો ઉદ્ધાર નિમિત્ત પ્રકાશમાન અને સર્વથી પર એવા કૃષ્ણને નમન કરીએ છીએ. (૧) શ્રીમદ્ભાગવતેષુ સમસ્ત શાલ્કમાં, સ્કન્ધમાં, પ્રકરણમાં, અધ્યાયમાં, વાક્યમાં, પદમાં, અને અક્ષરમાં વિરોધ ન આવે તેમ રસાત રીતે એક અર્થને બાળુનારો પુરુષ સંસારથી મુક્ત થાય છે. (૨) આનંદરૂપ હરિની લીલા એ સમગ્ર શ્રીભાગવતનો અર્થ છે. તે લીલા દશ પ્રકારની છે, તે શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કન્ધના દશમા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં લખેલ છે.

અત્ર સર્ગો વિસર્ગશ્ચ સ્થાનં પોષણમૂતયઃ ।

મન્વંતરેશાનુકથા નિરોધો મુક્તિરાશ્રયઃ ॥

અર્થ—આ શ્રીમદ્ભાગવતમાં સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, બિત્તિ, મન્વંતર, ઇશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય એ દશ પ્રકારની લીલા તૃતીયસ્કન્ધથી દ્વાદશસ્કન્ધ સુધી અનુક્રમે એક એક સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરેલી છે, અને પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારીનું તથા દ્વિતીયસ્કન્ધમાં સાધનોનું નિરૂપણ છે. (૩, ૪.) એ પ્રમાણે બાર સ્કન્ધોથી બારલીલાનું નિરૂપણ છે. તેમાં તૃતીયસ્કન્ધથી દ્વાદશ સ્કન્ધ સુધી દશ સ્કન્ધમાં દશ પ્રકારની લીલા નિરૂપણ કરી છે. (૫) પ્રથમ સ્કન્ધમાં શ્રોતા અને વક્તાનાં લક્ષણો બતાવેલાં છે, અને દ્વિતીયસ્કન્ધમાં શ્રવણના અર્જુનનું નિરૂપણ છે. તેથી અધિકારી અને સાધનરૂપ જે બે લીલા છે તે ઉપરની દશ લીલાના અર્જુની છે. એટલે મંગલાચરણમાં “દશલીલાયુક્ત” એવું જે વિશેષણ આપેલું છે તેમાં બાધ આવતો નથી. એ પ્રમાણે દ્વાદશસ્કન્ધનું આ પુરાણ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. (૬) વેદમાં, દ્વાદશાત્મા, પુરુષ કહ્યો છે. કેમકે પુરુષમાં બાર અંગ રહેલા છે. તેની ગણના આ પ્રમાણે છે:—કટીનાં પાંચલાં બે ભાગ, બે હસ્તનાં :મૂલ, મરતક, હૃદય, હાથના બે અંગ ભાગ, બે ચરણ, અને બે સ્તન એ પ્રમાણે બારઅંગની ગણના છે. (૭) શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વાદશસ્કન્ધ પ્રભુના દ્વાદશ અંગરૂપ છે. તેની ગણના આ પ્રમાણે છે:—

૧. શાસ્ત્રાર્ય, સ્કન્ધાર્ય, પ્રકરણાર્ય અને અધ્યાયાર્ય એમ ચાર પ્રકારનાં અર્થ આ નિબંધમાં છે. અને વાક્યાર્ય, પદાર્ય અને અક્ષરાર્ય શ્રીમુખોદ્ધિનીક્રમાં આવશે. ૨ આનંદરૂપની લીલા પણ આનંદરૂપ છે. તેથી સુખરૂપ છે. ૩ કૃષ્ણને મટાડનાર હરિની લીલા છે. તેથી કૃષ્ણ નિવૃત્ત છે. એટલે સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપ છે.

પ્રથમસ્કંધ અને દ્વિતીયસ્કંધ એ બે ચરણ^૧; તૃતીયસ્કંધ અને ચતુર્થસ્કંધ બાહ્યમૂલ, પંચમસ્કંધ અને પષ્ટમસ્કંધ કટિના પાછલા બે ભાગ, સપ્તમસ્કંધ દક્ષિણહસ્ત અને વામહસ્ત દ્વાદશસ્કંધ છે. જેમ ક્રોધ પુરુષ બીજાને બોલાવતી વખતે બંધો હાથ કરે છે, તેવી રીતે શ્રીભગવાનનાયજી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હસ્ત બંધો કરી ભક્તોને પોતાના શરણે આવવા માટે બોલાવે છે. તેથી તે શ્રીહસ્ત દ્વાદશ સ્કંધરૂપ માનેલો છે. (૮) અષ્ટમ તે નવમ બે સ્તનરૂપ છે. દશમસ્કંધ હૃદયરૂપ છે, અને એકદશસ્કંધ મસ્તકરૂપ છે. એવી રીતે બાર અંગ પ્રભુનાં છે. બીજા કેટલાએક^૨ આ પ્રમાણે અંગોની ગણના કરે છે કે:—પ્રથમ તે દ્વિતીયસ્કંધ ચરણ, તૃતીય તે ચતુર્થસ્કંધ કટિપશ્ચાત્ભાગ, પંચમસ્કંધ કટી, પષ્ટમસ્કંધ ગુહ, સપ્તમસ્કંધ ઉદર, અષ્ટમસ્કંધ હૃદય, નવમસ્કંધ બે હસ્તના અગ્રભાગ, દશમસ્કંધ મુખ, એકદશસ્કંધ લલાટ અને દ્વાદશસ્કંધ મસ્તક. (૯, ૧૦.) આ શ્રીભગવતને પાડરૂપે 'ધારણ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણનું' ધારણ થાય છે. 'અને તેનો અર્થ યથાર્થ જાણવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના^૩ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.' એટલે ભગવાન ભક્તિનું દાન કરે છે. જેના તેજનું માપ ન થાય એવા વ્યાસજીની સમાધિભાષા^૪. આ શ્રીમદ્-ભાગવત છે. (૧૧.) લૌકિકી^૫ અને પરમત^૬ એ બે ભાષા સમાધિભાષાનું પોપણ કરનારી છે તેથી તે બે ભાષા સમાધિભાષાને અનુસરીને પ્રમાણરૂપ છે; પણ તે ઉભયે ભાષા સમાધિ-ભાષાની સમાન સ્વતંત્ર પ્રમાણરૂપ નથી. (૧૨.) તેથી તેનો વિરોધ આવે તો તે દોષરૂપ ગણાતો નથી. તેનું વિશેષ વિવેચન જ્યાં જ્યાં લૌકિકી અને પરમત ભાષા આવશે ત્યાં ત્યાં જતાવવામાં આવશે પ્રથમસ્કંધમાં હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રકરણ છે.^૭ (૧૩) તેવા લક્ષણનો અધિકારી કથા કહેવા તથા સાંભળવાને યોગ્ય છે. તેમાં હીનપ્રકરણમાં ત્રણ, મધ્યમમાં ત્રણ, અને ઉત્તમમાં તેર અધ્યાય છે. (૧૪) એમ ઓગણીસ અધ્યાયે પ્રથમસ્કંધ કલ્પો છે. શુદ્ધેવજી પરીક્ષિત રાગને જે સર્વ કથા કહેશે, અને તેમાં જે પ્રશ્નો તથા ઉત્તરો થશે તેનું શ્રવણ કરીને સતપૌરાણિક શૌનકાદિક ઋષિઓને પ્રશ્નપૂર્વક કહેશે. તે બધી ભવિષ્યવાર્તા, શ્રીભગવાને વ્યાસરૂપે અવતરી સમાધિથી હૃદયમાં જાણી મંગલાચરણથી લઈને પ્રસન્નપૂર્વક શ્લોકરૂપે કહી છે. "બ્રહ્મ સાકાર અને શુદ્ધ છે. તેની ઉત્તમ શક્તિ માયા છે. (૧૬, ૧૭, ૧૮) તે માયા વડે સર્વ ઠેકાણે મોહ થાય છે તેમાંથી મુક્ત કરાવનારી સાક્ષાત્ ભક્તિ છે." આ અભિપ્રાય ભગવાને બ્રહ્માને કહ્યો, અને બ્રહ્માએ નારદજીને કહ્યો છે. (૧-૭-૪-૫-૬) શ્રીકૃષ્ણે ધર્મ જાણનાર વ્યાસજીને મોહ ઉત્પન્ન કરીને બીજા સાધનોથી તે મોહ નિવૃત્ત ન થયો એમ બતાવી નારદદ્વારા તે અભિપ્રાય જણાવ્યો. જેનું વાક્ય^૮ 'સર્વ સ્થલે પ્રમાણરૂપ ગણાય છે. (૨૦) વ્યાસજીએ અનેક સાધનો જાણવાપણના અભિમાનને લીધે નારદનું કહેલું બરાબર માનવામાં નહિ આવવાથી સમાધિ કરી. તેમાં તેજ અભિપ્રાયનાં વ્યાસજીને સાક્ષાત્ દર્શન થયાં (જુઓ ભાગ. ૧. ૭ ૫-૬.). ત્યાર પછી તરતજ તેમણે સર્વ શાસ્ત્ર તથા પુરાણોથી વિલક્ષણપણે જાણીને પછી આ શ્રીભાગવત કહ્યું છે, આવી રીતે કહેવાથી અધિકાર માનેલો છે.

૧ અધિકાર અને સાધનથી ઉત્તમ ગતિએ જવાય છે. તેથી તે બે લીલાના પ્રતિપાદક સ્કંધ ચરણરૂપ માનેલા છે. ૨ બીજાં વિદ્વાનો પણ શ્રીભાગવતના દ્વાદશ સ્કંધ પ્રભુનાં અંગરૂપ માને છે. તે બતાવવા સાર તે મન પણ લખેલો છે. ૩ બારસ્કંધ બારઅંગરૂપ સમજીને પાક કરે એટલે પ્રભુના સ્વરૂપનું અનુસંધાન રહેવાથી તે સ્વરૂપ હૃદયમાં રિયર રહે. ૪ સમાધિમાં અનુભવ કરી લખેલ છે માટે. ૫ લોકની રીતે જે લખેલ છે તે (જેમ દશમસ્કંધમાં લખ્યું છે કે:—શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ સગરે બાલતા કુકડાને શાપ દેાછ.) ૬ જે શુદ્ધેવજીએ કહ્યું છે કે બીજા આમ કહે છે. અથવા બીજા પામેથી સાંભળેલ કહ્યું છે તે. ૭ આવી રીતે પ્રકરણનો વિભાગ બીજાના નિબંધમાં પણ લખેલો છે. ૮ વ્યાસજીનું.

પ્રથમ પ્રકરણમાં શ્રીભાગવતનો પ્રસંગ, દ્વિતીય પ્રકરણમાં સાધન અને તૃતીય પ્રકરણમાં ફલનું કથન કર્યું છે.

પ્રથમ પ્રકરણના ત્રણ અધ્યાય છે. કથા કહેનારમાં વિશ્વાસ અને માન્યબુદ્ધિએ શ્રોતાનાં ઉત્તમ અધિકારનું લક્ષણ છે. તેમાં જેટલે અંશે તારતમ્ય હોય તેટલે અંશે અધિકારમાં હીનપણું છે. આ પ્રકરણ પ્રસંગ સમજવા માટે છે. શ્રીભાગવતનો પ્રસંગ જ્યાં ત્યાં ગમે તેમ ન કરવો. અતિ શુદ્ધ અને તીર્થમાં પ્રીતિવાળા મહાપુરુષો પ્રાર્થના કરે ત્યારેજ કરવો. તીર્થનું સેવન કરનારા, યજ્ઞાદિકથી પવિત્ર થયેલા શ્રોતા કૃપા અને સત્સંગ વડે યત્નથી શ્રીકૃષ્ણવિષયક પ્રશ્ન કરે ત્યારે સંક્ષેપમાં તેનો ઉત્તર આપી વક્તાએ તેની જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત કરવી. સાર પછી શ્રોતાને વિશેષ ઉત્કણ થાય તો અગ્રે વિશેષ કથન કરવું—એવી સદા રીતિ છે. આ પ્રથમ પ્રકરણના વક્તા સત્ તથા શ્રોતા શૌનકાદિ છે આ હીન પ્રકરણ કહેવાય છે, કારણ કે વક્તા તથા શ્રોતા ઉભાએ હીન છે. જો કે વક્તા સત્ સર્વજ્ઞ છે. એણે સમ્પ્રદાય વડે શ્રીશુક જેવા પુરુષના મુખે શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કરેલું છે. ભક્ત છે, તોપણ વૈરાગ્યરહિત છે. વળી સત્પૌરાણિકને પુરાણ વાંચવાની આજીવિકા હોવાથી યદ્યપિ તેણે શ્રીશુકેવજી પાસેથી શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું તો પણ તેને તેનું ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થયું નહિ. યદ્યપિ તેમણે શ્રીમદ્ભાગવત વાંચી આજીવિકા ચલાવી નથી તોપણ અન્ય પુરાણો વાંચી નિર્વાહ કરેલો છે તેથી એમણે નામવિક્રય કર્યો છે, એટલે એવાં વિક્રય કરનારને વિક્રયથી સિદ્ધ થતા દ્રવ્યાદિ વિના બીજું અધિક ફલ પ્રાપ્ત થયું નહિ! એ રીતે દ્વિતીય પ્રકરણના વક્તા નારદ તથા તૃતીય-ઉત્તમ-પ્રકરણના વક્તા શ્રીશુક કરતાં આ પ્રકરણમાં કહેલા વક્તા સત્ હીન અધિકારવાળા છે. વળી આ પ્રથમ પ્રકરણના શ્રોતા શૌનકાદિક અધિયો પણ હીન અધિકારવાળા છે, કારણ કે તેમને યજ્ઞાદિક કરવામાં આસક્તિ છે, તેમજ અમે બહુ શિષ્યો એકત્રિત કર્યા છે, તથા વક્તા સત્ હીન જ્ઞાતિના છે, પુરાણાદિથી આજીવિકા ચલાવે છે! સતને અમે યજ્ઞના અનવસરમાં હરિગાથા કરવા બોલાવી એને બ્રહ્માસન આપીએ છીએ ત્યારે એ ક્યાં કરી શકે છે?—એ રીતનું શ્રોતાઓને ગુપ્ત અભિમાન છે તેથી એવા શાનકાદિ શ્રોતાઓને પણ સમગ્ર ફલ થયું નહિ. પણ શ્રીભાગવતના શ્રવણવડે દૃઢ જ્ઞાન થવાથી ભક્તિયુક્ત કર્મ કરી તેઓ ભગવત્કૃપાથી મુક્ત થશે. આમ તેમનો અધિકાર, દ્વિતીય પ્રકરણના શ્રોતા વ્યાસ, તથા તૃતીય પ્રકરણના શ્રોતા પરીક્ષિત કરતાં હીન છે.

દ્વિતીય પ્રકરણ ૪-૫-૬ ત્રણ અધ્યાયનું છે. તેમાં વક્તા નારદ તથા શ્રોતા વ્યાસના દૃષ્ટાન્તથી મધ્યમ અધિકારવાળા વક્તા તથા શ્રોતાનાં લક્ષણો પ્રતિપાદિત કર્યા છે. નારદજીએ બ્રહ્માજી પાસેથી શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું છે, તોપણ નારદજી ભગવાનના અધિકારી હોવાથી એમને જીવોને જ્ઞાનદાન કરવાના પોતાને સોંપેલા અધિકારના કાર્યમાં આવેશ વિશેષ રહે છે, જેથી સર્વને દૃઢ વૈરાગ્ય એમને સિદ્ધ થયો નથી, તેથી એમનો અધિકાર મધ્યમ છે. શ્રીમદ્ભાગવતનું વક્તા સતને રાજ્ઘટઃ જ્ઞાન થયું છે, તેથી વક્તા તરીકે એમનો હીન અધિકાર છે, વક્તા નારદને અર્થતઃ જ્ઞાન થયું છે તેથી એમનો મધ્યમ અધિકાર છે, અને વક્તા શ્રીશુકને વૈરાગ્યયુક્ત જ્ઞાન થયું છે, તેથી એમનો અધિકાર ઉત્તમ છે. શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણકથનાદિમાં ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા વૈરાગ્યની અપેક્ષા છે, કારણ કે વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય ત્યારે ભગવાનનો આવેશ અન્તઃકરણમાં યાય છે. નહિ તો ચિત્તમાં જ્ઞાનથી વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રમાણ કરતાં પ્રમેયબદ્ધ અધિક છે, તેથી નારદને ભગવદ્દિશ્વાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નહિ. શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ, વૈરાગ્ય સમ્પાદિત કરી, કરવું, વૈરાગ્ય આવે, તો જ ઉત્તમ અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. એ વૈરાગ્યસિદ્ધિને

અર્થેજ તૃતીય પ્રકરણમાં ૧૨ અધ્યાયથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને ત્યારે જ પરીક્ષિતને શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણને અર્થે ઉત્તમ વૈરાગ્યવાળો અધિકાર સિદ્ધ થયો. શ્રીસૂતનો નામવિક્ષયદોષ તેમજ નારદનો સત્તા, અધિકારરૂપ પ્રતિબંધ—આ ઉભયે દોષ શ્રીશુકદેવજીમાં ન હતા તેથી એમને દૃઢ વૈરાગ્ય હોવાથી શ્રીશુકનો શ્રીમદ્ભાગવતને વિષે ઉત્તમ અધિકાર હતો. તેને લીધે એમની ભક્તિ દૃઢ થઈ હતી અને એમનો ભગવાનને વિષે પ્રવેશ થવારૂપી લય પણ સત્ત્વર સિદ્ધ જ હતો, ક્રૂપા એમને પરીક્ષિત જેવા ભક્તને ભગવત્કથાનું શ્રવણ કરાવવાનું હતું તેથી જ એમને સત્ત્વર ભગવત્પ્રવેશ થવામાં વિલમ્બ થયો હતો.

ભક્તોના મરણ સમયે ભગવત્કથાનો પ્રતિબંધ થાય એ યુક્ત છે. એ રીતે એમ ક્ષિત થાય છે કે નામવિક્ષયરૂપી દોષ તથા સત્તા-અધિકારનો લોભ દૂર કરવાથી અને શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણની આવૃત્તિ કરવાથી દૃઢ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રકરણમાં વક્તા નારદજીના શ્રોતા વ્યાસજી પોતે તર્કથી સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે, ભગવાનના જ્ઞાનાવતાર છે, છતાં પણ એમને પરપ્રાપ્તિમાં ભગવાન વિના નાના પ્રકારના અન્ય સર્વ સાધનોનું વિશેષ જ્ઞાન છે અને તેમાં અત્યંત આસક્તિ છે. એમનો અધિકાર મધ્યમ છે; વળી નારદનો ઉપદેશ વ્યાસજી તત્ક્ષણેજ પ્રમાણરૂપ ગણતા નથી, પણ પોતાને સમાધિમાં જ્યારે નારદનો ઉપદેશ યથાર્થ અનુભવાય છે ત્યારે તેમણે નારદનો ઉપદેશ પ્રમાણ ગણ્યો છે, ત્યાં સુધી પોતે એ ઉપદેશને દુર્બલ સમજતા હતા. તેથી પણ વ્યાસજી મધ્યમ અધિકારવાળા છે, જ્યારે શ્રોતા પરીક્ષિતને ગુરુ શ્રીશુકદેવજીના કથનમાત્રથીજ સર્વ સન્દેહની નિવૃત્તિ થઈ હતી. તેમનો વૈરાગ્ય ઉત્તમ હતો! અને અંતે મહાદેવ પણ થયું હતું! તેથી પરીક્ષિતનો શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રોતા તરીકેનો અધિકાર શૌનકાદિ ઋષિઓ તથા વ્યાસજી કરતાં ઉત્તમ છે એમ સમજવું. સૂત પૌરાણિકે શ્રીમદ્ભાગવતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ જે હેતુપૂર્વક કહી છે તે પોતાનાં અધિકારથી કહી નથી, પણ શ્રીમદ્ભાગવતની કથાના પ્રસંગરૂપે કહી છે, તેથી પ્રથમ પ્રકરણના (૧-૩) ત્રણ અધ્યાયમાં પ્રસંગે કહ્યો છે; દ્વિતીય પ્રકરણના (૪-૫-૬) ત્રણ અધ્યાયમાં શ્રીમદ્ભાગવત થવાનો હેતુ કહ્યો છે; અને તૃતીય પ્રકરણમાં (૭-૧૯) તેર અધ્યાયમાં શ્રીમદ્ભાગવતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રવૃત્તિનું કથન છે. એ રીતે પ્રથમ પ્રકરણ હીન, દ્વિતીય પ્રકરણ મધ્યમ, તથા તૃતીય પ્રકરણ ઉત્તમ કહેવાય છે. હીન પ્રકરણમાં પદ્મપ્રત્ન કરી પ્રસંગે કહ્યો ત્યાર પછી મધ્યમ પ્રકરણમાં નારદજી વ્યાસજીને શ્રીમદ્ભાગવત કરવાનું કહે છે. તે ઉપરથી વ્યાસજી શ્રીમદ્ભાગવત કહે છે, એટલે કથાનો પ્રારંભ થાય છે, તે ઉત્તમ પ્રકરણમાં આવે છે.

દ્વિતીય મધ્યમ પ્રકરણમાં તેમજ પ્રથમ હીન પ્રકરણમાં ત્રણ ત્રણ અધ્યાય છે, અને પ્રત્યેકમાં એક અધ્યાયમાં પ્રશ્નોનું નિરૂપણ છે. તથા બીજા બે અધ્યાયવડે તે પ્રશ્નના ઉત્તરનું નિરૂપણ છે. વળી નારદજી કરતાં વ્યાસ ઉત્તમ છે તેથી નારદજી વ્યાસની પાસે શ્રીમદ્ભાગવતની કથા કરવા આજ્ઞા નથી, પરંતુ બેદનિવૃત્ત કરી સન્તોષ પામવા શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર કરવાનું સૂચન કરે છે, તેથી પણ એમનો અધિકાર મધ્યમ છે.

ઉત્તમ પ્રકરણમાં શ્રોતા પરીક્ષિતનો અધિકાર વૈરાગ્યથી સિદ્ધ થયો છે. એટલે તેમણે “જીવે મરણ સમયે શું કરવું? અને સર્વદા શું કરવું?” એવો શ્રીશુકદેવજીને પ્રશ્ન કર્યો છે. એટલો અધિકાર જ પ્રથમ સ્કન્ધમાં નિરૂપિત કર્યો છે. તેનો ઉત્તર દ્વિતીય સ્કન્ધમાં આપ્યો છે.

શ્રીશુદ્ધેવગ્રંથો વૈરાગ્યયુક્ત ઉત્તમ અધિકાર રૂપ ૪ છે, એટલે, તેનું વિશેષ : કથન : કર્યું નથી. શ્રીશુદ્ધેવગ્રંથે શ્રીભાગવતના શ્રવણનું સામાન્ય અર્જું એક દ્વિતીય સ્કન્ધથી કર્યું છે, તેમાં પ્રથમ શ્રોતાનું ઉત્તમપણું, સિદ્ધિ યવાં માટે સામાન્ય, તથા વિશેષ એમ બે પ્રકારના પ્રશ્નો, શ્રોતાએ કર્યા છે. તેમના ઉત્તરનું ચયન શ્રીશુદ્ધેવગ્રંથે કૃત બે અધ્યાયથી કર્યું છે, બાકી સર્વ પ્રશ્નોના વિશેષ ઉત્તર તો સમ્પૂર્ણ શ્રીમદ્ભાગવતથી જ થશે. તેથી સમસ્ત ભાગવતનો પ્રમાધ્યાય પ્રથમ સ્કન્ધનો પ્રથમાધ્યાય છે, કારણ કે એમાં પૂછેલા પ્રશ્નના વિશેષ ઉત્તરરૂપે શ્રીમદ્ભાગવત પ્રવૃત્ત થયું છે. એ પદ્મપ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણવિષયક છે. તેથી શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાનનું પ્રતિપાદન છે. મગ્ન શબ્દથી અશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન, તથા વૈરાગ્ય એ પદ્મ ગુણોનો બોધ થાય છે, અને આ પદ્મ ધર્મથી વિશિષ્ટ થયેલા ધર્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે. પદ્મ પ્રશ્નો ભગવાનના પ્રત્યેક પદ્મ ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે. (જુઓ પ્રથમાધ્યાયના સારાંશ તથા પૃથક્કરણ) તેથી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રત્યેક બે સ્કન્ધથી ભગવાનના એક એક ગુણનું નિરૂપણ થાય છે. જેમકે પ્રથમ બે સ્કન્ધ વડે ભગવાનના જ્ઞાનધર્મનું, તૃતીયચતુર્થસ્કન્ધ વડે સર્ગવિસર્ગક્ષીનાથી ભગવાનના વૈરાગ્યધર્મનું, પચ્ચમ તથા પદ્મ સ્કન્ધના સ્થાન તથા પુષ્ટિક્ષીના વડે દ્વિવિધ (વીર્યાદિ) ધર્મનું, સપ્તમ અષ્ટમ સ્કન્ધ વડે ભગવાનના અશ્વર્યધર્મનું, નવમ દશમ સ્કન્ધવડે ભગવાનના યશધર્મનું, તથા એકાદશ દ્વાદશ સ્કન્ધવડે ભગવાનના શ્રીધર્મનું નિરૂપણ થાય છે. એ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરે છે.

પ્રથમાધ્યાય.

આ અધ્યાયના વાક્યના અર્થનો સંગ્રહ થાય ત્યારે સમગ્ર અધ્યાયનો સમૂહરૂપ અર્થ નિશ્ચિત થઈ શકે. તેથી પ્રથમ શ્લોકનો અર્થ આપે છે. પ્રથમ શ્લોકનો અર્થ મહાલ છે. દ્વિતીય તથા તૃતીય શ્લોક પ્રકૃત એવા શ્રીમદ્ભાગવતને વિષે નિગમકલ્પતરુનું ફલરૂપત્વ તથા કેવલ-રસાત્મકત્વ અને પાનયોગ્યત્વ પ્રતિપાદિત કરી શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરે છે. ચતુર્થ તથા પચ્ચમ શ્લોકવડે શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રસન્ન અર્થ છે. નૈમિષારણ્યને વિષે શ્રીશાનકાદિક ઋષિઓ સહસ્રસંવત્સરના અન્તે સિદ્ધ થાય એવો દીર્ઘસત્ર પ્રારંભીને અવકાશના સમયમાં હરિગાથાનું ગાન કરવાને બેઠા હતા અને ત્યાં શ્રીસૂતપૌરાણિક આવ્યા. તેમને ભગવત્કથાનું ગાન-આધ્યાન કરતાં આવડે છે અને તેઓના સર્વ પ્રશ્નનું સમાધાન શ્રીસૂત કરી શકશે એમ નિશ્ચય તેમને થયો હતો, તેથી તેમણે એ શ્રીસૂત જેમને વેદવ્યતિક્રિત સર્વજ્ઞાન હતું તેવાને પણ પોતાની સલામાં તેમના બહુશ્રુતત્વને લીધે સ્વભાસન આપ્યું, અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણવિષયક પદ્મ પ્રશ્ન કર્યા. પશ્ચી અષ્ટમ (૬-૭-૮) શ્લોક પર્યન્ત શ્રીસૂતની પ્રશંસા કરી છે એ રીતે પ્રથમ અષ્ટ શ્લોક વડે હોષોદ્ધાત થયો છે. નવમ શ્લોક વડે પ્રથમ પ્રશ્ન કૃત્વ, અર્થાત્ ધર્મપરત્વે કર્યો છે. દ્વિતીય પ્રશ્ન ૧૦-૧૨માં એમ ૨૧ શ્લોકવડે સાધન-જ્ઞાન પરત્વે કર્યો છે. ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણને વિષે ચાર પ્રકારે પ્રશ્ન કર્યા છે. તેમાં પ્રથમ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણના અવતારપ્રશ્ન સમ્બન્ધી છે અને તે ૧૨-૧૬ શ્લોકમાં કર્યો છે; દ્વિતીય પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણના લીલા કર્મ-ક્રિયાસમ્બન્ધી છે અને તેનું નિરૂપણ ૧૭ માં શ્લોકમાં છે; તૃતીય પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણના રૂપસમ્બન્ધી છે અને તેનું નિરૂપણ ૨૦ માં શ્લોકમાં

છે. અવાન્તર પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણના શ્રવણના આદરસમ્બન્ધી છે. અને તેનું નિરૂપણ મધ્યમાં ૧૬ માં શ્લોકમાં છે. ૧૮ તથા ૧૯ શ્લોકમાં લિંગ ક્રમે અવતારકથાનો પ્રશ્ન છે; તથા અન્તિમ ચતુર્થ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામને વિષે પધાર્યા તો પછી આ અવતારદશામાં ધર્મે જ્ઞાને શરણ ગયો છે, હવે શી રીતે ઉદ્ધાર થાય? એ પ્રશ્ન ૨૩ માં શ્લોકમાં છે. ૨૧ માં શ્લોકમાં પ્રથમનો શ્રોતા જિજ્ઞાસુ હોવો જોઈએ એમ શ્રોતાનો અધિકાર, તથા વક્તાએ શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ ભક્તમુખે કર્યું હોવું જોઈએ એમ વક્તાનો અધિકાર. ૨૩ માં શ્લોકમાં કૃપા છે. આ અધ્યાયને પ્રશ્નોધ્યાય કહ્યો છે. અર્થાત્ આ અધ્યાયમાં જે શ્રીકૃષ્ણવિષયક પદ્મ પ્રશ્ન કર્યા છે તેના ઉત્તરરૂપે સમસ્ત શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. સર્વ ભાગવતને વિષે શ્રી ભગવાનનું જ પ્રતિપાદન છે. એ ભગવાનને વિષે ઐશ્વર્યધર્મ વીર્ય, શ્રી યશ, વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાને એ પદ્મ ધર્મ મગપદ્ધતી સિદ્ધ થાય છે. એ ભગવાનના પદ્મધર્મનું જ્ઞાન તથા એમના ધર્મી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું જ્ઞાન શ્રીમદ્ભાગવત કરાવે તોજ એ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ સાર્યક ગણાય, તેથી જ આ પ્રથમાધ્યાયમાં જ્ઞાનકાદિ ઋષિઓએ શ્રીકૃષ્ણવિષયક પદ્મ પ્રશ્ન કર્યા છે. શ્રોતાના એ પદ્મ પ્રશ્ન, શ્રીકૃષ્ણવિષયક હોવાથી વક્તા શ્રીસૂત શ્રોતાઓને અભિનન્દન આપે છે. (જુઓ. ૧-૨-૫-સુનયઃ સાધુપૃષ્ઠોઽહં-ચત્ક્રતઃ કૃષ્ણસમ્પ્રશ્નઃ.) સર્વ પ્રશ્ન વડે શ્રીકૃષ્ણ રૂપી જ પરમતત્ત્વ પૂછવામાં આવ્યું છે તે આપના સાધુ પ્રશ્ન છે. એ રીતે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પણ જેને વિષે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે એવા એ લીલારૂપ શ્રીકૃષ્ણનું જ નિર્વચન કરવામાં આવે છે. એ રીતે આ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રની ભગવદ્વિષયક સંગતિ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રત્યેક સ્કન્ધદ્વય ભગવાનના, પ્રત્યેક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્કન્ધ ભગવાનના જ્ઞાનધર્મનું, તૃતીય તથા ચતુર્થ સ્કન્ધ સર્ગ તથા વિસર્ગ લીલાનું પ્રતિપાદન કરી ભગવાનના વૈરાગ્યધર્મનું, પચ્ચમ તથા પદ્મ સ્કન્ધ ભગવાનની રથાન તથા પુષ્ટિલીલાનું નિરૂપણ કરી એમના દ્વિવિધ ધર્મનું (ધર્મ તથા વીર્યનું), સપ્તમ તથા અષ્ટમ સ્કન્ધ એમના ઐશ્વર્યનું, નવમ તથા દશમ સ્કન્ધ એમના યશનું, અને એકાદશ તથા દ્વાદશ એમના શ્રીધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને સમગ્ર શાસ્ત્ર એ પદ્મધર્મયુક્ત લીલાસમ ધર્મી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરે છે. અથવા ઐશ્વર્યાદિ ક્રમે પ્રત્યેક સ્કન્ધદ્વય વિષે સર્વધર્મની ઉપપત્તિ સમજવી. એ પદ્મ પ્રશ્નનો તથા તેમનો ઉત્તરનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) સર્વ પ્રાણિમાત્રનું એકાન્તતઃ પરમશ્રેયનો સમાવેશ કરે એવું ઠાઠ પરમ દૃક્ષરૂપે તત્ત્વ સરલ રીતે સર્વશાસ્ત્રમાંથી સુનિશ્ચિત કર્યું હોય તો તે કહો. જુઓ (૧-૧-૬) તથા ટિપ્પણ. આ પ્રશ્ન ક્ષણવિષયક છે. ધર્મપરત્વે છે, અને એનો ઉત્તર સૌમાન્યતઃ દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રારંભમાં ૬-૧૦ એમ પાંચ શ્લોકમાં અધોક્ષજ ભગવાનને વિષે અહૈતુકી અપ્રતિહતા ભક્તિ એજ પુરુષોનો પરમ ધર્મ છે, ક જેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે” હસાદિ પાંચ શ્લોક વડે આપ્યો. આ ધર્મનિર્ણયક ઉત્તરને વિષે પાંચ શ્લોક છે, તેથી વેદના પૂર્વકાણ્ડમાં કહેલા યજ્ઞાત્મક પચ્ચવિધ ક્રિયાશક્તિવિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપી અર્થનું પ્રતિપાદન થયું છે એમ સમજવું.

(૨) સાધનવિષયક, દ્વિતીય સ્કન્ધમાં છે. એ પ્રશ્નનું નિરૂપણ ૧૦-૧૧-૧૨૬ એમ ૨૧ શ્લોકમાં કર્યું છે. જુઓ ૧૧-૧૨૬ નું ટિપ્પણ. આ કલિકાલમાં જીવો અપાયુષ્યવાળા છે, મન્દ છે, રોગાદિથી ઉપદ્રુત છે, દોષાપ, જ્ઞાનેન્દ્રિયદોષ, કર્મેન્દ્રિયદોષ, સદ્ગુણ દોષથી અશક્ત થાય છે! એમને કરવાનું, શ્રવણ કરવાનું, વિચારવાનું બહુ છે! એ જીવો પિશાચવત્ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તેથી એમના પર કૃપા કરી દ્વિવિધ દુઃખ નિવૃત્ત કરી પરમસુખ પ્રાપ્ત કરાવે એનું

કોઈ સર્વ શાસ્ત્રના સારરૂપ સર્વસાધારણ સરત્ર સાધન કહેા ! આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જ્ઞાન પરત્વે છે અને તેનું નિરૂપણ સામાન્યતઃ દ્વિતીય અધ્યાયના ૧૧-૨૨ એમ દ્વાદશ શ્લોકમાં આપ્યું છે. તત્ત્વને જ્ઞાણનારા “બ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન” ઇત્યાદિવિષયક અદ્વૈત જ્ઞાનને તત્ત્વ કહે છે- એમ પ્રારંભી દ્વાદશ શ્લોકથી જ્ઞાનનો વિચાર કર્યો છે. આ દ્વાદશ શ્લોકો વડે વેદના ઉત્તરકાણ્ડમાં કહેલા જ્ઞાનાત્મક દ્વાદશજ્ઞાનશક્તિવિશિષ્ટ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપી અર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે એમ સમજવું. કૃતિ પણ કહે છે કે “પુરુષ દ્વાદશવિધ છે.”

“સપ્તદશો વૈ પ્રજાપતિઃ” એ શ્રુત્યનુસાર સમગ્ર વેદની ગતિ “સપ્તદશ” છે તેથી દ્વિતીય અધ્યાયના ૧૭ શ્લોક (૫-૨૨) રૂપ ઉત્તર વડે ઉભય કાણ્ડથી પ્રતિપાદિત યતા યજ્ઞાત્મક ધર્મરૂપ ક્રિયાશક્તિ તથા જ્ઞાનાત્મક તત્ત્વરૂપ જ્ઞાનશક્તિ-એ ઉભય શક્તિથી વિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપી અર્થનું પ્રતિપાદન થાય છે. એ ભગવાનનું શ્રવણ, કીર્તન, ધ્યાન તથા સેવન કરવું. પ્રભુ પ્રસન્ન થાય એવી ભક્તિ કરવી એમ અન્તમાં નિશ્ચય કર્યો.

(૩) તૃતીય પ્રશ્ન ભગવદ્વતારપ્રયોજનવિષયક છે. ભગવાન શું અસાધારણ પ્રયોજનથી મનુષ્યશ્લોકમાં દેવકોણ જેવી પરાધીન વસુદેવની ભાર્યાને વિષે, કારાગૃહમાં મધ્યરાત્રિએ પ્રકટ થયા ? ભગવાને કંસાદિનો વધ શા માટે અન્ય કોઈ દેવદેવાન્તર પાસે ન કરાવ્યો ? શા માટે ભગવાને વૈકુણ્ઠનો ત્યાગ કર્યો, સનકાદિ મુક્ત મુનિવત્ શા માટે બ્રહ્માણના મનમાંથી વા દેહમાંથી પ્રકટ થયા નહિ ? આ પ્રશ્નની ચર્ચા (૧૨-૧૬) શ્લોકમાં કરી છે. પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણના જન્મકારણ-અવતાર પ્રયોજનનો સામાન્યતઃ ઉત્તર દ્વિતીય અધ્યાયના ૨૩-૨૯ એમ સાત શ્લોકમાં આપ્યો છે. તેમાં પાંચ (૨૩-૨૭) શ્લોક વડે ભગવદ્વતારમાં અપેક્ષિત એવા શુદ્ધ સર્વનો નિર્દાર કર્યો, અને ભગવાનનું જે શુણ્ણાતીત સ્વરૂપ છે તેનો નિશ્ચય (૨૮-૨૯) બે શ્લોકથી કર્યો. આ ભગવદ્વતારના પ્રયોજનનો વિચાર ભક્તાધિકાર પ્રતિપાદિત કરી વિશેષ ભક્તિ સિદ્ધ કરાવવા સામાન્ય કર્યો છે. શૌનકાદિક ઓતાઓની કૃષ્ણસ્વરૂપવિષયક શ્રદ્ધા કેવી છે-આ સામાન્ય અવતારોનો ઉત્તર આપવાથી એમને વિશેષ જિજ્ઞાસા થાય છે કે કેમ-એ યથાર્થ પરીક્ષા કર્યા પછી શ્રીસૂત એ મૂક્તકૃષ્ણાવતાર પ્રયોજનવિષયક વિસ્તૃત વિવેચન અગ્રે કુન્તીસ્તુતિમાં (૧-૮-૩૧-૪૨) શ્લોકમાં કરશે. શ્રીકૃષ્ણ-વિષયક જન્મપ્રયોજન તથા ફક્તરૂપી વાક્ય, સ્વરૂપજ્ઞાનરહિત હોય એવા ઓતાઓને સત્વર કહેવાય નહિ તેથી પ્રથમ તે સામાન્ય અવતારનું પ્રયોજન સામાન્યતઃ પ્રભુ સમજાવ્યું છે. કે કેમ અને એમને મૂક્તસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણભગવાનને વિષે અતિશય શ્રદ્ધા તથા જિજ્ઞાસા થઈ છે કે કેમ એની પરીક્ષા કરવા સામાન્યાવતારનું પ્રયોજન કહ્યું છે.

(૪) ચતુર્થ પ્રશ્ન ભગવદ્લીલાના ઉદાર ચરિત્રવિષયક છે. એ ભગવાનના કર્મ નવા. ક્રિયા વિષયનો આ પ્રશ્ન ૧૭ માં શ્લોકમાં કર્યો છે. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દ્વિતીય અધ્યાયના (૩૦-૩૪) પાંચ શ્લોક વડે સામાન્ય રીતે ઓતાઓને વિશેષ ભક્તિ સિદ્ધ કરવા આપ્યો છે. અવતારની પૂર્વ-દ્રશ્યામાં સ્વરૂપરચિતિ, ભગવાનની ઉત્પત્તિ કરવાની સૃષ્ટિકીર્તિ, જગતને વિષે સર્વાન્તર્યામિરૂપે પ્રવેશ કરવાની લીલા, જગતમાં વિચિત્ર નાનાવિધ રૂપો પ્રકટ થવાની લીલા, ભોગલીલા તથા જગતની રક્ષાલીલા એમ પાંચ પ્રકારની લીલાનું નિરૂપણ કર્યું છે. અવતારદશાની અનેકવિધ લીલા ચરિત્રનું કથન તૃતીય અધ્યાયમાં થશે.

(૫) પંચમ પ્રશ્ન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણભગવાનના રૂપસમ્બન્ધી છે; અને તેનું નિરૂપણ પ્રથમ અધ્યાયના ૨૦ માં શ્લોકમાં કર્યું છે. એનો ઉત્તર તૃતીય અધ્યાયમાં (૧-૫) પાંચ શ્લોક વડે પુરુષોત્તમ ભગવાનના રૂપનું તથા (૨૧-૫-૨૭) શ્લોકવડે અંશાવતારના રૂપોનું નિરૂપણ કરી આપે છે, અને અંતે સિદ્ધ કરે છે કે હરિ ભગવાનના અવતાર અસંખ્ય છે. એ અવતારો તથા ઋષિ, મનુ, દેવ, મનુપુત્ર, પ્રજાપતિ એ સર્વ પુરુષ ભગવાનના અંશ કલા છે, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ સાક્ષાત્ ભગવાન છે, અને એ શ્રીકૃષ્ણભગવાન જ યુગે યુગે દૈત્યથી પીડા પામતા જગતને આનન્દ-સુખનું દાન કરે છે.

(૬) આ કલિયુગમાં અનવતારદશામાં ધર્મ કેને શરણે ગયો છે? એ ૫૪ પ્રશ્ન આ અધ્યાયના અંતિમ ૨૩ માં શ્લોકમાં કર્યો છે. એનો ઉત્તર તૃતીય અધ્યાયમાં ૪૩ માં શ્લોકમાં આપ્યો છે. ત્યાં ૨૫૪ ઉત્તર આપ્યો છે કે કૃષ્ણપ્રભુ સ્વધામને વિષે પધાર્યા તેમની સાથે જ ધર્મ પણ આપ્યો ગયો છે. કલિકાલમાં ધર્મ સ્થિતિ કરતો હોય તો કેને શરણે ગયો છે એમ ચિન્તા કરવી યોગ્ય છે. કલિયુગ અન્ધકાર સમાન છે. તેથી લોકોના જ્ઞાનચક્ષુ અન્ધ થઈ ગયાં છે. તેઓ અન્ધ છે એમ નહિ પરંતુ અન્ધ જેવા જ છે. એથી પુનઃ ધર્મનું સ્થાપન કરવાને અર્થે આ પુરાણભાસ્કર શ્રીમદ્ભાગવતનું પ્રાકટ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કરાવ્યું છે. એ શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું નામાત્મક સ્વરૂપ છે તેથી એનો આશ્રય કરવાથી કલિકાલના જીવોને ધર્મ પણ સિદ્ધ થશે !

આ ૫૪ પ્રશ્નમાંથી પ્રથમ ચાર પ્રશ્નોનો ઉત્તર સૂતે દ્વિતીય અધ્યાયમાં અને છેલ્લા એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર તૃતીય અધ્યાયમાં આપ્યો છે.

આ ૫૪ પ્રશ્નના વિશેષ ઉત્તર સાથે શ્રીશુક્રમુખે જે શ્રીમદ્ભાગવત પોતે શ્રવણ કર્યું છે તેનું શ્રવણ સૂત કરાવશે અને સમગ્ર ગ્રંથનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરશે. ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ સમગ્ર વેદના પૂર્વ-કર્મકાણ્ડના તથા ઉત્તર-કાણ્ડના અર્થરૂપ થયા છે. તેથી પ્રથમ પ્રશ્નક્રમ પૂર્વકાણ્ડના વેદાર્થભૂત પરબ્રહ્મ ભગવાનને વિષે છે, અને અવશિષ્ટ પ્રશ્નચતુષ્ટય ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર વેદમાં સિદ્ધ કરેલી પરબ્રહ્મની ક્રિયાશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિ—એ ઉભયશક્તિવિશિષ્ટ તથા તે ઉપરાન્ત અન્ય સર્વ શક્તિથી વિશિષ્ટ થયેલા પરબ્રહ્મ સાકાર પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર વેદના અર્થનું ઉપજૂંદણ કરે છે. આ ૫૪ પ્રશ્નના ઉત્તરો તથા વિશેષ વ્યાખ્યાન હૃદયને વિષે પરમાર્થતઃ તત્ત્વરૂપે સ્થિર થાય તો ભગવાનના સર્વ ધર્મનું તથા સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય.

છેલ્લા ચાર પ્રશ્નોના પ્રશ્નમાં પણ અવતારદશા તથા અનવતારદશામાં મુક્ત થવા વિષયક બે વિભાગ છે. એક વિભાગમાં ૩-૪-૫ પ્રશ્નો તથા બીજા વિભાગમાં ૫૪ પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવો. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણજન્મપ્રયોજનનો પ્રશ્ન, શ્રીકૃષ્ણની લીલા ક્રિયાનો પ્રશ્ન તથા શ્રીકૃષ્ણના અનેકરૂપસમ્બન્ધી પ્રશ્ન-આ ત્રણે પ્રશ્નો એકત્ર સમાવેશ કરવાનો હેતુ છે. તે એ છે કે ભગવાન અવતાર ધારણ કરી પ્રથમ તો નિજ ભંકતોને મુક્તિ આપે છે, કારણ કે એમને અર્થે પોતે પ્રકટ થયા છે. એ રીતે ભગવદ્વતારના પ્રયોજનસમ્બન્ધી પ્રશ્ન યથાર્થ રીતે ઉત્પત્ત છે. ભગવાન સૃષ્ટ્યાદિક્રિયા લીલા કરી જ્ઞાની જીવોને પોતાનું અઘોષિક માહાત્મ્યજ્ઞાન કરાવી મુક્તિ આપે છે. એ રીતે ભગવાનના સૃષ્ટ્યાદિ લીલાકર્મનિયમક્રમ પણ યથોચિત છે. વળી ભગવાન યોગિજનોને ધ્યાન કરવા યોગ્ય સુંદરરૂપ ધારણ કરી તેમને મોક્ષ આપે છે—એ

રીતે રૂપવિષયક પ્રશ્ન પણ અધ્યયોગ્ય છે. “પુંજ્યસ્લોક કીર્તનકારોથી જોવાતો ભગવાનનો પણ કોણ શ્રવણ ન કરે-”, એ પ્રકારનો શ્રવણ પ્રતિઆદર સિદ્ધ કરનાર મધ્યમ ૧૬ માં સ્લોકના પ્રશ્ન વડે એમ સૂચિત થાય છે. ભગવદશનું શ્રવણ આદરપૂર્વક કરતા હોય એવા અવહિત ભક્તને પણ ભગવાન મુક્તિ આપે છે-એ રીતે મધ્યમાં શ્રવણાદરવિષયક પ્રશ્ન પણ સાર્થક છે. બીજા વિભાગમાં પંડતો અંતિમ પ્રશ્ન અત્યંતારદશામાં આધુનિક કલિકાલ સમયમાં ‘ધર્મ’ કોને શરણ ગયો? અર્થાત કયા ધર્મને શરણ જવાથી કલિકાલમાં ‘ઉદ્ધાર’ થાય-મુક્તિરૂપી શ્રેય થાય એ પ્રશ્ન પણ પ્રથમ વિભાગના પ્રશ્નના નેટલોગ સમાન બલવાલો છે. કારણકે એ પ્રશ્ન પણ ૩-૪-૫ પ્રશ્નની માફક ભગવાનની કલિકાલમાં જીવને મુક્તિ આપવાની શક્તિનું સૂચન કરે છે. કલિકાલમાં ભગવાન શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી નામાત્મક સ્વરૂપે જીવેનો ઉદ્ધાર કરે છે. એ રીતે જેમ ત્રણ પ્રશ્નો ભગવાનના વિમોચક સ્વભાવનું નિરૂપણ કરે છે, તેવીજ રીતે વેદાર્થનું પ્રતિપાદન કરતા પ્રથમ એ પ્રશ્ન પણ વેદાત્મક નામ પ્રપચ્ચને વિષે રમણ કરતા પ્રભુ જીવોનાં બંધનો દૂર કરી તેમને મુક્તિ આપે છે. એ રીતે પ્રશ્નચતુષ્ટયનું પર્યાવસાન ભગવાનની વિમોચક શક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં ચર્ચાભર્યું છે.

હવે આ પ્રશ્નનું શ્રવણ કરવાનો શ્રોતાનો અધિકાર નિરૂપણ કરવો જોઈએ. તે ૨૧ માં સ્લોકમાં કહે છે. અન્ય સર્વકર્મથી નિવૃત્ત થઈ હરિકથાના શ્રવણને અર્થે જ સાવકાશ ચપકા નિસાસું જીવે જ આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાને અધિકારી છે. તેમણે ચિત્તદોષ ન લાગે એવાં તથા આશુરાવેશ ઉત્પન્ન કરી છુદ્ધિનો નારા ન કરે એવા કાંઈ પવિત્ર વિષ્ણુસ્થાન-હરિસ્થાનને વિષે જેવી ભગવત્કથાનું શ્રવણ કરવા તથા જિજ્ઞાસાપૂર્વક તત્ત્વાર્થ સમજવો. આ પ્રશ્નના ઉત્તરનું કથન કરનારા વક્તાનો અધિકાર એ છે કે તેણે શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ ભક્તમુખદ્વારા કરેલું હોવું જોઈએ. એ રીતના વક્તા શ્રીયુક્ત હતા, તેમણે ભારતાદિ ઇતિહાસ, પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રો, હરિગાથા-બ્રગાથા તથા સર્વ મોક્ષશાસ્ત્રો, શ્રીમદ્દરાયણાદિ ઋષિ, મુનિ, ગુરુ ઇત્યાદિ પાસે શ્રવણ કર્યા હતાં. તેમણે તેમનું અધ્યયન કર્યું હતું, વ્યાખ્યાન પણ કર્યું હતું, તે બહુશ્રુત હતા અને શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ તો તેમણે ઉત્તમ વૈરાગ્યયુક્ત ભક્ત શ્રીશુદ્ધેવજીના મુખે પ્રાપ્ત કર્યું હતું એટલે તેમણે ઉત્તર આપવાનો પ્રારમ્ભ કર્યો.

(અપૂર્ણ)

પરમ તત્ત્વ.

જગત્ પરના ઇશ્વરવાદી એટલે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારનારા તમામ ધર્મો જેવા કે હિંદુ, મુસલમાન, ક્રિશ્ચીયન આદિ સર્વે માત્ર એકજ ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરે છે. જડવાદીઓ તથા અજ્ઞેયવાદીઓ પણ પરમાણુ (ether) કે અજ્ઞેય તત્ત્વના નામથી એકજ પરમ તત્ત્વ સ્વીકારે છે. એટલે આ તો સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વી પરના દરેક મનુષ્ય એકજ પરમ તત્ત્વના ઉપાસક છે. તેનાં નામોમાં તથા ગુણોમાં અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગોમાં માત્ર ભેદ છે. જે જેથી દૃષ્ટિથી જુએ છે તે તે તે નામ અને રૂપથી જાળવે છે તે જાળવે છે. સામાન્ય દૃષ્ટાંત તરીકે એક દીપ છે, તેની એતરફ જુદા જુદા રંગના કાચ ગોઠવ્યા છે. હવે તે લિલ્લ લિલ્લ રંગના કાચમાંથી જોનારને તે દીપનો રંગ જેવા રંગના કાચમાંથી જોશે તેવો જણાશે, જ્યારે દીપ તો એકજ અને રંગના ભેદ વિનાનોજ છે. ભેદ માત્ર કાચરૂપી મધ્યસ્થ વસ્તુનોજ છે, એટલે પરમ તત્ત્વમાં પણ મધ્યસ્થ વસ્તુ તરીકે જોનારની દૃષ્ટિ તથા જુદિનોજ છે. આ પરમ સિદ્ધાંત પૃથ્વી પરના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મનાતો વેદમાં પણ પ્રતિપાદિત કરેલો છે.

હન્દ્રે મિત્રં વરુણમરિમાહુરયો દિવ્યઃ સંસુપર્ણો ગરુડમાન ।

પક્કં સદ્વિદ્યા વહુધા વદન્ત્યર્ચિન યમં માતરિશ્વાનમાહુઃ ॥

(ઋગ્વેદ ૧૦. ૧૬૪. ૪૬)

તેઓ તેને હન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ કે, અગ્નિ કહે છે, દિવ્ય ગરુડમત્ (સૂર્ય) પક્ષી પણ કહે છે.

વિદ્યા-કૃષિઓ તે એક તત્ત્વને અનેક પ્રકારે સંબોધે છે. તેઓ તેને અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા કહે છે.

આવો સરલ સિદ્ધાંત હોવા છતાં નાહક ધાર્મિક વિગ્રહો અને ખુનામરફી શા માટે જોઈએ? જ્યારે આમ છે તો પછી એક ખીજના ધર્મનું અપમાન કે નિંદા કરવી એ મહાપાપ છે અને તે નિંદા કરવી તે જે નામથી અને રૂપથી પોતે પોતાના પરમતત્ત્વને ઓળખતો હોય તેનીજ નિંદા કરવા બરાબર છે. જે હિંદુ મુસલમાનની મસજીદ કે ધર્મનું અપમાન કે નિંદા કરે તો તે પોતે આ અદ્વિતીય પરમ તત્ત્વનેજ લગવાનું, ઈશ્વર કે પરબ્રહ્મના જે નામથી ઓળખતો હોય તેનુંજ અપમાન ને નિંદા કરવાનું પાપ કરે છે. તેવીજ રીતે મુસલમાન હિંદુના મંદિર કે મૂર્તિનું અપમાન કરે તો તેણે અહાનો મહા લયંકર ગુન્હો કર્યો ગણાય.

અલખત દરકને પોતપોતાનો સિદ્ધાંત જીજ્ઞાસવાનો તથા તેને પોતાની દૃષ્ટિથી સારો કહેવાનો હક છે. જે જેવી દૃષ્ટિથી જુએ તેને તે રૂપ પસંદ પડે, ને તે તેને પ્રાપ્ત કરવા સુખેથી પ્રયાસ કરે; પરંતુ કોઈ પણ ધર્મની અવગણના કે નિંદા તો નજ થાય. હિંદુઓની મૂર્તિપૂજા માટે અગાઉ મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન આદિ તેમજ આર્યસમાજ આદિ હિંદુ નિરાકારવાદિઓની ગેરસમજને લીધે સખત વિરોધ હતો; પરંતુ હવે તે ગેરસમજ ઘણે અંશે દૂર થવાથી એટલે સખત રહ્યો નથી.

જગત્ માત્ર મૂર્તિપૂજક છે. ક્રિશ્ચિયનો તેમના દેવજ અને કાઈસ્ટની છબી, પવિત્ર માને છે. મુસલમાનો પણ મસજીદ અને કબરોને પૂજે છે. શીખો ગ્રંથ સાહેબને પૂજ્ય ગણે છે, જગતના સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાના રોહિઓ અને સંબંધીઓની તસવીર કે પ્રતિમા, પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવે છે, એજ રીતે હિંદુઓ મૂર્તિપૂજાદ્વારા ઈશ્વરનું એટલે તેજ પરમ તત્ત્વનું ચિંતન અને પૂજન કરે છે. આવા સ્પષ્ટ સિદ્ધાંતો છતાં ધર્મના બહાને ખોટા વિરોધો કેમ સંભવે? હાલમાં તો આ વિરોધો ઘણાજ અસહ્ય થઈ પડી દેશને અધોગતિમાં ઉતારી રહ્યા છે, તો આવા એકતાના સિદ્ધાંતો માનનારા અને પ્રતિપાદન કરનારા દરેક ધર્મના આગેવાનોની (અને તેવા સત્પુરુષો પણ દરેક ધર્માનુયાયીમાંથી અવશ્ય મળી આવશે) નિદાન પ્રતિવર્ષ પરિપક્વ બોલાવી દરેક ધર્મમાંથી સમ તત્ત્વો શોધી તે તમામ આગેવાનોની સહીઓ સાથે છપાવી છુટથી વહેંચવામાં આવે તો હાલમાં ગેરસમજાતથી પ્રકટી રહેલી તીવ્રજ્વાલાને કેટલેક અંશે શાંત કરે.

શ્રીકૃષ્ણજન્મ.

શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ, પૂર્ણપુરુષોત્તમ છે. પરબ્રહ્મનો જન્મ થાય? પરબ્રહ્મને જન્મવાનું હોય? પરબ્રહ્મનો જન્મ થાય તો સામાન્ય જીવ અને પરબ્રહ્મમાં શો ભેદ?

પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો જન્મ થતો હોય તો કહાય તેમના અલૌકિકત્વની ક્ષતિ થાય, તેઓશ્રી પ્રાકૃત મનુજ તુલ્ય ગણાય તેવી ભીતિથી, સત્ય શું છે તેનો વિચાર કર્યા વિના, પરબ્રહ્મનું અલૌકિકત્વ સાચવવા અસત્યનો આશ્રય બાધક નથી એમ માનીને, ઘણા લેખકો શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ જ થયો નથી એમ દર્શાવવા ઉત્સુક જણાય છે. વૈષ્ણવશાસ્ત્રશિક્ષાના ખીન્ન ભાગના ૫૪ ૧૧ માં દીનકંકરે " જ્યારે આવણ વડી ૮ આવી ત્યારે ભગવાન અદ્વરથી વસુદેવ દેવકીકુંભની

પાસે જોડમાં પધાર્યાં ” એવો બાલકોને બોધ આપ્યો છે. બાલકોને બોધ આપવામાં અસત્યનો આશ્રય થવો ન જ જોઈએ. બાલકો શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મા માને તે માટે અથવા ગમે તે હેતુથી પણ બાલકોને બોધ આપવામાં અસત્યનો આશ્રય કરવો એ ક્ષતિયુક્ત નથી જ. હવે આપણે આ ઉક્તિ પ્રમાણપુરસ્કર છે કે કેમ તે તપાસીશું.

“ ભગવાન અદ્વરથી વસુદેવ દેવકીજીની પાસે જોડમાં પધાર્યાં એમ કહેવાથી લેખક એમ સૂચવવા માગે છે કે ભગવાને દેવકીજીના ગર્ભમાં વાસ કર્યો ન હતો. વસુદેવે દેવકીજીમાં ગર્ભાધાન કર્યું ન હતું. ગર્ભાધાન, ગર્ભવાસ, જન્મ વિગેરે થયાં ન હતાં.

આ લેખકના વિચાર શ્રીમદ્ભાગવતને અનુસરે છે, કે શ્રીમદ્ભાગવતથી વિરુદ્ધ છે તે જોઈએ. નવમું સ્કંધમાં વંશતું વર્ણને કરતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

“વસુદેવસ્તુ દેવક્યામષ્ટપુત્રાનજીજનત્ ॥

કીર્તિમન્તં સુપેણં ચ ભદ્રસેનમુદારધીઃ ।

ઋજું સંમર્દનં ભદ્રં સંકર્ષણં મહીશ્વરમ્ ॥

અષ્ટમસ્તુ તયોરૌસીત્સ્વયમેવ હરિઃ કિલ ।

શ્રીમદ્ભાગવત. ૯. ૩૪. પદ્યોત્પદ.

વસુદેવે દેવકીજીમાં આઠ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યાં. આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે કે વસુદેવે દેવકીજીમાં ગર્ભાધાન કર્યું અને તેથી એક પછી એક એમ આઠ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યાં. તેમાં આઠમા પુત્ર ભગવાન હરિ પોતેજ હતાં. તેથી ભગવાન પણ વસુદેવે દેવકીજીમાં ઉત્પન્ન કરેલ પુત્રોમાંથી. કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ દેવકીજી પાસે અધ્ધરથી પધાર્યા ન હતા.

દશમે સ્કંધના પ્રારંભમાં પરીક્ષિત શુકદેવને ભગવાનનું ચરિત વિસ્તારથી વર્ણવી કહેવા પ્રાર્થના કરે છે, તેથી શુકદેવે શ્રીકૃષ્ણચરિત વિસ્તારથી કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે. અહંકારી નૃપતિઓના વેધે રહેલા દૈત્યોની સેનાના બહુ ભારથી પીડિત યદુ ભૂમિ બ્રહ્માને શરણુ જાય છે. બ્રહ્મા બીજાં દેવો, તથા ભૂમિસહિત ક્ષીરખંડોની ધિના તોરે જઈ પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે આકાશવાણી થાય છે. તેનું શ્રવણ કરી બ્રહ્મા દેવોને કહે છે

“વસુદેવગૃહે સાક્ષાદ્ભગવાન્પુરુષઃ પરઃ ।

જનિષ્યતે તત્પ્રિયાર્થં સંભવન્તુ સુરશ્રિયઃ ॥

શ્રીમદ્ભા. ૧૦. ૧. ૨૩.

વસુદેવના ગૃહમાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ ભગવાન જન્મવાના છે. ભગવાન જન્મવાના ન હોય પરંતુ અદ્વરથી કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ તથા દેવકીજી પાસે પધારવાના હોય તો બ્રહ્માનું આ વાક્ય પણ અસંગત થાય.

આગળ દેવકીજીના વસુદેવ સાથે લગ્ન થયા પછી દેવકીજીનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તેમને વળાવતી વખતે કંસ તેમનો રથ હાંકે છે તે સમયે આકાશવાણી થાય છે કે “અસ્યાસ્વામયમોર્ગર્ભો હન્તા યાં વહસેડ્યુધ ” શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦, ૧, ૩૪. તેથી કંસને મારનાર દેવકીજીને આઠમા ગર્ભ છે. દેવકીજીના આઠમા ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થનાર બાલક શ્રીકૃષ્ણ જ ભવિષ્યમાં કંસનો વધ કરનાર છે. ભગવાન દેવકીજીના ગર્ભમાં પધારવાના ન હોય અને તેમનો પોતેજ હોય.

જન્મ થવાનો ન હોય, પરંતુ કંસના દારાગૃહમાં વસુદેવ તમારેવડીજી પાસે અધરથી જ પધારવાનો હોય તો આ આકાશગણી પણ અસત્યજ છે.

આકાશગણીનું શ્રવણ કરી કંસ દેવડીજીને મારવા તત્પર થયો. વસુદેવના બોધથી અને દેવડીજીથી જે પુત્ર થાય તે તેને સમર્પણ કરવાના વચનથી તેણે દેવડીજીને ન માર્યા પછી

“અથ કાલ ઉપાવૃત્તે દેવકી સર્વદેવતા ॥

પુત્રાન્પ્રસુષુવે ચાષ્ઠી કન્યાં ચૈવાનુવત્સરમ્ ॥

દેવડીજીએ આઠ પુત્ર અને એક કન્યાને વર્ષે વર્ષે જન્મ આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો ન હોત અને તે કંસના દારાગૃહમાં વસુદેવ અને દેવડીજી પાસે અધરથી જ પધાર્યા હોત તો શ્રીકૃષ્ણનું આ વચન પણ અસત્ય જ છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધના દ્વિતીય અધ્યાયમાં ગર્ભાધાન સંસ્કારનું વર્ણન નિરૂપણ છે.

ભગવાનપિ વિશ્વાત્મા ભક્તાનામભયંકરઃ ॥

આવિવેશાંશભાગેન મન આનકદુન્દુભેઃ ॥

સ વિભ્રત્પૌરુષં ધામ ભ્રાજમાનો યથા રવિઃ ॥

દુરાસદોઽતિદુર્ધર્ષો મૂતાનાં સંવભૂવ હ ॥

તતો જગન્મદ્ગ્લમચ્યુતાંશં સમાહિતં શૂરસુતેન દેવી ॥

દધાર સર્વાત્મકમાત્મમૂતં કાષ્ઠા યથાનંદકરં મનસ્તઃ ॥

સા દેવકી સર્વજગન્નિવાસનિવાસમૂતા નિતરાં ન રેજે ॥

ભોજેન્દ્રગેહે ઽગ્નિશિખેવ રુદ્ધા સરસ્વતી જ્ઞાનચલે યથા સતી ॥

તાં વીક્ષ્ય કંસઃ પ્રભયા જિતાન્તરાં વિરોચયન્તી ભવનં

શુચિસ્મિતામ્ ॥

આહૈષ મે પ્રાણહરો હરિર્ગુહાં ધ્રુવં શ્રિતો યન્ન પુરેયમીદૃશી ॥

શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૨-૧૬-૨૦.

લગ્નને અલગ કરનાર વિશ્વાત્મા ભગવાને વસુદેવના મનમાં પ્રવેશ કર્યો. ભગવાને વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી વસુદેવ રવિની પેઠે પ્રકાશવા મંડ્યા, અને પ્રાણિમાત્ર તેમની સમીપ જઈ શકે નહિ તથા તેમની સામે થઈ શકે નહિ તેવા પ્રતાપી થયા. પ્રજા વસુદેવે સમ્યક્ આધાન કરેલા જગન્મંગલ અચ્યુતાંશને દેવીએ ધારણ કર્યા. ભગવાનને ધારણ કરવાથી સર્વ જગત્ જેમાં રહેલા છે તેવા ભગવાનનો નિવાસ થયેલાં દેવકી કંસના દારાગૃહમાં પૂરાએલાં શીખતાં ન હતાં કંસે દેવડીજીને પોતાની પ્રજાથી ભવનને પ્રકાશતાં અને સુંદર હાસ્યવાળાં જેવાં અને દેવડીજીનાં રૂપ વિગેરેમાં આ દેરહાર થવાથી તે સમજ્યો કે આરા આણુંને દરનાર હરિએ જરૂર કુહીમાં પ્રવેશ કર્યો છે. આ ગર્ભાધાન સંસ્કારજ છે. ભગવાને પ્રથમ વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો,

પછી વસુદેવે પોતામાં રહેલા ભગવાનનું દેવકીજીમાં સમ્યક્ આધાન કર્યું. ભગવાને વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી વસુદેવ રવિની પેઠે પ્રકાશવા માંડ્યા અને પ્રાણિમાત્રથી અગમ્ય અને અનુત્તિ-કમ્ય થયા. ભગવાનના પ્રવેશથી વસુદેવ તેજસ્વી થયા. ભગવાને વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો ન હતો, ત્યાં સુધી વસુદેવમાં તેજ તેજ ન હતું. પછી વસુદેવે દેવકીજીમાં ભગવાનનું આધાન કર્યું, એટલે ભગવાન વસુદેવમાંથી, તીકળા દેવકીજીમાં પધાર્યા. પરિણામે વસુદેવ પૂર્વવત્ થયા. પછી વસુદેવ રવિની પેઠે પ્રકાશતા ન હતો; પરંતુ દેવકીજીમાં ભગવાન પધાર્યા તેથી દેવકીજી પ્રકાશવા માંડ્યા. દેવકીજીની પ્રભાથી કારાગૃહ પ્રકાશવા માંડ્યું, સર્વ જગતનો જેમાં નિવાસ છે એવા ભગવાને જેમાં નિવાસ કરેલો છે એવા દેવકીજી કારાગૃહમાં ન જ શોભે. દેવકીજીના તેજથી કારાગૃહ પ્રકાશી રહ્યું છે તે જોઈ કંસ પણ સમજ્યો કે જરૂર દેવકીજીમાં ભગવાને પ્રવેશ કરેલ છે. જો ભગવાન અદ્વરથીજ કારાગૃહમાં વસુદેવ તથા દેવકીજી પાસે પધારવાના હોત તો વસુદેવમાં અને વસુદેવદ્વારા દેવકીજીમાં પ્રવેશ કરવાની તેમને જરૂર જ ન હતી. ભગવાને વસુદેવમાં અને વસુદેવદ્વારા દેવકીજીમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ અહિં સ્પષ્ટજ છે. તેથી કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ અને દેવકી પાસે ભગવાન અદ્વરથીજ પધાર્યા ન હતા.

કંસે જોયું કે તેના પ્રાણ હરનાર હરિએ નક્કી ગુહામાં પ્રવેશ કર્યો છે, છતાં સ્ત્રી અને તેમાં પણ બેન અને તે પણ ગુરુમતી (ગર્ભવતી) તેનો વધ કરવો એ અત્યંત દૂર કર્મ હોવાથી તેણે દેવકીજીનો તે સમયે વધ ન કર્યો, પરંતુ “આસ્તે પ્રતીક્ષસ્તજ્જન્મ” પ્રભુના જન્મની રાહ જોતો રહ્યો. કંસ અસુર હોવાથી તેને પ્રભુમાં લૌકિક જ્ઞાતિ યાય અને તેથી તેને પ્રભુનો જન્મ થશે એમ જાગે અને તેથી પ્રભુના જન્મની રાહ જોઈ રહે એમ કહી શકાય નહિ; કારણકે “આસ્તે પ્રતીક્ષસ્તજ્જન્મ” એ કંસનું વાક્ય નથી, પરંતુ શુક્રદેવનું વાક્ય છે. કંસનું વાક્ય શ્લોક ૨૨ સાથે સંપૂર્ણ થાય છે. ત્યાર પછીના (૨૩ મા) શ્લોકમાં આ શુક્રદેવનું વાક્ય છે. પ્રભુનો જન્મ થવાનો ન જ હોય અને પ્રભુ કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ અને દેવકીજી પાસે અદ્વરથી પધારવાના હોય તો આ શુક્રદેવનું વાક્ય પણ અસત્ય ઠરે.

ત્યાર પછી પ્રભાદિ દેવો પ્રભુની સ્તુતિ કરવા આવે છે. આ સ્તુતિમાં દેવો કહે છે. “ન તેઽમવેસ્યેશ નેમઘસ્ય કારણં વિના વિનોદે ઘતેતર્કયોમદે” શ્લોક ૩૬. દેવો પૂછે છે કે પ્રભુનો સર્વ એટલે જન્મ થવાનો છે. પ્રભુને જન્મ લેવાનું કારણ અથવા પ્રયોજન નથી, છતાં પ્રભુનો જન્મ થવાનો છે એ નક્કી છે. પ્રભુના જન્મનું શું કારણ? પ્રભુ જન્મ લીધા વિના સર્વ કરવા સમર્થ છે તેથી જન્મ લેવાનું કારણ નહિ હોવો. છતાં પ્રભુ જન્મ લેવાના છે તે મોત્ર વિનોદ અથવા ક્રીડા માટે જ લેવાના છે. પ્રભુનો જન્મ જ થવાનો ન હોત અને પ્રભુ મોત્ર અદ્વરથીજ કારાગૃહમાં પધારવાના હોત તો દેવોનું આ વાક્ય પણ અસત્ય ઠરે.

વળી દેવકીજીને ઉદ્દેશી દેવો કહે છે:—“દિષ્ટયોઽમ્બ તે કુંક્ષિગતઃ પરઃ પુમાન્નશેન સાક્ષાદ્ભગવાન્મથાય નતઃ” શ્લોક ૪૧. હે મા, પરમ પુરુષ સાક્ષાત્ ભગવાત્ આપની કુંક્ષિમાં પધાર્યા છે. ભગવાન દેવકીજીની કુંક્ષિમાં પધાર્યા છે તેથીજ દેવો કારાગૃહમાં પ્રભુની સ્તુતિ કરવા આવ્યા છે, પ્રભુ દેવકીજીની કુંક્ષિમાં પધાર્યા ન હોત, પ્રભુનો જન્મ થવાનો ન હોત અને પ્રભુ કારાગૃહમાં અદ્વરથીજ પધારવાના હોત તો દેવોને પ્રભુની સ્તુતિ કરવા કારાગૃહમાં આવવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન ન હતું. પ્રભુ દેવકીજીની કુંક્ષિમાં પધાર્યા હતા એમ આ અધ્યાયની ઇતિશ્રી પરથી પણ સ્પષ્ટજ જણાય છે. इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वृद्धमस्कन्धे गर्भगतविष्णोः

બ્રહ્માદિકૃતસ્તુતિનામ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ આ-અધ્યાયનું નામજ “ગર્ભગતં (ગર્ભમાં પ્રવેશના) વિષ્ણુની બ્રહ્માદિએ કરેલી સ્તુતિ ” છે. તેથી પ્રભુ દેવકીજીનાં ગર્ભમાં પધારેલા હતા. દેવકીજીના ગર્ભમાં પધાર્યા વિના, અદ્વરથીજ કારાગૃહમાં દેવકીજી તથા વસુદેવ પાસે પધારવાના ન હતા.

તૃતીય અધ્યાયમાં પ્રારંભમાંજ પ્રભુનો જન્મનું સુંદર વર્ણન આપેલું છે. પ્રથમે અધ્યાયમાં જન્મકાલનું વર્ણન કરેલું છે. તે સમયે “ અજનનમર્શમ ” હતું અજનનો જન્મે થયા ચોગ્ય નેક્ષત્ર હતું. વળી “ જાયમાનેઽતને તસ્મિન્નેદુર્દુન્દુભયો દિવિ ” શ્લોક ૫. અજનનો જન્મ થતો હતો તે સમયે આકાશમાં દુર્દુલિ વાગ્યાં. પ્રભુએ વસુદેવ તથા દેવકીજી પાસે અદ્વરથીજ કારાગૃહમાં પધાર્યા હોય તો તેમનો જન્મ થયો નજ ગણાય. પ્રભુનો જન્મ કેવી રીતે થયો તે પણ આ અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે.

निशीथे तम उद्भूते जायमाने जनादने

देवक्र्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ।

आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशिन्दुरिव पुष्कलः ॥

જેમ પૂર્વદિશામાંથી સુંદર ચંદ્રનો આવિર્ભાવ થાય તેમ દેવકીજીમાંથી વિષ્ણુનો આવિર્ભાવ થયો. પ્રભુ અદ્વરથી પધાર્યા નથી, પરંતુ દેવકીજીમાંથી જ આવિર્ભાવ પામ્યો છે. પ્રભુ અદ્વરથી કારાગૃહમાં પધાર્યા નથી, પરંતુ દેવકીજીએ જ પ્રભુને જન્મ આપ્યો છે.

પ્રભુનો જન્મ થયા પછી વસુદેવ પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે તેમાં પણ વસુદેવ કહે છે કે—
“ अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे श्रुत्वा..... ” શ્લોક ૨૨. વસુદેવે સ્તુતિ કર્યા પછી દેવકીજી પણ પ્રભુને સંબોધે છે તેમાં તે પણ કહે છે કે “ जन्म ते मय्यसौ पापों मा विद्यान् मधुसूदन ” શ્લોક ૨૬. હે મધુસૂદન, તે પાપી (હંસ) મારાથી આપનો જન્મ થયો છે તે ન જાણે.

विश्वं यदेतत्स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् ।

विभर्ति सोऽयं मम गर्भगोऽभूदहो नृलोकस्य विडम्बनं हि तत् ॥ ”

શ્લોક ૩૧. આખા વિશ્વનો પોતાની અંદર ધારણ કરનાર પરમપુરુષ મારા ગર્ભમાં રહ્યા. આ દેવકીજીના વચનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવ અને દેવકી પાસે અદ્વરથી કારાગૃહમાં પધાર્યા ન હતા, પરંતુ તેમનો દેવકીજીથી જન્મ જ થયો હતો.

ઉપરના શ્રીમદ્ભાગવતના વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રભુ વસુદેવ અને દેવકીજી પાસે કારાગૃહમાં અદ્વરથી પધાર્યા ન હતા, પરંતુ તેમનો દેવકીજીથી જન્મ થયો હતો. શ્રીમદ્ભાગવતથી વિરુદ્ધ બોલકોને ઉપદેશ આપવો ઉચિત નથી. દરેક ધર્મમાં સત્યનું પાલન આવશ્યક છે. બાલકોને સંત્યગ્રિય બતાવવા જોઈએ. તેમની પાસે અસત્ય ભાષણ કરવું જોઈએ નહિ તેમ જ તેમને અસત્ય ઉપદેશ કરવો પણ ઉચિત નથી.

પ્રભુ વસુદેવ અને દેવકીજી પાસે કારાગૃહમાં અદ્વરથી પધાર્યા ન હતા, પરંતુ દેવકીજીએ જ પ્રભુને જન્મ આપ્યો હતો. હવે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે પ્રભુનો પણ જન્મ થયો હોય તો તે ‘અજન’, ‘અમવ’ શેના! સામાન્ય માણસની પેઠે પ્રભુનો પણ જન્મ થયો હોય તો પ્રભુ પણ પ્રોદ્ધત મનુષ્ય કેમ ન બને ગણાય! (અપૂર્ણ)

ત્રિવિધનામાવલી.

(ચાલુ)

હવે ૫૨મ અવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન બતાવનારૂં નામ કહે છે :-

મક્તિમાર્ગપ્રવર્તકાય નમઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—મક્તિમાર્ગના પ્રવર્તકને નમસ્કાર

વિવરણ—મથુરાવાસીઓ પહેલાં કર્મનિષ્ઠ હતા-કર્મના પ્રવર્તક હતા, પણ તેઓ ભગવદ્દીપ હોવાથી ભગવાનને તેમનો નિરોધ સિદ્ધ કરવાની જરૂર પડી, અને તે નિરોધ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવદ્દિષ્ટાને અનુસરીને નિમિત્તભૂત થએલા કંસનું ^૧ નિવાગ્ણ કરી ક્ષણવાનને માટે ભક્તિમાર્ગને પ્રવૃત્ત કર્યો. કોણ ન દેખે એવા એકાન્ત સ્થાનમાં પ્રાદુર્ભાવ પામી શુદ્ધસ્વરૂપ વસુદેવ અને દેવકીને નિરતિશય આનન્દના આવેશમાં જ તેમણે દસ દગ્ગર ગાયોનું દાન કરવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો અને દેવકીજી માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહથી આકુલ થઇને બોલ્યાં કે હે બાલ ! મને ધણી અધીરછ થઇ ગઇ છે અને તારે માટે મને કંસનો બહુ બય રહે છે. જે શ્લોકમાં ^૨ ઉપરની ભાવના જણાવવામાં આવી છે તે શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દેવકીજીને પ્રથમ માહાત્મ્યજ્ઞાન હતું પણ પછીથી સ્નેહનો ભાગ વધી જવાથી તે બાલકને ભગવાન તરીકે ન ઓળખતાં પોતાના નાના બાલક તરીકે જ ઓળખે છે અને તેથી જ એ બાલકને માટે કંસનો બય રહે છે. જે સ્નેહનો અતિશય ન માનીએ તો માહાત્મ્યજ્ઞાનવળાં દેવકીજીના મુખમાં ઉપરની ઉક્તિ શોભતી નથી. પ્રથમ માહાત્મ્યજ્ઞાન અને પછીથી સર્વતોષિક સ્નેહ એ જ ભક્તિનું લક્ષણ છે એમ દેવકીજીના મનની સ્થિતિ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. નારદજી પણ ભક્તિસૂત્રમાં ભક્તિનું લક્ષણ આજ તાત્પર્યનું આપે છે. અહીં કોણને શંકા થાય કે શુદ્ધસ્વરૂપ વસુદેવ અને દેવકીજીએ હરિ-ભગવાન-નો આશ્રય કર્યો એટલે એમને કોઇ પણ પ્રકારનો ક્રોધ ન થવો જોઇએ કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું ^૪ છે કે જેમણે હરિનો આશ્રય લીધો છે તેમને શરીરના, મનના, દિવ્ય, મનુષ્યસંબધી, ભૌતિક વગેરે ક્રોધો કયાંથી હોઇ શકે? પણ શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે વસુદેવ અને દેવકીજીને ધણો ક્રોધ થયો. તેથી અહીં નિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. આનું સમાધાન એ જ કે ભગવાનને તેમનો અંગીકાર કરવો હતો તેથી વસુદેવ અને દેવકીજીને ક્રોધ પ્રાપ્ત કરાવ્યા. યસ્યાહમનુગૃહ્ણમિ-જેના ઉપર હું અનુમદ કરું છું-ઈત્યાદિ વગેરે ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ભગવાને સ્વજનમાંથી પૃથક્ કરી અંગીકાર કર્યો. માટે ભગવદ્દિષ્ટાથી સર્વ ધરી શકે છે. અન્તઃપ્રવેશ પછી વસુદેવ અને દેવકીજીનો નિરોધ થયો તેથી ભક્તિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ. આ ભાવ જણાવવા માટે 'ભક્તિમાર્ગ-પ્રવર્તક' એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ૯.

૧. કંસ એટલે કે સુખ, સારયતિ નાશયતિ-સુખનો નાશ કરનાર.

૨. સમુદ્વિજે, ભવન્નેતોઃ ભાગ. ૧૦. ૩. ૨૬.

૩. માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વેસ્તુ સુદઢઃ સર્વતોષિકઃ. સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તસ્માન્મુક્તિર્ન ચાન્યથા. પ્રથમ માહાત્મ્યજ્ઞાન અને પછી વધારે દઢ અને સર્વના કરતાં અધિક સ્નેહ એ જ ભક્તિ અને તેનાથી જ મોક્ષ, જીવનથી નિહિ. ॥ ૧ ॥

૪. શારીર-માનસા દિવ્યા વૈદ્યાસે યે, ન માણસાઃ ॥ ભૌતિકાશ્ચ કથં ક્રોધા વાધન્તે હરિસંશ્રયાત્ ॥

ભક્તિની પ્રવૃત્તિ થઈ એ આપણે ઉપરના નામ ઉપરથી જોઈ ગયા. હવે પ્રશ્ન એ છે કે બધાને એક જ પ્રકારનું કે બિન બિન પ્રકારનું ફલ મળશે? આ શંકાના ઉત્તરમાં શ્રીમદ્ભગવાનનીચેના નામની આશા કરે છે:—

મક્તજનકલ્પવૃક્ષાય નમઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—મક્તજનોના કલ્પવૃક્ષને નમસ્કાર.

વિવરણ—દેવોનાં મન્દાર, પારિમનક, સંતાન, કલ્પવૃક્ષ અને હરિચંદન નામનાં પાંચ વૃક્ષો છે. તેમને દેવતરુ કહેવામાં આવે છે. આમાં કલ્પવૃક્ષનો એવો ગુણ છે કે એ વૃક્ષની નીચે બેસી જે ઇચ્છા દર્શાવે તે ઇચ્છા એકદમ સફળ થાય. જેની જે વાસના હોય તે વાસના કલ્પવૃક્ષ સિદ્ધ કરી આપે છે. આ જ પ્રમાણે ભક્ત જે પ્રકારે-જે ભાવે-ભગવાનને ભજતો હોય તે જ પ્રમાણે ભગવાન તે ભક્તને ફલ આપે છે. ભક્તની જે ભાવના હોય તે ભાવના ભગવાન કલ્પવૃક્ષની માફક પૂર્ણ કરે છે. આથી જ ભગવાનને ભક્તજનોનું, કલ્પવૃક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ જ ભાવ ગર્ભસ્તુતિમાં પણ જોવામાં આવે છે. ૧૦.

હવે સાક્ષાત્ આ વિર્ભાવ પામેલા ભગવાનનું નામ આપવામાં આવે છે:—

દેવકીનન્દનાય નમઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—દેવકીજીને આનન્દ આપનારને નમસ્કાર.

વિવરણ—ભગવાનનો પરમાનન્દસ્વરૂપનું સાક્ષાત્ પ્રાકટ્ય અકસ્માત્ થવાથી દેવકીજીને આનન્દ થાય એ સંભાવિક છે. દેવકીજીને આનન્દ થયો એટલે સર્વ દેવતાઓને પણ આનન્દ થયો, કારણ કે દેવકીજી દેવરૂપિણી છે-દેવકીજીમાં સર્વ દેવતાઓનું સાંનિધ્ય છે. ‘અયં સર્વગુણોપેત્તઃ’ વગેરેથી આરંભીને ‘પ્રાચ્યાં દિશીંદુરિચં’ વગેરે શ્લોક મુખીનું તાત્પર્યનું સૂચન આ ‘દેવકીનન્દન’ નામથી થાય છે. જેમ પૂર્વ દિશામાં ચન્દ્રનું પ્રાકટ્ય થાય છે તેમ દેવકીજીમાં પુરસ્કૃતિનું પ્રાકટ્ય થયું. ચન્દ્રનું પ્રાકટ્ય રાત્રિએ થાય છે અને સર્વ તારાઓને આનન્દ આપે છે તેમ ભગવાન પણ સ્ત્રીઓને આનન્દ આપનાર થશે એવો ધ્વનિ નીકળે છે તેથી જ સ્ત્રીઓએ ‘દેવકી’ પદ મુકવામાં આવ્યું છે. આ મૂલસ્વરૂપ છે અને આ સ્વરૂપનો જ અવતારરૂપ હોય છે તેથી જુદા જુદા ધર્મના અર્થને માટે જુદા જુદા જુદા અંશ સાથે અવતાર થાય છે. તેથી દેવકીજીમાં પ્રચુન્નાંશ છે એમ સૂચન કરનાર આ નામ છે. આ ઉપરાંત બાલકીજીનો સંબંધ પણ પ્રતીત થાય છે. એટલા માટે જ પુત્રત્વ દર્શાવનાર ‘નન્દન’ પદ મુકવામાં આવ્યું છે. આ જ ભાવ જાયમાને જનાર્દને એ શ્લોક ભાંગના વિવરણમાં જોવામાં આવે છે, આ પ્રકારે ત્રણ અવતારનો સંદર્ભ છે. ધર્મનું રક્ષણ કરવાથી અનિરક્ષાંશ, મુક્તિનું દાન કરવાને અર્થાનનું નિર્વારણ કરવાથી સંકર્ષણાંશ અને દેવકીજીમાં પ્રચુન્નાંશ. ૧૧.

આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ પૂર્ણ સચ્ચિદાનંદવિગ્રહ ભગવાન દેવકી અને વસુદેવના આગળ અકસ્માત્ પ્રાદુર્ભૂત થયા તેથી આગળ આશ્રયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ દર્શાવવા નીચેનું નામ આપવામાં આવે છે:—

વસુદેવદેવકીપુણ્યપુન્જફલાય નમઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—વસુદેવ અને દેવકીજીના પુણ્યના પુન્જ-દગ્ધાના ફલરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર.

વિવરણ—ભગવાન વસુદેવ અને દેવકીકૃતના પુણ્યરાશિના ફલરૂપ છે. ‘પુણ્ય’ પદ ઉપરથી ભાગ્યનું પણ સૂચન થાય છે, કારણ કે ભાગ્ય વિના અનુષ્ઠાન અનુષ્ઠાન ફલ મળી શકે નહિ. ભગવાન નું પ્રાકટ્ય ફલરૂપ જ છે. ચિરકાલથી સંચિત યત્નના પુણ્ય અને ભાગ્યનું ભગવતપ્રાકટ્ય ફલ છે, સાધારણ પુણ્ય અને સાધારણ ભાગ્યનું આ ફલ ન હોય. આ ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે જેમ ભગવતપ્રાકટ્યરૂપી ફલ અત્રૌકિક છે તેમ એ ફલના કારણબૂત પુણ્ય અને ભાગ્ય પણ અત્રૌકિક છે, કારણ કે કાર્યની જે મતિ હોય તે જ કારણની મતિ હોય છે. જે કે વસુદેવ અને દેવકીકૃત્યે પૂર્વજન્મમાં તપ કરેલું છે, છતાં પણ તે તપ સાધન છે. અને ભગવાન સાધનસાધ્ય નથી—ભગવાન સાધનને વશ થતા નથી—નેથી મૂલ્યસ્વરૂપની ઇચ્છા જ કારણ છે, અને વરદાને કરીને તપ પણ અત્રૌકિક સાધન અને છે તેથી ભાગ્ય પણ અત્રૌકિક થાય છે. અથવા ખીજે પ્રકારે વિચાર કરીએ તો એમ જણાય છે કે વસુદેવ શુદ્ધમત્ત્વરૂપ છે અને તેથી ભગવાનના આ વિર્ભાવનું સ્થાન છે; દેવકીકૃતમાં સર્વ દેવતાઓનો અંતર્ભાવ છે અને ત્રિજલ્પરૂપ છે તેથી બધાના ભાગ્યના સમુદાયનું નિરૂપણ અર્દા કરવામાં આવ્યું છે. અને તેથી જ મૂલ્યમાં ‘પુણ્ય’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જે કે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ સર્વને અર્થે છે, છતાં પણ વસુદેવ અને દેવકી પ્રાદુર્ભાવના સ્થાનરૂપ હોવાથી તેમના જ ભાગ્ય અને પુણ્યનું આ ભગવતપ્રાકટ્ય ફલ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી જ ચતુર્થાન્ત દિનાન્યાસનું ઇત્યાદિ કારિકાઓમાં બ્રહ્મસીલાનુમતે આન્તર મનોરથ કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૨.

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥

પુષ્ટિપાઠાવલી.

પાઠ ૮. ૭૫. (ચાલુ)

જેમ અગ્નિમાંથી તણુઓ નીકળે છે તે પ્રમણે જીવો બ્રહ્મમાંથી લુપ્ત થાય છે, જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી પણ બ્રહ્મતા અંશ જ છે એમ આપણે જોઈએ છીએ જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી અને બ્રહ્મતા અંશ જ છે તો પછી જીવ પરાધીન અને દુઃખી કેમ છે ? બ્રહ્મતા અંશ બ્રહ્મની પેડે સ્વતંત્ર અને આનંદમય જ હોવા જોઈએ, છતાં જીવો પરાધીન અને દુઃખી બન્યા છે તેનું શું કારણ ?

આ સંકાનું સમાધાન ‘પરામિધ્યાનાતુ તિરોહિતં તતો જ્ઞસ્ય ઘન્યવિષયયો’ બ્રહ્મસૂત્ર. ૩. ૨. ૫ સૂત્રમાં કરેલું છે પરંતુ એટલે ભગવાનનું અમિધ્યાન એટલે ભગવાન પોતે અને જીવ સર્વતઃ ભોગ કરે તેવી ઇચ્છા, તેથી જીવમાં અશ્વર્થ વિગેરે ભગવાનના ગુણો દેના તે તિરોહિત થયા. જીવો પણ ભગવાન પેડે અશ્વર્થ વિગેરે ભગવાનના ગુણોવાળા હોય તો ભગવાન અને જીવોમાં કાંઈ ભેદ રહે નહિ. ભેદ ન હોય તો કાંઈ વિચિત્ર અથવા વિચિત્રતા રહે નહિ. વિચિત્રતા ન હોય તો ભોગ પણ થાય નહિ વિચિત્રતા ન હોય તો ભોગ થાય નહિ અને લીલા પણ થાય નહિ. સુષ્ટિ સ્વચાનું પ્રયોજન જ નિર્ગર્થ થાય. તેથી વિચિત્રતા કરવાની ઇચ્છાથી જીવમાંથી ભગવાનના ગુણો નિરોદિત થયા. આ ભગવાનના ગુણો તિરોદિત થતાં, જીવને અંધ થયો અને ભગવાનના ગુણોથી વિપરીત ગુણો તેને પ્રાપ્ત થયા. ભગવાનના ગુણ (૧) અશ્વર્થનો જીવમાંથી તિરોભાવ થતાં, જીવ

હીન અને પરાધીન થયો. તેમજ. (૨) વીર્યનો તિરોભાવ થવાથી જીવ સર્વદુઃખ સહન કરનાર થયો. (૩) યશનો તિરોભાવ થતાં સર્વથી હીન થયો. (૪) શ્રીનો તિરોભાવ થતાં તેને જન્મ વિગેરે સર્વ આપત્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ. (૫) જ્ઞાનનો તિરોભાવ થતાં, તેને મ્હેદ વિગેરેમાં અહંબુદ્ધિ થઈ, તથા અપરમારથી પીડિતની પેઠે સર્વ વિપરીત જ્ઞાન થયું. (૬) વૈગુણ્યનો તિરોભાવ થતાં તે વિપયમાં આસક્ત થયો.

આ પ્રમાણે જીવમાંથી ભગવાનના ધર્મોનો તિરોભાવ થયો તેથી જીવ પરાધીન અને દુઃખી થયો. આતંદ્રનો તો જીવભાવ થતાં પહેલાંજ તિરોભાવ થાય છે, અને 'આતંદ્ર' અંશનો તિરોભાવ થવાથી જ 'જીવ' થાય છે એ પ્રથમ કહેવું છે.

જીવમાંથી ભગવાનના ધર્મોનું તિરોધાન થાય છે. તે આપણે જોયું. "સત્યં વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ" શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ત્રણ અંશ છે, સત્, ચિત્ત અને આનંદ, આમાં 'વિજ્ઞાન' અથવા 'જ્ઞાન' અથવા 'ચિત્' એ બ્રહ્મનો સ્વરૂપભૂત અંશ છે. વળી 'યઃ સર્વજ્ઞઃ' 'જે સર્વજ્ઞ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે 'જ્ઞાન' એ બ્રહ્મનો ધર્મ પણ છે. તેથી 'જ્ઞાન' એ બ્રહ્મનો સ્વરૂપભૂત અંશ છે, અને 'જ્ઞાન' બ્રહ્મનો ધર્મ પણ છે. આપણે પાછલ જોયું તેમ જીવમાં બ્રહ્મનો 'ચિત્' અથવા 'જ્ઞાન' અંશ પ્રધાન છે બ્રહ્મના 'સત્' અંશથી જીવની ઉપવૃત્તિ થાય છે, 'ચિત્' અંશ તેમાં પ્રધાન છે તેથી જ જીવમાં ચેતન છે. આ 'ચિત્' અને 'સત્' અંશનો જીવમાંથી કદાપિ તિરોભાવ થતો નથી જ. આ બ્રહ્મના અંશોનો જીવમાંથી તિરોભાવ થાય તો જીવનું સ્વરૂપ જ નષ્ટ થઈ જાય, જીવની સ્વરૂપહાનિ જે આયઃ જીવ જ રહે નહિ પણ 'યઃ સર્વજ્ઞઃ' 'જે સર્વજ્ઞ છે' શ્રુતિમાં બ્રહ્મનો ધર્મ (સ્વરૂપભૂત અંશ નહિ) જે જ્ઞાન જણાવેલ છે તેનો જ તિરોભાવ થાય છે જીવમાંથી બ્રહ્મના ત્રણ જ્ઞાનનો તિરોભાવ થતાં તેનામાં દેહ વિગેરેમાં અહંબુદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ દેહ, પ્રાણ વિગેરે જ જીવ છે એમ તે માને છે અને તેને વિપરીત જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત 'ચિત્' અંશનો જીવમાંથી કદાપિ તિરોભાવ થતો નથી જ (વિદ્નમંડન).

જીવમાંથી ભગવાનના 'જ્ઞાન' ગુણનો તિરોભાવ થતાં જીવને દેહ વિગેરે અહંબુદ્ધિ થાય છે, અને વિપરીત જ્ઞાન થાય છે ભગવાનની 'માયા' નામની શક્તિ છે. 'માયા' એટલે ભગવાનની જે કાંઈ થવું હોય તે થવાની શક્તિ. માયા એટલે મિથ્યા નહિ, પરંતુ ભગવાનનું સર્વભવનસામર્થ્ય. માયાશક્તિથી 'વિદ્યા' અને 'અવિદ્યા' થાય છે. આ 'વિદ્યા' અને 'અવિદ્યા' થાય છે. આ 'વિદ્યા' અને 'અવિદ્યા' ભગવાનની માયાથી બનેલા હોવાથી ભગવાનની શક્તિ છે, જીવના ધર્મ નથી. તેથી ભગવાનની, ઇચ્છા પ્રમાણે વિદ્યા અથવા અવિદ્યાનો, આ વિર્ભાવ અથવા તિરોભાવ થવા કરે છે. આ વિદ્યા અથવા અવિદ્યા ચિદંશ જીવને જ થાય છે, જડને અથવા અંતર્ધર્મિને થતી નથી. વિદ્યા અથવા અવિદ્યા જીવને જ વ્યાપે છે, જડને અથવા અંતર્ધર્મિને વ્યાપતી નથી. વળી આ બંને ભગવાનની શક્તિ છે, ભગવાનને અધીન છે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવને વ્યાપે છે, તેથી જ જીવને જેવી સ્થિતિમાં મૂકવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય તે જીવને તેવી સ્થિતિમાં મૂકનારી 'અવિદ્યા' વિગેરે ભગવાનની શક્તિઓ સત્, રજ, વિગેરે બેદથી વ્યાપે છે. આ પ્રમાણે સર્વ જીવોને ભગવાનની મિન્ન મિન્ન શક્તિઓ ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યાપે છે અને દરેક જીવને ભગવાનની ઇચ્છામાં હોય તેવી સ્થિતિમાં રાખે છે, આ ભગવાનનું અગાધ ઐશ્વર્ય છે. +

અવિદ્યાના પાંચ પર્વ છે. અવિદ્યા પાંચ જાતની છે. (૧) સ્વરૂપાજ્ઞાન એટલે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જીવને પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય. 'હું બ્રહ્મનો અંશ છું' તે જીવ બૂલી જાય તે. (૨) દેહાધ્યાસ. દેહને જ જીવ માને તે. (૩) પ્રાણાધ્યાસ એટલે પ્રાણને જીવ માને તે. (૪) ઇન્દ્રિયાધ્યાસ એટલે ઇન્દ્રિયને જીવ માને તે. અને (૫) અંતઃકરણાધ્યાસ એટલે અંતઃકરણને જીવ માને તે. આ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યા જીવને લાપે છે એટલે જીવ પરાધીન અને દુઃખી થાય છે અને સંસારમાં તેને જન્મ મરણ થયા કરે છે. જ્યારે વિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે ત્યારે 'જીવ' મુક્ત થાય છે. તે સમયે તેનો દેહ વિગેરેનો અધ્યાસ દૂર થાય છે. તેના દેહ, ઇન્દ્રિય વિગેરે 'પ્રપંચ' અથવા 'જગત્' રૂપ હોવાથી સત્ય છે અને તે રહે છે, પરંતુ તે દેહ, ઇન્દ્રિય તરીકે જ જાણે છે. 'હું દેહ છું;' અથવા 'હું ઇન્દ્રિય છું' એવું તેનું અજ્ઞાન દૂર થાય છે. તે પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે. 'હું જીવ છું, બ્રહ્મનો અંશ છું' વિગેરે જ્ઞાન તેને પામ્ય છે. * વિદ્યા અથવા બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી કૈવલ્ય એટલે સંઘાતથી પૃથગ્ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા પ્રપંચથી પૃથગ્ભાવ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે. 'હું દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અથવા અંતઃકરણ નથી. દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અંતઃકરણ સંઘાત અથવા પ્રપંચ છે; હું તેથી જુદો જગત્જાનનો ચિદ્દેશ જીવ છું' સંઘાતથી પૃથગ્ભાવ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે. સંઘાતથી પૃથગ્ભાવ એટલે મોક્ષ. વિદ્યા અથવા બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, કારણ કે તેથી બંધ કરાવનારી અવિદ્યા દૂર થાય છે. આ વિદ્યાના પાંચ પર્વ છે (૧) વૈરાગ્ય, વિષયોની તૃષ્ણા ન રહે તે. (૨) સાંખ્ય. નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ પારખવાની શક્તિ આવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી સર્વનો ત્યાગ કરવો તે સાંખ્ય. (૩) યોગ. આઠ અંગવાળો યોગ. એકાંતમાં આઠ અંગવાળા યોગનું આચરણ. (૪) તપ વિચાર-પૂર્વક અભ્યાસ. (૫) કેશવ પ્રતિ ભક્તિ. આ ભક્તિ મોક્ષના સાધનરૂપ કહેલી હોવાથી પ્રાવાહિકી ભક્તિ છે. આ પાંચ વિદ્યાના પર્વ અથવા ભાગ છે. વિદ્યાથી સત્ત્વગુણમાં પ્રવૃત્ત દેવ જીવોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આશુર જીવોને મુક્તિ પતી નથી.

પાઠ ૬.

ઉપસ્થિતદાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ.

જીવ જગત્જાનનો અંશ છે. તેથી જગત્જાનના ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ધર્મો જીવમાં છે. જગત્જાન પોતાની ઇચ્છાથી જીવમાંથી ઐશ્વર્ય વિગેરે જગત્જાનનો તિરોભાવ કરે છે. તેથી જીવ પરત્વે અને દુઃખી થાય છે એમ પાછલા પાઠમાં કહ્યું.

સંક્રાંતિ:-પ્રજ્ઞ આવી રીતે જીવમાંથી જગત્જાનનો તિરોભાવ કરે તો 'ઉપસ્થિતદાનિ' અને અકૃતાભ્યાગમ દોષ થાય ઐશ્વર્ય વિગેરે જગત્જાનના છ ગુણો જીવમાં હતા. જીવમાં જગત્જાન હતા. એ જગત્જાન જીવમાં ઉપસ્થિત હતા. તે ધર્મોની જીવને હાનિ થાય છે. એટલે, ઉપસ્થિતદાનિ યદ્ય. જીવોને એ ધર્મોની હાનિ થાય તેનું કાંઈ કર્મ તેમણે તે સમયે કરેલું નથી; છતાં કાંઈ પણ કારણ વિના એ ઉપસ્થિત ધર્મોની તેમને હાનિ થય એ દોષ જ છે. વળી વ્યુત્થરણ સમયે જીવે કાંઈ કર્મ કરેલ નથી, તેથી તેમણે કાંઈ પણ દોષ કર્યા નથી. છતાં આ ધર્મોની હાનિ થતાં તેમને અતીશયતા, પરાધીનતા, દુઃખ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. જીવોએ કાંઈ પણ દોષ કરેલ નહિ હોવા છતાં તેમને દોષના દંડરૂપ પરાધીનતા, સિધ્ધાજ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે નહિ કરેલા (અકૃત) દોષના દંડરૂપ પરાધીનતા વિગેરેની તેમને પ્રાપ્તિ (અભ્યાગમ) થતી હોવાથી અકૃતાભ્યાગમ દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

સમાધાન:—ઉપસ્થિતદાનિ અને અદૃતાબ્યાગમ દોષ હોય તો તે કૌના દોષ છે તે જુઓ. તે જીવના દોષ છે, ભગવાનની કૃતિના દોષ છે કે ભગવાનના દોષ છે? જીવના દોષ નથી, કારણકે જીવે તેમાં કાંઈ કરેલ જ નથી. જીવ અહિં કર્તા નથી પરંતુ જેને કાંઈ કરવામાં આવે છે તેવા છે. જીવ કર્તા નથી પણ જેને કાંઈ કરવામાં આવે છે તે એટલે કૃતિના વિષય છે, આ જીવના દોષ છે એમ ગણીએ તો કોઈ સજ્જનને લૂંટારા લૂંટે તેમાં સજ્જનનો દોષ ગણ્યો કહેવાય. કૃતિના અથવા કર્તાના દોષ ગણીએ તો જીવની કૃતિમાં અથવા જીવમાં જ તેવા દોષ સંભવે તેમાં પણ અસ્વતંત્ર જીવમાં અથવા અસ્વતંત્ર જીવની કૃતિમાં જ તે દોષ સંભવે. સ્વતંત્ર જીવની કૃતિમાં તો દોષ જ નથી. કારણકે લોકમાં આજે અનુભવીએ છીએ કે સ્વતંત્ર રાજાઓ પોતાના વિહાર માટે પ્રાચીન વિચિત્ર ગોપુર, મહેલ વિગેરે માંગી તોડી ઉઠાડ કરી નાખે છે. જડ પદાર્થોનો જ ભંગ કરે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના સેવકોના ઐશ્વર્ય થી વિગેરેનું પણ હરણ કરે છે, વળી તેમની સેવાથી સંતોષ થતાં પાછું તે તેમને આપે છે. જ્યારે સ્વતંત્ર રાજાઓ આમ કરે છે તો પછી સર્વલોકને નિયમમાં રાખનાર સકલ જગતના કારણ ભગવાન પોતાના દાસ જીવને ઉપસ્થિતદાનિ અને અદૃતાબ્યાગમ કરે તેમાં દોષ શું?

વળી ભગવાન જગતના સર્ગ, રચિતિ અને લયના કર્તા છે. ભગવાન જ્યારે જગત સર્જે છે ત્યારે જીવોને અમુક સ્થિતિમાં મૂકે છે તેથી જીવોને અદૃતાબ્યાગમ થાય છે. વળી જ્યારે ભગવાન જગતનો લય કરે છે ત્યારે જીવોની સ્થિતિનો નાશ થાય છે તેથી જીવોને ઉપસ્થિતદાનિ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્ગ અને લય વખતે અદૃતાબ્યાગમ અને ઉપસ્થિતદાનિ થાય જ, પરંતુ જીવ પરતંત્ર હોવાથી અને કૃતિનો માત્ર વિષય જ હોવાથી, અને ઈશ્વર સ્વતંત્ર કર્તા હોવાથી એ દોષ નથી. સર્ગ અને લય કરવામાં અદૃતાબ્યાગમ અને ઉપસ્થિતદાનિ થાય તેથી ભગવાન સર્ગ અથવા લયના કર્તા નથી એમ કહીએ તો અન્ય કોઈ સર્ગ અથવા લયનો કર્તા નથી જ. તેથી સર્ગને કોઈ કર્તા નહિ હોવાથી જગત સંભવે જ નહિ; પરંતુ જગતનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. લયનો કોઈ કર્તા ન હોવાથી જગત નિત્ય જ સિદ્ધ થાય. તેનો તિરોભાવ પણ થઈ શકે નહિ. તેથી ભગવાન જગતના સર્ગ અને લયના કર્તા છે અને સર્ગ અને લય સમયે જીવને અદૃતાબ્યાગમ અને ઉપસ્થિતદાનિ થાય તે દોષ નથી જ. તેથી જ જીવોનાં બંધ પણ ભગવાનને અધીન છે. તેમ જ જીવોનો મોક્ષ પણ ભગવાનને જ અધીન છે. “આ જ જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે તેની પાસે સારાં કર્મ કમવે છે, આ જ જેનો અધઃપાત કરવા ઇચ્છે તેની પાસે દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે.” “જે આત્મામાં રહી આત્માનું અર્ચનું યમન કરે છે.” વિગેરે શ્રુતિઓ પણ જીવોના બંધ અને મોક્ષ ભગવાનને જ અધીન છે એમ કહે છે. ભગવાન જ સ્વતંત્ર કર્તા છે. ભગવાન વિના શીશું કોઈ સ્વતંત્ર કર્તા નથી. જીવ કર્તા છે, પરંતુ તેનું કર્તૃત્વ સ્વતંત્ર નથી, પણ ભગવાનને અધીન છે આ સિદ્ધ કરવા સત્કાર પણ “પરાત્તુ તત્ત્વજ્ઞે” ૪ સત્ત્વ યોગે છે જીવનું કર્તૃત્વ ‘પર’ એટલે ભગવાનથી છે. જીવનું કર્તૃત્વ ભગવાનને અધીન છે. જીવ સ્વતંત્ર નહિ હોવાથી, જીવ પરતંત્ર હોવાથી તેને ઉપસ્થિતદાનિ અને અદૃતાબ્યાગમ થાય તે દોષ નથી.

પાઠ ૧૦ વિધિનિષેધ.

ઉપસ્થિતદાનિ અને અદૃતાબ્યાગમ જીવ સ્વતંત્ર નહિ હોવાથી દોષ નથી. જીવો તેને દોષ માની કેટલાક વાદીઓ તે દૂર કરવા કર્મની કલ્પના કરે છે. જીવે પૂર્વે કરેલ સુકૃત અથવા દુઃકૃત ધ્યાનમાં લઈ તે પ્રમાણે જ પ્રભુ જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે. ઇશ્વર સ્વતંત્રતાથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવ પાસે કર્મ કરાવતા નથી, પરંતુ જીવે પહેલાં કરેલ પ્રુણ અને પાપ ધ્યાનમાં લઈ તે

પ્રમાણે તેની પાસે સકૃત અથવા દુષ્કૃત કરાવે છે. આમ હોવાથી જ “સ્વર્ગની કામનાવાળાઓ યત્ન કરવો” “બ્રાહ્મણને હણવો નહિ” વિગેરે વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક થાય છે. જે કાર્ય કરવાનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કર્યો હોય તે ‘વિધિ’ કહેવાય છે. જે કાર્ય કરવાની શાસ્ત્રમાં ના પાડી હોય તે ‘નિષેધ’ કહેવાય છે. જીવ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરી શકતો ન હોય, અને ઈશ્વર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ તેની પાસે કર્મ કરાવના હોય તો “સ્વર્ગની કામનાવાળાઓ યત્ન કરવો.” “બ્રાહ્મણને હણવો નહિ” વિગેરે વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક થાય, કારણ કે જીવ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરી શકતો નથી તો પછી તેને ઉપદેશ શું કામનો ? તેથી વિધિ અને નિષેધ ધ્યાનમાં લઈ જીવ કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, અથવા નિવૃત્ત થાય છે, અને ઈશ્વર તેની પાસે તે કર્મ કરાવે છે અથવા તેની કર્મમાંથી નિવૃત્તિ કરાવે છે. વિદિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ થાય અથવા ન થાય તે જીવના પૂર્વ કરેલાં કર્મને અધીન છે. પૂર્વ કરેલાં કર્મ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ થાય છે અથવા નથી થતી. પ્રસાદ અનાદિ છે તેથી પૂર્વ કરેલાં કર્મ તો દરેક જીવને છે જ. આમ માનવાથી જીવને અકૃતા-વ્યાગમ થતો નથી, એટલે નહિ કરેલ કર્મના ફલ ભોગવવા પડતા નથી. તેમજ ઉપરિચિત્તાનિ પણ થતી નથી, કારણ કે પૂર્વ કરેલા કર્મ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થવા કરે છે અને કરેલાં કર્મ નિષ્ફલ થતાં નથી. આવો પૂર્વભીમાંસાવાળાનો મત છે.

પરંતુ આ મત ખોટો છે આ મત પ્રમાણે ઈશ્વર રહેતો જ નથી. પૂર્વ કરેલ કર્મનાં ફલ આપનાર તરીકે ઈશ્વરની આવશ્યકતા છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ફલ આપનાર કર્મ છે. કર્મ જડ હોવાથી ફલ આપી શકે નહિ એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતાવ્યાગમ હોય દૂર કરવા જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મ પોતાના ફલનું દાન આપી શકે તેવું જ કલ્પનું જોઈએ. કર્મની કલ્પના કરવી જ પડે છે તો તે પોતાના ફલનું દાન કરવાની શક્તિનું જ કલ્પનું જોઈએ.

જીવની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કાણુ કરાવે છે ? વિધિ અને નિષેધ કરાવતાં નથી, કારણ કે વિધિ અને નિષેધથી જીવની પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો સર્વ જીવ નિદિત કર્મ કરત અને નિષિદ્ધ કર્મ ન કરત. સર્વ જીવો સન્માર્ગમાં જ વર્તતા હોત પરંતુ તેવો અનુભવ થતો નથી. ઘણા જીવો વિદિત કર્મ કરતાં નથી, અને નિષિદ્ધ કર્મ કરે છે. તેથી વિધિ અને નિષેધ પ્રવૃત્તિ કરાવતાં નથી. કર્મનો પ્રસાદ અનાદિ છે અને જીવે પૂર્વ કરેલાં કર્મ જ પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરાવે છે એમ પણ માની શકાય તેમ નથી; કારણ કે એમ માનવાથી (૧) વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક થાય છે, જીવની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ તેણે પૂર્વ કરેલાં કર્મથી જ થતી હોય તો “સ્વર્ગની કામનાવાળાઓ યત્ન કરવો” “બ્રાહ્મણને હણવો નહિ” એવો તેને બોધ દેવો નિર્ણયક છે. (૨) વળી વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક હોવાથી સારા માણસો યત્ન વિગેરે કરે છે તે માત્ર અંધપરંપરા જ ગણાય. (૩) ધર્મની દાનિ થાય, કારણ કે વિદિત કર્મ કરે તે ધર્મ. પણ વિધિ જ નિર્ણયક થઈ એટલે ધર્મ ક્યાં રહ્યો ? તે પ્રમાણે અધર્મ પણ સંભવે નહિ. (૪) વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક હોવાથી જીવ કર્મ કરે ત્યારે ફલની ઇચ્છા રાખી શકે નહિ. ફલની ઇચ્છા વિના કર્મ કરવામાં આવે ત્યારે કર્મનું ફલ આપનાર ‘અપૂર્વ’નું કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા રહે નહિ. તેથી અપૂર્વ સંભવે નહિ. કર્મ થયું કે તરત નાશ પામે છે. અપૂર્વ છે જ નહિ. તો પછી બાવિર્મમાં પ્રવૃત્તિ કાણુ કરાવે ? તેથી પૂર્વ કર્મથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થતાં નથી.

વિધિ અને નિષેધ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે, છતાં કોઈની વિદિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને કોઈની થતી નથી તેમ જ કોઈની નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ થાય છે અને કોઈની થતી

નથી એ સર્વ ઈશ્વરેચ્છાથી જ થાય છે. આ પ્રમાણે વિધિ, નિષેધ અને ભગવાનની ઇચ્છા એ ત્રણ માનવા કરતાં ઈશ્વરની ઇચ્છા જ માનવી એ ઉત્તમ છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા માન્યા વિના અન્ય ગતિ નથી જ. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવનાર ઈશ્વરની ઇચ્છા જ છે. એમ માનવાથી યજ્ઞ વિગેરે કરવામાં અંધપરંપરા પણ ચલી નથી, કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ સર્વ થાય છે વિધિ ન જાણનાર બાલક પણ કુદરતથી જ વિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્ત એવામાં આવે છે અર્થાત્ 'વિધિ' પ્રવૃત્ત કરાવતી નથી, કારણ વિધિનું તો તેને જ્ઞાન પણ નથી. તેથી ઈશ્વરેચ્છા જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે.

પાઠ ૧૨ મર્યાદા.

ભગવાન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે અને કર્મનું ફલ આપે છે. ભગવાન કર્મ કરાવે છે તે ફલનું દાન કરવા કરાવે છે. કર્મ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ નથી, પરંતુ 'કર્મ-ફલનું દાન કરવા પ્રભુ જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે.

ભગવાન સર્વસમર્થ છે. ભગવાન કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ છે. તેથી ભગવાન કર્મ કરેલ ન હોય તોપણ ફલદાન કરવા સમર્થ છે જ્યારે કર્મ કરેલ ન હોવા છતાં ફલદાન કરવાનું ભગવાનમાં સામર્થ્ય છે તો પછી ફલદાન કરવા કર્મ કરાવવાની શી જરૂર? વળી તે જ કારણથી 'વિધિ' અને 'નિષેધ' નિર્રર્થક થાય છે. કારણકે કર્મ વિના જ સારાં અથવા ખરાબ ફલ પ્રભુ આપી શકે છે. સારું અથવા ખરાબ ફલ આપવા માટે સુકૃત અથવા દુષ્કૃત જીવ પાસે કરાવવાની જરૂર નથી. તો પછી 'સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' વિગેરે બોધની જરૂર જ નથી. આવી શંકાઓ થાય તે દૂર કરતા "કૃત્તપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયથ્યાદિમ્બયઃ" બ્રહ્મસુત્ર ૨. ૩. ૪૧ સુત્ર યોજેલું છે. "એક હું બહુ થાઉં" વિગેરે શ્રુતિઓથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનને પ્રપચમાં (જગતમાં) રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ. આ પ્રમાણે રમણ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને ક્રીડા માટે ઉદ્યમ કર્યો. આમાં ભગવાનની ક્રીડા જ મુખ્ય છે, અન્ય સર્વ ગૌણ છે. તેથી ક્રીડા કરવા માટે ભગવાને જગત્ રચ્યું અને ક્રીડામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય તે માટે "જે કોઈ અમુક કામ કરશે તેને અમુક ફલ આપીશ" એવી મર્યાદા પોતે રચી. તેથી જ ભગવાનને "ધર્મસેતુના વક્તા કર્તા અભિરક્ષિતા" કહેવા છે. ભગવાને વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા 'અમુક કર્મ કરશે તેને અમુક ફલ આપીશ' એવી મર્યાદા અથવા ધર્મસેતુની રચના કરીને જીવોને આ મર્યાદા જણાવવા અને તેનું રક્ષણ કરવા ભગવાને વેદ રચ્યા. તેથી જીવનું વ્યુચ્ચરણ કરતી વખતે જ "આ જીવને અમુક દેશમાં અમુક કાલમાં અમુક અમુક કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરી, અમુક અમુક કર્મમાંથી નિવૃત્ત રાખી અમુક અમુક ફલનું દાન કરીશ" એ પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવસંબંધી તેના મોક્ષપર્યંત પ્રભુએ વિચાર કરેલ છે; અને પ્રભુએ કરેલા એ વિચાર પ્રમાણે જ જીવ કર્મ કરે છે અને ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે ક્રીડામાં વિચિત્ર રસ પ્રાપ્ત કરવા પ્રભુએ જે ઉદ્યમ કર્યો છે તેની અપેક્ષાથી અથવા તેને અનુસરીને જ ભગવાન જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી "સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો" "બ્રાહ્મણને દણ્ડો નહિ" વિગેરે વિધિ અને નિષેધ સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી નિર્રર્થક થતા નથી. તેથી પ્રભુએ ક્રીડામાં વિચિત્ર

જ જીવ જ્યારે કર્મ કરે ત્યારે તે ફલની ઇચ્છા રાખે છે. ફલની ઇચ્છા વિના કર્મ સંભવતું જ નથી. કર્મ કર્યા એટલે નષ્ટ થયું. પછી તેનું ફલ કે કર્મ કયી રીતે આપે. કારણ કે, કર્મ પોતે સંપૂર્ણ થતાં જ નષ્ટ થયું. તેથી કર્મનું ફલ આપનાર 'અપૂર્વ' દરખવામાં આવે છે, કર્મ નાશ પામતાં અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કર્મનું ફલ આપે છે. એવું પૂર્વમાં સાધવાનું મત છે.

રસનો અનુભવ કરવા જે મર્યાદા કરી છે તે મર્યાદાને અનુસરી જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે અને તેને કર્મના ફલનું દાન કરે છે. યુગમાં 'આદિ' શબ્દ છે તેથી એમ સુચવ્યું છે કે આ જ કારણને લીધે કર્મ કરાવ્યા વિના પ્રભુ ફલનું દાન કરતા નથી.

આવી રીતે પ્રભુ ક્રીડા માટે કરેલી મર્યાદાને અધીન રહી, જીવ પાસે કર્મ કરાવે અને તેને કર્મના ફલનું દાન કરે તો તેથી 'ગનીશ્વર' થઇ જાય, પ્રભુ સ્વતંત્ર મરી પરતંત્ર થાય, કર્મ વિના ફલદાન કરવા અસમર્થ હોવાથી સર્વશક્તિમાન ન કહેવાય વિગેરે શંકા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે આ મર્યાદા પ્રભુએ પોને કરેલી છે. ભગવાન પોને કરેલા નિયમ પ્રમાણે કામ કરે તેમાં અનીશ્વરતા થતી નથી. ભગવાને પોતે પોતાની ઇચ્છાથી જ એવી મર્યાદા રચી છે અને તે મર્યાદા પ્રમાણે કર્મ કરાવી ફલદાન કરે છે. મર્યાદાના કર્તા પ્રભુ પોને હોવાથી તેમની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થતી નથી. મર્યાદામાર્ગ પ્રભુએ એવો રચ્યો છે. મર્યાદા-માર્ગમાં જે મર્યાદા કરેલી છે તે પ્રમાણે કર્મ કરવી ફલદાન કરે છે. પરંતુ કર્મ કરાવ્યા વિના ફલદાન કરવાની પ્રભુમાં રાહિત નથી એમ નથી. જ્યાં પ્રભુ કર્મ વિના પણ ફલદાન કરે છે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

ભગવનને જગત્ રચવામાં કંઇ હેતુ નથી. ભગવાન આપ્તકામ હોવાથી તેમને કંઈ પ્રયો-જન નથી. માત્ર લીલા કરવા જ ભગવાને જગત્ રચ્યું છે. બ્રહ્મસુત્ર ૨. ૧. ૩૩. વિચિત્ર રસનો અનુભવ ન થાય તો લીલા જ સંભવે નહિ. તેથી લીલામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય તે માટે ભગવાને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મર્યાદા કરી. એ મર્યાદાનું સ્તન જીવોને કરાવવા અને મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા બેદ રચ્યા. આ સર્વ મર્યાદામાર્ગનું નિરૂપણ થયું. ભગવાન સ્વતંત્ર કર્તા છે. ભગવાન કોઇને અધીન નથી. ભગવાન જીતી કર્મની અપેક્ષા વિના પણ ફલદાન કરવા સમર્થ છે એમ ન હોય તો ભગવાન સર્વશક્તિમાન ન ગણાય. ભગવાને ક્રીડામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા જે મર્યાદા કરી તે પ્રમાણે મર્યાદામાં મુકેલ જીવો પાસે કર્મ કરાવી તેમને ફલદાન કરે છે. પરંતુ આ મર્યાદા ભગવાને પોને પોતાની ઇચ્છાથી કરેલી હોવાથી, મર્યાદા પ્રમાણે કર્મ કરાવી ફલદાન કરવામાં ભગવાનના સ્વાતંત્ર્યને દાનિ થતી નથી. જીવોને કર્મ કરાવ્યા વિના ફલદાન કરવા પણ ભગવાન સમર્થ છે. એ પ્રમાણે કર્મ કરાવ્ય વિના પ્રભુ ફલદાન કરે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ક્રીડામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા પ્રભુએ અસંખ્ય જીવોનું વ્યુચ્ચરણ કરી તેમને બિન નિત્ય આગોમાં મૂકી, તેઓ પાસે જૂનાં જૂનાં કર્મ કરાવી તેમને જૂની જૂની સ્થિતિમાં મૂક્યા છે કોઇ જીવ મુખી છે, કેઇ કુખી છે, કોઈ ધનવાન છે, કોઈ નિર્ધન છે. આમ છતાં પ્રભુને 'વૈશ્ય' એટલે પક્ષપાતી હોવાનો, અથવા 'તૈષ્ણવ' એટલે કૂર હોવાનો દોષ નથી કારણ કે ભગવાન પોને જ જડ જીવ વિગેરે સર્વ થયેલ છે. ભગવાન પોને જ સર્વ જીવરૂપ થયેલ છે. તેથી પક્ષપાત કરવાપણું અથવા કૂર થવાપણું ક્યાં કહ્યું?

કેશવદાસકૃત પદો.

પદ ૧ ॥ રાગ નટ ॥ છટત નેક ન સ્વારથ મનતે ॥

કેસે કે વશ હોવે શ્રીહલભ, છટત નહિ વિથ તનતે ॥ ૧ ॥

ભૂખન ઘસન બઢાઇ ભાવે, ખાનપોન જિમ ગનતે ॥

રિઝે ન રૂપ નેહ ગિગ આલી ભાત બતાવતં બનતે ॥ ૨ ॥

સોચ કરે મતિ મેરી આલી, અનન્યતાકે પનતેં ।

કેશવપ્રિય જૂઠનમેં સખ રસ મત કર આશ અન ધનતેં ॥ ૩ ॥

પદ ૨ ॥ રાગ સોરઠ ॥ સખતેં નેહ મારગ સુખદાઇ ।

બિન સાધન પ્યારે વશ હોવે, ગોકુલપતિ મન લાઈ ॥ ૧ ॥

રાખે નેનન સદા વલ્લભકેં, લોક વેદ કુલ ભૂલે ।

ઝલે રૂપસુધાસાગરમેં, આરત ઉરમાં સૂલે ॥ ૨ ॥

ધોવે હાથ પ્રાનસૂં પલમેં, ખોવે સખ જંનલ ।

કેશવ કૃપા કરો સખ હોવે, કહા કર લેવે કાલ ॥ ૩ ॥

પદ ૩ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ પ્રાનસો તા દિન ધોએ હાથ ।

અતિ નિર્લજ્જ અનેહી પાપી, વિદૂરે ગોકુલનાથ ॥ ૧ ॥

ધનતેં ધનસી જૂદે જરખે, વિદુલતાવર આગ ।

ત્રિવિધ સમીર સીતમેં હૂએ, કર લુહાર મન લાગ ॥ ૨ ॥

સહાય કરો વેગે વિઠ્ઠલસુત, નવ દુઃખ ભુગતે વામ ।

દશ દુઃખ ભુગત ભુગત વહે જેહે, તળ કહાંતે ધનધામ ॥ ૩ ॥

સુનકર કૃપા કરી વિઠ્ઠલસુત, સિંચી સુધાસું નાર ।

કેશવ વિકલ વિયોગી વિલખેં, દૂર કરો જંનર ॥ ૪ ॥

પદ ૪ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ મેરી ટેર સુનો હો સુજન ।

કહાવતહો ગોકુલપતિ વલ્લભ, છાંડ દઈ પેહેચાન ॥ ૧ ॥

કહા કરૂં કરૂં ચલત ન મેરી, પેઠ રહે તન પ્રાન ।

ભવન બિન ભવત એ કેશવ, કરી ન નેહકી કાન ॥ ૨ ॥

પદ ૫ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તે તન રહે કહા કીનો ।

તનકે ન કાન નેહકી કીની રૂપસુધારસ પીનો ॥ ૧ ॥

વલ્લભ બિન તું તલપ્રત નિશદિન, વિરહ અગન તન છીનો ।

નિકસત શ્વાસ અનુલભર નિશદિન, વિવય વિરહ જલ પીનો ॥ ૨ ॥

યહુ તનતેં કહા કાન ન હોવે, પ્રિય તન ધર તું નવીનો ।

અચલ અગાધ અમીરસ કેશવ, ગોકુલપતિ રસભીનો ॥ ૩ ॥

પદ ૬ ॥ રાગ સોરઠ ॥ તાલ જલદ ॥ પ્રાન તેં કીનો કહા વિચાર ।

પ્રાણનાથ વિદેશમે તું વિરહ વિખજલ ધાર ॥ ૧ ॥

વિપ્રયેગ અગાધ નિઃસંધર, જો સખ અંગ સાર ।

કોરે નહિ હઠ રહ્યો તનમેં, મારે માર સુમાર ॥ ૨ ॥

હાય કાયર કપટ હિયધર, નિર્લજ્જતાં ભર લાર ।

કરી શ્રીગોકુલભૂપ એસી, ધરી ઉર પર હાર ॥ ૩ ॥

લયો સખ પાખંડ તેરો, રહિ ઉઠાવન હાર ।

પાવસ રિતુ ભરિ આઈ કેશવ, ખરસે ખૂંદ અંગાર ॥ ૪ ॥

પદ ૭ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તાલ રૂપક ॥ કેતે જુગ બિન દેખે વીતે ।
 દારિદ્ર ભઈ ઈઈ ભવસાગર, વદલભ ધન પ્રીત રીતે ॥ ૧ ॥
 શિવ બ્રહ્મા સૂરલોક લોકમે, વહી ગહિ નહિ કોઈ ।
 બૂલી દેહ ગેહ ચિત્ત ચેતન, નહિં કમલસુખ જોઈ ॥ ૨ ॥
 દુર્જન મુખ બરખા નિંકાકી, સહી રહી ખૂડી દુઃખમાંહી ।
 મિલ્યો નહિ સત્સંગ સંત કોઈ, તાતે મેરી ધરી ન ખાંહી ॥ ૩ ॥
 અખ કરૂણા કરી મહદ્શક્તને, પ્રકટે (હિય) ગોકુલપતિ રાય ।
 ભયો વિરહ વડવાનલ જેસો, ભઈ રૂપ જલ ચાય ॥ ૪ ॥
 સહી પડે ન પીર પ્રિય તનમે, પકડે બેઠ બેઠ જિય જાન ।
 કેશવ પ્રાનનાથ બિન બિલખોં, કરો કૃપારસ દાન ॥ ૫ ॥

પદ ૮ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ અહો પ્રિય પીર સહી નહિ જાત ।
 પ્રકટયો ઉર વિરહ વડવાનલ, કહું કૌનસોં ખાત ॥ ૧ ॥
 કૌન સુને સમુજે નહિ જિયકી, મનમે તનક ન લાગ ।
 કેશવ રૂપસુધા શ્રીગોકુલપતિ, મેટ બરખ હિય આગ ॥ ૨ ॥

પદ ૯ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ જિત જાઉં તિત હોત ચવાઈ, રૂથે ન નેહકી ખાત ।
 રૂથે લોક જગતમે જોઈ, રોઈ સખ દિન રાત ॥ ૧ ॥
 ગોકુલેશ વિકુલસુતકો જશ, મુખતે નિકસે નાહિ ।
 અતિ વિકરાલ કાલસેં લાગત, આય પરી તીન માંહિ ॥ ૨ ॥
 લોક અલોક વિખ સમ લાગત, દાગત છયમે આગ ।
 કેશવકું કરૂના કરી દેખો, રહ્યો રૂપરસ પાગ ॥ ૩ ॥

પદ ૧૦ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તાલ રૂપક ॥ જખતેં નામ સુન્યો સુખઈધુ ।
 સહાય કરો ગોકુલપતિ મોહન, શ્રીગોકુલ અરવિંદુ ॥ ૧ ॥
 બરખો રૂપસુધા વિકુલસુત, સુંદર સુધર સુજાન ।
 તનમન તપત રૂપ નહિ દેખે, કરો સુભવન દાન ॥ ૨ ॥
 ધીરજ રહત નહિ અખ મોકું, કહિ વિધ રાખું પ્રાન ।
 કેશવ વિકટ વિયોગી તરસત, પરસ અરનરસ પાન ॥ ૩ ॥

પદ ૧૧ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તાલ રૂપક ॥
 પૌધારે નિજ રસસેવામે, શ્રીનાથજી રસસ્વપ ।
 અરસપરસ લેત લિવાવત, જાનત વદલભૂપ ॥ ૧ ॥
 દક્ષન નાયક સખ સુખદાયક, શિક્ષક સેવા સાર ।
 નિજ રસસ્વપ દુરાવત મિથ કરિ, જાનત વેદ ન પાર ॥ ૨ ॥
 જેહ પૂરે સૂરે રસનેહી, જાને ગોકુલરાય ।
 રૂપસુધા બરખે ધન કેશવ, અધર સુધારસ પાય ॥ ૩ ॥

પદ ૧૨ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તાલ રૂપક ॥ દેખો સખી આપ પ્રભુ ભયે દાસ ।

અનન્યરસ આખનકે કારેન, કેશવ ભાવ પ્રકાશ ॥ ૧ ॥

વારસદાર માહાતમ જન મોહિ, ભાવભેદ નહિ જાને ।

કહા જાને રસરૂપ અજાને, અનન્ય જન માને ॥ ૨ ॥

શિખાવત સેવ સેવારસદાર, જગત કૃતારથ ભાવી ।

અનન્યજનકુ હાવભાવ રસ, અધરસુધારસ આવી ॥ ૩ ॥

સુકિતમારગી સદા એનેહી, સ્વપસંધન રચ ।

કહા જાને કેશવ શિવ શારદ, સુનિજન શેષ વિરચ ॥ ૪ ॥

પદ ૧૩ ॥ રાગ વિહાગડો ॥ રાગરૂપક ॥

જેસો હું તેસો તિહારો ગોકુલપતિ, છાંડ ન દેહો પ્રિય નિજરસ ભરિકે ।

દોષનિધાન જાન કરે પકયો ગુનનિધાન, જાનિ માનિ જીવવરકે ॥ ૧ ॥

સાધન આશ ધરું નહિ કબહુ, નિઃસાધન ફલ જાન મન કરકે ।

જીવન બિન કેશવ સપૂરી જ્યો, કેકાનિ ધરો મોહન અનુસરકે ॥ ૨ ॥

પદ ૧૪ ॥ રાગ વિહાગડો ॥

જેસો હું તેસો જાન ધરો મન, અંગીકૃત કરિ લીયો હે વલ્લભવર ।

ચિંતાવશ નિશવાસર વીતે, કૃપા કરો નિજ કરે શિરપર ધર ॥ ૧ ॥

કહા કહું ભવધાર પર્યોહું, વિષજલતે મુખ સિંધુ સુધાભર ।

મોહન જાન માન કેશવપર, કર કંટુણા હું ખ દીનદયાલ હર ॥ ૨ ॥

પદ ૧૫ ॥ રાગ વિહાગો ॥

જેસો હું તેસો તિહારો હું સેવક, ગોકુલપતિ અતિગુણનિધિ સાગર ।

નાયક નવલકુવર વિકૃલકે, ત્રિભુવનપતિ તુમ જગત ઉજગર ॥ ૧ ॥

મો સમ અધમશિરોમનિ નોહિ, તો સમ અપતિ ઉધારન નાગર ।

કારન જાન કીયો અંગીકૃત, શોચત કહા કેશવ ગુનઆગર ॥ ૨ ॥

પદ ૧૬ ॥ રાગ વિહાગડો ॥

જેસી હું તેસી તિહારી જી દાસી, સખરસરસિક વલ્લભ સુખદાઇ ।

કપટી કુટિલ ફૂરે કોટ અપરાધી, એવનીરજ ગિની ગિનિયે ને જાઇ ॥ ૧ ॥

બાંધ ગ્રહી ત્રિભુવનકે નાયક, સહાય કરો રાનીજી કહાઈ ।

પારસ પરસ હોન લોહ કંચન, કેશવ અધમ અનન્યનિધિ પાઇ ॥ ૨ ॥

પદ ॥ ૧૭ ॥ રાગ વિહાગડો ॥

જેસો હું તેસો તિહારો કૃપાનિધિ, ગોકુલનાથ અનાથકે નાથે ।

અધમે અતિ કરે પંકર ને છાંડિયે, કરે પરસાય કરો જી સનાથે ॥ ૧ ॥

ભૂલે ભમત મન મેરો નિશદિન, રાખો અમલ કમલ પદ સાથે ॥

મોહનરત્ન મહેદ્દી કાને, સ્વપસુધારસ પાનકે હાથે ॥ ૨ ॥

પદ ॥ ૧૮ ॥ ઘઘાઈ ॥ રાગ દેવમંધાર ॥
 દેખોરિ પ્રકટ અહભૂતે આજ ॥
 શ્રીવિહલમુત અવતારી વર, શ્રીગોકુલેશ મહારાજ ॥ ૧ ॥
 ગોકુલસહિત પ્રાગમે પ્રગટે, ધર્મધુરંધર રાજ ॥
 મહારસ રાસ પુષ્પિરસ સિંચન, કેશવપ્રિય શિરતાજ ॥ ૨ ॥

રાજકુમારીવાઈકૃત વિજ્ઞપ્તિ.

મારો મમ ન જાણે કોઈ, હું પ્રેમભુજંગે ડસી;
 મારું રાતદિવસ રોઈ રોઈ, હું પ્રેમભુજંગે ડસી-નકે.
 નખથી શિખ લગી વિષ ચડ્યું, હવે શી રીતે જીવાંચરે;
 લહેરે ચઢી લડથડીયાં આવે, તો એ પ્રાણ ન જાય. હું પ્રેમ
 શ્યામ દિવાની હું થઈ, મારું હૃદય ન પરખે કોઈરે;
 ઘાયલની ગતિ ઘાયલ જાણે, જેને લાગી હોય. હું પ્રેમ
 ચૂલી ઉપરે સ્થિતિ મારી, પ્રિયને શી રીતે મલવું થાયરે;
 ઉભરો આગલ અગન બલે છે, કેમ કરી બહાર જવાય. હું પ્રેમ
 અણીયાળી આંખો વહાલો ધુતારો, મન લઈ ગયો મારું હસીનેરે;
 બુકુટી કમાન બાણ, એનાં, લોચન હેઠે માર્યાં કરીને. હું પ્રેમ
 ચિત્તના ચુરેચુરા કર્યાં, જુઓ અંદર આવો ધસીને રે;
 વહાલા થઈને વેર વાળ્યું, મારા મનમંદિરમાં વસીતે. હું પ્રેમ
 જતન કરો જતન મંત્ર લખી લાવો, કોઈ આપધ લાવો ધસીને રે;
 રોમ રોમ વિષ છાઈ રહ્યું, મને કાલે ખાધી ડસીને. હું પ્રેમ
 જો કોઈ મને મોહનથી મિલાવે, તો રહું કંઈ વળગીને રે;
 સમ ખાઈને કહું છું, સ્વપ્નામાં પણ હવે ન થાઉં અલગી. હું પ્રેમ
 દેહ દશા વિપરીત દેખીને દેહસંબંધી સંહુ આવે રે;
 વેદ જોલાવે નાડી જતાવે, ઘડી ઘડીએ ગંભીરાવે. હું પ્રેમ
 વેદ અનાડી ન પરખે નાડી, મુજને તો ધાંકારી રે;
 બુધ્ધિ સર્વે બૂઠી પડી ગઈ, આપધ ગયાં અકારી. હું પ્રેમ
 સુતા સેજમાં વિંછુ કરડે, કરવો કોણ ઉપાય રે;
 ઉઠતાં બેસતાં આગલ પાછલ, અજગર ખાવા ધાય. હું પ્રેમ
 જલ ગીતાં મને ઝેર થઈ છે, અંગોઅંગ ડખે છે નાગ રે;
 લોજનધરમાં લોજન કરતા, એકેકમ અકટે જવાય. હું પ્રેમ
 મંદ સુગંધ શીતલ, વાયુ પાતે, વજ્ર સમાને વાય રે;
 અંદ્ર કીરણથી, અરે અંગારા, શી રીતે, જીવાય. હું પ્રેમ

પુલની માલા અંગે અડતાં, શૂલ પ્રમાણે ખુચે રે;
 મલિયાગરથી મહા દુઃખ ઉપજે, મને કશું ના રૂચે. હું પ્રેમ
 કપુર ચન્દન ગુલાબજલથી, અંગેઅંગ લાગે લહાય રે;
 જેમ જેમ શીતોપચાર કરે તેમ, અધિક અધિક દુઃખ થાય. હું પ્રેમ
 આવા રોગ અનેક લરાયા, લવ લોગે સપડાઈ રે;
 શ્રીવલ્લભવર વેદ વિના, મને ખીજે નથી સુખદાઈ. હું પ્રેમ
 મારી નવ નાડી ને ખોંતેરે કોઠા, એહોને હાથ રે;
 મુજ અખખાતું જીવન સર્વસ્વ, અનાથનો એ નાથ. હું પ્રેમ
 ભર ખજાર પોકારી કહું છું, ભલે કરા બુરાઈ રે;
 કુલકલંક થકી નથી ડરતી, રહું પીયુના ગુણ ગાઈ. હું પ્રેમ
 ખટ રસ સહુ લાગે પ્રીકે, જેણે આખી રૂપ મીઠાઈ રે;
 વણ દેખે મને મોહનનું મુખ, તણ જીવન સુખદાઈ. હું પ્રેમ
 લોકડીયાં મુને બહુ પેર કહે છે, રાજે છોડી લાજ રે;
 લાગી ગઈ તો લાજ હવે ક્યાં ? લાજે આવી વ્યાજ. હું પ્રેમ
 જે હાથે હું પીયુની સેવા, કરી હૈયામાં હરખાતી રે;
 તે હાથે હવે નિશદિન કુટું હાથ હાથ કરી છાતી. હું પ્રેમ
 જે જીમ પીયુની સાથે રસમથી વાતો કહી મલકાતી રે;
 તે હવે અરે હાથ શું થયું, એમ કહી અકલાતી. હું પ્રેમ
 જે આંખો સુંદરવર નિરખી, રસમાં રહેતી રાતી રે;
 તે આંખો આંસુ વહેવરાવે, રોધ રોધને ગભરાતી. હું પ્રેમ
 જે આ અંગ શ્રીઅંગની સાથે, લપટાઈને મલકાતું રે;
 તે હવે બાવળીયાથી ભુંડું, થઈ રહું અથડાતું. હું પ્રેમ
 જે વલ્લભવરના વચનામૃત સુણી, મુખ પામ્યા કાન રે;
 તે કાન લણકારા વાગી, થઈ ગયા કુંઠ વેરાન. હું પ્રેમ
 ગુણી ગારુડી શ્રીગોકુલમાં છે, તેને કોઈ બોલાવો રે;
 કહેજો રાજુ મરે અણ મોતે, તેની તમ બુઝાવો. હું પ્રેમ
 સિંચન વિણ શીતલ કેમ થાશે, દેવે દાઝી બળે રે;
 રાજુડીનો રોગ રાજ વિના, મટવાનો સુરકેલ. હું પ્રેમ

દ્વિતીય વિજ્ઞાપિ.

રસદાતા રસલોકતા નિષ્કામી, વલ્લભવર વહાલા અંતરજામી;

મારા વહાલા શરણે વશ્યાના સુખકારી.

‘વલ્લભ’ વહાલા, વિનતિ માની લેજો મારી, મારા વહાલા ૧.

- વિપથના સુખમાં ગઈ હું - ફૂલી, વલ્લભ વહાલાં
મહા દુઃખ પામું આંખે ન ખુલી, મહારા વહાલાં ૨.
- પતિવતાનો ધર્મ ન પાલ્યો, વલ્લભ વહાલાં
ટેકનો છેક દાટ વાળ્યો, મહારા વહાલાં
ઉલટ ઉરમાં ન આવી જરીએ, વલ્લભ વહાલાં
પ્રાદ્યાં ફૂલ્યાં થઈ ખાલી ફરીએ, મહારા વહાલાં ૩.
- ચરણરેણુમાં હું નવ લોટી, વલ્લભ વહાલાં
રજનો મહ એ ખોડ મોટી, મહારા વહાલાં
ભાવ ભયાં ન કદિ ઉરમાં, વલ્લભ વહાલાં
જીવતર નાંખી દીધું ધૂળમાં, મહારા વહાલાં ૪.
- અનન્યતાનો મારગ ભૂલી, વલ્લભ વહાલાં
ને. ઠોર કેઈ નવ સમ તુલી, મહારા વહાલાં
ભજનમાં આનંદ ન વાધ્યો, વલ્લભ વહાલાં
વિમુખ થવાથી કલેશ વાધ્યો, મહારા વહાલાં ૫.
- જનમો જનમનાં મહારે બેઠી, વલ્લભ વહાલાં
તોએ ના તમસું તાલાવેલી, મહારા વહાલાં
માયાના મદમાં થઈ મસ્તાની, વલ્લભ વહાલાં
જનમ ધર્યો એ ધૂળ ધાણી, મહારા વહાલાં ૬.
- ઐસુરી ભાવે ગઈ હું થાકી, વલ્લભ વહાલાં
ભર દરીએ લટકી તોએ ન થાકી, મહારા વહાલાં
મુજને દેખીને દયા નાહી, વલ્લભ વહાલાં
હવે મારી કેવી થાશે માઠી, મહારા વહાલાં ૭.
- મહફ વચન પર નહીં આસક્તિ, વલ્લભ વહાલાં
તો પછી ક્યાંથી આવે ભક્તિ, મહારા વહાલાં
ધર્મ ને ધર્મી સ્વરૂપ ન ભણ્યું, વલ્લભ વહાલાં
હું પદમાં માહારું મેં પરમાણ્યું, મહારા વહાલાં ૮.
- વિશ્વાસે વહાલા હું ન વળગી, વલ્લભ વહાલાં
તેથી હૈયામાં હોલી સલગી, મહારા વહાલાં
સતસંગ સ્વપ્ને ન કીધો, વલ્લભ વહાલાં
દુઃસંગ વિપનો ખ્યાલો પીધો, મહારા વહાલાં ૯.
- રંચ વાછડ્યતાં ન વિચારી, વલ્લભ વહાલાં
હવે તે શી ગત થાશે મહારી, મહારા વહાલાં

- સન્મુખ થઈને કરી સેવા, વલ્લભ વહાલાં
હવે પછી કયાં મલે દી આવા, મહારા વહાલાં ૧૦.
વિનતી ન આણી લવ લેશે, વલ્લભ વહાલાં
ફૂરતા ભરેલી બુંદા વેશે, મહારા વહાલાં
નાંખી અંતરમાં આતુરતા, વલ્લભ વહાલાં
ન રાખી ચરણકમલમાં આતુરતા, મહારા વહાલાં ૧૧.
આરજ રહી લોકથી ડરતી, વલ્લભ વહાલાં
આરત ઉરમાં ન ધરતી, મહારા વહાલાં
વિવેકધૈર્યાશ્રાય ન કીધો વલ્લભ વહાલાં
પેટ ભરી ન પ્રેમરસ પીધો, મહારા વહાલાં ૧૨.
સાધન સુકૃત કાંઈ ન કીધા, વલ્લભ વહાલાં
નામ નિરંતર ન લીધા, મહારા વહાલાં
દૃઢતા ન જરીએ મન આણું, વલ્લભ વહાલાં
તો હવે કરવા કયાં ઠેકાણું, મહારા વહાલાં ૧૩.
ભગવદીયોના દોષ વિચારું, વલ્લભ વહાલાં
હવે થવાનું કયાંથી સારું, મહારા વહાલાં
પદ શત્રુ સાથ ન મૂકે મારો, વલ્લભ વહાલાં
ઉગરવાનો નથી આરો, મહારા વહાલાં ૧૪.
જે જે કરું છું ધીધીઆરી, વલ્લભ વહાલાં
અંતરમાં સાચી લેજો ધારી, મહારા વહાલાં
ખાંદાં ગ્રહાનું ગિરદ વિચારો, વલ્લભ વહાલાં
શરણે લાવીને ન વિસારો, મહારા વહાલાં ૧૫.
ચરણકમલમાં હું ના રાચી, વલ્લભ વહાલાં
ભક્તિ મારી છે ઘણી કાચી, મહારા વહાલાં
નથી મારે હઠ કે નથી દાવો, વલ્લભ વહાલાં
દીન દાસી ન તરસાવો, મહારા વહાલાં ૧૬.
કરુણાનિધાન નામ ભારે, વલ્લભ વહાલાં
તો હવે શાની ચિંતા મારે, મહારા વહાલાં
ચહાય તો રાજશિરોમણિ રીઝો, વલ્લભ વહાલાં
ચહાય તો હુગુંલ દેખી ખીજો, મહારા વહાલાં ૧૭.
ચહાય તો કુકર્મી જાણી મારો, વલ્લભ વહાલાં
ચહાય તો ચરણગત જાણી તારો, મહારા વહાલાં

હવે આ દુઃખ સહું નથી નાંતું, વલ્લભ વહાલાં
કાલજીવે ઘડીએ ઘડી ગભરાતું, મહારા વહાલાં ૧૮.
હાય હું બની ગઈ હુલારી, વલ્લભ વહાલાં
ઉંડા અન્તરે લાહ લાગી, મહારા વહાલાં
એકે વાતે નથી હું અધુરી, વલ્લભ વહાલાં
થઈ છું પતિત હવે પુરી, મહારા વહાલાં ૧૯.
પતિતપાવન નામ ધરાવે, વલ્લભ વહાલાં
તો મારી વહારે કેમ ન ધાવે, મહારા વહાલાં
શું કરવાને આમ તરસાવે, વલ્લભ વહાલાં
ક્યાં થઈ આવું પંથ બતાવે, મહારા વહાલાં ૨૦
રાજ ચરણ વિના મહારે, વલ્લભ વહાલાં
અવર ભરસો ન મહારે, મહારા વહાલાં
બીજું તો કશુંએ ન જાણું, વલ્લભ વહાલાં
રાજ રીઝો તો મહા સુખ મારું, મહારા વહાલાં ૨૧.
લક્ષી બુંડી તો એ દાસી, વલ્લભ વહાલાં
રાજ ચરણની ઉપાસી, મહારા વહાલાં
દૃઢતા નથી રહેતી મનમાં, વલ્લભ વહાલાં
લાહ લાગી છે મારા તનમાં, મહારા વહાલાં ૨૨.
પ્રુજ કે સમજ નથી પડતી, વલ્લભ વહાલાં
ક્યાં લગી રહીશ આમ રખડતી, મહારા વહાલાં
રાજ શિરોમણિને હું ખામી, વલ્લભ વહાલાં
તોએ દુઃખમાં રહી ખામી, મહારા વહાલાં ૨૩.
અનેક અપરાધે ભરી છું, વલ્લભ વહાલાં
તો પણ રાજને વરી છું, મહારા વહાલાં
હનીઆમાં ખડાવરી ઠરી છું, વલ્લભ વહાલાં
વણ મોતે વણ મારી મરી છું, મહારા વહાલાં ૨૪.
હવે ન નાથ નમેરાં યાચો, વલ્લભ વહાલાં
વહેલેરા આવો કે બોલાવો, મહારા વહાલાં
કામપૂરક જાણી વળગી, વલ્લભ વહાલાં
ચિન્તાધૂરક ન કરશે અળગી, મહારા વહાલાં ૨૫.
શ્રીઅંગે શ્રમ દેવામાં શ્રી, વલ્લભ વહાલાં
સ્વારથ સાધવામાં પૂરી, મહારા વહાલાં
સુંબડાં દેવાને તો અધુરી, વલ્લભ વહાલાં
તે અપરાધે મરું જુરી, મહારા વહાલાં ૨૬.

રાજે માની : . તો મણીથી / મોંઘેરી, વલ્લભ વહાલાં
 રાજે તરછોડી રજથો સોંધી, મહારા વહાલાં
 જગતમાં થાય મહારી હોંસી, વલ્લભ વહાલાં
 મનમાંને મનમાં રહી વિમાસી, મહારા વહાલાં ૨૭.
 ભલે જે થનાર હોય તે થાય, વલ્લભ વહાલાં
 પણ હવે મુજથી ન રહેવાય, મહારા વહાલાં
 નિત્ય પ્રતિ નિરખું સુંદરતાઈ, વલ્લભ વહાલાં
 ખીણું ન જોઈએ મારે કાંઈ, મહારા વહાલાં ૨૮.
 જમર કમલના સરખી પ્રીતિ, વલ્લભ વહાલાં
 ચરણકમલમાં રહે તો જીતી, મહારા વહાલાં
 કુલક તોએ દાસી તમારી, વલ્લભ વહાલાં
 હવે સંભાલી લ્યો ગઈ હારી, મહારા વહાલાં ૨૯.
 ઘરનાં શુભામડાં કયાં જશે, વલ્લભ વહાલાં
 રાજ જ્યમ છોડ્યાં દુઃખી થાશે, મહારા વહાલાં
 તેવી રીતે આ દુઃખ કયાં કહીએ, વલ્લભ વહાલાં
 ખીજે નહિં ઠેકાણું કયાં જઈએ, મહારા વહાલાં ૩૦.
 એકલડાં મંદિરમાં કયાં રહીએ, વલ્લભ વહાલાં
 વિરહદાવાનલ કેમ કરી સહીએ, મહારા વહાલાં
 નિસાસા મૂકી નામ લઈએ, વલ્લભ વહાલાં
 મનમાં આવે જે વિખડાં ખાઈએ, મહારા વહાલાં ૩૧.
 પણ આપઘાતથી ડર ખાઈએ, વલ્લભ વહાલાં
 અવતાર એણે શુભાઈએ, મહારા વહાલાં
 નિત્ય નવલી લીલા તે કેમ ગાઈએ, વલ્લભ વહાલાં
 અમુખાઈએ અકુલાઈએ ગભરાઈએ, મહારા વહાલાં ૩૨.
 દયાલુ થઈ પણ વાંકે મારો, વલ્લભ વહાલાં
 એ શું ઘટે છે નાથ વિચારો મહારા વહાલાં
 જાણીતા થઈને દુઃખ દેવું, વલ્લભ વહાલાં
 એ પણ ઘટવું નથી શું કહેવું, મહારા વહાલાં ૩૩.
 અભિજીતનો જોગ ક્યારે મલશે, વલ્લભ વહાલાં
 દાસીનો દહાડલો કેમ વલશે, મહારા વહાલાં
 સંયોગરસની ગાધુર વાણી, વલ્લભ વહાલાં
 સંભારી / સંભારી ગભરાણી, મહારા વહાલાં ૩૪.

રાજુડી માટે રત્ન અમોહું, વલ્લભ વહાલાં
નિમિષ વાર હું નહીં બૂલું, મહારા વહાલાં
સર્વે ખવાસણમાં ખાસી, વલ્લભ વહાલાં
રાજુડી તું તો મારી દાસી, મહારા વહાલાં ૩૫.

સ્વકીય સમાજમાં તું વહાલી, વલ્લભ વહાલાં
તુજ માટે સામો આળ્યો ચાલી, મહારા વહાલાં
તુંને જોઈ શકું ન આપ સંભાલી, વલ્લભ વહાલાં
તુજ વિના ઠકુરાર્થ સહુ ઠાલી, મહારા વહાલાં ૩૬.

સત્યપ્રતિજ્ઞાની તો ખલિહારી, વલ્લભ વહાલાં
એ ખધી વાતો કયાંથી વિસારી, મહારા વહાલાં
તે વચનામૃત મુજને સાલે, વલ્લભ વહાલાં
પણ તેમાં મારું કાંઈ ન ચાલે, મહારા વહાલાં ૩૭.

વિરહ વેલાએ વાહારે ધાળી, વલ્લભ વહાલાં
દર્શન દેઈ દેઈને હરખાળો, મહારા વહાલાં
જ્યાં લગી ભૂતલ રાજ ખિરાળે, વલ્લભ વહાલાં
ત્યાં લગી પીયુ પદ રસ પાળે, મહારા વહાલાં ૩૮.

જુગલ ચરણ મુજ મસ્તકે ધરજો વલ્લભ વહાલાં
સુખીયાં કરીને સુખીયાં થાળે, મહારા વહાલાં
નયણાંથી નાથ ન થાશે ન્યારા, વલ્લભ વહાલાં
એટલું માયું છું પીયુજ મહારા, મહારા વહાલાં ૩૯.

જ્યાં જ્યાં અવતાર જે જે ધરશું વલ્લભ વહાલાં
ત્યાં ત્યાંથી આવી પદ અનુસરશું, મહારા વહાલાં
જેમ દીપક દેખી પુદી, વલ્લભ વહાલાં
અણુએ રહેવાની નથી જુદી, મહારા વહાલાં ૪૦.

લૌકિક દેહ નાશ થાશે, વલ્લભ વહાલાં
શરણ આવેલો છવ કયાં જાશે, મહારા વહાલાં
આધિદેવિક રૂપ લઈને, વલ્લભ વહાલાં
ચરણકમલમાં રહેશે જઈને, મહારા વહાલાં ૪૧.

જેમ રાજ રાખશે તેમ રહીશું, વલ્લભ વહાલાં
શ્રીમુખ જોઈને સુખીયાં થઈશું, મહારા વહાલાં
નાથ ગયા છો મુજને મેલી, વલ્લભ વહાલાં
ઠહોને કયાં થઈ આવું વહેલી મહારા વહાલાં ૪૨.

કૃત્યે થઈ છું ઘણી કુડી, વલ્લભ વહાલાં
 દિન દિન દશા આવી ભુડી, મહારા વહાલાં
 વિરહનો અગ્નિ ઉર તાતો, વલ્લભ વહાલાં
 નિશદિન :લાગ્યો ન ખમાતો, મહારા વહાલાં ૪૩.
 જવાલાગ્યો બલતો ને ગભરાતો, વલ્લભ વહાલાં
 તોયે ન પાપી પ્રાણુ બલતો, મહારા વહાલાં
 વીત્યામાં રહ્યું નથી ખાકી, વલ્લભ વહાલાં
 રોધ રોધને હું તો થાકી, મહારા વહાલાં ૪૪.
 રાણુની વિનતિ ઉર ધરને, વલ્લભ વહાલાં
 વેગે તે આણું હવે કરને, મહારા વહાલાં ૪૫

Esoteric Doctrine.

શ્રાવણસ્યામલે પક્ષે એકાદશ્યાં મહાનિશિ ।

સાક્ષાદ્ભગવતા પ્રોક્તં તદક્ષરણ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

શ્રાવણસ્ય-of the lunar month of śravaṇa. અમલે પક્ષે-in the bright half of a lunar month. એકાદશ્યામ-on the eleventh day. મહાનિશિ-on mid-night. સાક્ષાત્-in Bodily form; in Person; in Embodiment. ભગવતા-by the Lord પ્રોક્તમ-prescribed; dictated; laid down authoritatively. તત્-that. અક્ષરણ-ad Verbatim; syllable by syllable; 2. literally. ઉચ્યતે-is declared.

What is dictated by the Supreme Divinity in Embodiment on the mid-night of the eleventh day of the bright half of the lunar month of śravaṇa is declared ad Verbatim. 1.

બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણાત્ સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ।

સર્વદોષનિવૃત્તિર્હિ દોષાઃ પञ્ચવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણાત્-by the performance of Brahmasambandha-connection with or relation to the Almighty Brahman-; by forming a devotional tie with the Supreme Divinity. સર્વેષાં-of all. દેહજીવયોઃ-of bodies and souls. સર્વદોષનિવૃત્તિઃ-cessation of all evils. હિ-indeed; without fail; surely. 2. It is proper-justifiable. દોષાઃ-evils; sins. પञ્ચવિધાઃ-of five sorts સ્મૃતાઃ-are laid down or recorded in Smritis.

By forming a devotional tie with the Supreme Divinity, all sorts of deprivity of one's body and soul are removed without fail. It is recorded in Smritis that evils are of five sorts. 2.

सहजा देशकालोत्था लोकवेदनिरूपिताः ।

संयोगजा स्पर्शजाश्चैव न मन्तव्याः कथञ्चन ॥ ३ ॥

सहजा:-inborn; innate; natural; pertaining to the five elements of a body देशकालोत्था:-Those that arise on account of Space and Time. लोकवेदनिरूपिता:-ascertained in various worlds and Vedas. संयोगजा:-those arising out of conjunction (with unclean substances). स्पर्शजा:-those produced by the touch of अनधिकारी persons. च and many others. एव-only. न-not मन्तव्याः-ought to be regarded. कथञ्चन-on any account; in any case.

(They can be classified into five sorts) only:-(1) natural or pertaining to the five elements of a body; (2) those that arise on account of Space and Time; (3) those ascertained in various worlds and Vedas; (4) those arising out of contact with unclean substances; and (5) those produced by the touch of persons not entitled to Vedic ceremonies and rituals. [The word च in the text adds many accidental sins also, such as unclean sight etc] These (five sorts of evils) ought not to be regarded in any case. 3.

अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथञ्चन ।

असमर्पितवस्तूनां तस्माद्वर्जनमाचरेत् ॥ ४ ॥

अन्यथा-in any other manner or way; otherwise. सर्वदोषाणाम्-of all evils. न-not. निवृत्तिः-cessation; complete destruction. कथञ्चन-even with great difficulty; even with great efforts. असमर्पितवस्तूनाम्-of undedicated things. तस्मात्-therefore. वर्जनम्-renunciation; abandonment; giving up. आचरेत् (one) should observe-practise-perform.

Otherwise cessation of all evils can, in no way, be achieved. Therefore, one should abstain from enjoying things unconsecrated (to the Supreme Divinity) 4

निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कार्यमिति स्थितिः ।

न मतं देवदेवस्य सामिभुक्तसमर्पणम् ॥ ५ ॥

निवेदिभिः-by those who are initiated in the doctrine of complete renunciation of the self to the Almighty. समर्प्यैव-having dedicated only.

सर्वम्—all (customary and scriptural observances). कार्यम्—fit to be performed. इति—thus. स्थितिः—imperative law. न—not मतम्—approved of; sanctioned. देवदेवस्य—of the Lord of deities; of the Supreme Lord. सामिभुक्तसमर्पणम्—dedication of things and actions which are half enjoyed.

Those, who are initiated in the doctrine of complete renunciation of the self to the Almighty, should perform no (customary or scriptural) observance without dedication. (i. e. all actions whatever are intended to be performed by him should not be done without dedication.) This is the Imperative Law Dedication of things and actions which are half enjoyed is not approved of by the Lord of lords. 5.

तस्मादादौ सर्वकार्ये सर्ववस्तुसमर्पणम् ॥ ५ ॥

तस्मात्—therefore. आदौ in the beginning. सर्वकार्ये—in all actions. सर्ववस्तुसमर्पणम्—dedication of all objects. 5½.

Therefore, one should dedicate all things, in the beginning, while performing any action. 5½.

दत्तापहारवचनं तथा च सकलं हरेः ॥ ६ ॥

न ग्राह्यमिति वाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मतम् ॥ ६ ॥

दत्तापहारवचनम्—the statement as regards the taking (away) of the things delivered. तथा च—and also; and likewise. सकलम्—all. हरेः—of Hari. न—not. ग्राह्यम्—should be accepted. इति—thus. वाक्यम्—statement; rule. हि—verily. भिन्नमार्गपरम्—devoted—having reference—to a different path Viz. Pūjāmārga—Path of Worship—. मतम्—is aimed at; is looked upon

The statement as regards the appropriation of what is delivered (to the Lord), as well as the precept that nothing of God Hari should be accepted, are regarded to refer to (quite) a different path. 6½.

सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिद्ध्यति ॥ ७ ॥

तथा कार्यं समर्प्यैव सर्वेषां ब्रह्मता ततः ॥ ७ ॥

सेवकानाम्—of Divine Servants; of Devotees यथा—the manner in which. लोके—in worldly affairs; in practical life. व्यवहारः—practise; an established rule. प्रसिद्ध्यति—be accomplished; be fulfilled; be successful तथा—in that manner. कार्यम्—should be done समर्प्यैव—having dedicated only. सर्वेषाम्—of all. (1 Devotees, 2. Actions) ब्रह्मता—Innocence; the state of being faultless and impartial. ततः—thence.

Only after dedication (to the Lord), the devotees should perform everything in the manner in which their practical life should be successful in the world. Innocence (of all their actions will be achieved) of its own accord. 7½

गङ्गात्वं सर्वदोषाणां गुणदोषादिवर्णना ॥ ८ ॥

गङ्गात्वे न निरूप्या स्यात्तद्वत्रापि चैव हि ॥ ८½ ॥

गङ्गात्वम्-till entrance to the sacred waters of the Ganges सर्वदोषाणाम्-of the defects of all waters गुणदोषादिवर्णना-delineation of merits and defects. गङ्गात्वे-after ingress in the sacred waters of the Ganges न निरूप्या स्यात्-is not described. तद्वत्-in like manner; analogously. अपि-in this case also. च and एव indeed. हि-and it is proper.

Just as the merits and defects (of various waters) are delineated only till their entrance to the sacred waters of the Ganges; after their ingress in them they are not described; analogously, in this case also (the merits and defects of the actions of the devotees are considered only till Bhagavannivedana; after the achievement of a devotional life-after the dedication of all things and actions to the Supreme Lord-they are not to be regarded) 8½.

श्रीगोकुलेशो जयति ॥

श्रीगोकुलेशाष्टकम्.

नत्वा श्रीगोकुलेशं तं रसरूपैकविग्रहं। व्याख्यास्ये भक्तबोधार्थं
कृत्वा तत्प्रार्थनाष्टकम् ॥ अथ प्रभुस्वरूपस्य पूर्णगुणाररसात्मकत्वा-
त्तस्य रसस्य च संयोगरसानुभवं कारयित्वा पूर्णरसानुभवार्थं विप्र-
योगरसे दीयमाने सति तस्य विप्रयोगस्य विकलत्वास्वास्थ्यप्रकृति-
कत्वेनातिगाढतापरूपत्वात्तत्तापमसहमानास्तामसभावापन्ना भक्ता-
स्तापनिवृत्त्यर्थं प्रभुमुद्दिश्य स्वरूपदर्शनं प्रार्थयन्ते । प्राणाधिकप्रेष्टे-
त्यादि ॥ हे प्राणाधिकप्रेष्ट । हे गोकुलेश । त्वं भवजनानां निजं
रूपं दर्शयेति पदसम्बन्धः । प्राणेभ्योऽप्यधिकप्रियतमोक्त्या त्वद्रूपा-

दर्शने प्राणा गच्छेयुरेवेतिभावः । तर्हि कथं स्थिता इत्याकाङ्क्षायां
द्वितीयं सम्बोधनमाहुः गोकुलेशेति । लीलाख्यापकगोकुलस्वामि-
नामोक्त्या प्राणानां निर्गमने पूर्वं तन्नामैव कण्ठ आगत्य प्राणान्
रुरोधेति ज्ञापितम् । स्वरूपादर्शने प्राणरक्षणं तापनिवर्तकत्वं
जीवनकारित्वं सर्वप्रकाशकत्वं स्वरूपप्रदत्वं च लीलाविशिष्टनाम-
कथनस्य 'तव कथामृतं तत्तजीवन'मितिश्लोके श्रीशुकेनोक्तम् ।
भवजनानामिति ॥ त्वदीयत्वोक्त्या स्वकीयानामुपेक्षापि न
कर्तव्येतिभावः । तेषां तत्कालीनावस्था निरूप्यते ॥ त्वद्विप्रयोगेति
तवविप्रयोगरूपो योऽनलस्तेन तापितानां तावकानामन्यकृत-
तापासंभवात् केवलं त्वद्रूपादर्शनजनिततापोदयादतिदैन्यकथनम् ।
रूपस्य तापनिवर्तकत्वमाहुः समस्तसन्तापनिवर्तकमिति । यद्रूपं
बहुविधतापनिवर्तकं त्वदीयानामन्यकृततापासंभवाद्विरहजनितताप-
स्यैव बहुविधत्वद्योतकं समस्तपदम् । अन्यरूपस्य तापनिवर्तकत्वा-
भावान्निजपदम् । अदर्शनं तापहेतुरितिदर्शनमेव प्रार्थयन्तै
दर्शयेतिपदेन ॥ १ ॥ अतःपरं राजसभावापन्ना विक्षिप्तचिताः
संतस्तद्विरहजतापस्य बहुविधत्वेन सर्पदंशजनितविपरूपतां वदन्तः
पूर्वोक्तसर्वसामर्थ्ययुक्तनामकथनेनैव पुनः संबोधयन्तो जीवनकारि-
स्वरूपदर्शनमेव प्रार्थयन्ते भवद्वियोगेति । भवतस्तव वियोग एव
उरगः सर्पस्तस्य यो दंशस्तयुक्तानां पुनः सर्वाङ्गेषु उद्यत प्रसरं
यत् यदिपतेन मूर्छितानां मोहप्राप्तानां तावकानां त्वदीयानां संप्रति
अस्यामपि दशायां संजीवनं सम्यक् जीवनकारि यदेतादृशं तन्निजं
स्वीयं रूपं दर्शयेति पूर्ववद्दर्शनमेव प्रार्थयन्ते । विषमूर्छितानां विष-
निवर्तकं संजीवनं नामौषधं लोकप्रसिद्धमपीतिभावः ॥ २ ॥ ततः

सात्त्विकभावापन्नास्त्वादिप्रयोगजनिततापस्य सर्वज्ञानाच्छादकत्वेना-
 न्धकाररूपतां वदन्तः पूर्वोक्तप्रकारकनामसंस्वोधनेनैव त्वदीयानां
 ज्ञानप्रकाशकं स्वरूपदर्शनमेव पुनः प्रार्थयन्ते आकस्मिकेति । अक-
 स्माज्जातो यस्तव विरहरूपो अन्धकारः तेन सम्यक् आच्छादितानि
सर्वविषयज्ञानानि येषां तेषां त्वद्भक्ताज्ञानानां नेत्राणां वा प्रकाश-
 जनकमेतादृशं निजं रूपं दर्शयेति पूर्ववत् । अनेन श्लोकत्रयेण
 त्रिविधभावापन्नसाधारणभक्तानां स्वार्थजनकरूपदर्शनमेव प्रार्थि-
 तम् ॥३॥ अथ युष्मद्विरहजनितविविधस्वतापं निवेद्य पश्चादेतद्भाव-
 त्रययुक्तानामसाधारणभक्तानां मध्ये राजसाः साधारणभक्ता
 विचित्रवर्णास्तिरणस्थितरूपनिरूपणेनाद्भुतरसयुक्तं स्वानुभूतं यथा-
 दृष्टशृङ्गारस्वरूपं वर्णयन्तो दर्शनमेव प्रार्थयन्ते । विप्रयोगे दर्शनस्यैवा-
 वश्यकत्वात् सर्वत्र प्रार्थनमुक्तम् । स्वमन्दिरेति । स्वकीये मन्दिरे
आस्तीर्णे नानावर्णयुक्तं सुखजनकस्पर्शं सृष्ट्यन्तं कोमलं तादृशं
 यदास्तिरणं तस्मिन्निषण्णमुपविष्टम् । पुनः कीदृशम् ? पृथुं स्थूलं
 यत् उपधानं तदाश्रितः पृष्ठभागः पाश्चात्यभागो यस्य । तदेवम्भूतं
निजं रूपं दर्शयेति प्रार्थयन्ते ॥४॥ ततः कृपादृष्टिजनितप्रसादनिरू-
 पणेन सात्त्विकाः साधारणभक्ताः करुणारसयुक्तशृङ्गाररसस्वरूपं
 वर्णयन्तस्तादृशस्वरूपदर्शनं प्रार्थयन्ते सन्दर्शनार्थेति । सन्दर्शनम-
 होरात्रं प्रभोरुत्थानमारभ्य शयनावधि सम्यग्दर्शनम् । तदर्थमागता
 ये सर्वे लोकास्तेषां विशिष्टानि तत्तद्भावपूर्णानि यानि विलोचनानि
 नेत्राणि तेषामासेचनकमतृप्तिजनकं 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो
 यस्य दर्शना'दित्यमरः । यद्वा आ समन्तात् निजानन्दसेककरम् ।

पुनर्मनो जानातीति मनोज्ञम् । येन भावेन ये पश्यन्ति तेषां
 तद्भावं जानातीतिभावः । मनोहरं वा पुनः कृपया योवलोको
 दृष्टिपातस्तेनाहितःस्थापितस्तेषु प्रसादो येन । कृपादृशा भक्तानां
 तत्तद्भावपूर्वकमितिभावः । एतादृशं निजं रूपं दर्शयेति ॥ ५ ॥
 पुनरपि तामसा असाधारणभक्ताः प्रौढ्या तदेव स्वरूपं स्वप्रसादा
 धरामृतदातृत्वेन निरूपयन्तः तद्दर्शनमेव प्रार्थयन्ते यत्सर्वदेति ।
 यद्रूपं सर्वदा सर्वस्मिन् काले चर्विताया नागवल्ली ताम्बूलं तस्या
 यो रसः प्रियो यस्य । अत्र ताम्बूलपदं विहाय स्त्रीलिङ्गनागवल्ली-
 शब्दप्रयोगात्तज्जातीयसम्बन्धी रस एव सदा प्रभोः प्रिय इतिध्वनि
 तार्थः । पुनस्तद्रसेन नागवल्लीरसेन रक्ता रञ्जिताः स्नेहकलारूपा दन्ता
 यस्य । पुनर्निजेषु स्वकीयेषु ताम्बूलचर्वितरूपं प्रसादं ददातीति
 तथा । अनेनासाधारणभक्तेषु दन्तजनितचर्वितदानेन स्नेहपूर्णाधिरा-
 मृतप्रदमितिभावः । एतादृशं निजं रूपं दर्शयेति ॥ ६ ॥ एवं साधा-
 रणासाधारणभक्तानां मध्येऽसाधारणास्त्रिविधा अप्यन्तरङ्गभक्ताः
 स्वेषां स्वरूपानन्दरसदातृत्वेन वर्णयन्तस्तत्स्वरूपदर्शनमेवप्रार्थयन्ते
प्रतिक्षणमिति । प्रतिक्षणं निरन्तरं गोकुलसुन्दरीणां स्वीयत्वेना
ङ्गीकृतमुख्यभक्तानां यानि अतृप्तिमन्ति तृप्तिरहितानि लोचनानि
नयनानि । यद्वा लोचनपदोपलक्षितानि सर्वेन्द्रियाणि तेषां स्वस्व-
भोग्यरसपानस्य पात्रम् । यद्वा तासां सर्वेन्द्रियाण्येव रसपानपात्राणि
 यस्य रूपस्य तद्रूपम् । अत्राधाराधेययोः पात्ररसयोर्भिन्नत्वनिरूपणेपि
 द्वयोरानन्दैकस्वरूपत्वमेव । पुनः समस्तस्य सौन्दर्यस्य लावण्यस्य
रसस्य परमातन्दरसस्य च । यद्वा समस्तानां त्रिविधान्तरङ्ग-
भक्तानामोषः समूहः प्रवाहो वा तेनपूर्णं यद्रूपम् । अनेन निरन्तर-

पानेप्यप्रच्युतरसौघपूर्णमितिभावः । एतादृशं निजं रूपं दर्शयेति ।
 अत्रान्तरङ्गानां त्रैविध्येपि केवलं स्वरूपानन्दरसैकनिष्ठत्वेनैकविध-
 रसात्मकरूपदर्शनमेव प्रार्थितम् ॥ ७ ॥ अथ त्रिविधाः साधारणभक्ता
 यथादृष्टं बहुविधरसयुक्तस्वरूपदर्शनमेव प्रार्थयन्ते कचित्क्षणमिति ।
कचित्कस्मिंश्चित्समये क्षणं वैणिकेषु वीणावादकेषु दत्तौ तन्नादा-
धीनकृतौ कर्णौ येन तत् । पुनः कदाचित् कस्मिंश्चित् काल उद्धाने
उच्चैर्गाने उत्कृष्टे गाने वा कृतमवधानं तदेकचित्तत्वं येन । पुनः कचन
हास्ययुक्ता वाचो भाषमाणम् । एवंभूतं रूपं दर्शयेति । एतेषां
 राजससात्त्विकतामसानां साधारणत्वात् तत्तद्भावज्ञापकविशेषणत्रयेण
 त्रिविधस्वरूपदर्शनप्रार्थनमत्रासाधारणान्तरङ्गाणां साक्षादन्योन्यं
 परमफलरूपप्रभुस्वरूपानन्दरसैकभोक्तृत्वादस्य रसस्य चातिगोप्य-
 त्वेनैवाधिकरसत्वसिद्धेरेतद्गोपनार्थमादावन्ते च साधारणत्रिविध-
 भक्तप्रार्थ्यस्वरूपदर्शननिरूपणेन सम्पुटीकृत्य तन्मध्ये तत् स्थापित-
 मितिभावः । सर्वत्रातिवैकुण्ठ्यात् प्रतिश्लोकं स्वरूपदर्शनमेव प्रार्थितम्
 ॥ ८ ॥ एवं त्रिविधभक्तकृतप्रभुस्वरूपदर्शनप्रार्थनमुक्त्वा एतदष्टक-
 पाठजनितं यथाधिकारं त्रिविधं फलं निरूप्यते श्रीगोकुलेशेति ।
इदं श्रीगोकुलेशाष्टकं नित्यं श्रद्धया यः पठति स इष्टं फलं प्राप्नोतीति ।
 ततश्च तदीयं रूपमवश्यं पश्यतीति । पश्चाद्धर्षयुक्तः सन् तत्प्रभु-
 स्वरूपं स्वाधीनं च करोति । राजसानां वाञ्छितप्राप्तिः सात्त्विकानां
 स्वरूपदर्शनं तामसानां स्वरूपाधीनकरणं फले चेति त्रैविध्यम् ॥ ९ ॥
 ॥ इति श्रीकृष्णरायप्रोक्तं स्वकृतश्रीगोकुलेशाष्टकविवरणं सम्पूर्णम् ॥

વૈષ્ણવોને સચના.

પુરિભક્તિમુખાના અર્થમ વર્ણના અને પુરિમુખાના પંચમ

ના અંતે અમ સમાપ્ત થઈ ગય છે, હવેથી પુરિભક્તિમુખાના

તરફ વર્ણના અંતે તરફી જે ભગવાનનાં તરફી પ્રવૃત્તિ

સિદ્ધ થશે.

શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રાકટ્યોત્સવ.

સંવત ૧૯૮૨.

શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના આશ્રય નીચે દશદિગન્તવિજયી શ્રીગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રાકટ્યોત્સવનિમિત્તે રવિવાર તા. ૧૯-૯-૨૬ને દિને મુખ્યધના માધવબાગમાં એક પ્રાકટ્યોત્સવમાં પ્રસિદ્ધ સભા મળી હતી, જે વેળાએ ઉક્ત કોલેજના સંસ્કૃતના વ્યાખ્યાતા પ્રો. મમ્મલાલ ગણુપતિરામ શાસ્ત્રી એમ. એ. એ “શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદ્વિતીય વિદ્વતા”નું નિરૂપણ કરવા સાથે અન્ય વક્તાઓએ શ્રીપુરુષોત્તમજીના જીવનચરિત્ર વિષે વિવેચન કર્યું હતું. આ પ્રસંગે પ્રો. શાસ્ત્રીની શ્રીપુષ્ટિસંપ્રદાય અને વૈષ્ણવો પ્રતિ અતેન્દ્રવિધ સેવાઓએ આકૃષ્ટ ઉક્ત મંડલના આશ્રય નીચે ગદ્યલાલજીના મંદિરમાં પ્રતિસંપાદિત મંડલતા વર્ગોમાં અધ્યયનકર્તાઓ તરફથી તેમને સન્માનપત્ર તથા સુવર્ણપદક અર્પણ કરવાનો પણ સંભારંભ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રારંભમાં કીર્તનાનન્તર પરમભગવદીય ધીરજલાલ વજ્રદાસ સાંકલીઆ પ્લીડરની દરખાસ્તથી અને પરમવૈષ્ણવ જ્ઞાનાદાસ કાનજી બી. એ. ના ટેકાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રમુખસ્થાન. પ્રાકટ્યોત્સવ ઉજવવા મલેલી સભાનું પ્રમુખસ્થાન શાસ્ત્રીજીએ તાલીઓના અવાજ વચ્ચે સ્વીકારતાં જણાવ્યું હતું કે ‘આપની ઇચ્છાને અધીન થઈને આ સ્થાન મેં લીધું છે. ગયે વર્ષે આપણે આ જ સ્થાને મલ્યા હતા તે વેળાએ અત્રે સાંપ્રદાયિક પુસ્તકોના સંગ્રહનું પ્રદર્શન કર્યું હતું, તેવું આ વર્ષે આપણે કર્યું નથી, પરંતુ તેથી આમલ વધીને સુદૃઢ કાર્ય કર્યું છે. ગયે વર્ષે મારી વિનીત સૂચનાનો સ્વીકાર કરીને આ આપણું શ્રીપુરુષોત્તમ-મંડલ સ્થપાયું હતું, જેની પ્રવૃત્તિ સમગ્ર વર્ષમાં સન્તોષકારક રહી છે. પ્રકૃત વર્ષે આપણા મંડલની પ્રવૃત્તિ કી દિશામાં થઈ તદ્વિષયક વિવેચન વૈષ્ણવમાન્ય તેલીવાલાને કરવાને હવે જણાવીશ.

વૈ. મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા વકીલ હાઇકોર્ટ જણાવ્યું કે—

માન્યવર પ્રમુખ અને લાઘ્યવાન વૈષ્ણવો,

આજે આપણે શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના આશ્રય નીચે મલ્યા છીએ. ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજનું નામ આપણા સંપ્રદાયમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમદ્દાપ્રભુજી શ્રીપુરુષોત્તમમંડલની (શ્રીમદ્ભક્તભાગ્યાર્થજી) અને શ્રીવિદ્યનાથજી પછી એક વિદ્વાન તરીકે સંગત વર્ષની પ્રવૃત્તિ હાયમાં કાઢીને પણ પ્રભાવ પડ્યો હોય તો તે શ્રીપુરુષોત્તમજીનો છે. તેમનો વિષયવૈ. તેલીવાલા. આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર છે. તેમનું વક્તવ્ય સચોટ છે. તેમણે પોતાના આયુષ્યના ૪૦ વર્ષ સુરતમાં શ્રીબાલકૃષ્ણજીની સેવામાં ગાળ્યાં, અને ત્યાં તેમ જ કુમસમાં રહીને અનેક ગ્રંથો સિદ્ધ કર્યા. તેમના તે ગ્રંથો સંપ્રદાયનાઓને તથા તેની બહારનાઓને ચક્રિત કરી નાખે તેવા છે. તેમનું વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-જ્ઞાન-અદ્વિતીય ગણી શકાય. સ્મરણ નામાવશેષ કે શુદ્ધવત્ ન રહે, પણ તેમનું સ્મરણ સતત રહે, તેથી આ મંડલની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથો વિદ્વાનોનાં પણ માનમર્દન કરે તેવા છે. એ ગ્રંથો સહસ્રા સમજમાં આવે તેવા નથી, પણ તે આપણને સહુને સહેલાઈથી સમજાય તે રીતે શાસ્ત્રીજીએ તેના અધ્યાપનનો આરંભ કરેલો છે હું હવે આ મંડલદ્વારા ગત વર્ષે કયા ગ્રંથો વંચાયા અને હાલ કયા કયા ગ્રંથોનું વાચન ચાલુ છે તે જણાવીશ. પ્રથમ આપણે શ્રીપુરુષોત્તમજીના ‘બહિર્મુખ-મુખ્યસંપ્રદાય’ ગ્રંથ લઈ એના ત્રણ વિભાગનું સાંગોપાંગ વાચન કર્યું, એ પછી આપણે શ્રીવલ્લભા-

આર્થજ્ઞો સુપ્રસિદ્ધ વાદ્યંત્ર 'પત્રાવલંબન' શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞની ટીકા સાથે વાચ્યો. એ ગ્રંથનું નામ દરેક વૈષ્ણવને પરિચિત છે. શ્રીવલ્લભાખ્યાનમાં 'પત્રાવલંબને પંડિત જ્ઞત્યા ગજમાયિકમત શતખંડ' પંક્તિઓ સર્વના રમરણમાં હશે. તેના અધ્યયન પછી શાસ્ત્રીજીએ એનો સાર પણ આપણને નિવેદિત કર્યો. એ ગ્રંથનું શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞની ટીકા સાથે ગત વર્ષે ભગવદીય ભાઈ રણછોડદાસ વરજીવનદાસે મુદ્રણ પણ કરાવ્યું છે, આ ગ્રંથાનન્તર 'પ્રપચ્ચસંસારભેદ'નું પણ વાચન થઈ ગયું છે. વર્ગમાં વાચવામાં આવેલો અને અદ્યાપિ વંચાતો ગ્રંથ 'માંડુક્યોપનિષદ' છે. શાંકરો દશ ઉપનિષદોને પ્રાચીન જણાવે છે, તેમાં પણ સામાન્ય વાચકવર્ગને વિશેષતઃ માયાવાદ દેખાતો નથી. શંકરાચાર્ય પોતાના ગુરુ ગોવિંદના પણ ગુરુ ગૌડપાદની માણ્ડુક્યોપનિષત્ પરની કારિકાનો આશ્રય લઈને જણાવે છે કે તેમાં માયાવાદ નિરૂપવામાં આવ્યો છે, તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞએ એ ઉપનિષદ અને ગૌડપાદકારિકા પર દીપિકા કરીને એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે માંડુક્યોપનિષદમાં કે તે પરની ગૌડપાદની કારિકામાં પણ માયાવાદ નહિ પણ બ્રહ્મવાદ છે. સંપ્રદાયના આકર ગ્રંથો સમજવાની ઇચ્છા હોય તેમને માટે 'અણુભાષ્યાદિ' વાચવામાં આવે છે. હાલ આનંદમયાંધિકરણ વંચાય છે. ત્રિસત્રીપરનું ભાષ્ય વંચાયા પછી તે પરની શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજ્ઞની 'ભાવપ્રકાશિકાવૃત્તિ' પણ વાચવામાં આવી હતી. આ વૃત્તિમાં શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞના 'ભાષ્યપ્રકાશ' અને 'અણુભાષ્ય' ઉભયનો ઉત્તમ સાર આપેલો છે. સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ રક્ષવું હોય તો તે શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞની શ્રેણીથી રક્ષાશે. પ્રભુ વરણ કરે તો જ ભાવનાત્મક અધિકારનું ગ્રહણ થઈ શકે, પણ સામાન્ય જનસમાજનું અવલંબન તો પ્રમાણપદ્ધતિ પર જ હોઈ શકે. શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞના નામમાત્રનો પરિચય નહિ પરન્તુ એમના ગ્રંથોનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરીને તે દ્વારા સદાચાર સંપ્રદાયમાં પ્રવર્તાવવાનો આ મંડલનો સંદુદ્દેશ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞના ગ્રંથોના અધ્યયનથી અને તેમાંથી ફલિત ચતા સદાચારના સેવનથી પ્રમાણુનિશ થયા પછી ક્યારેક ક્ષણિક અધિકારીને પ્રમેયમાં પણ નિષ્ઠા થાય અને તે દ્વારા શ્રીગોકુલેશ શ્રીહરિરાયજી આદિએ ઉપદિષ્ટ આચાર્યશ્રીનું પ્રમેય પણ સ્પુરે. આ રીતે પ્રમાણુ અને પ્રમેયપદ્ધતિ ઉભયની સંગતિ છે. બીજે જે ગ્રંથ વંચાય છે તે શ્રીસુખોદિનીજી છે. શ્રીસુખોદિનીજીમાં દશમસ્કંધ મૂર્ધન્ય છે. તેમાં પણ વેણુગીત પરમસુંદર છે. શ્રીપદ્મનાભદાસજીએ ગાયું છે કે 'વેણુગીત ઓર યુગલગીતકી રસખરખા બરખાઈ,' અર્થાત્ પદ્મનાભદાસજીના સમયમાં પણ વેણુગીતનાં અને યુગલગીતનાં શ્રીસુખોદિનીજી ઉત્તમોત્તમ છે એમ વૈષ્ણવોનો અનુભવ હતો. વેણુગીતમાં પ્રભુના અઙ્ગીકૃત રસાત્મક સ્વરૂપનો જે આંતર અનુભવ શ્રીગોપીજનોએ કરેલો તેનું નિરૂપણ વ્યાસજીએ કર્યું છે, અને તેનું ઉદ્ઘાટન શ્રીમદ્દાપ્રભુજીએ શ્રીસુખોદિનીજીમાં કર્યું છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રમાણુપદ્ધતિનું અવલંબન કરીને રસનિષ્પત્તિપ્રકાર સવિસ્તર નિરૂપિત કર્યો છે. શ્રીસુખોદિનીજી સકલ સાહિત્ય સાથે શાસ્ત્રીજી વાંચે છે, અને સરલતાથી સમજાવે છે. આ સરલતાનું કારણ ભગવદીય સોની રણછોડભાઈ છે. તેમણે તે સાહિત્ય પોતાનાં માતૃશ્રીના રમરણાર્થે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. સંપ્રદાયમાં વિદ્યા પ્રતિની આ અભિરુચિ બેતાં મંડલની એક વર્ષની પ્રવૃત્તિ બેદ દર્શાવનારી નહિ પરન્તુ સંતોષકારક લેખાવી બેધએ. જે હાલની આપણી એ પ્રવૃત્તિ પ્રભુકૃપાએ ચાલુ રહી તો તે બીજ થોડા સમયમાં વૃક્ષરૂપે ઉગી તેનાં સુંદર ફલ સંપ્રદાયને અને વૈષ્ણવોને પ્રાપ્ત થશે.

તદનંતર વૈ. વાડીજાલ નંગીનદાસ શાહ પ્લીડરે જણાવ્યું કે શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞની વિદ્વતા એવી

વૈ. વાડીજાલના વિષે પરિચય કરાવી શકું તેમ નથી, પરન્તુ શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની કૃપાથી જેમને તેના અધ્યયનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેમનો નિઃસંશય નિશ્ચય થયો હશે કે સંપ્રદાય પ્રતિ નિન્દકોના આલેષો નિર્મલ છે, તેના નિરાસ માટે

આપણને કોઈ પણ નવ્ય પ્રયાસની આવશ્યકતા નથી. આપણી ઉપર દયા કરીને શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીગુણાધિપતિ શ્રીગોકુલેશ શ્રીહરિરાયજી શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રભુતિ મહતી ગ્રંથરૂપા સામગ્રી મૂકી ગયા છે, પરંતુ ખેદની તો વાતો એ છે કે તે જોવાનો પણ આપણને-વૈષ્ણવોને-કે ગુરુવર્ગને પણ અવકાશ નથી ! મુંબઈમાં વૈષ્ણવોની વસતિ ત્રણ લાખની છે. શાસ્ત્રીજી ગાંધીનું દ્રવ્ય ખર્ચી આપણને એ અથોનો, લાલ આપવાને દર અડવાડીએ પુનાથી અને ભરૂચથી પણ અન્ને આવે છે, પણ ૫૦-૬૦ વૈષ્ણવો પણ ભાગ્યે જ તેનો લાલ લે છે. આચાર્યશ્રીએ અને પ્રાચીન આચાર્યવંશ્યોએ મહાન ગ્રંથો લખવા, પાછલ જે શ્રમ સીધો છે તેની આપણને દરકાર નથી, કદર નથી. યત્નપર્યન્ત આ સ્થિતિ રહેશે તત્તપર્યન્ત આપણા પ્રતિ આક્ષેપોનો નિરાસ નહિ અપાય. ‘અદિર્મુખમુખધ્વંસવાદ’ ‘પંડિતકરભિન્દિપાત્ર’ વગેરે ગ્રંથો જોઈએ નહિ તો ‘ઠારપુરી ખાઈ બેસનારા’ જ ગણાઈએ. લોક તો જેવું જોશે તેવું જ કહેશે. એ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાનો તથા તે લણવાલણાવવાનો જેમના પર ભાર છે, અને જેમનું તે કર્તવ્ય છે, તેમને શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી તે સુઝશે નહિ તત્તપર્યન્ત સંપ્રદાયનો ઉદય થશે નહિ. શ્રીપુરુષોત્તમજીના સમયમાં પણ પારમ્પરિક વાચનાદિ બંધ પડી જતાં શ્રીપુરુષોત્તમજીને ‘સંપ્રદાયો નિવૃત્તે’ શબ્દ લાખ્યપ્રકાશના ઉપસંહારમાં લખવા પડ્યા. તે વખતે પણ વિદ્યાના વિરોધીઓ તેઓશ્રીને ‘વેદપશુ’ના નામથી ઓલખાવતા, તેથી કરીને એમ સમજવાનું નથી કે પુષ્ટિમાર્ગને વિદ્યા સાથે વૈર છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં આપણે શ્રીપુરુષોત્તમની સેવા અને ગુણગાન કરવાનાં છે. શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાન જ્ઞાન વૈરાગ્ય ધીર્ય ઐશ્વર્ય યશ અને શ્રી એમ છ ગુણે સંપન્ન છે, અને તેથી આપણે તેમને પરિપૂર્ણ માનીએ છીએ, તો તેમના સેવક જ્ઞાન પ્રતિ વૈરકર્તા ક્યાંથી હોય ? આચાર્યશ્રી આદિએ જે જ્ઞાનસામગ્રી પ્રસિદ્ધ કરી છે તેનો જ વિસ્તાર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કર્યો છે. તેઓશ્રીએ અણુભાખ્યનો વિસ્તાર તે પરની ‘પ્રકાશ’ નામની દીક્રા કરીને કર્યો છે, અને તે ઉલ્લેખે પર શ્રીયોગિગોપેશ્વરજીની ‘રશ્મિ’ નામની દીક્રા છે. આચાર્યજીનો એવો એક પણ ગ્રંથ નથી કે જે પર શ્રીપુરુષોત્તમજીની દીક્રા ન હોય. જે ગ્રંથ પર તેમની દીક્રા ન હોય તે ગ્રંથ શ્રીઆચાર્યજીનો ન હોવાના સન્દેહને ક્વચિદ્ અવકાશ મલી શકે છે, અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ આચાર્યશ્રીના યાવન્માત્ર ગ્રંથ પર દીક્રા કરી છે, સંપ્રદાયના સેવાપ્રકાશદિ પ્રતિ આક્ષેપોનો પણ નિરાસ કર્યો છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના વૈદ્ય-વિદ્યા-વિષે વિશેષતઃ પરિચય આપણને શાસ્ત્રીજી દરાવશે, પરંતુ શ્રીઆચાર્યશ્રીની કૃપાથી આપણા વૈષ્ણવભાઈઓને અને આચાર્યવંશ્યોને આ ગ્રંથોના સંરક્ષણની અને સંભાળાંતર પ્રસિદ્ધિ સાથે અધ્યયનની તથા અધ્યાપનની સફળાદિ પ્રાપ્ત થતાં સદાયાર પ્રવર્તતાં જ્ઞાનશ્રુત્યતા સ્વતઃ જ નિર્મૂલ થઈ જશે.

લોકોપકારનું કાર્ય જ્યાંથી અટક્યું ત્યાંથી તે ચાલુ રાખવાનો ઉદ્દેશ મંડલે કપી રીતે પાર-સનાતની સાંગાણીના પાણી તે વિષે કેટલુંક વિવેચન કરી ગ્રંથપ્રસિદ્ધિ અને અધ્યયનાધ્યાપન વક્તવ્યનો સાર. ઉપર રા. સાંગાણીએ ભાર મેલ્યો હતો.

મંડલની પ્રવૃત્તિઓની અનેકવિધતા દર્શાવતાં ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજની અદિતીય વિદ્વાતાનાં તેમણે રચેલા અનેકાનેક ગ્રંથોમાંથી પ્રમાણે શાસ્ત્રીજીએ આપ્યાં પ્રમુખ શાસ્ત્રીજીના હતાં, અને જણાવ્યું હતું કે એમની વિદ્વતા પ્રતિપક્ષીઓને પણ સ્વીકારવી આપણને સાર. પડે તેવી છે. વિશેષમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે મુંબાઈસરકારના કેળવણી ખાતા તરફથી મુદ્રિત ‘અણુભાખ્ય’ના ઉપોદ્ધાતમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશ વિષે લખતાં તે મુદ્રણનું કાર્ય-જેમના હસ્તક હતું અને જેઓ રમાર્ત છે તે-શ્રીધર શાસ્ત્રી પાડકને પણ સ્વીકારવું પડ્યું છે કે પોતાના ગ્રંથોમાં પ્રતિષ્ઠા જેવી સમીક્ષા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કરી છે તેવી અન્ય કોઈએ પણ કરી નથી. સમાપ્તિમાં તેમણે ગોસ્વામી મહારાજોને અને વૈષ્ણવો-

ને તે પ્રયોગનું અધ્યયન કરવા અને સર્વથી પ્રથમ સાનુવાદ પ્રકાશ^૧ પ્રસિદ્ધ કરવાની લક્ષ્યમણુ કરી હતી.

સન્માનપત્ર આપવાનો સમારંભ.

અનન્તર ઉક્ત સભાનું વિસર્જન થઈને શાસ્ત્રીજીને સન્માનપત્ર અને સુવર્ણપદક આપવાની સમા મલી હતી. વૈ. જગજીવનદાસ ગોવર્ધનદાસની દરખાસ્ત અને વૈ. જમનાદાસ કાનજીના ટેકાથી આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન માધવબાગવાલા શેઠ ધર્મદાસ ત્રિભુવનદાસે લીધું હતું. વૈ મૂલચંદ્ર તેલીવાલાએ શાસ્ત્રીજીને એનાયત કરવાનું માનપત્ર-જે સંસ્કૃતમાં લખાઈ સાટિન પર છપાયલું હતું અને જેમાં શાસ્ત્રીજીની સંપ્રદાયની અને વૈષ્ણવોની છેલ્લા ૪૨ વર્ષની સેવાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું તે^૨ ન્વાયી બતાવ્યું હતું. તેમ કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે શાસ્ત્રીજી પોતાના અનેક આર્થિક લાભો છોડી પોતાને ખર્ચે અત્રે આવી આપણને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપે છે તો તેના પ્રમાણ-માં આ સન્માનપત્ર અને પદક 'પત્રપુષ્પ' સમાન તેમણે 'લેખવાની પ્રાર્થના' છે. મારી ઉપર તો શાસ્ત્રીજીના અનેક ઉપકારો છે. સંપ્રદાયના સાહિત્ય પ્રતિની મારી અલિરુચિ જ તેમના સત્સંગને આભારી છે મારા પ્રથમ લગ્નસમયે આશીર્વાદમાં મને તેમણે 'અણ્ણભાષ્ય' આપ્યું, તે મને ફલ્યું છે. શાસ્ત્રીજીમાં શાસ્ત્રિસ્કૂલ અને ગ્રેડ્યુએટસ્કૂલ બંનેનું સુયોગ્ય મિશ્રણ આપણે જોઈએ છીએ, જેનો લાભ સંપ્રદાયને અને આપણને હાલ પણ મળતો રહ્યો છે. લક્ષ્મીરામ કૃષ્ણરામ ભટ્ટે સન્માનપત્ર ગુજરાતીમાં સમજાવતાં શાસ્ત્રીજીની વિવિધ સેવાઓની પ્રશંસા કરી હતી. શાસ્ત્રીજીને સન્માનપત્રનું તથા પદકનું અર્પણ કરતાં પ્રમુખ શેઠ ધર્મદાસે જણાવ્યું કે આજની આ સભાના પ્રમુખસ્થાને ગોસ્વામી બાલક બિરાજ્યા હોત તો તે વિશેષ ઉચિત થઈ પડત. શાસ્ત્રીજીએ પ્રત્યુપ-કાર માન્યા પછી કીર્તનાનન્તર સભાનું વિસર્જન થયું હતું.

શાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગણપતિરામનું ભાષણ.

શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદ્વિતીય વિદ્વતા.

શાસ્ત્રીજીએ પ્રારંભમાં શ્રીવૈષ્ણુગીતના વર્હાપોઢં નટવરઘણુઃ તથા સૌન્દર્ય નિજદર્શૈતં પ્રકટિતં શ્લોકથી મંગલાચરણકરણાનન્તર જણાવ્યું કે—
ભાગ્યવાન્ વૈષ્ણવો,

શ્રીપુરુષોત્તમજીના ચરિત્ર વિશે ગત વર્ષે એટલું બધું કથાયું છે કે તેનો અનુવાદ કરીને આપનો સમય પુનઃ લેવો અનુચિત થઈ પડશે, આથી તેઓશ્રીની કેવલ અનુપમ વિદ્વતાનો આપને આસ્વાદ કરાવવાને આજે અત્રે ઉપરિચિત થયો છું.

વેદવેદાન્ત અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

આપણા પુષ્ટિમાર્ગ પ્રતિ દેટલાકાનો એવો આક્ષેપ છે કે તેમાં વેદને સ્થાન નથી, અંથવા જેમ પ્રકાશની અને અંધકારની એકત્ર સહસ્થિતિ હોઈ શકે નહિ તેમ પુષ્ટિમાર્ગ અને વેદ ઉભય પરસ્પરવિરુદ્ધવસ્તુવેદક હોવાથી તે ઉભયની સંગતિ સંભવતી નથી. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સિદ્ધ કરી દર્શાવ્યું છે કે પુષ્ટિમાર્ગનો અને વેદનો પરસ્પર વિરોધ નથી, પરન્તુ જે એકમાં છે તે જ અન્યમાં

૧. અણ્ણભાષ્યપ્રકાશના ગુર્જરાનુવાદનું મુદ્રણ નિબંધપ્રયે કરવાની પ્રસન્નતા સુગૃહીતનામધેય નિલકાચિત શ્રીમદ્ગોવર્ધનદાસજીએ વૈ. રણછોડદાસભાઈ વરજીવન પ્રાદના દ્વારા દર્શાવી છે એ સમુદ્દેશ કરતાં આનન્દ યાય છે.

૨. આ સન્માનપત્ર અન્યત્ર સાનુવાદ મુદ્રિત છે.

પ્રકારભેદ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ ગાયત્રી ઉપર લાખ્ય રચીને તે દ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે કે ગાયત્રીમાં ખીજત્વે 'શક્તીસૈકતાત્પર્ય'નું જ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે જ વસ્તુની વિશેષતઃ પ્રકાશક 'ગાયત્રીકારિકા' શ્રીગુણાંધજીએ લખી છે, અને તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ વિવરણ લખીને વિસ્તારથી જીદાપોદ કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે વેદનો જ સાર પુષ્ટિમાર્ગ છે. આ 'ગાયત્રીલાખ્ય'ની તે ઉપરના સર્વ સાહિત્યે અને ગુર્જરાનુવાદે સહિત તથા આદ્યતિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે, તેથી જેમને તે વિષે જ્ઞાતાસાવિશેષ હોય તેમણે તે વાચીને સ્વનિશ્ચય કરી લેવો. ઉપનિષદમાં પણ ગાયત્રીગીત બ્રહ્મવાદનું જ નિરૂપણ છે. આપણા પ્રતિ ઉપનિષદિપયક પણ એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે શાંકરમાન્ય દશ મુખ્ય ઉપનિષદોમાં સામાન્યરીત્યા માયાવાદનું અને માંડૂયોપનિષદમાં તે વિશેષતઃ માયાવાદનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, આ ઉપનિષદની શંકરાચાર્યના દાદાગુરુ-એટલે કે સન્્યાસીઓ પરણુતા ન હોવાથી તેમના ગુરુ ગોવિંદાચાર્યના પણ વિદ્યાગુરુ-ગૌડપાદાચાર્યે કારિકા લખેલી હોવાથી રા.તેલીવાદાએ જણાવ્યા પ્રમાણે શાંકરો આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે ગૌડપાદની કારિકામાં માયાવાદ જ્ઞવબ્રહ્મવાદ અને નિરાકારબ્રહ્મવાદ નિરૂપ્યો છે, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ માંડૂયોપનિષદની નિજ 'દીપિકા'માં ગૌડપાદની કારિકાનો અને શાંકર-લાખ્યનો પરસ્પર વિરોધ દર્શાવીને એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ગૌડપાદની કારિકાઓમાં પણ માયા-વાદને સ્થાન નથી, પરંતુ સર્વે ઉપનિષદો બ્રહ્મવાદનું જ નિરૂપણ કરે છે. આશય બ્રહ્મ નીચું પડે અને આશ્રિત માંયા તદુપરિ આરોહી નિજેન્છાનુસાર બ્રહ્મને બ્રમાવે છે એમ ઉપનિષદોનો આશય નથી, પરંતુ ઉપનિષદોનું બ્રહ્મ એવું છે કે જે માયાસદૃશ અનંત આશ્રિત શક્તિઓને સ્વાધીન રાખીને લીલાએ પરિણમે છે. 'માંડૂક્ય' ઉપનિષત સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી 'નૃસિંહતાપનીય' ઉપનિષત છે. આ ઉલ્લેખ ઉપનિષદમાં તુરીયાનું નિરૂપણ છે, તેથી 'નૃસિંહતાપનીય' ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ 'દીપિકા' દીપાવી દર્શાવ્યું છે કે તેમાં પણ માયાવાદનો ગંધ નથી. શાસ્ત્રીજી રમાનાથે આ ઉલ્લેખે ઉપનિ-પદોની દીપિકાઓ મુદ્રિત કરી છે. આ વિના 'બ્રહ્મોપનિષદર્થસંગ્રહ' તથા 'કૈવલ્યોપનિષદર્થસંગ્રહ' પણ પુષ્ટિભક્તિમુધામાં મુદ્રિત છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીની અન્ય પણ કૃતિનો ઉપન્યાસ વારંવાર દૃષ્ટિપથ થાય છે, 'જોદોગ્ય'ની પણ આપશ્રીની દીપિકા છે, અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષતપ્રતિપાદ છે કે તદ્વિરુદ્ધ છે તેનો મિથ્યાજલ્પ નહિ કરતાં આ સાહિત્યનું અધ્યયન કરીને પુષ્ટિમાર્ગમાં વેદનો વિરોધ છે કે સ્વારસ્ય છે તેની તુલના કરવી વાસ્તવિક થઈ પડશે.

ગીતાજી અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની પિતૃવ્યશ્રીનગરાજકૃત 'અમૃતતરંગિણી'ના પ્રારંભમાં અને અન્તમાં તુલનાત્મક લેખ લખીને સિદ્ધ કર્યું છે કે દ્વિતીય ગીતાપ્રસ્થાનમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગ જ પ્રધાનત્વે ઉપદિષ્ટ છે, શ્રીપુરુષોત્તમજીના પિતૃવ્ય શ્રીનગરાજજીએ ગીતાપરિ 'અમૃતતરંગિણી' નામની ટીકા લખી છે તેના આરંભમાં મર્મમય ઉપોદ્ધાત લખીને શ્રીગીતાજીનું પણ પરમતાત્પર્ય પુષ્ટિમાર્ગ-માં જ છે એમ સર્વ મતનો ઉપન્યાસ અને સમીક્ષા કરીને જેમ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ દર્શાવ્યું છે તેમ જ ગીતાના અન્તિમપ્રાય 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય' સ્લોક ઉપરના 'ન્યાસાદેશ'સ્લોકની શ્રીગુણાંધજીની વિવૃત્તિ વિવરીને સ્પષ્ટ સિદ્ધ કર્યું છે કે ગીતાનું પણ પર્યવસાન પુષ્ટિમાર્ગમાં જ છે. આ ગીતા-ટીકા પં રત્નગોપાલભટ્ટજીએ પચિસેક વર્ષપર શ્રીપુરુષોત્તમજીના નામથી કાશીમાં મુદ્રિત કરી હતી.

મીમાંસા અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પૂર્વમીમાંસાના પ્રાખ્ય 'ભાવાર્થપાદલાખ્ય'નું પણ વિવરણ કર્યું છે. અમે પૂર્વ, અમે ઉત્તર, અમે પ્રાચીન, અમે અર્વાચીન, અમે પ્રાચ્ય અમે નવ્ય, એમ પૂર્વમીમાંસાનો અને ઉત્તરમીમાંસાનો વેદાર્થત્વે પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. પૂર્વ વિના ઉત્તરનો

સંભવ નથી, તેમ જ પૂર્વ પણ ઉત્તરની અપેક્ષા રાખે છે. જેમ મીમાંસામાં પૂર્વ અને ઉત્તર ભેદ છે તેમ શુદ્ધદ્વિતીયવાદમાં પણ 'સાંપ્રદાયિક' અને 'નવ્ય' એમ બે શાખા છે, તેમાં 'નવ્ય'નો આરંભ શ્રીપુરુષોત્તમજીથી થાય છે. વ્યાકરણ, ન્યાય, વૈશેષિક સાંખ્ય, યોગ, અક્ષરકાર એ સર્વમાં પણ સંપ્રદાય અને નવ્ય એમ ભેદ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. પૂર્વમીમાંસાના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ 'લાવાર્ય પાદ'ના લાખ્યનું વિવરણ કરીને લઘુમતથી અને પ્રભાકરમતથી સ્વસિદ્ધાન્તની લિન્નતા દર્શાવીને ભાદ્રે ભૂલ્યા પ્રભાકરો પ્રસ્મર્યા એમ સ્પષ્ટ થયું છે. ઉત્તરમીમાંસા ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ અંધ-ત્રથી પ્રસિદ્ધ કરી છે. અધિકારણુમાત્રામાં પ્રત્યેક અધિકરણુનો સાર આપ્યો છે, તેમાં પણ સંશયખીજનો અને સંગતિનો પ્રકાર કાંઈ પણ ટીકાકાર શ્રીપુરુષોત્તમજીવદ્ નિરૂપતા નથી. 'ભાવપ્રકાશિક'-નામની ષલસૂત્રવૃત્તિ શ્રીપુરુષોત્તમજીના વિદ્યાગુરુ શ્રીમૃણ્મયદ્રજીએ પ્રથમ આરંભેલી તેની પણ સશુદ્ધિવૃદ્ધિ સમાપ્તિ તો શ્રીપુરુષોત્તમજીએ જ કરી, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પ્રતિષ્ઠા-અને તેથી કરીને સકલ સંપ્રદાયની પણ પ્રતિષ્ઠા-'અણુભાષ્યપ્રકાશ' નામનો તેમનો ઉત્તમોત્તમ અંથ સિદ્ધ કરે છે. આ મહાઅંથમાં અણુભાષ્યના વ્યાખ્યાનમાત્રથી સતોપ ન માનતાં પ્રત્યધિકરણને અંતે પ્રાપ્ત સર્વ ભાષ્યનો ઉપન્યાસ અને સમીક્ષા કરીને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના અર્થની સરલતા અને સ્વાભાવિકતા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સિદ્ધ કરી આપી છે, અને તેથી જે જે દેશમાં અને જે જે ક્ષેત્રમાં ષલસૂત્રનું અધ્યયન થાય છે અને થશે તેની સંપૂર્ણિ આ 'ભાષ્યપ્રકાશ' વિના કદાપિ થઈ શકશે જ નહિ. આ 'પ્રકાશ'નામનો અંથ માત્ર 'આર દ્વિત્વ' વચ્ચે જ વંચાય તેવો નથી, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાસુમાત્રે તેનો સમાશ્રય કર્યા વિના ગત્યન્તર જ નથી. સરકારી ફેળવણીખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી બોમ્બે સંસ્કૃત સિરિઝમાં 'અણુભાષ્ય' ના પ્રકાશક મારા સન્નિમિત્ર વે. શા. સં. પાઠકશાસ્ત્રી મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરે છે કે ષલસૂત્ર ઉપર પ્રકાશ જેવા અંથનું દર્શન અદ્વાપિ પંડિતોને થયું નથી. આ પાઠકશાસ્ત્રી આસ્કરમાર્ત શાંકર વિદ્વાન છે, અને તે પંડિત શ્રીપુરુષોત્તમજી વિષે જે અભિપ્રાય પ્રકટ ઉચ્ચારે છે, તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વતાનું ભાન આપને કાંઈક અંશે થશે એમ હું માનું છું, કારણકે 'પ્રકાશ' માં શાસ્ત્રાર્થ અધ્યાયાર્થ પાદાર્થ અધિકરણાર્થ સૂત્રાર્થ અને અક્ષરાર્થ એની તો નિપુણતાથી સંગતિપૂર્વક દર્શાવ્યા છે કે ષલસૂત્ર ઉપરના અંથોમાં 'પ્રકાશ' સદૈવ અદ્વિતીય જ રહેશે. આપણા સંપ્રદાયમાં શ્રીનૃસિંહની, શ્રીરામનની અને શ્રીરામચંદ્રજીની એમ ત્રણ જયન્તી સ્વીકારાય છે. શ્રીમૃણુ તો સાક્ષાદ્ અવતારી હોવાથી તેમનો પ્રાદુર્ભાવોત્સવ મનાય છે અને તે જ પ્રકારે શ્રીમદ્દયાર્પયરણુનો પણ પ્રાદુર્ભાવમહોત્સવ સ્વીકારાય છે. અંગી શ્રીમદ્દાપ્રભુજીમાં અંગમૂત તેમના શુદ્ધ વંશમાત્રનો સમાવેશ થઈ જવાથી લિલ્લિલ જયન્તીનો અવકાશ જ પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી, તથાપિ આવતે વર્ષે આ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ઉત્સવાર્થે આપણે મક્ષીએ તત્પ્રાદ્ શ્રીપુરુષોત્તમજીના આ ઉત્તમોત્તમ 'પ્રકાશ' અંથમાંથી એક પણ પાદનું ભાષાંતર કાંઈ ધનિક ગોસ્વામી વા વૈષ્ણવ દ્વારાને 'ભાષ્યપ્રકાશ'નું અધ્યયન આપણને મુગમ કરી આપે એવી આશા હું અવ સ્થિત્ય દર્શાવું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય આ યુગ અધ્યયનાધ્યાપનનો છે. ભાદુતી શાસ્ત્રીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહેવાનો હવે સમય રહ્યો નથી.

શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

વેદ ગીતા અને ચત્ર ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીના સાહિત્યવિષયક કાંઈ જ્ઞાન આપ સર્વને પ્રાપ્ત થયું, હવે ચતુર્થ પ્રધાન શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ જે સાહિત્ય રચ્યું છે તે વિશે હું કાંઈક કહું છું. બીજા વૈદાન્તિકો શ્રીમદ્ભાગવતને ચતુર્થપ્રધાનત્વે સ્વીકારતા નથી, તેથી 'શ્રીમદ્ભાગવત-વિષયકચંદ્રનિરાસવાદ'નામનો અંથ લખીને શ્રીમદ્ભાગવતની ચતુર્થ પ્રધાનત્વે યોગ્યતા શ્રીપુરુષોત્તમ-

છએ સાધી છે. શ્રીમદ્ભાગવતના સપ્ત અર્થમાંથી ચતુષ્ઠી શ્રીમદ્ભાગવતના 'તત્ત્વદીપ-
નિબંધ'માં, અને શિષ્ટા અર્થમાંથી શ્રીમદ્ભાગવતોપરિ તેમના 'શ્રીસુખોદિની'નામના ભાષ્યમાં નિરૂપી
છે. 'તત્ત્વદીપનિબંધ'ના 'પ્રકાશ' ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમછએ 'આવરણભંગ' નામની ટીકા પંચમ સ્કંધ-
પર્યંત કરીને 'પ્રકાશ'ના અભાવમાં પણ સ્કંધથી સમાપ્તિપર્યંત શ્રીમદ્ભાગવતના 'ભાગવતાર્થ-
નિબંધ' ઉપર 'યોજના' નામની ટીકા શ્રીપુરુષોત્તમછએ કરીને નિબંધનું વાચન સરલ કરી આપ્યું
છે. શ્રીસુખોદિનીના પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય દશમ અને એકાદશના ચાર અધ્યાય ઉપર પણ
શ્રીપુરુષોત્તમના 'પ્રકાશ' વિના મૂલ ગ્રંથનું યથાર્થ જ્ઞાન અશક્યપ્રાય છે. શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરનું
શ્રીમદ્ભાગવતનું ભાષ્ય યદ્યપિ 'શ્રીસુખોદિની' કહેવાય છે, તથાપિ તેનો આશય અતીવ ગંભીર
હોવાથી તે 'પ્રકાશ'ના અભાવમાં તે વસ્તુતઃ દુર્બોધિની જ રહે છે. આ પ્રકારે વેદ ગીતા સૂત્ર અને
ભાગવતપર્યંતના ચારે પ્રસ્થાન ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમના પરિશ્રમ આપણા ઉપકારને અર્થે જે થયો
છે તેનું સાક્ષ્ય તે ત્યારે જ કે જ્યારે આપણે તેનો આસ્વાદ લઈએ અને અન્ય સર્વને પણ લેવ-
રાવીએ. હું આપને અત્ર રમરણ કરાવું કે આપણો સંપ્રદાય ભોગનો સર્વથા નથી તે વૈશ્વંતર્ય લેખશે.

સ્વતંત્ર પ્રકરણગ્રંથો અને શ્રીપુરુષોત્તમના.

સ્વતંત્ર પ્રકરણ ગ્રંથો ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમના સાહિત્ય ન્યૂન નથી. તેમની પોડશ
ગ્રંથ ઉપરની વિવૃતિઓ ભાઈ તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. એવી વિવૃતિ વિના નમામિ યમુના-
મહમનું પણ અર્થજ્ઞાન અશક્યપ્રાય છે. આ સર્વ ગ્રંથોની શૈલી પ્રમાણમાર્ગીય હોવાથી અન્ય
સાંપ્રદાયિકોને પણ આપણાં સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન શ્રીપુરુષોત્તમના ગ્રંથોથી જેવું સરલ થઈ જાય છે
તેવું અન્ય કોઈની પણ ટીકાથી થઈ શકતું નથી એમ કહેવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ
નથી. આપણા શ્રીપુષ્ટિસંપ્રદાયમાં જેમ સેવ્યસ્વરૂપ યુગલ છે, જેમ કોઈક કોલેજમાં પ્રિન્સિપલ,
Joint હોય છે, તેમ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદમાં ભાષ્યકારનું પણ યુગલ છે, ભાષ્યકાર joint છે, અર્થાત્
'અણુભાષ્ય'ના શિષ્ટ ૧૫ અધ્યાયનું ભાષ્ય શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય કુમાર શ્રીવિદ્યેશ્વરચરણે કર્યું છે,
તેથી સંપ્રદાયમાં શ્રીવિદ્યેશ્વરચરણ પણ ભાષ્યકારત્વે 'આચાર્ય' લેખાય છે, આથી શ્રીપુરુષોત્તમછએ
શ્રીવિદ્યેશ્વરચરણના 'વિદ્વન્મંડન' 'લક્ષ્મિદંસ' ઇત્યાદિ ગ્રંથોપરિ 'સુવર્ણસૂત્ર' અને 'તીર્થ' તેમ જ
'વિવેક' ઇત્યાદિ ટીકાગ્રંથો રચ્યા છે. 'લક્ષ્મિદંસ' ઉપર શ્રીરઘુનાથજીની 'લક્ષ્મિતરંગિણી' વિવૃતિ
ઉપર જેમ શ્રીપુરુષોત્તમછએ 'તીર્થ' અને 'વિવેક' એમ ટીકાઓ રચી તેમ જ શ્રીગુણસાધના
'વલ્લભાષ્ટક' ની શ્રીગોકુલનાથજીની 'વિવૃતિ' ઉપર પણ ટીકા રચીને શ્રીગુણસાધના સમ બાલકો
પ્રતિ પણ નિજ આદર દર્શાવીને જગદને દર્શાવી આપ્યું છે કે શ્રીવિદ્યેશ્વરના પુત્રો પણ
સુયોગ્ય જ હતા.

સ્વતંત્ર વાદગ્રંથો.

અત્રપર્યંત મેં શ્રીપુરુષોત્તમના ટીકાગ્રંથો વિષે કહ્યું. હવે શ્રીપુરુષોત્તમના સ્વતંત્ર ગ્રંથો
વિષે બે અક્ષર કહું છું. અંશો નાનાવ્યપદેશાત્ સૂત્રમાં જીવતે બ્રહ્મનો અંશ કથ્યો અને ભાષ્યમાં તેમ જ
પ્રકાશમાં જીવનું અંશત્વ સ્ફુટ કર્યું તથાપિ વક્તવ્યવિશેષ હોવાથી પ્રકરણત્વે શ્રીપુરુષોત્તમના વાદગ્રંથ
કરીને સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતના કઠિન ભાગનું સ્પષ્ટીકરણ વાદિપ્રતિવાદિન્યાયે કરી આપ્યું છે. આવા
વાદગ્રંથમાંથી માત્ર કેટલાકનું જ મુદ્રણ 'વાદવલ્લિ'માં તે થયેલું છે. 'પ્રહસ્ત' 'પંડિતકરભિન્નિપાત્ર'
ઇત્યાદિ વાદગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયાના છે. આ કોટિના ગ્રંથોમાં ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ 'પ્રસ્થાનરત્નાકર'
છે. 'સર્વદર્શનસંગ્રહ'માં પ્રત્યેક દર્શનનો પ્રયત્ન સાર આપવામાં આવ્યો છે, જ્યારે 'પ્રસ્થાન-
રત્નાકર'માં પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફક્ત એમ ચતુર્ધા વિષયભેદે વસ્તુવિચાર થયેલો છે. અતંત-

કુળુપડિત આ વાદ્યન્ય વાચે અને એ ગ્રન્થના જેવો ખીજો એક પણ ગ્રન્થ કોઈ પણ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં છે એમ જો સિદ્ધ કરી આપે તો તેનું અસ્ત્ર અને મારી સ્મરુ, આ કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે આવા સુનિપુણ ગ્રન્થો આપણા સંપ્રદાયમાં વિદ્યમાન છે તથાપિ અધ્યયનાધ્યાપન બહુ શિથિલ થઈ જવાથી તેનો ઉચિત લાભ કોઈ લેતું નથી. લીલાવદ્દ જેમ જ્ઞાન પણ દશપ્રકારક છે એવું અન્ય કયા સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે? માત્ર ‘પ્રસ્થાનરત્નાકર’ને જ સંપ્રદાયનો પ્રતિનિધિમય માનીને કેવલ તેનું જ પરિશીલન કરવામાં આવે તો બહુ જ સ્વલ્પ સમયમાં સર્વ આસ્તિકનાસ્તિક દર્શનનું સલક્ષણપ્રમાણુક જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, તેથી જેમને ‘અણુભાષ્યપ્રકાશ’ વિચારવાનો અવકાશ ન હોય તેમણે પણ આ ‘પ્રસ્થાનરત્નાકર’ ગ્રન્થ વાચવાજેટલો તો અવકાશ પ્રાપ્ત કરવો ઉચિત જ છે, કારણ કે સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થોમાં પ્રથમ સ્થાન ‘પ્રકાશ’ને અને દ્વિતીય જ સ્થાન આ ‘પ્રસ્થાનરત્નાકર’ને છે. ‘પ્રકાશ’નું મૂલ્ય પચ્ચવિંશતિ મુદ્રિકા છે, જ્યારે ‘પ્રસ્થાનરત્નાકર’નું મૂલ્ય માત્ર અર્ધમુદ્રિકા છે. આથી સાધારણસ્થિતિનો પણ જીતાસુ આ ગ્રન્થ પ્રાપ્ત કરીને ધારે તો તે ઉત્તમ ગ્રંથસ્થ વિજ્ઞાનનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. અત્રપર્યંત શ્રીપુરુષોત્તમજીના ટીકાગ્રન્થ અને સ્વતંત્રગ્રન્થનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું, અને પ્રમાણુગ્રંથની સંખ્યા અને વ્યાપકતા પ્રદર્શિત કરી. હવે શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રન્થમાં વૈદુષ્યનો જે સમુત્કર્ષ પ્રતીત થાય છે તેનું કાંઈક નિરૂપણ કરું છું કે જેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનું વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-અદ્વિતીયજે એમ આપ સર્વનો નિશ્ચય થાય.

મતદર્શનોની તુલનાત્મક સમીક્ષા.

પ્રમાણુવિચાર.

પ્રમાણુપ્રમેયસાધન અને ફલથી ગ્રન્થકારનું વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-નિર્ણયિત થઈ શકે છે. ચાર્વાક કેવલ પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણુ માનેછે, અને તેનું પ્રમેય પ્રત્યક્ષગમ્ય જ હોવાથી, યદ્યપિ ચાર્વાક બૃહસ્પતિનો અવતાર ગણાય છે તથાપિ, આપણા અંતઃકરણમાં તેના સિદ્ધાન્ત વિષે આદર થઈ શકતો નથી. ચાર્વાકનો કોઈ પણ મૂલ ગ્રન્થ યદ્યપિ અદ્યપિ ઉપલબ્ધ થયો નથી, તથાપિ ‘સર્વદર્શનસંગ્રહાદિ’ માં તે મતનો ઉપન્યાસ સંતોષકારક હોવાથી ચાર્વાક મત વિષે આપણને પર્યાપ્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુની ગતિ ક્યાંપર્યંત હોઈ શકે? ચાર્વાકને આથી પૃથ્વીદિ મહાભૂત-પર્યંતના જ્ઞાનમાં જ સંતોષ માની લેવો પડ્યો. બૌદ્ધ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુમા અનુમાનપ્રમાણુની પૂર્તિ કરી અને પ્રમેય પંચ બુદ્ધિપર્યંત સ્વીકાર્યું, તથાપિ પરમાત્મપર્યંત ગતિ કરવાને તે દર્શનમાં કાંઈ પણ સામગ્રી નથી. સાંખ્યદર્શનમાં યદ્યપિ તૃતીય શબ્દપ્રમાણુ સ્વીકારાયું, તથાપિ તે ‘શબ્દપ્રમાણુનું’ સ્થાન પ્રત્યક્ષની અને અનુમાનની નીચે હોવાથી ક્ષુતેસ્તુ શબ્દમૂલદ્વાત્ ઇત્યાદિ બલસૂત્ર વાચવાથી આપણને જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંખ્યદર્શનમાં થઈ શકતો નથી, તેનું પ્રમેય પણ પ્રકૃતિપુરુષપર્યંત જ હોવાથી સાક્ષાદ્બલપર્યંત તે દર્શન પણ ગમન કરી શકતું નથી. પ્રત્યક્ષથી અને અનુમાનથી શબ્દપ્રમાણુ ઐક્ય છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પણ નિગમ-ને અનુકૂલ હોય તો જ પ્રત્યક્ષાદિના પ્રમાણુત્વે અંગીકાર શુદ્ધાદૈત્વબલવાદગ્રંથોમાં છે, અને તેથી ‘વેદો નારાયણઃ સાક્ષાદ્’ ‘વેદૈષ્ઠ સંધરદમેય વેદઃ’ ‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ’ ઇત્યાદિનું અવલંબન શુદ્ધાદૈત્વ બલવાદમાં અક્ષરચઃ થાય છે. પ્રત્યક્ષાદિના પ્રામાણ્યને અર્થે અંતઃકરણ શુદ્ધસત્ત્વસ્વરૂપ વસુદેવાત્મક થઈ જતું જોઈએ. બુદ્ધિન્તર શુદ્ધ ન હોય તત્રપર્યંત પ્રમાણુમાં અપ્રમાણુની અને અપ્રમાણુમાં પ્રમાણુની ભ્રાંતિ પણ સંભવે છે. સાક્ષાદ્ બૃહસ્પતિ સાક્ષાદ્ બુદ્ધાવતાર સાક્ષાદ્ ઋષભાવતાર અને સાક્ષાત્ કપિલાવતાર પણ જો વેદથી વિરુદ્ધ એણુમાત્ર પણ આઠા કરે તો તે મતનો અંગીકાર ચાર્વાકમાં થઈ શકતો નથી. આ દૃષ્ટિબિંદુથી

જોતાં આર્થવર્ત્તનું લક્ષણ નિગમાનુસારિત્વ છે. 'પ્રસ્થાનરત્નાકર' ગ્રંથના આરંભના ૫૦ પત્રપર્યન્ત પ્રમાણની જે પરીક્ષા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કરી છે તેનું અવગાહન કરવાથી પ્રમાણુતઃ શ્રીપુરુષોત્તમજીનું આસ્તિક વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-અદ્વિતીય છે એમ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

પ્રમેયવિચાર.

હવે પ્રમેય પ્રતિ દષ્ટિ કરીએ, ઇતર દર્શનનું પ્રમેય મહાભૂત, દેહ ઇન્દ્રિય પ્રાણ મન અહંકાર બુદ્ધિ ચિત્ત પ્રકૃતિ અથવા પુરુષ પર્યંત હોય છે, જ્યારે શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે. આથી ઋણં કૃત્વા ઘૃતં પિવેત્, સર્વં શૂન્યમ્, સર્વં દુઃખમ્, સર્વં તુચ્છમ્, સર્વં ક્ષણિકમ્ ઇત્યાદિ પ્રમેયથી અતીવ વિલક્ષણ, પ્રકૃતિથી અને પુરુષથી પણ અતીવ વિચ્છેદ, ચદ-ક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ ઇત્યાદિમુક્ત અક્ષરબ્રહ્મ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય છે, અને આ બ્રહ્મ પણ અવિદ્યા માયા અદૃષ્ટ ઇત્યાદિથી અત્યંત વિનિર્મુક્ત છે. વેદપ્રતિપાદ અક્ષરથી પણ અતીત પરબ્રહ્મની પણ પ્રાપ્તિનો પ્રકાર વ્રહ્મવિદાન્નેતિ પરમ્ શ્રુત્યુક્ત દિશાએ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદે આદર્શો છે, તેથી વસ્તુતઃ આ બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય કેવલ આનંદાત્મક આનંદમય શુદ્ધ બ્રહ્મ છે.

સાધનવિચાર.

સાધનની દષ્ટિએ કેટલાંક દર્શન 'ઋણુપૂર્વક ધૃતપાન'નો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક શારીર તપનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક અગ્નિહોત્રાદિનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક વિવેકાદિનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક યમ-નિયમાદિનો ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદ નિષ્કામ કર્મ અપાંડ શુદ્ધ અદ્વૈતજ્ઞાન, ઉપાસના, સાધનભક્તિ અને ફલભક્તિ એમ ક્રમ દર્શાવે છે, તેથી સાધનદષ્ટિએ પણ સકામથી ભિન્ન નિષ્કામ કર્મપૂર્વક તામસાદિ સમુદાય જ્ઞાનથી ભિન્ન ગુણાતીત માહાત્મ્યજ્ઞાન અંગત્વે આ સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન પણ પૂર્વાંગત્વે જ સ્વીકારવામાં આવે છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન પણ પૂર્વાંગમાત્ર છે, અન્યથા ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિ તેવું થાય, તેથી માહાત્મ્યજ્ઞાનમાત્રથી પણ સતોષ નહિ મળી જોતાં સુદૃઢ સર્વતોષિક સ્નેહ પ્રભુમાં ધારણ કરવાનો ઉપદેશ બ્રહ્મવાદ કરે છે, અર્થાત્ સાધનક્ષાથી પણ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદમાં પ્રભુગામી સ્નેહનો ઉપદેશ હોવાથી આ દર્શન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

ફલવિચાર.

ફલવિચારથી જોતાં પણ જ્યારે અન્ય દાર્શનિકો સ્વર્ગાદિ લોકમાં ગમન સ્વીકારે છે, અથવા દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિમાત્ર ફલત્વે સ્વીકારે છે, ત્યારે તેમ ન સ્વીકારતાં શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદમાં કેવલ જ્ઞાનીનું બ્રહ્મમાં સાધુજન્ય સ્વીકાર્યું છે, જ્ઞાનિભક્તની તો અક્ષરાતીત પરતઃપર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ 'ઋત્વો અક્ષરે પરમે વ્યોમનૂ' ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત માર્ગે સ્વીકારાર્થ છે, અને કેવલ અનન્ય ભક્તનો તો સદાસર્વદા શ્રીકૃષ્ણમાં ગોપીવદ્ વિહાર સ્વીકારાયો છે. જે દર્શનમાં વેદ જ મુખ્ય અરે કેવલ પ્રમાણુ છે, જે દર્શનમાં અક્ષરબ્રહ્મથી પણ અતીત પરબ્રહ્મ પ્રમેય છે, જે દર્શનમાં જ્ઞાનોત્તર ભગવદ્દરશૈકપ્રાપ્ત્ય શુદ્ધ સ્નેહ સાધન છે, અને જે દર્શનમાં 'યથાક્રમ અક્ષરબ્રહ્મ વા પરબ્રહ્મ ફલ છે તે દર્શનની ઉત્તમતા અને તે ઉત્તમ દર્શનના ઉપપાદક શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદ્વિતીય વિદ્વતા આપ સર્વેને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થઈ શકે તેમ છે, તથાપિ કેટલાંક લક્ષણ નિરૂપીને હું મારા ભાષણનો ઉપસંહાર કરીશ.

બુદ્ધિનો ત્રિવિશાલતા અને હૃદયની ગહનતા.

શ્રીપુરુષોત્તમજીની દષ્ટિ સંકુચિત નથી પરંતુ વિશાલ છે. કેટલેક દર્શનમાં બુદ્ધિની વિશાલતા હોય છે તથાપિ હૃદયની ગહનતા હોતી નથી, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના જ્ઞાનભક્તિપ્રથીમાં બુદ્ધિની ત્રિવિશાલતા અને વિશાલતા અને હૃદયની ગહનતા અક્ષરે અક્ષરે પ્રતીત થાય છે, જે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સાંગોપાંગ વેદોપવેદ પ્રામાણ્યત્વે સ્વીકાર્યો, તે શ્રીપુરુષોત્તમજીના અન્યનું

એક પત્રમાત્ર વાચવાથી અસંખ્ય શ્રુતિનો ઉપન્યાસ દષ્ટિગોચર થાય છે, અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજી શ્રુતિસંપન્ન હતા એટલું જ નહિ પરંતુ મન્વાદિસ્મૃતિ પણ શ્રુતિને જ અનુકૂલ હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં વેદાનુકૂલ મન્વાદિ સ્મૃતિનો પણ ઉપન્યાસ વારંવાર દષ્ટિગોચર થયા કરે છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીનું સ્મૃતિમાં વદુષ્ય-વિદ્વતા-કેવલ 'દ્રવ્યશુદ્ધિ' ગ્રંથના વાચનથી ક્લી શકાય એમ છે, તેમાં આધુનિક લાદીપર લાગતી ચીની પ્રભૃતિનો પણ વિચાર પ્રમાણપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે ! આ પ્રસ્તાવમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી કેટલાક ગ્રંથોનાં નામ આપે છે, જે ગ્રંથોનાં દર્શન મને પણ અદાવધિ થયાં નથી. આપણે ત્યાં શ્રીમદ્ભાગવતનો સ્વીકાર ચતુર્થપ્રસ્થાનત્વે થયેલો હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં વેદના ઉપન્યાસ ઇતિહાસપુરાણનાં ઉપપુરાણનાં અને તંત્રોનાં પણ પ્રમાણનો ઉપન્યાસ એટલો જ દષ્ટિગોચર થાય છે. આપણા સંપ્રદાયમાં જે સેવાપ્રકાર પ્રચલિત છે તે શ્રુતિમૂલક અને તંત્રમૂલક પણ હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજી સાત્ત્વતંત્રમાં અત્યંત નિષ્ણાત હતા, અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં શ્રુતિના, સ્મૃતિના ઇતિહાસપુરાણોપપુરાણના અને નારદપંચરાત્રાદિ તંત્રના પણ ઉપન્યાસ વારંવાર દષ્ટિપથ થાય છે. શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનો સમુત્કર્ષ શાસ્ત્રદષ્ટિએ સિદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલા ઉપપાદક શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં અસ્તિક નાસ્તિક ઉભયે દર્શનનો યથાર્થ ઉપન્યાસ હોય એમાં આશ્ચર્ય જ નથી. યદ્યપિ શ્રીપુરુષોત્તમજીના સમસ્ત ગ્રંથો અદાપિ ઉપલબ્ધ થયા નથી, તથાપિ આખ્યાયિકાથી તેમના ગ્રંથોનું પૂર નવલક્ષ્યલોકેટલું જણાય છે. આ શ્રીગોસ્વામી પુરુષોત્તમજી ઉપકાલમાં સ્નાનાદિક કરીને મંગલાથી રાત્રીભોગપર્યંતની સેવા પહોંચીને સુરતથી અતિસમીપ દુર્વાસક્ષેત્રમાં(કુમસમાં)ગિરાજીને ગ્રંથનિરીક્ષણ કરતા, અને સાંજે સન્ધ્યાર્તિકાસમયે યુનઃ પ્રભુસમીપ ઉપસ્થિત થઈ જતા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ નામસેવાને અર્થે દુર્વાસક્ષેત્રનું વરણ કર્યું, તેમાં પણ મને તો એવો આશય જણાય છે કે સત્યનો શોધ દુર્વાસાના જોડલા સદામહે કરીને અસત્યનો અત્યંત નિગ્રહ કરવો. સુરતથી કુમસ પધારતાં વાહનમાં પણ વાચી શકાય એવાં પુસ્તકો શ્રીપુરુષોત્તમજી બહુ જ પરિશ્રમપૂર્વક સિદ્ધ કરાવતા, અને અદાવધિ સુરતના પુસ્તકાલયમાં તેવાં પુસ્તકોનાં દર્શન થાય છે.

દર્શનકિત્વે ખ્યાતિ.

પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીની વાસ્તવિક ખ્યાતિ ઉત્તમોત્તમ દર્શનકિત્વે છે. આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં પાણિન્યાદિના દર્શનનો ઉપન્યાસ હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ચાર્વાકાદિદર્શનિકાનો પણ ઉપન્યાસ દષ્ટિગોચર થાય છે, જેમ અન્ય દર્શનોમાં 'પ્રાચ્યઃ' અને 'નવ્યાઃ'—'પ્રાચીન' અને 'અર્વાચીન' પદ્ધતિએ વિચાર કરનારા—એમ ભેદ દષ્ટિપથ થાય છે, તેવો જ ભેદ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદમાં પણ સિદ્ધ કરીને ઉત્પાદક શ્રીમદ્ભ્રમજીથી આરંભીને નિઃપિતૃપર્યંતના ગોસ્વામી બાલો સાંપ્રદાયિક વિદ્વાન્ હતા એમ તેમણે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. શુદ્ધાદૈત સંપ્રદાયમાં ફલોન્મુખ વા ફલરૂપ સંન્યાસનું મહત્ત્વ કેવલ શ્રીવક્ષભાચાર્યજીએ જ કર્યું, તદનન્તર અદાવધિના ગોસ્વામિબાલકોએ ગૃહસ્થાશ્રમ જ સ્વીકાર્યો છે, આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ વિના આ ક્ષણમાં ભક્તિમાર્ગીય મુખ્ય સંન્યાસ સંભવતો નથી એમ શ્રીવક્ષભાચાર્યજીએ જ 'સંન્યાસનિર્ણય' માં 'સક્રયાસઘરણં મક્તાઘન્યયા પતિતો મયેત્' ઇત્યાદિએ નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભક્તિમાર્ગીય રિયતિ સિદ્ધ કરીને વ્યસનપર્યંતનાં સાધન પરિપક્વ કરીને સ્વયં પરિપક્વ થયેલા ભક્તને અર્થે પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ સંન્યાસની આદ્ય છે જ, અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગમાં સંન્યાસનો વિરોધ છે એમ માન્યતા અર્ધદૃષ્ટ બ્રાહ્મણોની જ છે.

શ્રીમદ્ભ્રમજીની વિરક્તાતા.

શ્રીવક્ષભાચાર્યજીનું જીવન વિરક્ત અને કેવલ નિઃસ્વાર્થ હતું. આપના સમક્ષ શ્રીમદ્ભ્રમજીનું ચિત્ર ગિરાજે છે તેનાં દર્શન કરવાથી આપ ભોઈ શકો કે શ્રીમદ્ભાચાર્યચરણે કેવલ મેલ

ધોતીઉપરણા ધર્યા છે, તેમના શ્રીકંઠમાં હીરામોતીની માલાઓ નથી, પરંતુ કેવલ તુલસીની માલા છે, તેઓશ્રીએ અડેલાદિ નિજ સ્થાનમાં 'આ ગૃહ ખમ્ભ'પટ્ટીવાર દીક્ષિત વલ્લભભટ્ટ લક્ષ્મણ-ભટ્ટનું છે' એમ ફલક કદાપિ માર્યું હતું નહિ, પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગીય સન્યાસનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાની તીવ્ર વૃત્તિથી નિજ પર્યુક્ટીને પણ અમિસાત્ કરી દીધી હતી. ઘસુધૈય કુટુંબકમ્માં જે વિશાલતાનું જ્ઞાન થાય છે તે વિશાલતા આદરીને તેઓશ્રીએ ભક્તિમાર્ગીય પૂર્ણ ત્યાગનો અંગીકાર કર્યો હતો. શ્રીમદાપ્રભુજી પછી શ્રીગુસાંધજીનો જે ગૃહસ્થાશ્રમ હતો તે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ હતો, એટલે કે તે ગૃહસ્થાશ્રમ પણ સર્વથા ભોગપ્રધાન ન જ હતો, પરંતુ કેવલ ભગવત્સેવાસાધક હતો. 'ભગવત્સેવા નહિ કરે અને બહિર્મુખ થશે તો સર્વથા કાલ તમારું' પણ ભક્ષણ કરશે' આ શિક્ષા'લોક-નું' મર્મ શ્રીગુસાંધજીના હૃદયમાંથી કદાપિ દૂર ગયલું જણાતું નથી. સમગ્ર રજપુતસ્થાન-અરે અકબર બાદશાહ પણ-શ્રીગુસાંધજીની આજ્ઞાનું ધારણ શિરસા કરતું, તેથી જ શ્રીગુસાંધજીની ધનસંપત્તિ પરિપૂર્ણ હતી તથાપિ તે સંપત્તિનો પણ વિનિયોગ શ્રીગુસાંધજી ભગવત્સેવામાં જ કરતા, તેઓશ્રી સ્વપુત્રાર્થે પણ ધનસંચય કરતા નહિ, પરંતુ કેવલ પ્રભુસેવાને જ અર્થે તેમ કરતા.

શ્રીપુરુષોત્તમજીનો વિદ્યાવ્યાસંગ.

શ્રીગુસાંધજીની આ શૈલીનો પરિપૂર્ણ લાભ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રાપ્ત કર્યો, ગમે તે સંપ્રદાયનો ઉત્તમ પંડિત પ્રાપ્ત થતાં તેને શુદ્ધ સરલ અંતઃકરણથી શ્રીપુરુષોત્તમજી આશ્રય આપતા, એટલું જ નહિ પરંતુ દિવસના અમુક વિભાગમાં તે તે પંડિતો સાથે શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરીને એવા તો વશ કરી લીધા હતા કે તે તે સંપ્રદાયના અપ્રાપ્ય પણ અન્યોની ઉપયોગાર્હ ઉત્તમોત્તમ શુદ્ધ પ્રતિભા શ્રીપુરુષોત્તમજીને અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ જતી. આથી શાંકરવેદાન્તગ્રંથોમાં જે પાઠ હોય છે. તેનાથી પણ સમુચિતતર પાઠ કવચિત્ શ્રીપુરુષોત્તમજી દર્શાવે છે. સાંખ્યાદિ પંડિતો પણ સમન્વયાદિ હેતુએ પ્રકૃતિકારણવાદ સિદ્ધ કરવાને તત્પર થાય છે, તત્ર પણ 'સમન્વયાત્ત'નો જે અર્થ શ્રીપુરુષોત્તમજી આપે છે તે જ અર્થનું ગ્રહણ કરાય ત્યારે જ સમન્વયહેતુથી સાંખ્યપ્રકૃતિવાદ પણ સાધી શકાય. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પોતાની એક પાછનો પણ કુમાર્ગે વ્યય કર્યો નથી. વિદ્વાનોને આશ્રય આપતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી કદાપિ એવો સંકુચિત વિચાર લાવતા નહિ કે આ તો શાંકર હોવાથી આપણો પ્રતિસ્પર્ધી છે. તેઓશ્રીના આશ્રયનું પાત્ર ઉત્તમોત્તમ જ પંડિત થઈ શકે એ તો સ્વાભાવિક જ હતું, અને તેથી ગમે તેવા પોતાને પંડિત માની બેસતા પંડિતમ્મનોથી તો તેઓ સદૈવ સુદૂર જ રહેતા.

ત્રીન બુદ્ધિમત્તા.

અત્રપર્યન્ત શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વત્તા નિરૂપી. ગ્રંથમાંથી અનેકાનેક પ્રમાણોનો સંચય કરીને તેમનો યથાસમય ઉપયોગ કરવાને તે સર્વ પ્રમાણોનો સારી રીતિએ પરિપાક કરીને અવધારણ કરવું પડે છે, અર્થાત્ પ્રમાણસંચય કર્યા પછી પણ સ્મૃત્યર્થ સમુચિત અવધારણની અપેક્ષા રહે છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના કોઈ પણ ગ્રંથનું એક પત્રમાત્ર પણ નિરીક્ષતાં આ અદ્ભુત શક્તિ તેમનામાં અત્યુત્તમ પ્રકારે હતી એમ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. આપણને ગાથા અત્ર એમ કહે છે કે શ્રીવલ્લભાધીશ્વરદ્વારા શ્રીપુરુષોત્તમજીને એવું તો વરદાન પ્રાપ્ત થયું હતું કે કોઈ પણ ગ્રંથનો આદિ અને અંતભાગમાત્ર વિચારી લેવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીને તે સમગ્ર ગ્રંથનો આશય સ્ફુરી જતો. આનું પણ સ્વારસ્ય એ જ કે ઉત્તમ સંસ્કૃતગ્રંથના આદિમાં અને અંતમાં ગ્રંથનું સમગ્ર તત્ત્વ નિપુણ-તાથી નિરૂપિત હોવાથી સુયુક્ત વિદ્વાન્ આદિ અને અંતમાત્રથી સમગ્ર ગ્રંથનું તાત્પર્ય અનાયાસે ગ્રહી શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ યથાસમય તેનો યોગ્ય ઉપન્યાસ પણ કરી શકે છે.

પદ્ધતિનો વિશેષ અને સુયુક્ત સંમિશ્રણ.

શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની શ્રીગુણાંબજીની અને શ્રીપુરુષોત્તમજીની પદ્ધતિમાં પણ કાંઈક વિશેષ છે. શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ સંપૂર્ણત્વે વૈદિક દીક્ષિત અને આરુઢમીમાંસક તેમ જ વૈયાકરણ હતા, અર્થાત્ શ્રીમદ્દાપ્રભુજીના ગ્રંથોનું લક્ષણ વેદની તદંગની અને મીમાંસાની દૃષ્ટિએ પૂર્ણજ્ઞાનવત્તા છે. શ્રીગુણાંબજીમાં કાવ્યપ્રકાર વિશેષ હતો. તેઓશ્રીના ગ્રંથો પ્રાયઃ કાદંબરીવત્ સમાસાત્મગૌડી શૈલીમાં લખાયેલા છે. ‘સ્વમંદર્શન’, ‘પ્રબોધ’, ‘શૃંગારમંડન’ ઇત્યાદિ સુમધુર ગ્રંથ પણ આ પ્રકારના છે. મીમાંસાને રચાને શ્રીગુણાંબજીમાં ન્યાયકોશલ્ય હતું. શ્રીગુણાંબજીના ‘વિદ્-મંડન’માં ‘આવિર્ભાવતિરોભાવ’ વાદપ્રસંગમાં આ લક્ષણ પ્રકટ છે. ‘આનંદમયાધિકરણ’માં પણ શ્રીગુણાંબજીની શૈલી અલંકારમય અને ન્યાયગર્ભ પ્રતીત થાય છે. પતાપુત્રના આ શૈલીભેદના વિશદ ગ્રહણથી શ્રીમદ્દાપ્રભુજીના ગ્રંથમાં સંક્ષિપ્ત શ્રીગુણાંબજીની પંક્તિઓ શ્રીપુરુષોત્તમજી પૃથક્ કરી દે છે. ભાષ્યનો શિષ્ટ સાર્થાધ્યાય શ્રીગુણાંબજીની કૃતિ છે એમ પ્રથમતઃ દર્શાવવાનું મન પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીને જ છે, અને તત્ર પણ મૂલ આ શૈલીભેદનો વિવેકગ્રહ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીમાં આ સર્વનું સુયુક્ત મિશ્રણ હતું, અને તેથી જેમ અનેક પ્રકારની કુશલતાએ એક સુનિપુણ ‘બેરિસ્ટર’ પોતાનો ‘કેસ’ ચલાવે છે તેવી રચનાથી શ્રીપુરુષોત્તમજી વાદિપ્રતિવાદિન્યાયે નિજ સિદ્ધાંતનું સમર્થન અધિકરણન્યાયે કરે છે. ‘અધિકરણમાલા’ જેવો ગ્રંથ વાચતાં પણ તેમની આ શૈલી અનુલવાય છે. વસ્તુતઃ ‘અધિકરણ’નો અર્થ ન્યાયસભા થાય છે, અને ન્યાયસભામાં જેમ અમુક વિષયમાં સંદેહ પ્રાપ્ત થવાથી ‘કેસ’ થાય છે અને વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયે નિજ પક્ષનું સ્વદૃષ્ટિબિંદુએ સમર્થન કરે છે અને અંતે ન્યાયાધીશ ન્યાય આપે છે, તે જ પ્રકારે વાદમાં પણ વિષયવાક્યમાં સંદેહબીજ રપટ કરીને પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ ક્યાં પછી તેની સંગતિ કરી આપવામાં આવે છે. કાંઈ પણ અધિકરણ એવું નથી કે જેમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીએ આ પ્રકારે અધિકરણના પંચ અંગ રપટ કર્યાં ન હોય. આ તાનામૃતનું પાન કરવાનો અધિકાર પંડિતોનો છે, તેથી હું પુનઃ આગ્રહપૂર્વક ક્યું છું કે પંડિતોએ તો અવશ્ય ‘પ્રકાશ’નું અને તેના અભાવે તો ‘પ્રસ્થાનરત્નાકર’માંનું પણ અવશ્ય અવગાહન કરવું.

સત્યશોધનની જીજ્ઞાસા.

જ્યારે શ્રીપુરુષોત્તમજી વાદમાં ઉત્તરે ત્યારે ‘બાબાવાક્ય’ પ્રમાણુ’ નહિ કરતાં શુદ્ધ નિષ્પક્ષ-પાતે સત્ય શોધવાને યત્ન કરતા પ્રતીત થાય છે વ્યક્તિના નામમાત્રથી તેઓશ્રી ભય પ્રાપ્ત કરતા નહિ, તેમ અન્યને કરાવતા પણ નહિ. ‘વિકારશબ્દાન્નેતિ ચેન્ન પ્રાચુર્યાત્’ સૂત્રનો વિચાર કરતાં ‘મયદ્’ પ્રત્યય વિકારનો બોધ કરે છે કે પ્રાચુર્યનો એનો નિર્ણય કરતાં શંકરાચાર્યનો અને ભામતીકર વાચરપતિમિશ્રનો ઉપન્યાસ કરીને ‘પાણિનિ’ ‘કાશિકાવૃત્તિ’ ‘પ્રસાદ’ ‘સિદ્ધાંતશ્રૌમુદી’ ‘મનોરમા’ અને ‘શબ્દેન્દુશેખર’ પર્યંતનો અભિપ્રાય લઈને પ્રાયઃ નિજસમયસ્ય રામકૃષ્ણભટ્ટના ‘સિદ્ધાંતરત્નાકર’નો પણ અભિપ્રાય દર્શાવે છે, અને ‘પાણિનિ’ના પણ અભિપ્રાયानુસાર ‘મયદ્’ પ્રત્યય ‘આનંદમય’માં વિકારવાચી નથી, પરંતુ પ્રાચુર્યવાચી છે, એમ નિરૂપણ કરતાં નિજ જ્ઞાન-સંપત્તિ અત્યંતપ્રસન્ન up-to-date છે એમ રપટ કરાવીને શંકરાચાર્ય અધીરત્વે કેવો અને કેટલો અન્યાય કરી રહ્યા છે એ નિશ્ચય કરવાનું કાર્ય નિજ વાચકને સ્વાધીન કરી દે છે. પુનાની હાઈસ્કૂલના એક માણ હેડમાસ્ટરે ‘પદ્ધતિનિર્ણયનિર્ણય’માં કયું અને મેક્સમુલરે અનુવાદ પણ કરી દીધો કે ‘વિકારશબ્દ’ સૂત્ર ઉપર શ્રીવદ્ધભાચાર્યે ‘Rapprochement-કર્યો છે,’ આ કથનમાં અને અનુવાદમાં કેટલું સત્ય છે અથવા અસત્ય છે તે નિર્ણય કરવાનું કાર્ય ‘અણુભાષ્ય’ના સુપ્રામાણિક વાચકોનું છે.

દૃષ્ટિબિંદુભેદે સૂક્ષ્મવિચાર.

શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોનું અધ્યયન જ્યારે હું કરું છું ત્યારે મને એમ પણ અનુભવ થાય

‘છે કે શાંકરદર્શનનું જ્ઞાન પણ કેવલ ‘ભામતી’માં દર્શાવેલા પ્રકારે જ નહિ પરંતુ દક્ષિણમાં વિદ્યાનગરમાં થઈ ગયેલા વિદ્યારણ્યાદિના પણ પ્રકારે અવિદ્યાવાદાદિદષ્ટિબિન્દુએ પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અન્ય સંપ્રદાયમાં માયાવાદ અવિદ્યાવાદ અવ્યયેશ્વરવાદ પ્રતિબિંબવાદ આભાસવાદ ઇત્યાદિ નિરીક્ષતા ત્યારે તેઓશ્રીના અંતઃકરણમાં શુદ્ધાદૈત્ય ભ્રમવાદમાં પણ એવી સૂક્ષ્મતા હોવી જ જોઈએ એમ નિશ્ચય થવાથી શ્રીમહાપ્રભુજીના દષ્ટિબિન્દુથી કંઈક ભિન્ન શ્રીગુસાંઈજીનો દષ્ટિબિન્દુભેદ તેમ જ નિજ પિતામહ શ્રીવંદુનાથજીનો, પિતા શ્રીપીતાંબરજીનો પિતૃગ્ય શ્રીવજ્રરાજનો અને મન્ત્રપ્રદ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીનો પણ દષ્ટિબિન્દુભેદ શ્રીપુરુષોત્તમજી વારંવાર પ્રસિદ્ધ કરતા, અને ‘ભક્તિવર્ધિની’ની ટીકામાં તેા શ્રીગોકુલેશથી આરંભીને પિતાપર્યંતના તમામ ટીકાકારોનો આશય દર્શાવીને ‘મમ તુ પયં પ્રતિભાસિ’-મને તો આમ લાગે છે-શબ્દથી પૂર્વસિદ્ધ પ્રાચીન મતથી પણ નિજ મતની નવ્યતાનો Originalityનો-પણ સાક્ષાત્કાર તેઓશ્રી કરાવે છે, અર્થાત્ ભમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ ઇત્યાદિ ગીતાવાક્યમાં જે ‘અભય’નું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તે ‘અભય’ શ્રીપુરુષોત્તમજીમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. શાસ્ત્રના અવગાહનકર્તાઓને તો વિદિત જ છે કે મૂળ ગ્રંથમાં પાડભેદ ન કરતાં દેશકાલને લીધે તે જ મૂળ વાક્યનો નવ્ય અર્થ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અત્ર પણ શ્રીગુસાંઈજીના અને શ્રીગોકુલેશના પ્રકટ પુરુષોત્તમત્વને લીધે સંપ્રદાયમાં સંયોગરસ અતિશય આગલ પડી ગયો, અને યદાપિ શ્રીહરિરાયજીએ વિપ્રયોગરસને આગલ કર્યો જ, તથાપિ તેનું પરિપોષણ પ્રમાણપદ્ધતિએ કરવાની આવશ્યકતા શ્રીપુરુષોત્તમજીના સમયમાં ઉપસ્થિત થઈ ગઈ હતી, તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ઉપપાદ્ય પ્રમેય-માર્ગનો પણ વિચાર પ્રમાણદષ્ટિએ જ દરીને સંપ્રદાયનો, ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કર્યો છે. યદાપિ શ્રીહરિરાયજીમાં આ પ્રકારની વિશિષ્ટ યોગ્યતા હતી જ, તથાપિ તે શ્રીમાન્ વારંવાર મૂર્છાવસ્થામાં રહેતા, તેથી પ્રમાણદષ્ટિએ પુષ્ટિસંપ્રદાયનું સંરક્ષણ કરવાને જ અર્થે શ્રીપુરુષોત્તમજીનું પ્રાકટ્ય તે કાલે આવશ્યક જ હતું, અને તેથી નાસ્તિક નવ્યત્વને-Independenceને -અવલંબીને નહિ પરંતુ પ્રાચીન જ પ્રમેય-માર્ગને અવલંબીને પ્રમાણદષ્ટિનવ્યત્વે પ્રમાણનિષ્ઠાની નવી જ પદ્ધતિએ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રમેયમાર્ગનું સંરક્ષણ કર્યું છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીની સહૃદય વિક્રાંતનો યથાર્થ અનુભવ કરવાની ઇચ્છાવાને ‘વેણુગીત’માં તેઓશ્રીના પ્રકાશમાંથી રસનિષ્પત્તિપ્રકારનું અવગાહન કરવું, જેથી પ્રમાણનિષ્ઠાથી વિવક્ષણ તેઓશ્રીની પ્રમેયનિષ્ઠાના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકે. ‘અણુભાષ્યપ્રકાશ’માં ‘તર્કપાદ’નું અવગાહન કરવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીમાં સાંખ્યમતનું વૈશેષિકમતનું ચતુર્વિધબૌદ્ધમતનું અનૈકાન્તિક જૈનમતનું કાપાલિકાદિ શૈવમતનું તેમ જ પાંચરાત્રાદિભાગવતવૈષ્ણવમતનું જ્ઞાન કેટલું બધું ગહન હતું તે સહજ ઓછી શકાય તેમ છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રધાનમદ્ધ.

બ્રહ્મસૂત્રકારનો પ્રધાનમદ્ધ (વાદની કુસ્તીમાં મુખ્ય પ્રતિસ્પર્ધી) સાંખ્ય છે, જેમ શ્રીવદ્ધલાચાર્યજીનો પ્રધાનમદ્ધ શંકરાચાર્ય છે, અર્થાત્ જેમ સાંખ્યના ખંડનથી અન્યમત ઉપર વિજય સૂત્રકાર કરી શક્યા, જેમ શાંકરમતનો ખંડનથી શ્રીમદ્બ્રહ્મભાચાર્યજી વાદિમાત્રનો નિમ્મહ કરી શક્યા, તેમ જ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રધાનમદ્ધ ‘ભામતી’કાર વાચસ્પતિમિશ્ર છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ગૌડપાદની ‘કારિકા’ ઉપર ‘દીપિકા’ પ્રકટ કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ગૌડપાદના મતથી શાંકરમત વિભિન્ન છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ‘આનંદમયાધિકરણ’ને અંતે તો એમ પણ ઉદ્ઘોષ કર્યો કે શાંકરમત વાચસ્પતિમિશ્ર ‘ભામતી’કારના પણ મતથી ભિન્ન છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી દક્ષિણમાં પધાર્યા તે પછી જ જે વિદ્યારણ્યાદિની દિશાએ શાંકરમતનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન તેમણે વિવક્ષણતાથી પ્રાપ્ત કરી લીધું તે જ વિદ્યારણ્યના વિદ્યાનગરમાં એકાદ શતકાનન્તર જ શ્રીવદ્ધલાચાર્યજીએ દિગ્વિજય કરીને વિદ્યારણ્યના મતનું સમુન્મૂલન કર્યું!

ઉપસહાર.

આ મારા ક્યનથી આપણા સંપ્રદાયના અદિતીય વિદ્વાન્ શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વતાનું અપૂર્વત્વ આપ ગ્રહી શક્યા હશે. ધીરજભાઈએ અને તેલીવાલાએ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ટીકાઓએ સહિત અનેક મૂલ્ય ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના “પ્રકાશ” સાથે મૂલ્યગ્રંથોનું અધ્યયન અધ્યાપન અતિસુગમ થાય એવી યોજનાઓ સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય સમગ્ર સંપ્રદાયનું છે, તેથી હું પુનઃ સ્મરણ કરાવું છું કે વિશેષ નહિ તો માત્ર “અણુભાષ્ય”ના પ્રથમપાદનું પણ ‘પ્રકાશ’ સાથે ભાષાંતર કાઢી પણ ધનૌદય ગોસ્વામી વા વૈષ્ણવ સત્વર કરાવી સંપ્રદાયનો સમુદાય સિદ્ધ કરવા બદ્ધપરિકર થાય એવી સન્મતિ પ્રભુ તેમને આપે. પુરુષોત્તમમંડલના વર્ગનો લાભ જે બંધુઓ લે છે તેમને તો શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોની વિશ્વાસતાનું અને ગહનતાનું કાંઈક દર્શન થયા જ કરે છે અને તેથી તેમનો તો હવે એમ પણ નિશ્ચય થયો હોવો જોઈએ કે જેની રીતિએ શંકરાચાર્યના માયાવાદમાં વિદ્યારણ્ય અદિતીય છે, અથવા જેમ જ્ઞાનમતમાં હેમચંદ્ર અદિતીય છે, તેમ જ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદમાં પણ દશદિગ્ગન્તવિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી અદિતીય વિદ્વાન્ છે, અને તેથી ત્રણપર્યન્ત એમના અદિતીય ગ્રંથોના અધ્યયન અધ્યાપન આદિની પ્રવૃત્તિ આપણે કરીશું નહિ ત્રણપર્યન્ત આપણા સંપ્રદાય પ્રતિના અને વિશેષ કરીને શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રતિના ઋણમાંથી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ એમ મને લાગતું નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથના અધ્યયનાદિમાં કાંઈ પણ અંશે શિથિલતા દર્શાવાશે તો તેનું દુષ્પરિણામ કદાચિત્ સમગ્ર સંપ્રદાયને, સહુનું પડે એમ પણ મારું તો મન્તવ્ય છે, તેથી શ્રીગોસ્વામીજીને અને વૈષ્ણવોને મારી સવિનય પ્રાર્થના છે કે સાંપ્રદાયિક અધ્યયન પ્રતિ સાગ્રહ વિમુખતા અથવા સહક શિથિલતા દર્શાવાય છે તે તત્કાલ દૂર કરીને પ્રમાણપદ્ધતિએ પ્રમેયસંપ્રદાયના ગ્રંથોના અધ્યયનમાં આપણે સર્વેએ અત્યંત સમાદર રાખવો જોઈએ.

॥ सन्मानपत्रम् ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

भगवच्छास्त्रनिष्णात विद्वद्वरमग्नलालशास्त्रिणः ॥

श्रीमतां वैदुष्यं न कस्यचिदाश्रयजन्यं वा सम्बन्धजन्यं वा किन्तु श्रीमदाचार्यचरणा-
नां निरतिशयकृपापरिपूर्णकटाक्षेण प्राप्तं वर्तते । तद्वाभो भवद्भिः साम्प्रदायिकेभ्यो
गतचत्वारिंशद्वर्षान् निःशुल्कं दत्तः । श्रीमत्पुरुषोत्तममण्डलस्य प्राकट्य श्रीमतामेव
प्रयासेन ज्ञातम् । 'सम्प्रदाये निवृत्ते' साम्प्रदायिकाकरग्रन्थानामध्ययनं लुप्तप्रायं
यदासीत् तस्मिन्समये व्यावहारिकान् देहानार्थिकान् प्रतिबन्धान् विषह्य श्रीमदणु-
भाष्यादीनां श्रीमत्पुरुषोत्तमग्रन्थानां चाध्यापनमस्माकं कारितं तदर्थं धर्मं श्रीमतां
सर्वथा ऋणिनः । सम्प्रदायरक्षार्थं श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमतो बहून् वर्षान् रक्षेयुरिति
तान् प्रार्थयामहे इति ।

मोहमयी
श्रीपुरुषोत्तमप्राकट्योत्सवः
भा. शु. ११ सं. १९८२.

निवेदकाः
श्रीपुरुषोत्तममण्डलाध्येतारः ।

સન્માનપત્ર

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥

ભગવદ્દાસનિષ્ણાત વિદ્વદ્વર મગ્નલાલ શાસ્ત્રી,

આપની વિદ્વત્તા કોઈના પણ આગ્રયે વા સમ્મન્યે જન્ય નથી, પરંતુ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની નિરતિશય કૃપાએ પરિપૂર્ણ કટાક્ષે પ્રાપ્ત છે. તેનો લાભ આપે સામ્પ્રદાયિક વૈષ્ણવોને ગત ૪૨ વર્ષપર્યન્ત નિઃશુલ્ક આપ્યા કર્યો છે. આ શ્રીપુરુષોત્તમમંડલનું પ્રાકટ્ય આપના જ પ્રયાસે થયું છે. 'સમ્પ્રદાય નિવૃત્ત થઈ ગયે સતે' સામ્પ્રદાયિક આકર અન્યોનું અધ્યયન થઈ સુપ્તપ્રાય થઈ ગયું તેવે સમયે વ્યાવહારિક દૈહિક આર્થિક પ્રતિબંધોને વિશ્લીને શ્રીમદ્ભાષ્યાદિનું અને શ્રીપુરુષોત્તમજીના અન્યોનું અધ્યયન આપે અમને કરાચું તદર્થ અમે આપના સર્વશાઁજ્ઞની છીએ. સમ્પ્રદાયની રક્ષાને અર્થે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આપને બહુ વર્ષ-પર્યન્ત રહે એમ તે શ્રીને પ્રાર્થાએ છીએ.

મોહમયી,
શ્રીપુરુષોત્તમપ્રાકટ્યોત્સવ
લા શુ. ૧૧ સં. ૧૯૮૨. }

નિવેદો

શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના અધ્યેતા.

મક્તિવર્ધિની

શ્રીશ્રીવલ્લભવિરચિતવિવૃત્તિયે સમેત.

લેખક:-ઉત્તમશી બાપુસાલ ઠાપડીયા.

કૃપામયુએ સુપૂરિત સ્વાચાર્યપાદાબ્જને નમન કરીને તત્પરાગે આરક્ત બુદ્ધિએ, 'મક્તિવર્ધિની'નું વ્યાખ્યાન કરીશ ૧. વિનૂપાદની રજને હૃદયમાં ધારણ કરીને તદ્બુદ્ધિની દ્રઢતાના સિદ્ધર્થ હું પ્રગટ થયો છું, અન્યથા નહિ જ એ નિશ્ચિન છે. ૨.

અથ આચાર્યચરણ સ્વમાર્ગમાં અર્કીકૃત પરંતુ સ્વમાર્ગીય ભક્તિના વૃદ્ધિપ્રકારને ન જાનતા ભક્તોને કૃપાએ તે વૃદ્ધિપ્રકારના ગાપનાર્થ તદ્વૃદ્ધિપ્રકારની પ્રતિજ્ઞા યથા ઇત્યાદિ શ્લોકે કરે છે.

યથા ભક્તિઃ પ્રવૃદ્ધા સ્યાત્તથોપાયો નિરૂપ્યતે ।

વીજમાવે દૃઢે તુ સ્યાત્યાગાચ્છૂવણકીર્તનાત્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ—જે પ્રકારે સ્વમાર્ગીય ભક્તિ પ્રકરે વૃદ્ધિને પામે તત્પ્રકારક ઉપાય નિરૂપાય છે. તે તે વીજમાવ દૃઢ થયે ત્યાગી અને વ્રતશુદ્ધિર્નનથી થાય. ૧.

યથા જે સાધને ભક્તિઃ સ્વપ્રવર્તિતમાર્ગરૂપ ભક્તિ પ્રવૃદ્ધા સ્યાન્ પ્રકરે વૃદ્ધિને પામે તથા, તત્પ્રકારક ઉપાયઃ સાધન નિરૂપ્યતે ઇત્યાય છે એમ અર્થ. પૂર્વપક્ષઃ—ભક્તિની ઉત્પત્તિના પ્રકારો શાસ્ત્રોમાં અને પુરાણાદિમાં ઉક્ત છે જ, અને ઉત્પન્નતન્તર તેની વૃદ્ધિ તો અનુક્રમસિદ્ધ જ છે, તે આ પ્રકારે, શ્રીભાગવતમાં 'દાન વ્રત તપ હોમ જપ સ્વાધ્યાય સંયમ અને અન્ય વિવિધ યથોચે કૃષ્ણમાં ભક્તિ નિશ્ચય સિદ્ધ થાય છે' એમ, એકાદશસ્કન્ધમાં પણ 'શ્રદ્ધામૃતકથામાં' એમ ઉપદેશ કરીને 'એ પ્રકારે આત્મનિવેદી મનુષ્યોના ધર્મોએ, હે ઉદ્ધવ, મારામાં ભક્તિ સમ્પદ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ય કયો અર્થ અવશિષ્ટ રહે?' એમ, પ્રથમસ્કન્ધમાં પણ 'જેનાં, ખરે, શ્રવણમાત્રે પરમપૂરુષ કૃષ્ણમાં પુમાનને શોકમોહમયાપંદા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.' એમ, ગીતામાં પણ 'જ્ઞાનજૂત પ્રસન્નાત્મા નથી શોચનો કે નથી આકાંક્ષા રાખતો, સર્વ જૂનોમાં સમ તે મારી પદ્મ ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે' એમ (શાસ્ત્રોમાં) ભક્તિની ઉત્પત્તિના પ્રકારો ઉક્ત છે જ. યદપિ ઉત્પત્તિ પ્રકારો ઉક્ત છે તથાપિ વૃદ્ધિપ્રકાર ઉક્ત નથી તેથી ભક્તિની વૃદ્ધિના પ્રકારને અર્થે આચાર્યનું કથન સંભવે છે એમ આશંકા થાય તો એ આશંકા પણ ન કરવી, વૃદ્ધિનો પ્રકાર પણ તત્ત-શાસ્ત્રોમાં જ-ઉક્ત-છે. તૃતીયસ્કન્ધના પચ્ચમાધ્યાયમાં 'હે દેવ, આપની કથાશ્રુધાના પાતે પ્રભુભક્તિએ જે વિશદાશય ભક્તો વેરાગ્યસાર બોધનો પ્રતિભામ કરીને અગજસા અકુણ્ઠધિષ્ણવને જોમ પ્રાપ્ત થયા' એમ અવ વૃદ્ધિનો પ્રકાર પણ ઉક્ત છે. યદપિ અત્રે પુરાણાદિ શાસ્ત્રોમાં ભક્તિની ઉત્પત્તિના અને વૃદ્ધિના પ્રકારો પણ ઉક્ત છે જ, તેથી જ ઉભયનો સંભવ સને પણ 'જે પ્રકારે ભક્તિ પ્રવૃદ્ધ થાય' એમ પુનઃ પણ ભક્તિવૃદ્ધિપ્રકારના કથનમાં કયો હેતુ? એમ પ્રશ્ન થાય તો સિદ્ધાન્ત. સત્ય, પૂર્વોક્ત દાનવ્રતાદિ સાધનો મર્યાદામાર્ગીય હોવાથી તે સાધનોએ ઉત્પન્ન ભક્તિ પણ તન્માર્ગીય અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગીય જ છે એમ અવધારવું, કારણ કે 'કાર્યેનું અને કારણનું એકજાતીયત્વ' એ નિયમ છે. વૃદ્ધિનો પ્રકાર પણ મર્યાદામાર્ગીયસાધનસાધ્યત્વે અને મુક્તિફલકત્વે મર્યાદામાર્ગીય જ. આચાર્ય તો સ્વપ્રકટિત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિનું નિરૂપણ કરવાને અર્થે, સ્વપ્રકટિતશુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય-

ભક્તિતુ' અને મર્યાદાભક્તિતુ' વૈષ્ણવપુણ્ય જ્ઞાપિત કરવાને અને તત્કલિતુ' પણ વૈષ્ણવપુણ્ય કથવાને
 બિન્ન પ્રકારે સ્વમાર્ગીય ભક્તિને અને તદ્વદિપ્રકારસાધનને યથા ઇત્યાદિએ નિરૂપે છે જે
 પ્રકારે સ્વમાર્ગીય સ્વપ્રવર્તિત સાધનોએ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયા ભક્તિ પ્રાપ્તિ વૃદ્ધ થાય. ફલેન્મુખત્વ એ
 વૃદ્ધિમાં પ્રાપ્તિ, અર્થાત્ જે સાધનોએ સ્વપ્રકટિત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયા ભક્તિ ફલેન્મુખ થાય તથા
 તત્પ્રકારક ઉપાય તત્પ્રકારક સાધનસમુદાય નિરૂપ્યતે કથાય છે એમ અર્થ.

વીજભાવે દૃઢે તુ સ્યાત્ ઇત્યાદિએ પૂર્વોક્ત સાધનસમુદાયોને જ કથે છે. અતઃ બીજા-
 શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર્યના અનુશ્રવપૂર્વક સ્વમાર્ગ પ્રકારકભગવદ્ભક્તિ-
 વીજભાવે દૃઢે તુ સ્યાત્ વેદાનન્તર ભગવદ્જ્ઞોકાર એ જ બીજાભાવ. તેનું દાઢ્ય અર્થાત્
 નિરન્તર તદેકપરતાએ ભગવન્માર્ગસ્થિતિ. તુ શબ્દે માર્ગ-
 ન્તરીય સાધનોનો વ્યુદાસ અવધારવો. ત્યારે ભક્તિ પ્રવૃદ્ધ-ફલેન્મુખ-થાય.

ત્યાગાચ્છવણકીર્તનાત્ ઇત્યાદિએ ભક્તિની પ્રવૃદ્ધિમાં સ્વમાર્ગીય અન્ય સાધનોને કથે
 છે. ત્યાગાત્ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સાધનોથી અનિરિક્ત સાધનોના ત્યાગથી.
 ત્યાગાચ્છવણકીર્તનાત્ શ્રવણકીર્તનાત્ તદ્વત-તેજ પ્રકારે-શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ધર્મના
 શ્રવણથી, અને તે જ પ્રકારે તદ્વતજ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ધર્મના
 કીર્તનથી, અતઃ શ્રવણના અને કીર્તનના એકવદ્ભાવની ઉક્તિએ-સમાહારકન્દસમાસે-ઉભયનું પણ
 એકગતીયત્વ છે એમ જ્ઞાપિત છે. ૧.

યદયિ પૂર્વે બીજાના દાઢ્યનો પ્રકાર ઉક્ત જ છે, તથાપિ કદાચિન્ ઇતરવ્યાસંગે અનિરાપ
 સંભવે છે, તેથી જે પ્રકારે ઇતરવ્યાસજ્ઞતા અભાવે બીજાદાઢ્ય વિદ્ય થાય તદર્થ વીજદાઢ્ય-
 પ્રકારસ્તુ ભગવદ્ધર્મનરૂપ અન્ય પ્રકારને કથે છે.

વીજદાઢ્યપ્રકારસ્તુ ગૃહે સ્થિત્વા સ્વધર્મતઃ ।

અવ્યાવૃત્તો ભજેત્કૃષ્ણં પૂજયા શ્રવણાદિભિઃ ॥૨॥

શ્લોકાર્થઃ--બીજદાઢ્ય પ્રકારે તો ગૃહમાં સ્થિતિ કરીને સ્વધર્મતઃ અવ્યાવૃત્ત (ભક્તે)
 પૂજાએ (અને) શ્રવણાદિએ કૃષ્ણને ભજવા. ૨.

ટીકા:-તુ શબ્દે એનદતિરકત અન્ય પ્રકારોનો વ્યુદાસ કથ્યો.

સ્વમાર્ગીય-પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીય-ભગવદ્ધર્મન તો ગૃહમાં સ્થિતિનાં અભાવે સંભવતું નથી
 તેથી ગૃહે સ્થિત્વા ઇત્યાદિએ પૂર્વે ગૃહસ્થિતિને કથે છે. ભગવ-
 ગૃહે સ્થિતયા સ્વધર્મતઃ જ્ઞાનને અનુદૂલ ગૃહે ગૃહમાં સ્થિત્વા સ્થિતિ કરીને સ્વધર્મતઃ
 સ્વધર્મતઃ કૃષ્ણં કૃષ્ણને ભજેત્ ભજવા. અતઃ આ શ્લોકમાં-સ્વધર્મ

પદે વૈષ્ણવમના ધર્મો વિવક્ષિત-કથવાની ઇચ્છા-નથી, પરન્તુ સ્વમાર્ગીય-પુષ્ટિભક્તિ-

૧. કેવલ વૈષ્ણવધર્મનો જ અત્યાગ્રહકર્તા કર્મજટ આસુરો પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીય સ્વધર્મનો વિચાર
 કરશે કે ભક્તિમાર્ગીયક આદ્યાદિ શાસ્ત્ર કર્મોનો પણ અજ્ઞોકાર કરીને બાહ્યકૃષ્ણ જ પ્રાપ્ત કરશે ?
 સામાન્ય પણ શ્રવણભક્તિમાં દૈવિક ધર્મો પરધર્મ દોવાથી દેવ છે એ વિષયની મીમાંસા શ્રામદાપ્રભુએ
 ચિત્તવૃત્તિસ્વધર્મ શ્લોકમાં કરી છે, અને તદનુસાર વે. શા. સં. મંત્રલાલ શાસ્ત્રીએ 'પુષ્ટિશુધા' ના ચતુર્થ
 વર્ષના ચંતુર્થાક્રમાં આપ્યો છે, તેનું અતઃ રમ્ય અનુસંધાન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. રાસપદ્યાગ્યાપીના
 વદન્યવચ્ચ શ્લોકનાં શ્રીમુખેધિનીએમાં તો ધર્મશાસ્ત્રો શારીરધર્મને જ સ્વધર્મ કથતા દોવાથી તેઓ
 અનાત્મવિદ્ અભક્ત છે અને આત્મધર્મને ના ભગવદ્ધર્મને તેઓ સ્વધર્મ કથતા નથી એ સ્પષ્ટ
 ઉપદેશ અવિરંભશીલ જ છે.

માર્ગીય-ભગવદ્ધર્મો વિવક્ષિત છે. શાથી? વર્ણાશ્રમ ધર્મોમાં 'સ્વધર્મનો અભાવ' છે તેથી. તે આ પ્રકારે:- ધર્મો દ્વિવિધ-મે પ્રકારના-છે. એક ધર્મ શરીરપર્યવસાયી છે. દ્વિતીય ધર્મ આત્મપર્યવસાયી છે. તત્ત્વ-સંધ્યાન્વદનથી આરંભીને યાગાન્ત વર્ણાશ્રમના ધર્મો શરીરપર્યવસાયી જ છે. કારણ કે તત્ત્વધર્મોનું ઇન્દ્રિયોદ્ધાન બોગમાં જ પર્યવસાન છે. બોગની સમાપ્તિ થયે પુનઃ 'ક્ષીણ પુણ્ય થયે મર્ત્યલોકમાં પ્રવેશ કરે છે' એ વચનથી શરીરસુખમાં જ પર્યવસાયિત્વ છે, પરંતુ આત્માનું પરમેશ્વરસાધન નથી. સ્વપદ આત્મપર હોવાથી સ્વધર્મપદે આત્મપર્યવસાયી ધર્મ કથાય છે, અને તે તો ભગવદ્ધર્મ જ છે. અને તે પ્રકારે પ્રમાણ પશુ, સમ્પ્રદાયમાં પ્રદર્શિતું વચન છે. 'યથાજ્ઞનો ભગવતે વિદધીત માનં તદ્વાંત્મને પ્રતિમુલ્લસ્ય ચથા મુલ્લસ્યો' એમ. કિન્ચ, ધર્મસદ્ તસિલ્ પ્રત્યયાન્તત્ત્વે અવિકૃત હોવાથી સ્વધર્મતઃ એ વચનથી અવિકૃત ધર્મ ઉક્ત છે. તેથી અવિકૃત ધર્મ તો ભગવદ્ધર્મ જ હોવાથી સ્વધર્મપદે ભગવદ્ધર્મ જ છે એમ સર્વ અનવધ.

અને તે સ્વધર્મ કયો? એ આશંકા થાય તો કહે છે કે અવ્યાવૃત્તો ભજેત્કૃષ્ણમ ઇત્યાદિ. અવ્યાવૃત્ત ભગવદ્ધર્મને અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ-વ્યાવૃત્તિથી રહિત ભજને. અવ્યાવૃત્તો ભજેત્ - કૃષ્ણ કૃષ્ણને ભજેત્ ભજવા. અતઃ ભજનમાં કૃષ્ણપદ ફક્તવાચક હોવાથી આ ભજન મને ફલરૂપ છે એમ જાણીને ભજન કર્તવ્ય છે. પરંતુ સાધનની બુદ્ધિએ તદ્દિ ૨ એક જ ભજન સાધનરૂપ અને ફલરૂપ. પણ કયે પ્રકારે સમજે? એમ જો પ્રશ્ન થાય તો સત્ય સાક્ષાત્પુષ્ટિમાર્ગીયફલ અન્ય સાધનેથી અસાધ્ય હોવાથી પુરુષોત્તમનું ભજન જ સાક્ષાત્પુષ્ટિમાર્ગીયફલસાધક છે. જેમ મહારાજે ધાર્યું, પશુ સુવર્ણરત્નાદિક જ છે, વ્યવહાર્યમાત્ર પણ તન્મય જ છે. અને વળી કોશમાં સંગ્રહ પણ સુવર્ણરત્નાદિક જ છે, કારણ કે મહારાજ સર્વતોષિક છે અને સુવર્ણ પણ સર્વ ધાતુની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ છે, તેમ આ ફલનું સર્વોત્કૃષ્ટત્વમાવથી સર્વોત્કૃષ્ટ જ સાધન અપેક્ષિત છે, અને સર્વોત્કૃષ્ટ સાધનનો વિચાર કરતાં ભજનથી અતિરિક્ત સર્વોત્કૃષ્ટત્વનો, અભાવ હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ જ સાધન સર્વોત્કૃષ્ટ ફલ જ છે તેથી ભજનને સાધન અને ભજન જ ફલ એમ અનુપપત્તિ કોઇ પણ નથી.

અમે પૂજ્યાં શ્રવણાદિભિઃ ઇત્યાદિએ ભજના પ્રકારને કહે છે. અતઃ પૂજા પદે આગમમાં-વેદનાં-ઉક્ત પ્રકારે પૂજા વિવક્ષિતા નથી, કારણ કે પૂર્વ પૂજ્યાં શ્રવણાદિભિઃ કૃષ્ણ પદે સદાનન્દ ફલરૂપ પુરુષોત્તમનું ભજન પ્રકારત્વે ઉક્ત છે. આગમમાં ઉક્ત પૂજનનું પુરુષોત્તમની વિશ્રુતિમાં પર્યવસાન થતું હોવાથી તે આગમોક્ત પૂજા પુરુષોત્તમભજન-પર્યવસાયી નથી, તથાપિ પુરુષોત્તમભજનપ્રકારમાં પણ પૂજની ગણના હોવાથી તે પૂજા શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયા જ છે એમ જાણવું. અતઃ એવ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગવિસ્તરભિ-

૧. આ શ્લોક ઉપર શ્રીગુણાચાર્યજીવિત રાવન્ત લેખનો ગુર્જરાનુસાર અન્યમ વર્ણના જ દ્વિતીયાનુમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે, તેનું અવશ્ય મનન કર્તવ્ય છે.

૨. જો કે અમે 'લમત્તે સુદૃઢાં મક્તિમ્' ઇત્યાદિએ અંશોદિકેદસમ્પત્તિપૂર્વક સાક્ષાત્પુરુષોત્તમનું ભજન ફલ છે એમ ઉક્તિએ આધુનિક ભજનને સાધનત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તથાપિ પુષ્ટિમાર્ગમાં પુરુષોત્તમ જ ભજનીય હોવાથી, યથાપિ આધુનિક ભજનમાં અંશોદિકેદસમ્પત્તિ નથી તથાપિ આધુનિક ભજન પુરુષોત્તમપર્યવસાયી જ છે તેથી આ ભજન પણ ફલરૂપ છે એમ જોવાનાર્થે કૃત્યુ કે આ ભજન મને ફલરૂપ છે એમ જાણીને ભજન કર્તવ્ય છે.

નીચેએ પ્રમેયપ્રકરણીય સપ્તમાધ્યાયમાં^૧ ગુણગાનમાં હરિણીના ભાવને નિરૂપીને પશ્ચાત્ તર્જાવદ્વિ-
જ પૂજા છે એમ કથ્યું છે, કારણ કે તત્ર 'પ્રણ્યાવસોકે વિરચિતા પૂજા કરી' એમ કથન છે. હરિણીના
ભાવને સમતીય ભાવપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણદર્શનસેવાકરણ જ પૂજાએ ભજન. એતર્જાવતા સાધનાર્થ અત્ર એત-
ન્માર્ગીય ભજનસાધન પૂજા આ છે એમ જણાવવાને પૂજ્યા એમ કથ્યું. આ માર્ગમાં ભજન
સેવા જ છે. અત્ર કોઈ સ્નેહરહિતસેવા પૂજા જ એમ પૂજાપદ્ધતિ આખ્યાન કરે છે તે
વિચારક્ષમ નથી. શયી? માર્ગનો ભેદ નિયામક છે તેથી. આશ્ચર્યે તો સ્વપ્રકટિત શુદ્ધપુષ્ટિ-
માર્ગીય ભક્તિની વૃદ્ધિને અર્થે મક્તિવર્ધિનીરૂપ શાસ્ત્ર કથ્યું છે. તદીય શાસ્ત્રમાં તર્જીકૃત
શ્રીઅ.ચાર્યચરણે અર્જુનકૃ-૪-અધિકારી છે, અન્યતો નહિ. તેઓ આચાર્યનાં શ્રીમદાપ્રભુજના-
અનુગ્રહે શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી તત્રપ્રદર્શિતસેવાકરણ સસ્નેહ હોવા સ્નેહરહિત હો, પરંતુ તે
પુરુષોત્તમપર્યવસાયો હોવાથી ભક્તિમાર્ગીય જ થાય છે, પરંતુ પૂજામાર્ગીય તો નહિ જ. કિંચ,
શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયસેવાપ્રકારસદૃશ વસ્ત્રાલંકારસમર્પણરૂપ પ્રકારો તો પૂજામાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે
તથાપિ તેમનું વિભૂતિમાં પર્યવસાન હોવાથી તે પૂજામાર્ગીય જ છે, પરંતુ સાદૃશ્યમાત્રે તે ભક્તિ-
માર્ગીય નથી. કારણ કે માર્ગનો ભેદ નિયામક છે. કિંચ, જે માર્ગનો હોય તેણે કૃત સર્વ
ભગવંદર્શનિક પણ તન્માર્ગીય જ થાય છે. જેમ 'પ્રમાદથી કર્મ કરનારનું' એ પ્રેક્ષકમાં
કર્મસાર્જુણાર્થ કૃત વિષ્ણુસ્મરણ કર્મમાર્ગીય જ છે. વેલી 'જેની સ્મૃતિએ અને નામોક્તિએ'
પ્રેક્ષકમાં સ્મૃત્યાદિત્રય પણ કર્મમાર્ગીય જ છે, પરંતુ નવધાભક્તિમાં ઉક્ત સાદૃશ્યમાત્રે ભક્તિમાર્ગીય
નથી. એ પ્રકારે સેવોપયોગી પૂજાને કથીને ધ્રુવણાદિયિઃ ઇત્યાદિએ તેને ઉપયોગી શ્રવણાદિને
પણ કયે છે. સેવાકરણાનંતર અવશિષ્ટ કાલમાં ઇતરના વ્યાસર્જના અમાવાર્ય શ્રવણ કર્તવ્ય છે. આદિ
પદે કર્તવ્ય સ્મરણ ચિંતન પણ કર્તવ્ય છે. ૨.

એ પ્રકારે અવ્યાવૃત્તિપૂર્વક ભજનને કથીને કદાચિન મગેવદ્ધે વ્યાવૃત્તિના સમયમાં પણ
હરિમાં-સર્વદુઃખહર્તામાં-ચિત્તના વ્યાસર્જીપૂર્વક જ વ્યાવૃત્તિ કર્તવ્યા છે. એમ વ્યાવૃત્તોપિ હરૌ
ચિત્તમ્ ઇત્યાદિએ કયે છે.

આવૃત્તોપિ હરૌ ચિત્તં શ્રવણાદૌ યતેત્સદા ।

તતઃ પ્રેમ તથાસક્તિર્વ્યસનં ચ યદા ભવેત્ ॥૩॥

શ્લોકાર્થઃ—આવૃત્ત (ભક્તે) પણ હરિમાં શ્રવણાદિમાં ચિત્તને સદા યતવું, તેથી પ્રેમ તથા
આસક્તિ અને ત્યારે વ્યસન થાય (ત્યારે બીજાભાવ દૃઢ થાય) ૩.

ટીકાઃ—વ્યાવૃત્તિના કરણની અનંતર અવશિષ્ટ સમયમાં પૂર્વવત્ શ્રવણાદૌ શ્રવણ (કીર્તન
સ્મરણ ચિંતન) ઇત્યાદિમાં યતેત્ શ્રવણાર્થ યતન કરવો.

એ પ્રકારે ભક્તિમાર્ગીય ભક્તિવૃદ્ધિના સાધનેને કથીને તતઃ પ્રેમ ઇત્યાદિએ ભક્તિવૃદ્ધિના
પ્રકારને કયે છે. પૂર્વ-પ્રથમ-પ્રેમ થાય છે. તતઃ સ્નેહર્જુર ઉત્પન્ન થાય છે. તદનંતર પ્રીતિભાવ
ઉત્પન્ન થયે આસક્તિ થાય છે. ચિત્ત સમવત્સ્વરૂપમાં વ્યાસક્ત અર્થાત્ લગ્ન તદેકપર થાય છે.
તતઃ પ્રીતિભાવ થયે વ્યસન થાય છે. વ્યસન એટલે ભગવત્સ્વરૂપવ્યવિરેકે રિચિતિ કરવાને પણ યતન

૧. સ્વરૂપ સમયમાં, જ આ અધ્યાયનો સુર્જાનુવાદ પણ સુપ્રસિદ્ધ થશે.

૨. હાસ્યએ અત્ર શ્રીગુણાદિહૃત ભક્તિવૃદ્ધિનું અનુસંધાન અવરૂપ કર્તવ્ય છે. સગામ કર્મ
ધાદાદિમાં વિષ્ણુસ્મરણ જ કરીએ બીએ એ ખસેજિતને પરિહાર થઈ જ ગયા. સમજવો.

નથી તે આ પ્રકારે. દશમસ્કન્ધમાં 'ગોપીએને, ગોવિન્દના દર્શનમાં પરમ આનન્દ હતો, જેમને જેના વિના ક્ષણ પણ યુગશત જેવો દતો' એમ-એ પ્રકારે બ્યારે વ્યસન થાય છે, ત્યારે બીજામાવ દઢ થાય છે-૩.

એ પ્રકારે વ્યસનપર્યન્ત બીજદાદર્થના પ્રકારને કથીને. અગ્રે ઘીજં તદુચ્યતે ઇત્યાદિએ બીજના દેહત્વને નિરૂપે છે.

ઘીજં તદુચ્યતે શાસ્ત્રે દૃઢં યન્નાપિ નશ્યતિ ।

સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ સ્યાદાસક્તયા સ્યાદુહારુચિઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તે પૂર્વોક્ત-બીજ (વ્યસનભાવાનન્તર) દૃઢ થાય છે એમ ભક્તિશાસ્ત્રમાં નિરૂપ્યું છે. (બીજનું દાદર્થ અર્થાત) જે કોઈએ પણ નાશ પામતું નથી સ્નેહથી રાગનો વિનાશ થાય, આસક્તિએ ગૃહારુચિ થાય. ૪.

ટીકા—તત્ તે પૂર્વોક્ત ઘીજં બીજ વ્યસનભાવની અનન્તર દૃઢ દૃઢ થાય છે એમ ઘીજં તદુચ્યતે શાસ્ત્રે, શાસ્ત્રે ભક્તિશાસ્ત્રમાં ઉચ્યતે નિરૂપાય છે એમ અર્થ.

દૃઢત્વનું લક્ષણ યન્નાપિ નશ્યતિ ઇત્યાદિએ કયે છે. યત્ જે બીજ કોઈપણ લૌકિકનાશકે વા અલૌકિકનાશકે પણ નાશ પામતું નથી એમ બીજદાદર્થનું લક્ષણ યન્નાપિ નશ્યતિ. લૌકિકનાશક અર્થાત્ દુઃસર્જાદિ, અલૌકિકનાશક કાલાદિ, તેણે પણ તે પૂર્વોક્ત બીજ નાશ પામતું નથી એમ અર્થ.

અતઃ પર જે પ્રકારે સ્નેહાદિવ્યવહાર મધ્યમાં જેણે જે પ્રકારે સ્વાપનોદન થાય છે, તે પ્રકારે તેના અપનોદનપ્રકારને વદે છે. અત્ર સ્નેહાદિની ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય ત્રણ સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ સ્યાત્ અપનોદઃ છે—(૧) ભગવન્થી અતિરિક્ત વિષયમાં રાગ, (૨) ગૃહાસક્તિ આસક્તયા સ્યાત્ એને (૩) ભગવાન્થી વ્યતિરેકે પણ કાલનિર્વાહ. તત્ર સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ ગૃહારુચિઃ । સ્યાત્ ઇત્યાદિએ રાગાદિવ્યવહાર ક્રમે એકેક અપનોદકત્વને કયે છે. તત્ર પૂર્વે મથાકયગિ-ચદ્ અપસ્નેહાદિરતી ઉત્પત્તિએ પણ ભગવદતિરિક્ત વિષયમાં રાગ થતો નથી. તદનન્તર બ્યારે આસક્તિ થાય છે, તતઃ પ્રાદભાવ થાય છે, ત્યારે ગૃહાસક્તિનો અપનોદ થાય છે. ભગવદાસક્તિએ ગૃહાસક્તિ ચાલી જાય છે. ૪.

આસક્ત્યનન્તર ગૃહાસ્થાનામ્ ઇત્યાદિએ ગૃહારુચિમાં હેતુકયને કયે છે.

ગૃહસ્થાનાં વાધકત્વમેનાત્મત્વં ચ ભાસતે ।

યદા સ્યાદ્ વ્યસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્યાત્તદૈવ હિ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—ગૃહસ્થોનું વાધકત્વ અને અનાત્મત્વ બાસે છે. બ્યારે કૃષ્ણમાં વ્યસન થાય ત્યારે જ નિશ્ચય કૃતાર્થ થાય છે.

ટીકા—ગૃહે સ્થિત બાપોપુત્રાદિ, ગૃહમાં સ્થિતિ કરે તે ગૃહસ્થોઃ અર્થાત્ બાપોપુત્રાદિઃ તેમને સ્વસન્નર્તયભાવનો અભાવ હોવાથી તેમણે સહ સમ્મન્ધે ભાવનો ગૃહસ્થાનાં વાધકત્વમ્. વિધાતક છે એમ સ્ફુર્તિએ તેઓમાં અરુચિ થાય છે, તેથી વાધકત્વ ભાસતે એમ કથ્યું.

તે વેદપિ ભાર્યાપુત્રાદિ ભાવબાધક છે એમ કહેયું, તથાપિ : અરે 'પુત્રોના કામાર્થ' 'પુત્રો પ્રિય' નથી, પરંતુ આત્માનો કામાર્થ 'પુત્રો પ્રિય' થાય છે, એ શ્રુતિએ અનાત્મત્વં ચ માસતે. તે પુત્રાદિમાં આત્મસમ્બન્ધિત્વે પ્રિયત્વની પણ સ્પુર્તિએ સર્વાત્માએ આધકત્વની સ્પુર્તિ, યશે નહિ એમ આશંકાના નિરાસાર્થ, તે ભાર્યાપુત્રાદિમાં તાદશ ભગવદ્દાસકત ભક્તને આત્મસમ્બન્ધિત્વસ્પુર્તિના અભાવે જેમ સર્વાત્માએ પ્રિયત્વનો અભાવ તે પ્રકારને અનાત્મત્વં ચ માસતે ઇત્યાદિએ કહે છે. પેતાની ભગવદ્દાસકતિએ નિરૂપાધિ સ્નેહારપદત્વે-નિરૂપાધિ, સ્નેહના ભાવનત્વે-ભગવાનેમાં જ આત્મત્વ સ્પુરે છે, પરંતુ સ્વ આત્મામાં આત્મત્વ સ્પુરતું નથી. એના ભગવદ્દાસકતિમાં જ તે ભક્તને આત્મસમ્બન્ધિત્વે માસે છે, પરંતુ સ્વાત્મસમ્બન્ધીઓમાં આત્મસમ્બન્ધિત્વ માસતું નથી એમ અર્થ. તે ભાર્યાપુત્રાદિમાં આત્મસમ્બન્ધિત્વનો ભાવનો અભાવ હોવાથી તેઓનું આધકત્વ જ માસે છે, પરંતુ સ્વાત્મીયકત્વ સ્પુરતું નથી એમ જણાવવાને વાધકત્વમનાત્મત્વમ્ એમ કહેયું. આ પ્રકારે ગૃહારુચિમાં હેતુકય કહેયું.

એ પ્રકારે તાદશ ભક્તનું ગૃહારુચિમાં હેતુકય કથીને તેની જ સ્નેહદૃષ્ટિની પરાકાષ્ટાને ચદા સ્યાત્ ઇત્યાદિએ કહે છે. ચદા જે કાલમાં કૃષ્ણે, દક્ષાત્મક-કૃષ્ણમાં ચદા સ્યાદ વ્યસન વ્યસન સ્યાત્ થય. ભગવન્ના દર્શનાદિ ચતિરેકે તત્સમ્બન્ધિવ્યતિરેકે કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્થિતિની અશકિત એ વ્યસન તે વ્યારે થયે અર્થાત્ તાદશ ભાવ સ્યાત્તદૈવ દ્વિ. વ્યારે થાય ત્યારે જ કૃતાર્થ થાય, કૃત છે અથ જોણે તાદશ થાય. અર્થ અત્ત ભક્તિમાર્ગવિસાદાદ્ ભગવત્સમ્બન્ધ દ્વિરૂપા છે તે અર્થ સ્વમાં કૃત થાય અર્થાત્ સમ્પાદિત થાય છે. ત્યારે કૃત છે પૂર્વોક્તદ્વિરૂપ અર્થ જોણે, અર્થાત્ ભગવાને તે ભક્તને તેનું દાન કર્યું છે. એતદ્વિલદનથી અતિરિક્તે દાનનું દાન યુક્ત નથી એમ શાપનાર્થ દ્વિ પદે કહેયું. પે.

એ પ્રકારે તે વ્યસનવાન ભક્તની ચેત્યતાના ભાવનું અને તેના દાનનું નિરૂપણ કરીને તાદશસ્યાપિ ઇત્યાદિએ તે ભક્તની અગ્નિમ વ્યવસ્થાને કહે છે.

તાદશસ્યાપિ સતતં ગેહસ્થાનં વિનાશકમ્ ।

ત્યાગં કૃત્વા યતેદ્યંસ્તુ તદર્થાયૈકમાનસઃ ॥ ૬ ॥

લભતે સુદૃઢાં ભક્તિઃ સર્વતોપ્યધિકાં પ્રાપ્ન ॥

ત્યાગે વાધકમ્બૂયસ્ત્વં દુઃસંસર્ગાત્તથાન્નતઃ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ-તાદશ ભાવયુક્ત ભક્તને પણ સતત ગેહસ્થાન વિનાશક છે. ત્યાગ કરીને તેણે તો પાત્ર કરવો. તદર્થાયૈકમાનસ તે ભક્ત સુદૃઢ સર્વતોપ્યધિક પ્રાપ્ત ભક્તને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાગમાં દુઃસંસર્ગથી તથા અન્નતઃ વાધકમ્બૂયસ્ત્વ છે. ૬-૭

૧ ચત્તપિ મિ. તેક્ષીવાદા વિનાશનમ્ મુદ્રિત કરવો દિશે છે, તથાપિ શ્રીગોપીકવનાયંતે તો વિનાશકમ્ પાઠનો અંગીકાર કરે છે.

ટીકા:-તાદશસ્યાપિ તાદશ ભાવે યુક્ત ભક્તને પણ સતત નિરંતર ગેહસ્થાને ગૃહમાં સ્થિતિ તાદશભાવના અને સત્સર્જના અભાવથી ચિનાશકાં

તાદશસ્યાપિ સતતં તે ભાવની વિધાતક છે એમ અર્થ. જે જેનો વિધાતક તે તેની ગેહસ્થાને ચિનાશકમ સંનિધિમાં સ્થિતિ કરી શકતો નથી. અતઃ એવ ફલપ્રકરણમાં

‘યદ્યમ્યુજ્ઞાક્ષ’ પદમાં પ્રગટતરૂપા સ્થામિનીશ્ચોએ નિરૂપિત છે કે યદિ તત્પ્રભૃતિ-ત્યારથી-સ્વત્પાદતલં આપના ચરણતલનો અસ્પર્શ અમે સ્પર્શ કર્યો

તત્પ્રભૃતિ-ત્યારથી-અન્યસમક્ષે અન્યસમક્ષે સ્થાતું સ્થિતિ કરવાને ન પારચામઃ. અમે શકત નથી. તે જ પદનું આચાર્યચરણે વિવરણ કર્યું કે જેમ દેહાભિમાની વ્યાધ દેહવિધાતક હોવાથી

તેની સંનિધિમાં સ્થિતિ કરવાને શકત નથી એમ અનઃ તાદશસ્ય એમ કથ્યું. અતઃ પર પૂર્વોક્ત ભાવે યુક્ત ભક્તની ગૃહસ્થિતિ ભાવવિધાતક હોવાથી તત્ર ગૃહમાં સ્થિતિ

કરવાને અશક્તિએ તે ગૃહનો ત્યાગ જ કરે છે તેથી ત્યાગ કરવા ત્યાગ કરવા ગૃહનો ત્યાગ કરીને-એમ કથ્યું.

તે ભક્તનો ગૃહત્યાગની અનંતર તેની સ્થિતિનો પ્રકાર યતેષસ્તુ ઇત્યાદિએ કથ્યું છે. યતેષસ્તુ ત્યાગની અનંતર તે ભક્તને યત્ન જ કરવો. પરંતુ પ્રકાશાનંતરે સ્થિતિ

તદર્થાર્થિકમાનસઃ ઇત્યાદિએ તેના યત્નના વિષયને કથ્યું છે. તાદશ ભક્તનો યદ્વિષયક ભાવ તે વિષય ભગવાન જ થાય છે તેથી તે ભગવાન જ અર્થ સત્ત્વ

તદર્થાર્થિકમાનસઃ. અસૌ અર્થઃ એમ કર્મધારયસમામે તદર્થ ભગવાન તેને અર્થે અર્થાત્ લભતે સુદૃઢાં ભક્તિ ભગવદર્થ જ કેવલ માનસ અર્થાત્ મન છે જેનું તાદશ યત્નને સુદૃઢાં

ભક્તિ લભતે. સુદૃઢ ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. પૂર્વ તે ભક્તની વ્યસન-પર્યંત સર્વાપનોદ્ધ ભક્તિને કથીને પણ પુનઃ તદર્થાર્થિકમાનસઃ એમ કથીને પણ સુદૃઢ ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે એમ જે કથ્યું તેનો આ આશય છે. તેથી પણ સુદૃઢ સર્વાભાવરૂપા અર્થાત્

સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનુભવવિકા ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે એમ તે ભક્તિના લાભના કથને તાદશના પૂર્વોક્ત અતિવિગાદભાવે વિદ્યમાન દેહના અપગમની અનંતર લીઝૌપયિક અઙ્ગૌકિ દેહને પ્રાપ્ત કરીને સાક્ષાત્ સ્વરૂપસમ્યગ્ની ફલને પ્રાપ્ત કરે છે એમ અર્થ.

સર્વતોપ્યધિકામ ઇત્યાદિએ ફલરૂપ ભક્તિના સ્વરૂપને કથ્યું છે. સર્વતઃ સર્વતઃ અર્થાત્ ચતુર્વિધ-સારૂપ્ય સાયુજ્ય સાત્ત્વિક અને સામીપ્ય-મોક્ષની

સર્વતોપ્યધિકામ અપેક્ષાએ પણ અધિકામ્ અધિક પરમ પરમ અર્થાત્ અગણિતનન્દપુરુષોત્તમપર્યવસાપિની. એ પ્રકારે પૂર્વોક્ત ભક્તિવૃદ્ધિનું

પર્યવસાન અને ફલ કથીને પુનઃ ત્યાગમાં બાધકબૂયસ્ત્વના કથનનો આ ત્યાગે બાધકભૂયસ્ત્વમ્ આશય છે. કદાચિત્ કાષ્ટ ભક્તિમાર્ગાનુસારી પૂર્વોક્ત ત્યાગના સ્વરૂપને

ન લક્ષીને હું પણ ગૃહાદિનો ત્યાગ કરીને ભક્તિની વૃદ્ધિને સાધીશ એમ વિચારીને જે ગૃહાદિને સ્વંયને છોડે તે ત્યાગે બાધકભૂયસ્ત્વ ઇત્યાદિએ તેના તત્ર

તાદશસ્યાપિ યદ્વિષયકો ભાવઃ સ ભગવાનેવ ભવતીતિ । સ એવાર્થઃ । એ વાક્યમાં સ્થિતિ અર્થે વાક્યસમ્પૂર્ણત્વયોતક નથી, પરંતુ હેતુવાચક છે.

૨. પૂર્વોક્તપ્રકાશ્યોગીનો તે ‘દૃઢં યન્નાપિ નશ્યતિ’ ઇત્યાદિએ બાધકાભાવ ઉપપાદિત જ છે જેથી પૂર્વોક્ત ત્ય જ અત્ર વિવંશિત નથી. તેથી પુનઃ ત્યાગમાં બાધકબૂયસ્ત્વ ને કથાય છે તે ‘કદાચિત્ કાષ્ટ’ એમ વર્ણ્યમાણત્યાગમાં જ બાધકબૂયસ્ત્વ છે.

પ્રિયેષુને કહે છે. તો દશતા. ત્યાગમાં ગૃહાદિના ત્યાગે ભક્તિવૃદ્ધિના સાધનમાં બાધકભૂયસ્ત્વ-બાધકોનું બાહુલ્ય-હોવાથી ફક્ત સિદ્ધિ થતું નથી.

દુઃસંસર્ગાન્ ઇત્યાદિએ બાધકોને જ કહે છે. દુઃસંસર્ગ પોતાને પૂર્વોક્ત ત્યાગનો હેતુભૂત બાવનો અભાવ હોવાથી સર્વાત્મએ ચિત્ત ભગવદેકપર ન હોવાથી દુઃસંસર્ગતિથામ્નતઃ ચિત્તના આગચલ્યથી દુઃસંસર્ગને અને ભગવદ્ભાવાભાવવાનને લોકિકોને સર્જી સમ્ભવે છે તેથી તેનું બાધકત્વ સ્પષ્ટ જ છે. અને વધી તેને પૂર્વસિદ્ધ ગૃહાદિના બુદ્ધિપૂર્વક ત્યાગનો અભાવ હોવાથી શરીરના નિર્વાહને અર્થે યત્ન કુત્રેચિન્ અન્નના ભક્ષણે તે અન્ન ભગવાનના અસંમર્પણે જનિત દોષથી યુક્ત હોવાથી તદ્દતના-અસમર્પિત અન્નના-ભક્ષણે પોતાને પણ બાધકીભૂત્યદોષ સમ્ભવે છે. યદપિ એતાદશને પણ ઇન્દ્રિયનિગ્રહના અભાવરૂપ બાધક દોષો સમ્ભવે છે, તથાપિ દુઃસર્જ અને અનદોષ એ હંમેશા અતિપ્રમલ હોવાથી ઉભયની જ ગણના કરી છે. ૭.

એમ સતે તાદશ બાધક દોષાભાવપૂર્વક કહે પ્રકારે કાલનો નિર્વાહ કરવો એ આશક્ષ્માં અતઃ સ્થેયમ ઇત્યાદિ કહે છે.

અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ।

અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા યથા ચિત્તં ન દૂષ્યતિ ॥૮॥

શ્લોકાર્થઃ-અતઃ તત્પરૈઃ તદીયોએ સહ હરિસ્થાનેમાં અદૂરે વા વિપ્રકર્ષ (સ્થાનમાં) રહેવું, જે પ્રકારે ચિત્ત ન દૂષાય. ૮.

ટીકાઃ-જેથી પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્થિતિમાં હોયની સંભાવના છે અતઃ તેથી દોષના અભાવ પૂર્વક કાલનો નિર્વાહને અર્થે હરિસ્થાને પોતે ભક્તિમાંગીય હોવાથી અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને. ભક્તિમાંગીય સેવાપ્રકારથી યુક્ત ભગવત્સ્થાનમાં શ્રીગોવર્ધનાદિમાં રહેવું.

તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ઇત્યાદિએ તત્ત્વ ભગવત્સ્થાનમાં પણ સ્થિતિના પ્રકારને કહે છે. તદીયૈઃ ભગવદીયોએ સહ સહ સ્થિતિ કરવી. તેમાં પણ તત્પરૈઃ તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ભગવત્સ્વરૂપમાં ભગવત્સેવામાં ભગવદ્ભક્તના મંત્રણાદિમાં યશાયણ ભગવદીયોએ સહ. એતત્પ્રકાર સ્થિતિના અભાવે તત્ત્વ ભગવત્સ્થાનમાં-પણ દુઃસર્જ પૂર્વસિદ્ધિ બુદ્ધિના નાશનો સંભવ હોવાથી, શબનનું વૈયથ્ય જ થાય તેથી પૂર્વોક્તપ્રકારે સ્થિતિ કરવી એમ જણાયું.

નિરત્તર તત્પ્રકારિકા સ્થિતિના અસમ્ભવમાં ચિત્તદોષના અભાવાર્થ, અદૂરે, વિપ્રકર્ષે, વા ઇત્યાદિએ પ્રકારાન્તરે પણ સ્થિતિના પ્રકારને કહે છે. અદૂરે પૂર્વોક્ત અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા સ્થાનથી સ્વલ્પ અન્તરે, અથવા, વિપ્રકર્ષે તેથી પણ કોઈક દરે સ્થાનમાં સ્થિતિ કરવી. 'ભગવત્પરાયણ તદીયોએ સહ' એમ સ્થિતિના પ્રકારને કહીને પણ પુનઃ 'અદૂરે વા વિપ્રકર્ષે સ્થાનમાં' એમ જે કહ્યું તેનો આ આશય છે. અતિનિષ્ઠ સ્થિતિમાં-અતિપરિચયથી અવગત 'એ ન્યારે કહાચિન્ ભગવદ્ભક્તની અવગત પણ સમ્ભવે છે, તેના અભાવને અર્થે 'અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા' એમ કહ્યું. તત્ત્વ પણ એ પ્રકારે પણ સ્થિતિ કરીને તદીયભક્તોએ સહ સર્જી તે કાર્ય જ. તપન્ય નહિ એમ ઉક્ત છે.

એ રીતિએ પ્રકારને સ્થિતિપ્રકારને કથીને પણ ચચા ચિત્તં ન દુષ્યતિ ઇત્યાદિએ સ્થિતિપ્રકારના નિર્ગતિત પ્રકારે અથવા સ્વમનોભિવ્યપિત પ્રકારે યથા ચિત્તં ન દુષ્યતિ । અને જે પ્રકારે બગવદ્વાદિર્મુખ્યદોષે ચિત્ત ન દુષાય તે પ્રકારે સ્થિતિ કરવી પરન્તુ પ્રકારાન્તરે નહિ એમ અર્થ છે. એ રીતિએ ભક્તિવૃદ્ધિના પ્રકારને કથીને વૃદ્ધિની પરમકાષ્ઠાને કથીને તત્સાધ્ય ફલ પણ કથ્યું. ૮.

તદનન્તર ભક્તિવૃદ્ધિના પ્રકારને કથીને વૃદ્ધિની પરમકાષ્ઠાને કથીને શુદ્ધપુષ્ટિસાધનપ્રકારને ન જાણતાં ‘ગૃહને ત્યજીને વૃદ્ધિને સાધીશ’ એ વિચારે પ્રવૃત્ત બક્તની બાધસમ્ભાવનાના નિરાકરણપૂર્વક ફલસિદ્ધપર્ય સ્થિતિપ્રકારને કથીને સેવાયાં યા કથાયાં યા ઇત્યાદિએ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગિય ધર્મદ્વયમાં આસક્ત બક્તોને પણ એતન્માર્ગિય ફલની સિદ્ધિ થાય છે એમ જણાવે છે.

સેવાયાં વા કથાયાં વા યસ્યાસક્તિર્દૃઢા ભવેત્ ।

યાવજ્જીવં તસ્ય નાશો ન ક્ષાપીતિ મતિર્મમ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ—સેવામાં વા કથામાં જેની આસક્તિ યાવજ્જીવ દૃઢ હોય તેનો નાશ કોઈ પણ દેશકાલમાં થતો નથી એમ મારી મતિ છે. ૯.

ટીકા—સેવાયાં શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગિયાર્થે પ્રકૃતિપ્રકારસેવામાં, યાઅથવા કથાયાં તેના અવશિષ્ટ સમયમાં તન્માર્ગિયક્ષીણની કથામાં યસ્ય જેની આસક્તિર્દૃઢા ચિત્તવ્યાસક્તિપૂર્વક આગ્રહ યાવજ્જીવં ભવેત્ યાવજ્જીવ હોય તસ્ય તેનો કથાપિ કામ પણ દેશકાલબેદે પણ નાશઃ નાશ ન ભવેત્ થતો નથી, તે બાવ તેનો ફલસાધક થાય છે.

અથવા, સેવા અને કથા એમ ઉભયનું વિકલ્પે કથન હોવાથી બગવદ્વિચ્છાએ કોઈની સેવામાં જ દૃઢાસક્તિ થાય છે, પરન્તુ તે આસક્તિ યાવજ્જીવ અપેક્ષિત છે, પરન્તુ યત્કિંચિત્ કાલ નહિ. તસ્ય પદ્યી બગવદ્વિચ્છાએ સેવાસક્તનો અને કથાસક્તનો કોઈ પણ સ્થલમાં નાશ થતો નથી. તન્માર્ગિયફલની પ્રાપ્તિમાં અન્તરાય થતો નથી, એમ મમ મતિઃ મદીય મતિ છે, તેથી સ્વમતમાં ફલવિવચ્ચના અભાવમાં હેતુત્વકથને ફલની પ્રાપ્તિમાં નિઃસંદિગ્ધત્વ કથ્યું. ૯.

એ પ્રકારે પૂરોક્ત શ્લોકમાં સેવાસક્તના અને કથાસક્તના ફલને કથીને કદાચિત્ કેઈ સેવાસક્ત કથાસક્ત બક્તનાં દર્શન કરીને સ્વયં પણ આસક્તિવ્યતિરેકે ઉત્સાહમાત્રે સેવા કરવાને ઇચ્છે તેને બાધ સમ્ભવે છે તત્ર ચાધસમ્ભાવનાયાં તુ ઇત્યાદિએ બાધના સ્વરૂપને અને તન્નિવારણપ્રકારને કથે છે.

વાધસમ્ભાવનાયાં તુ નૈકાન્તે વાસ ઇષ્યતે ।

હરિસ્તુ સર્વતો રક્ષાં કરિષ્યાતિ ન સંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ—બાધની સમ્ભાવનામાં તો એકાન્તમાં વાસ ઇષ્ટ નથી, હરિ તો સર્વતઃ રક્ષા કરશે, સંશય નથી. ૧૦.

ટીકા—બાધના સમ્ભવમાં પ્રકારાન્તરે બાધાભાવનો વ્યુદાસ તુશબ્દે ઉક્ત છે. સેવાકરણમાં દૃઢાસક્તિના અભાવથી ઉદ્ભવે વા બોગાસક્તિએ બાધાનો સમ્ભવ સને ચાધસમ્ભાવનાયાં તુ પોતાને સેવાના અકરણમાં આસક્તિએ જનિત જ્ઞાનિએ ‘મારાથી સેવા નૈકાન્તે વાસ ઇષ્યતે । થતી નથી’ એ વિચારે ‘ગૃહને ત્યજીને એકાન્તમાં બગવન્નામરમરણાદિક મારે કર્તવ્ય છે’ એ બુદ્ધિએ જે એકાન્તમાં સ્થિતિ કરવાને ઇચ્છે તો તાદશ બક્તને પણ સેવાના ત્યાગપૂર્વક એકાન્તસ્થિતિ અનુચિત છે એમ નૈકાન્તે વાસ ઇષ્યતે ઇત્યાદિએ ગૃહત્યાગના નિષેધને કથે છે કે સેવાને ત્યજીને તેને એકાન્તવાસ ઇષ્ટ નથી સેવાકૃતિ જ ઇષ્ટ છે.